

Жамила

Чингиз АЙТМАТОВ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

Тошкент 2015

УЎК: 821.512.154-3

КБК: 84(5Кир)

А – 39

Айтматов, Чингиз

Жамила: қиссалар/Чингиз Айтматов. Қирғизча ва русчадан Асил Рашидов таржималари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 432 б.

ISBN 978-9943-27-565-2

«Жамила», «Алвидо, Гулсари!», «Сомон йўли» ҳамда «Бўтакўз» қиссаларидан таркиб топган мазкур китоб Чингиз Айтматов асарлари туркумида чоп этилмоқда.

Жамила – катта оилага тушган янги келинчак. Аммо висол узоқ давом этмайди. Уруш ёш оилага нафақат ҳижрон ва айрилиқ, балки парокандалик олиб келади. Турмуш ўртоғини фронтга жўнатган келин эркаклар меҳнатини зиммасига олиб, далага чиқади. Гўзаллиги-ю чаққонлиги сабаб қайнонаси уни бегона кўзлардан асраш учун ёнига «қўриқчи» қўяди.

Фронтдан ногирон бўлиб қайтган одамови Дониёр нимаси билан Жамиланинг севгисини қозонди? Қайниси севимли янгасини акаси тириклигидаёқ бегона билан кетишига нега йўл қўйди? Йўқсил Дониёр билан кетиб, афсус билан қайтишини кутган овул Жамила қисматида нималарга гувоҳ бўлди?

Чингиз Айтматовнинг нафақат ушбу асари, балки Танабой ва Гулсари, Ер ва Тўлғаной, Абубакр ва Камол образлари гавдаланган келиннинг қиссаларида ҳам қаҳрамонлар ўртасидаги умумийлик ва зиддиятлардан ўқувчи фақат ижобий натижа кутади. Асар якунида эса қутилмаган ниҳоя юз очади.

УЎК: 821.512.154-3

КБК: 84(5Кир)

Қирғизча ва русчадан

Асил РАШИДОВ

таржималари

ISBN 978-9943-27-565-2

© Чингиз Айтматов, «Жамила». «Янги аср авлоди», 2015.

ЖАМИЛА

Ҳар гал сафарга чиқишим олдидан кичкина ёғоч рамкага солинган сурат олдида туриш менга одат бўлиб қолганди. Эртага овулга жўнашим керак. Мана, ҳозир ҳам ўша суратга тикилиб, гўё ундан оқ йўл тилаётгандек кўзимни узолмай, узоқ термилиб қолдим.

Суратни ҳали бирон марта ҳам кўргазмага қўйганим йўқ. Овулдан қавм-қариндошларим келишганида кўриб қолишмасин, деб яшириб қўяман. Демак, суратда бирор ножўя нарса тасвирланган экан, деб ўйламанг тагин, унинг ийманадиган, шунингдек, бу бир нодир асар, «кўз тегади» дейдиган ҳеч жойи ҳам йўқ, шунчаки ўргамчикка чизилган бир сурат. Унда оддий дала манзарасининг айнан тасвири берилган, холос.

Суратнинг орқа планида сўлғин куз осмонининг чеккалари оқариб кўринади. Шамол парқу булутларни узоқ-узоқларга, қорайиб кўринган тоғ чўққилари сари ҳайдаб борарди. Суратнинг олд қисмида сарғиш либос кийган бепоеъ дала, кенг дарё тасвирланган. Ёғин-сочиндан кейин пўрсиллаб ётган, чеккаларидаги қамишлар бир-бирига айқашиб кетган йўлда икки йўловчининг оёқ излари кўзга ташланади. Йўловчилар узоқлашган сайин, оёқ излари хиралаша боради, гўё яна бир-икки қадам юришса рамкадан чиқиб кетадигандек туйиларди. Ҳа, айтмоқчи, йўловчилардан бири... Келинг, бир бошдан гапириб бера қолай.

Бу воқеа болалигимда юз берган эди. Иккинчи жаҳон уруши учинчи йилга қадам қўйган, айниқса, Курск билан Орёл остоналарида даҳшатли жанглар борарди. Ўшанда биз бир гала ўспирин болалар хўжалиқда экин суғориб, арава ҳайдаб, ўт ўриб юрар эдик,

хуллас, урушга кетган эркакларнинг оғир меҳнати бизнинг зиммамизга тушган эди.

Айниқса, ҳосил йиғим-теримида ҳафталаб уй бетини кўрмасдик, кечаю кундуз хирмонда бўлардик ёки станцияга ғалла таширдик.

Станцияга қатнаб юриб, кўпдан бери уйдагиларни кўрмаганим учун ўроқнинг айни қизиган, саратон кунларининг бирида йўл-йўлакай уйга кириб ўтай, деб бўш аравамни йўлдан бурдим.

Биз азалдан кўчанинг бошидаги ёнма-ён тушган икки уйда турардик. Уларнинг баландлиги уч метрча келадиган деворлари жуда пишиқ қурилган бўлиб, дарё томони дарахтлар билан ўралган ҳовли бизники эди. Мен катта уйнинг ўғли эдим. Акаларим урушга кетган, улардан хат-хабар йўқ эди. Иккаласи ҳам балоғатга етиб, айни уйланадиган вақтда кетишган. Кекса отам – дурадгор-уста. Тонг саҳарда намозини ўқирди-да, устахонага жўнарди, шу кетганича қош қорайганда келарди. Хўжалиқдаги барча аравалар унинг қўлидан ўтарди. Уйда онам билан сингилчам қоларди, холос.

Бериги кичик уйда эса яқин қариндошларимиз туришарди. Қариндошимиз дейишимнинг боиси, орадани икки-уч авлод ўтиб кетган бўлса ҳам, улар билан азалдан мол-жонимиз бир эди. Ота-боболаримиз бирга кўчиб, бирга қўниб, жуда аҳил яшаган экан, бу одатни муқаддас билиб, биз ҳам орага совуқлик туширмай, апоқ-чапоқ бўлиб келардик. Жамоа хўжалиги тузилганда оталаримиз бир жойда ўтроқлашганлар. Бугина эмас, икки сув ўртасидаги Орол кўчада турувчиларнинг ҳаммаси бир отанинг фарзандлари эди.

Кейинчалик бериги уйнинг эгаси дунёдан ўтиб, хотини икки гўдак боласи билан қолди. Эски одат бўйича қариндош-уруғлар есирнинг бошини боғлаб қўйилик, деб арвоҳ ва Худони пеш қилиб, уни отамга никоҳлаб қўйганлар. Гарчи у уйнинг қозон-товоғи, мол-жони, чорбоғи

бўлак бўлгани билан, аслида биз бир хонадон эдик. Уларнинг ҳам икки ўғли аскарга кетган эди. Содиқ деган катта ўғли уйланиши билан кетганди. Улар, «биз фронтдамиз», – деб онда-сонда хат ёзиб туришарди. Кичик уйда кичик ойим билан келини қолган эди. Мен уни доим «кичик ойи» деб чақирардим. Иккаласи ҳам эртадан қора кечгача далада ишлашарди. Кичик ойим (уни овулдагилар ишчан аёл, барака топсин, бунақаси топилмайди, деб мақташарди) бригадир билан ади-бади айтиб ўтирмас, буюрган ишини қилаверар, юр деганига юраверар, анави ёш келинчақлар қатори ариқ чопишга ҳам, экин суғоришга ҳам йўқ демасди, қўлидан сира кетмон тушмасди. Худо билиб берганми, дейман, унинг келини Жамила ҳам серғайрат, бақувват бўлиб, бироқ феъл-атвори сал бошқачароқ эди.

Жамила янгамни чин қалбимдан яхши кўрардим. Бир томони янгам, иккинчи томони мендан бир оз катта, лекин биз худди тенгқур дўстлардек эдик. Мени «кичкина бола», деб ўз укасидек эркалатганини айтмайсизми.

Хуллас, иккала хонадоннинг тирикчилигини, рўзғорини ойим билан сингилчам тебратиб турарди. Сингилчам жуда шўх қиз эди. Лекин ўша оғир кунларда анча қуйилиб, ойимга жон-дили билан ёрдамлашганини сира-сира унутмайман. Икки хонадоннинг қўй-эчкиларига қараган ҳам ўша, тезак териб, ўтин-чўп ғамлаган ҳам ўша, дом-дараксиз кетган болаларини кўмсаб ғамгин хаёлларга чўмган ёлғиз ойимнинг кўнглига тасалли берган ҳам ўша эди. Энди, ҳар иккала оиланинг бошини қовуштириб, ризқ-рўзини сақлаган ҳам ойим, билармони ҳам ойим эди. У ўлганларнинг арвоҳини хурматлаб, сеники-меники демай, икки хонадонга баравар қараб турган, овулнинг кўпни кўрган обрўли, диндор хотинларидан бири эди. Бизга тааллуқли ҳар қандай ишни ойим ҳал қиларди. Отам бўлса ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. «Ҳой, уста акангга бормай қўя қол, унинг ғилдиракдан бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ, ҳар икки рўзғорни ҳам бойвуч-

ча хотини тебратиб турибди; ўшанга бор», дейишардилар. Мен ҳам ёш бўлишимга қарамай, унча-мунча ишларга аралашиб турардим. Дарвоқе, акаларим ҳарбийга кетиб қолганидан, мен икки уйнинг дастёр йигити бўлиб қолгандим. Шунинг учун ҳам ўзимда қандайдир масъулият ҳис этардим. Бу ойимга жуда ёқарди, пишиқ бўлсин, ёғочдан бошқани билмайдиган отасига ўхшамай, рўзғор ишларига аралашиб кўзи пишсин, дер эди. Мен аравамни чорбоғнинг четига, кўланкага ҳайдаб келсам, қамчисини қанжиғасига қистириб олган бригадир Ўрозмат оға билан ойим эшик олдида негадир айтишиб турган экан. Уларга яқинлашганимда ойимни овози эшитилди:

– Бормайди! Ахир бу инсофдан эмас-ку. Худодан қўрқишсин! Хотин кишининг арава ҳайдагани нима-си. Худо хайрингни берсин, айланай, келинимга тегма, ўроғини ўриб юраверсин, шусиз ҳам ёлғизлик азобини тортиб, иккала хонадоннинг тирикчилигидан бош қаширга ҳам қўли тегмайди! Бунинг устига, бир ҳафтадан бери белим санчиб, анави жўхорилар қаровсиз қолди. Бахтимга, яхшиям ўша муштдек қизча бор экан...

Ойим одатича рўмол учларини кўйлагининг ёқаси остига қистирар эди.

Ўрозматнинг чайқала-чайқала тинкаси қуриди.

– Оббо сиз-ей, – деди у, – агар тўрт мучам соғ бўлиб, кўлимдан келса, ўзимоқ илгаригидек қопларни аравага ирғитиб-ирғитиб, отларни чоптириб кетмасмидим! Ҳожи йўқ-да, ёш келинларга арава ҳайдатиб бўладими, десак, ўзи рози бўлган келинингизни сиз йўлдан урсангиз, бунақада план тўлармиди, бошлиқлар фронтга юбориладиган ғаллани нега тўхтатдинглар, деб столни муштлаб бизга дўқ урса, ахир нима қилайлик, сиз ҳам тушунинг-да!

Бригадир менинг қамчинини судратиб келаётганимни кўриб, гўё миясига бир яхши фикр келгандек хурсанд бўлиб кетди.

– Агар келинимга йўлда-пўлда тентак аравакашлар тегажоғлик қилади, деб қўрқсангиз, мана, қайин иниси бор-ку, – деди мени кўрсатиб. – Бу иним янғасига бировни яқин йўлатиш у ёқда турсин, қарагани ҳам қўймас. Сеит ҳам чакана эмас, азамат йигит-ку. Садағаси кетай, жонимизга ора кираётганлар мана шу болаларда...

Ойим мени кўргач, бригадирнинг сўзини бўлиб, ялина бошлади:

– Қаёқларда тентираб юрибсан, болам? Сочларинг ўсиб, девонага ўхшаб кетибсан-ку. Отаси тушмагур боласининг сочини олишга ҳам қўли тегмайди... Ота эмиш...

– Ундай бўлса майли, бугун сочини олиб, чол-кампира-лар ёнида бир дам олсин, – деди Ўрозмат чехраси очилиб, – Сеитжон, ука, бугун уйда қолиб, отларингга бир оз дам бер. Эртага Жамилага арава берамиз, янгангни бирга олиб, унга ўзинг бош бўл. Сиз эса, онаси, Сеит бор экан, кўнглингиз тўқ бўлсин, камлик қилса янги келган Дониёрни ҳам қўшиб берай: ўзингиз биласизки, у бировга зиёни тегмайдиган хокисор одам... Ўзларича уч арава бир бригада бўлиб, станцияга қатнай беришсин, майли, буларнинг ёнига бошқаларни қўшмай... Хўш, Сеит, сен нима дейсан? Бу, ойинг, Жамилага арава ҳайдатайлик, десак, кўнмаяпти. Қани, ўзинг бир нарса де-чи...

Бир томони, бригадир мени роса кўкларга кўтариб мақтагани, иккинчидан, катта кишилардек мендан ақл сўрагани, бунинг устига, янгам ёнимда арава ҳайдаб юрса қандай маза бўлади, деган болаларча хаёл билан ишбилармон одамлардек ойимга дедим:

– Ҳайдаса ҳайдайверсин, нима, бўри еб кетармиди! – деб худди катта аравакашлардек чирт эткизиб ту-пурдим-да, қамчини судраганимча салмоқ билан қадам ташладим.

– Э, жин урсин сени, бўри еб кетармиди, дейди-я! Қўй, болам, сен нимани билардинг! – деди ойим аччиқланиб.

– Ие, нега билмас экан, икки уйнинг азамат йигити бўлади-ю, билмайдими? – деб юборди Ўрозмат. Ойим эндигина кўнганда яна айниб қолмасмикин, деган шубҳа билан нима деярини билмай шошиб қолди.

Ойим бўлса оғир бир уҳ тортиб қўйди.

– Э, Худойим, шу тирноқдек боламизга ўзинг умр бер... Девдек азамат йигитларимиз қаерларда юрибди: уйларимиз уларсиз хувиллаб қолди...

Шундан кейин мен уларнинг гапини эшитмадим. Бора туриб уйнинг муюлишига қамчи урдим, кокиллари селкиллашиб, кичкина қўлчалари билан шипиллашиб деворга таппи ёпаётган, менга очиқ чехра билан жилмайиб турган сингилчамга ҳам назар солмай ўтиб кетдим, даҳлизда турган чўян қумғонни энгаштириб, шошилмай қўлимни ювдим-да, қўлтиғимга артдим, кейин уйга кириб, ҳаш-паш дегунча катта косадаги айронни шимириб ташладим, иккинчисини эса дераза олдига олиб бориб нон тўғраб едим. Ойим билан Ўрозмат ҳали ҳам ташқарида суҳбатлашиб туришарди. Бироқ, бу сафар улар ҳасратлашаётгандек кўринди. Ойим енглари билан йиғидан қизариб кетган кўзларини артиб, тасалли бераётган Ўрозматнинг сўзларини бош ирғаб маъқуллар, ич-ичига ботиб кетган кўзлари билан дом-дараксиз кетган болаларини гўё кўрмоқчи бўлгандек олис-олисларга тикиларди. Ҳайтовур, анча дардлашиб кўнгли юмшаган ойим Жамиланинг арава ҳайдашига кўнди, шекилли, бир оздан кейин бригадир кўнгли тинчиб йўрға байталини йўрттириб кетди.

Ўшанда бу ишнинг оқибати нима билан тугагини ойим ҳам, мен ҳам билмаган эдик. Жамиланинг икки от қўшилган аравани бемалол ҳайдаб кетишига ҳеч ҳам шубҳа қилганим йўқ. Чунки у ёшлигидан йилқичилар орасида ўсиб, катта бўлган, тоғ этагига жойлашган Бақайир овулидаги йилқичининг қизи эди, Содик акам ҳам чавандоз бўлган экан, у бир куни яйловдаги чорвадорлар

тўйи муносабати билан ўтказилган пойгада Жамилага етолмай қолган экан. Шундан кейин изза бўлиб, уни олиб қочиб кетганлигини билардим. Овсин-ажинлар бўлса, ҳечам-да, улар бир-бирларини яхши кўриб топишган, дейишарди. Ҳарқалай, нима бўлса ҳам улар уч-тўрт ой бирга туришган, кейин Содиқ акамни ҳарбийга олиб кетишган эди. Билмадим, ёшлигидан отаси билан бирга дала-даштларда йилқи ҳайдашиб, от чопишиб эрка ўсганиданми ёки биттаю битта қиз бўлганлиги учунми, ишқилиб, Жамиланинг хатти-ҳаракатларида аллақандай жўшқинлик, эркакларга хос фазилат бор эди. Ҳар бир ишга астойдил киришар, бошқа келинлардек бошим, белим оғрияпти, деб сира зорланмасди. Бироқ ўзи ҳам бировга ҳақини кетказмайдиган, айтишган билан айтишиб, сўкишган билан сўкишадиган ўжар аёллардан эди. Унинг овулдаги келинлар билан юмдалашган вақтлари ҳам бўлганди.

Ён-атрофдаги одамлар:

– Э, бу қандай шаддод келин ўзи! Тушганига ҳеч қанча вақт бўлмай, тилидан заҳар сочади-я! – деганларида, ойим:

– Майли, шуниси яхши! Келинимиз очик-ёриқ, сира бўш келмайди... Ана шундай кўнглида кири йўқ одам яхши, индамай юрган писмиқлардан қўрқиш керак, ҳамма фисқ-фасод ўшалардан чиқади, – деб жавоб қайтарарди.

Отам билан ҳалиги «ишчан» деган ойим бошқа қайнота, қайноналардек Жамилани туртмай, сўкмай, аксинча, ўз фарзандларидек эркалатишиб: «Худо ишқилиб ўзига инсоф берсин, тўғри юриб, тўғри турса бўлгани!» – дейишарди. Улар вояга етган тўрт ўғилларини ҳарбийга жўнатишиб, икки хонадондаги яккаю ягона келинини ранжитишадими? Бироқ мен ойимнинг баъзи ишларига ҳайрон қолардим. Бошқаларни кўйиб турайлик, ойим бировларнинг қўлига қарайдиган аёллардан эмас эди. Ҳар йили баҳор келиши билан одати бўйича отам

тайёрлаган олти қанотли оқ ўтовни тикиб, арча туттарди. Бизларни чизган чизигидан чиқмайдиган қилиб тарбиялаб, ҳаргиз икки оиланинг бошини қовуштириб келарди. Ойимнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди. Аммо Жамила орамизда ажралиб турарди. Тўғри, у кампирлардан бир оз тортинар, уларнинг ҳурматини жойига қўяр, бироқ овулдаги кўпчилик келинлардек индамай бошини қуйи солиб ўтирмас ёки тескари қараб пўнғилламас, кўнглида борини яшириб ўтирмай, шартта гапириб қўя қолар эди. Гаплари ўринли бўлса, ойим уни кўпинча маъқуллар, лекин ўшанда ҳам ўз гапини икки қилмасди. Назаримда, ойим уни бир сўзлиги, тўғрилиги учун ўзига яқин тутар, келажакда уни икки хонадоннинг бошини қовуштириб, рўзгорнинг ризқ-баракасини ўзидек сақлай оладиган уддабурон ўринбосар қилиб қолдириш ниятида бўлса керак.

– Худога шукр, тагли-жойли ерга тушдинг, болам. Бу ҳам бўлса сенинг бахтинг, буни сира ҳам ёдингдан чиқарма. Хотин деган Тангрининг берганига шукр қилиб, рўзғорида бирини икки қилиб юрса, шунинг ўзи катта давлат. Биз чол-кампир топган-тутганимизни ўзимиз билан бирга гўрга олиб кетармидик... Ўз кадр-қимматингни билсанг, сира кам бўлмайсан, доим мартабанг баланд бўлади, болам, – деб эслатиб турарди. Тўғри, чол-кампирларнинг чўчиганича бор эди: Жамила жуда шўх, ёш болага ўхшарди. Бир қарасангиз ўзидан-ўзи кампирларга сўйкалиб эркаланар, ё бўлмаса бирдан қаҳқаҳ уриб кулар, ёки кўчадан кириб келаётганида худди ёш қизчалардек ариқдан лорсиллаб сакраб ўтар, ёхуд ўзича хиргойи қилиб юрарди. Кампирлар Жамиланинг бу қилиқларини ўзларича гап қилиб: «Ҳали бола-да, бора-бора қуюлиб қолади», деб қўйишарди.

Менга бўлса янгамнинг шунақалиги ёқарди. Баъзида икковимиз олишиб, курашиб, қувлашиб ҳам кетаверардик.

Жамила сарвқомат, бежирим аёл эди. Икки ўрим қора сочини бошига чамбарак қилиб ўриб, устидан танғиб олган оппоқ дурраси унинг буғдойранг кулча юзига шундай ярашиб тушар эдики, асти қўяверасиз! Жамила кулганда унинг шахло кўзларида навқирон ёшлик барқ урар, шунда у беихтиёр қақдини ростлаб, овулнинг шўх лапарларини куйлаб юборарди. Овулдаги йигитлар, айниқса, фронтдан қайтиб келган йигитларнинг Жамилани кўз остига олишиб, тегишиб юрганларини неча бор пайқардим. Ҳангоматалаб янгам улар билан бемалол ҳазил-хузул қилишарди-ю, бироқ ҳаддидан ошганларнинг таъзирини бериб қўярди. Бари бир бу менинг иззат-нафсимга қаттиқ тегар, янгамни рашк қилардим. Шунинг учун ҳам ҳалиги «безориларга» ўзимни кўрсатиб қўяй деб: «Ҳой, билиб қўйинглар, бу менинг янгам бўлади-я, кўп пашшаўрда бўлаверманглар», дегандек, уларнинг сўзини шартта бўлиб, виқор билан хўмрайиб қарардим.

«Энди нима қилдик, бунинг янгаси экан-ку!» деб йигитлар масхара қилиб кулишганида, қизариб-бўзариб, азбаройи хўрлигим келганидан йиғлаб юборай дердим. Буни сезган янгам хурсанд бўлиб, кулгидан ўзини тиёлмай жилмайиб: «Ишларинг бўлмасин, нима, янга деган ерда қолибдими? Юр кетдик, қайиним!» деб уларнинг баттар қитиғига тегар, сўнгра бошини мағрур кўтарганча дадил қадам ташлаб кетарди. У йигитларнинг таъзирини берганидан ҳам хурсанд бўлиб, ҳам ўзига хўрлиги келиб, менга қараб бир кулимсираб қўярди. Балки у: «Э тентак, янгамга кўз-қулоқ бўламан, дейсанми? Агар бузиламан десам, минг кўз-қулоқ бўлсанг ҳам бузиламан. Ахир мен чумчуқ эмасман-ку», деган хаёлга борганмикин? Мен ҳам ўшандай вақтларда айбдор кишидек ёнгина демасдим. Аммо бир оздан сўнг янгам хиёл ёзилиб: «Оббо кичкина бола-ей, жуда ғалатисан-да!» деб мени яна бағрига босиб, пешанамдан ўпарди.

Ҳа, чиндан ҳам янгамни ҳеч кимга раво кўрмай рашк қилардим. Унинг қувноқлиги, ўзини эркин тутиши билан фахрланардим. Биз у билан жуда апоқ-чапоқ, бир-биридан ҳеч нарсани яширмайдиган сирдош дўстлардек эдик. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмасдим. Ўша кезларда овулда эркаклар жуда оз эди. Шу сабабли баъзи йигитлар кўкрак кериб, баланд-парвоз гапириб, овулда «мендан бошқа йигит йўқ» дегандек, аёлларни ҳечам назар-писанд қилишмасди. Бир куни пичан ўримида, юр десам бўлди, орқамдан эргашиб келаверади, деб ўзига ишонганларнинг бири – узоқ қариндошимизнинг ўғли Усмон янгамга тегажаклик қилаверган эди, у Усмоннинг қўлини силтаб юборди-да, ғарам соясида ўтирган жойидан тураркан:

– Тур йўқол! – деб ўшқирди ва тескари қараб олди.

– Қўлларингдан модабозлик қилишдан бошқа иш келармиди.

Ғарам остида талтайиб ётган Усмон қалин лабларини нафрат билан буриштириб тўнғиллади:

– Ол-а, мушукнинг бўйи шифтда осифлиқ турган гўштга етмай, пуф сассиқ деган экан... Шунга ўхшаб, кўп ноз қилаверма. Ичингда жон-жон деб турибсану, яна...

Жамила унга ялт этиб қаради-да:

– Жон-жон деб турсам тургандирман. Лекин пешанамга ёзилгани шу экан, нима қилай. Эй, аҳмоқ, бунинг куладиган жойи борми? Жон-жон дейиш у ёқда турсин, минг йил тоқ ўтсам ҳам сенга ўхшаган шумшукларга назаримни солмайман. Аҳмоқсан. Илгаригидек тинч замон бўлганда шундай деб бўпсан эди! – деди.

– Шуни айтяпман-да! Урушнинг касофати билан қамчи емай қутуриб юрибсан-да, – деди истехзо билан Усмон кўзларини ўйнатиб тамшанаркан. – Менинг хотиним бўлганингдами, нима қилишимни ўзим билардим!

Жамила лаблари дир-дир титраб, Усмонга еб қўйгудек бўлиб қаради, унга бир нарса демоқчи бўлиб

оғиз жуфтлади-ю, лекин «шу ахмоқ билан айтишиб нима обрў топдим», деб ўйлади шекилли, жирканиш билан «тфу» деди-да, ерда ётган паншахасини елкаси-га ташлаб, индамай нари кетди. Мен бериги томонда араванинг устидан хашак тушираётган эдим, Жамила мени кўриши билан бошқа томонга бурилиб кетди. Янгам менинг қай ахволда эканимни сезган эди. Назаримда, янгамни эмас, мени ҳақорат қилишганларидек изза бўлиб, ғазабим қайнаб кетди. «Нега уларга ёндашасан, нега улар билан гаплашасан?» – деб янгамга жоним ачиди-ю, ичимда уни койидим.

Жамила ўша куни кечгача нохуш юрди, кулмади ҳам, гапирмади ҳам. Мен шоти аравани ҳайдаб ғарам олдига борганимда, Жамила мени гапирмасин деб атайлаб ишга алаҳситиб, дилини ўртаётган ўй-фикрларини яширишга ҳаракат қилди, у паншахасини каттакон пичан ғарамига санчди-да, гўё тоғни ағдараётгандек уни ердан шартта кўтариб, юзини яширганича ғайрат билан пичанни аравага отаверди. Ундан узоқлашар эканман, қайта-қайта орқамга қайрилиб қарардим: янгам паншаха дастасига суяниб бироз хомуш турар, ўйланиб қолар, кейин яна ишга тушиб кетарди.

Мен аравага охирги марта пичан босар эканман, Жамиланинг ботиб бораётган қуёшга узоқ тикилиб турганини пайқадим. Қуёш дарёнинг нариги ёғида, қозоқ даштларининг аллақаерида ўт ёқилган тандирнинг оғзидек алангаланиб, ҳолдан тойиб, осмонда сузиб юрган паға-паға булут парчаларини қизғиш рангга бўяб, бинафшаранг даштликка сўнгги шуълаларини сочиб, аста-секин уфқ орқасига ўтиб борарди. Жамила қўли билан қуёшни тўсиб, ўша томонда ажиб бир манзара бордек, кўзларини узмай, кулимсираб қараб турарди. Энди унинг чехраси очилиб, кўнгли анча кўтарилган эди.

Ўшанда Жамила менинг айтмаган, лекин юрагимда тугилиб, тилим учида турган: «Нега уларга ёндаша-

сан, нега улар билан гаплашасан!» – деган таънамга жавоб бераётгандек:

– Ҳалиги гапларимни кўнглингга олма, кичкина бола, – деб қўйди, энг яқин сирдоши билан дардлашаётгандек. – Усмон ҳам одамми? Ит ҳам бир, у ҳам бир.

Жамила ботиб бораётган қуёшдан кўзини узмай, индамай қолди, кейин гўё менга эмас, ўзига гапираётгандек, яна шундай деди:

– Бундай кишилар кўнглингдагини билармиди... Буни ҳеч ким билмайди. Худо билсин, бундай эркаклар дунёда йўқдир ҳам!

Мен аравани қайтаришга ҳам улгурмасдан қарасам, Жамила аллақачон нариги томонда ишлаётган келинлар олдига югуриб бориб, улар билан чақчақлашиб, қувалашиб юрибди. Оловдек товланиб турган кечки шафаққа қараб кўнгли очилдими ёки бугун яхши ишлаганидан хурсанд бўлдими, билмадим, ҳар қалай, кайфи чоғ эди. Хашак ортилган арава устида ўтирар эканман, Жамиланинг қўлларини кенг ёзганча оппоқ дуррасини ҳилпиратиб чопиб бораётганини кўриб, кўнглим анча таскин топди: «Ҳа, Усмон ўзи киму унинг сўзи нима бўларди?»

– Чух, жонивор, чух! – деб отга қамчи урдим.

Бригадир Ўрозмат оға айтгандек, сочимни олдириб кетайин, деб отамнинг устахонадан қайтишини кутдим. Лекин у келгунча бекор ўтирмай, деб Содиқ акамнинг хатига жавоб ёздим.

Дарвоқе, хат ёзишда бизларнинг ўзимизга хос бир таомилигимиз бор. Ҳарбийдаги акаларим хатни отамнинг номига ёзишарди, почталон бўлса уларни онамга берарди, хатларни ўқиб бериш, уларга жавоб ёзиш менинг вазифам эди. Хатни ўқий бошлашим биланоқ унда нималар ёзилганини дарров билиб олардим. Чунки ҳамма хатлар эгиз кўзилардек бир-бирига ўхшарди. Содиқ акам ҳар доим хатни «Соғинчли салом хат» деган сўздан бошларди. Кейин: «Етиб маълум бўлсинки, у томонда,

яъни гуллаб-яшнаётган Толоснинг салқин ҳавосида соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юрган жондан азиз, меҳрибон отажоним Йўлчибойга», – деб саломни отамдан бошларди, кейин катта ойимни, сўнгра ишчан ойимни, ана ундан кейин қавм-қариндошларимизнинг соғлиғини сўраб, энг охирида: «шунингдек хотиним Жамила ҳам эсон-омон юрибдими?» – деб бир оғиз қистириб ўтарди.

Ота-онаси, қавм-қариндошлари турганда дастлаб хотинини эсга олиш, хатни унинг номига ёзиш одобдан эмас, албатта, бу нарса фақат Содиққа эмас, балки, умуман эркак зотига тўғри келмайди. Бироқ биз шу икки энлик хат олиб турганимизга ҳам минг қатла шуқр қиламиз, овулдагилар учун бу бир катта бахт эди. Ойим хатни менга икки-уч марта ўқитиб олгандан кейин, қозон-товоқ, иссиқ-совуққа уравериб ёрилиб кетган қўлларига олиб, гўё учириб юборишдан қўрққандек уни авайлаб учбурчак қилиб буклаб қўярди.

– Э-е, тумордек хатларингдан онанг айлансин, – дерди у кўзига ёш олиб, оғир хўрсиниб. – Ота-она, қариндошларнинг аҳволини сўрайди-я! Ахир, биз уйдимиз-ку, бизни жин урармиди! Бахтимизга, ишқилиб, сизлар омон бўлинглар, Худо ўз паноҳида сақласин. Икки энлик хат ёзиб: соғ-саломат юрибман, деб қўйсаларинг, шунинг ўзи ҳам катта бахт.

Ойим хатга яна бироз термилиб қараб турарди-да, сўнгра уни сандиқдаги хатлар сақланадиган халтачага яшириб қўярди.

Агар шу пайт Жамила уйда бўлиб қолса, у ҳам хатни бир карра ичида ўқиб чиқарди. Жамила ҳар сафар хатни қўлига олиши билан ўз-ўзидан қизишиб кетар, уни ҳарислик билан тез-тез ўқий бошларди. Лекин хатнинг охирига яқинлашган сайин юзидаги қувонч алангалари сўниб, ранги ўчиб, қошлари яна чимирилиб қоларди.

Баъзида хатни охиригача ўқиб чиқишга ҳам сабри чидамай, ҳафсаласи пир бўларди-ю, финг демасдан,

гүё қарз олган нарсасини қайтариб бераётгандек бўшашиб, хатни ойимнинг қўлига тутқазарди.

Хат сақланадиган халтачани сандиққа бекитаркан, келинининг тумшайиб қолганини пайқаган ойим унга тасалли берган бўларди:

– Хабар келганига қувониш ўрнига хафа бўлганинг нимаси, болам. Ёки фақат сенинг куёвинг аскарликка кетганми? Барчага баробар мусибат, сабр қил... Кўз очиб кўрган ёрини ким соғинмайди дейсан, соғинсанг ҳам сир бой берма, ичингда сақла.

Жамила бўлса миқ этмасди. Лом-мим демаса ҳам, паришон чехраси гүё: «Эҳ, кошки эди тушунсангиз!» деётгандек бўларди.

Содиқ акам бу хатини ҳам Саратовдан, госпиталдан ёзган эди. Худо хоҳласа, кузнинг ўрталарига бориб қоларман, дебди. Илгари ҳам шундай деб ёзганида биз жуда қувонган эдик.

Отам ишдан қайтгач, тезда сочимни олдирдим уйда қолмай, отларни бедазорга қўйиб юбордим-да, ўзим ҳар кунгидек хирмонда тунадим. Раисимиз молларни бедазорга ёйишга рухсат бермасди, бироқ мен отларим яхши тўйсин деб уларни кўздан овлоқ жойдаги бедазорга тушовлаб қўярдим. Буни ҳеч ким билмасди. Бу сафар, аравани хирмонда қолдириб борсам, пастликда яна тўрт от ўтлаб юрибди. Жаҳлим чиқиб, уларни чеккароқ жойга ҳайдаб юбормоқчи бўлдим. Бироқ отларнинг иккитаси бригадир айтган ўша Дониёрники эканини таниб қолдим. Мен, эртадан бошлаб баримиз бир бригада бўлиб, станцияга бирга қатнаймиз, деган ўй билан отларга текканим йўқ. Сўнгра хирмонга келсам, Дониёр ҳам шу ерда экан. У эндигина аравасининг ғилдираklarини мойлаб бўлиб, ўқнинг гайкаларини бураётган экан.

– Дониёр ака, отлар сизникими? – деб сўрадим ундан.

У менга бир қараб қўйди-да:

– Иккитаси меники, – деди.

– Қолган иккитаси-чи?

– Ҳалиги, ҳа, оти нима эди, Жамиламиди, ўша келинники. Айтмоқчи, у сенинг янганг бўладими?

– Ҳа, янгам бўлади.

– Бўлмаса, бугун кечаси Сеит қараб турсин, деб бригадирнинг ўзи ташлаб кетди.

«Яхшиям уларни ҳайдаб юбормаган эканман-а!» – деб қўйдим ичимда.

Кеч кириб, тоғдан эсган майин шабада ҳам тиниб, хирмон жимжит бўлиб қолди. Дониёр ҳам мен ётган сомон устига келиб ёнбошлади. Лекин кўп ўтмай яна ўрнидан турди-да, сой бўйига томон кетди. У тик жар ёқасига борди-да, бошини сал қийшайтириб, қўлларини орқасига қилганича туриб қолди. Орқасидан қараганда унинг гавдаси ой ёруғида кўзга аниқ ташланиб турарди.

Дониёр, афтидан, мудроқ, сокин тун уйқусини бузиб, тошлардан тошларга урилиб, шариллаб оқаётган сой сувининг мусиқий оҳангини ё бўлмаса бошқа бир қулоқ илғамас товушларни тинглаётгандек қимир этмай турарди.

«Одатича сой бўйига бориб тунамоқчи шекилли», деб кулиб қўйдим мен ўзимча. Дониёр овулимизга яқиндагина келганди. Пичан ўроғи энди бошланган кезлар эди. Бир куни битта бола чошиб келди-да, овулга бир ярадор аскар қайтади, лекин кимлигини ўзим ҳам билмайман, деб қолди.

Овулда биров аскардан қайтиб келгудек бўлса, кўргани ҳамма ёпирилиб борарди. Аммо бу сафар фронтдан келган кишининг насл-насаби номаълум бўлгани учун, ўроқчилар тозаям шов-шув кўтаришди.

– Бегона дейишади-ку.

– Бегона бўлса, бизнинг овулга келармиди?

– Шуни айт-а?

Шундай қилиб, у ким экан, ўзимизнинг қариндош-уруғимизда битта-яримтасининг боласи бўлмасин тағин, дейишиб, бир тўда одам овулга ҳам бориб келишди.

Кейин билишса, Дониёр асли шу ерлик экан. Айтишларича, у ёшлигидан етим қолиб, ҳар кимларнинг эшигида юрган, охири Чақмоқдаги қозоқ тоғалариникига кетиб қолган, шу-шу, болани излаб боргудек биронта ҳам жонкуяри бўлмаган экан. Шундай қилиб, у элуруғнинг ёдидан ҳам чиқиб кетган экан. Овулдан кетиб қолганидан кейинги ҳаёти тўғрисида эса Дониёр унчалик ёзилиб гапирмаганмиш. Бироқ ҳозир ўйлаб кўрсам, унинг тортмаган азоб-уқубатлари қолмаганга ўхшарди.

Турмуш бу муштдек болани не кўйларга солмаган, тирикчилик дардида у қаерларга бош урмаган. Дониёр кўп вақт Чақмоқ даштида кўй боқиб юриб, вояга етгач, жазирама чолларда канал қазиган, янги тузилган пахта совхозларида пахта экиб, экин суғориб, охири Тошкент яқинидаги Оҳангарон шахталарида ишлаб, ўша ердан ҳарбийга кетган эди.

Хуллас, Дониёрнинг ҳарбийдан кадрдон овулга қайтиб келганига овулдагилар хурсанд бўлишганди, бечоранинг туз-насибаси узилмаган экан, мана, охири ўз элига қайтиб келди! Шунча йил четда юрса ҳам, тилимизни эсдан чиқармабди-я. Бироқ тили сал-пал қозоқчага тортиб кетади, дейишарди.

«От айланиб қозигини топади, деганлар. Туғишган ер, эл-юртни унутиш осонми? Келганингга биз ҳам, ота-боболарингнинг арвоҳи ҳам хурсанд, гирмонни енгиб, тинчлик бўлса, сен ҳам уй-жой қиларсан, бола-чақали бўларсан», – дейишарди кексалар. Улар Дониёрнинг етти пуштини суриштириб, унинг қайси уруғдан эканлигини, овулдаги баъзи бир туғишганларининг кимлигини ҳам айтиб беришди. Хуллас, овулдагилар: «Дониёр дунёга янги келгандек бўлди», дейишадиган бўлишди.

Орадан кўп ўтмай бир куни бригадир Ўрозмат шинелини елкасига ташлаб: чап оёғига сал оқсоқлаган новча, бўйни узун бир кишини эргаштириб кел-

ди. Йўрға байталини гижинглантиб келаётган пакана Ўрозматнинг ёнида ҳалиги новча аскар салмоғини ўнг оёғига солиб, орқада қолмай, тез-тез юриб келарди.

Бизлар, пичан ўрадиган машинада ишлаётган болалар Дониёрни биринчи кўришимиз эди. Дониёр яраси яхши битиб кетмаганидан оёғини буколмасди. Уни ўроққа ярамайдиган бўлгани учун биз билан бирга машинага қўйишди. Ростини айтсам, биз уни аввалига унчалик ёқтирмадик. Чунки Дониёр жуда одамови эди, гапиришганда ҳам унинг бутунлай бошқа, фақат ўзигагина маълум бўлган нарсалар тўғрисида хаёл сураётгани, кишига тикилиб турса ҳам, кўнгли бошқа ёқда эканлиги шундай сезилиб турарди. У оғир хаёлга ботгандек анграйиб турарди. Бун пайқаган кишилар: «Бечора, фронтдан кейин ҳали ҳам ўзини ўнглаб ололмаса керак», деб юришди. Лекин Дониёрнинг ўзини тутишига, қўли-қўлига тегмай чаққон ишлашига, ҳаракатчанлигига қараб, уни очик-ёриқ, ақлли, гапга чечан одам экан, деб ўйлайсан киши. Балки етимлик азоб-уқубатини кўп тортганидан у меҳнаткаш, лекин камгап, сир-асрорини ҳеч кимга айтмайдиган бўлиб қолганмикин? Эҳтимол, шундайдир. Серсавлат, бўй-басти келишган Дониёрнинг жағи бир-бирига ёпишиб кетган, қовоғи сира очилмас, кўзлари бир хилда ғамгин боқарди. Фақат доим учиб турадиган қошлари унинг юзига хусн бериб турарди. Гоҳ-гоҳ у қандайдир бир сирли товуш эшитгандек ҳушёр тортар, қошлари учиб, гўё бир нарсадан хурсанд бўлгандек кўзлари чақнаб кетарди. Лекин биз бунинг сабабини билмасдик. Бугина эмас, унинг бошқа қизиқ одатлари ҳам бор эди. Қош қорайганда отларни аравадан чиқариб, овқат қачон тайёр бўларкин, деб ўчоқ атрофида дам олиб ўтирардик. Дониёр бўлса ёнимиздаги Қоровултепага чиқиб, қоронғи тушгунга қадар ўша ерда ўтирарди.

«У ерда нима бор экан? У кимни кўриқлайди, у нимани кўриқлаяпти», деб кулишардик биз. Кунлардан

бирида мен ҳам қизиқиб, унинг ёнига чиқиб ўтирдим. Бу ерда айтарли ҳеч нарса йўқ эди. Тоғ этаклари бўйлаб ястаниб ётган бепоён даштлик чуқур денгизга чўкиб бо- раётгандек, оқшом қўйнида йўқолиб борарди. Дониёр менинг келганимга парво қилмади. У чехраси ёришиб, бир тиззасини қучоқлаганича хаёл суриб ўтирарди. У мен англаб етмаган, маъносига тушунмаган аллақандай сирли товушларни бутун вужуди билан берилиб тинг- лаётгандек туйиларди. Баъзан қошлари чимирилиб, кўзлари чақнаб, кучи танасига сиғмаётгандек тўлғанар, гўё ўрнидан ирғиб туриб, қулочини ёзганча бутун бор- лиқни кўксига босиб, қучоқламоқчи бўлаётгандек туйи- ларди. Бир қарасанг, қаттиқ чарчаган одамдай яна бўша- шиб, ғамгин бўлиб қоларди.

Хўжалигимизнинг пичан ўрадиган машиналари буралиб-буралиб оқаётган каттакон Гуркуров сойи- нинг бўйларида худди шу Гуркуров сойидек гурки- раб юрарди. Пичан ўроғи сойларнинг тўлиб-тошиб оқаётган даврига тўғри келди. Тошдан-тошга ури- либ, кўпикланиб, пишқириб оққан сув кеч кириши билан яна кўпаярди ва ярим кечага бориб шариллаб оққан овозидан қапада ётган еримда уйғониб кетар- дим. Қаймоғи олинган сутдек осмонда муздек шабада ғир-ғир эсиб, кўкдаги юлдузлар шуъла сочиб мўралаб турарди. Тун оғушида ҳайқириб оққан сой сувининг тўлқини яна ҳам кучлироқ сезилиб, гўё устимизга бо- сиб келаётгандек туйиларди. Биз қирғоқдан олисда бўлсак-да, қапамизни сув оқизиб кетмасмикин, деган ваҳима беихтиёр кўнгилга ғулғула соларди. Дўстла- рим ҳеч нарсадан хабарсиз, донг қотиб ухлашарди. Мен ташқарига чиқиб кетаман.

Тунда сой бўйи ҳам кўркам, ҳам ваҳимали бўлади. Ўт- лоқнинг у ер, бу ерида ўтлаб юрган отлар қорайиб кўри- нарди. Ҳамма ёқ жимжит. Отлар шабнам инган ўтларга тўйиб, дам-бадам пишқиришар ва енгил мудрашарди.

Сал нарида Гуркуров суви қутуриб, майда тол новдаларини эгиб, тошларни юмалатиб, сокин тун жимлигини бузиб, гўё ер қаъридан қайнаб чиқаётгандек даҳшат билан шариллаб оқарди. Шундай кечаларда мен доим Дониёрни эслардим. «Дарвоқе, Дониёр қаерда қолди экан», деб сўрардим ўзимдан ўзим. У доим якка ўзи сув бўйидаги пичан ғарамлари устига бориб ётарди. «Нима бало, у кечаси қўрқмайдими, сувнинг шариллашидан қулоғи битмайдими?» – деган фикр хаёлимдан ўтарди. «У ҳозир ҳам ухлаётганмикин ёки уйғоқмикин? Тавба, ёлғиз сув бўйига бориб ётишнинг нима ҳожати бор экан? Бунинг нима ҳаловати бор? Қизиқ, сира одамларга қўшилмайди-я. У ҳозир қаерда экан?» – деб атрофга назар ташлаб, қулоқ соламан, ҳамма ёқ жимжит.

Қирғоқ бўйлаб қия тепалик чўзилиб кетган тоғ этакларига қоронғилик чўкмоқда, осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар милтиллаб кўринмоқда.

Овулга келганига бир неча кун бўлса ҳам, ўзини четга тортиб, ҳеч кимга қўшилмай юрган Дониёр ошна-оғайни орттира олмади. Бировга ёндашмас, жанжаллашиш, тортишиш нималигини билмас, бировга яхши ҳам гапирмас, ёмон ҳам гапирмас эди. Овулга яхшилик ҳам қилиб, ёмонлик ҳам қилиб, йиғилишларда сўзлаб, тўй ва маъракаларда қариялар билан ёнма-ён ўтириб, элнинг иссиқ-совуғига араллашиб юрган ўктам йигитлар кадр-қимматли бўлиб, дарров тилга тушадиган, хотин-қизларнинг назарига илинадиганлар ҳам шулар бўларди.

Дониёрга ўхшаб эртадан кечгача тер тўкиб ишлайдиган, лекин ўзини бошқалардан четга олиб юрадиган, ўзи билан ўзи бўлиб, бировга зарари ҳам, фойдаси ҳам тегмайдиган кишилар тўғрисида: «Бир амаллаб кун кўриб юрган бечора-ку», дейишарди. Бизларга ўхшаган ўзи билармон, маҳмадона болалар эса ҳалигидек чинакам асил йигитлардек бўлишни ҳавас қилиб, Дониёрнинг юз-кўзи олдида бўлмаса ҳам, орқасидан

мазах қилардик. Унинг кўйлагини ўзи ювганига ҳам кулар эдик. У ҳарбийдан битта кўйлак билан келганлиги учун ҳам уни қурир-қуримас кийиб оларди. Бироқ, қизиғи шундаки, Дониёр мўмин-қобил бўлса ҳам, биз у билан бемалол, ботиниб гапириша олмасдик. Гап унинг катталигида эмас эди, албатта. Чунки у, жуда нари борса, акаларим билан тенг келарди. Шунинг учун ҳам биз у билан сансираб гаплашар эдик. Нима, ўзимизни пастга урармидик. Гарчи Дониёр улугсифат бир одам бўлмаса-да, унинг шундай ҳеч ким билан гапиришмай, вазмин юришида қандайдир бир хосият бордек, шўх, шайтон болалар ундан ҳайиқиб туришарди.

Бунга қисман ўзим ҳам сабабчи бўлдимми, дейман-да. Чунки мен одамлардан, айниқса, фронтга бориб келганлардан кўрган-билганларини ипидан-игнасигача гапириб беришни илтимос қилиб, уларни ҳол-жонига қўймасдим, саволларни ёғдириб юборардим. Шунинг учун ҳам мен «Сеит хира» деган лақаб орттирганман.

Дониёр келган дастлабки кунларда, мен ундан уруш тўғрисида кўп нарсаларни сўраб билиб оламан деб юрдим. Бир кун ишдан сўнг гулхан атрофида овқат ичиб дам олиб ўтирганимизда Дониёрдан сўраб қолдим.

– Дониёр ака, урушда кўрган-кечирганларингдан бир гапириб бермайсанми?

Дониёр ҳадеганда гапира қолмади. Чамамда, менинг бу гапим унга ёқмади, шекилли.

– Уруш дейсанми? – деди у ва худди ўзига жавоб бераётгандек паст овоз билан қўшиб қўйди: – Урушнинг номи ўчсин, уни билмаганларинг яхши!

Дониёр нарида ётган хашакдан катта бир тутам олиб гулханга ташлади ва оловни тез-тез пуфлаб ёндирди-да, ҳеч кимга қарамай қўлларини ўтга тоблаш бошлади. У алангаланиб ёнаётган оловга тикилганча узоқ жим қолди.

Дониёрнинг нега бундай қилганини ким билсин, лекин унинг ўша икки оғиз гапидан ҳам урушни эртакдек эрмак қилиб гапириб бўлмаслиги, у одамнинг юрак-юрагига сингиб кетиши, у ҳақда гапириш ниҳоятда оғир эканлиги шундай сезилиб турарди. Уялганимдан бошимни ердан кўтара олмадим. Шу-шу, Дониёрдан уруш ҳақида сўрамайдиган бўлдим. Болалар ҳам унга тегажаклик қилмайдиган бўлишди.

Бироқ, кўриниши тунд, одамга аралашмайдиган Дониёр ўзича якка-ёлғиз юравергани учун унинг ҳарбийдан келганлигининг қизиғи ҳам қолмади. Қай бир кишилар: «Шунчаки бир одам-да» дегандек қилиб уни назарига илмас, бошқа бировлар эса ундан рўйи-рост кулиб, кўпчилик эса раҳми келиб: «Бошпанасиз, бир амаллаб жон сақлаб юрган бир ғариб-да... Хўжаликнинг далада берадиган иссиқ овқати бўлмаса, тентираб кетиб қолармиди... Ўзиям, кўйдек ювош экан...» – деб ачиниб гапиришарди. Бора-бора кишилар Дониёрга кўникиб қолишди, шекилли, уни бошқа гап қилмайдиган бўлишди. Одамларнинг у билан иши бўлмай қўйди.

Эртаси саҳарлаб Дониёр иккаламиз отларни хирмонга олиб келдик: шу пайт Жамила янгам келиб қолди. У бизни кўриши билан узоқдан қичқирди.

– Эй, кичкина бола, қайсиси менинг отларим, бу ёққа ҳайдаб кел! Хомутлари қани? – деб умри бўйи аравакашлик қилган одамдек, ғилдираклари жойидамикин дегандек тепиб кўрар, у ёқ-бу ёғини синчиклаб кўздан кечирарди. Биз Дониёр билан отларни етаклаб, хирмонга яқинлашиб келганимизда, иккаламизнинг афту ангоримиз Жамилага ғалати кўринди, шекилли, у бир кулимсираб қўйди. Дониёрнинг узун ва ориқ оёқларидан кўнжи кенг солдатча этиклари чиқиб кетгудек бўлиб шалвираб турарди, мен бўлсам, қорайиб, тошдек қотиб кетган оёқларим билан отни ниқтаб келардим.

– Ўхшатмагунча учратмас, деганларидек жуда топишибсизлар-ку. – Шу-шу гўё бизнинг жилувимизни қўлига олгандек, у буйруқ қилаверди: – Қани, тез-тез бўлинглар, урушда туриш йўқ, эртароқ салқинда жўнай қолайлик, – деб отларини аравага қўша бошлади.

Жамила, Дониёрнинг бори ҳам, йўғи ҳам билинмайди, дегандек, уни назарига илмасди. Гапиришса ҳам мен билан гаплашарди. У биздан қолишмай елиб-югуриб ишларди. Жамиладаги бу жасорат, айниқса, ўзини катта олиб гапириши Дониёрга қаттиқ теккандек бўлди. Дониёр чаккаси тиришиб, уни ҳам ёқтирмагандек, ҳам ҳайратда қолгандек, тумшайиб тескари бурилиб олди. Жамила буни пайқагани ҳам йўқ. Дониёр тарози устидаги қоплардан бирини индамай даст кўтариб аравасига ташлаганда, Жамила унга ёпиша кетди:

– Бу нима қилиқ, ҳар ким ўз билганича ишлайверади-ми? Қани, кўлингни бер, қўллашгани Худо қўллайди! Ҳой кичкина бола, аравага чиқ, қопларни жойлаштир!

Жамила Дониёрнинг қолидан шартта ушлаб, қопни икковлашиб кўтарганида, Дониёр уялганидан қип-қизариб кетди. Шундан кейин ҳам улар қопларни қўллашиб кўтариб босишди, қўллари бир-бирига чирмашиб, қоп устидан аста сирпаниб тушаркан, Дониёр ўнғайсизланиб унга қарамасликка ҳаракат қиларди. Жамила бўлса парвойи фалак, ҳар сафар тарозибон хотиннинг ёнига келганида, у билан ҳазил-хузул қилиб, ҳиринг-ҳиринг кулишарди. Жўнаш олдидагина у кўзини бир қисиб қўйиб, Дониёрга:

– Ҳой йигит, исминг нима, Дониёрмиди, кўринишдан эркакка ўхшайсан-ку, қани йўл бошла! – деди.

Дониёр бу сафар ҳам миқ этмади, Жамилага чўчигандек бир қараб қўйди-да, аравани ҳайдаб кетди. «Оббо шўринг қурғур-ей, мунча уялмасанг!» – деб ачиғиб қўйдим унга.

Йўл олис, даштдан йигирма чақиримча йўл босиб, Қоратоғ дарасидан ўтиб, станцияга бориш керак.

Шуниси яхшики, хирмондан то станциягача йўл қиялаб боради, отларга ҳам анча енгил эди. Улуғтоғ тоғининг этагидаги кўм-кўк дарахтлар ичига кўмилган овулимиз то дарадан чиқиб кетгунча, худди кафтдагидек аниқ кўриниб турарди. Даранинг этагидан эса темир йўл кесиб ўтади.

Шундай қилиб, биз ҳар куни станцияга ғалла ташиб юрдик. Овулдан эрталаб чиқиб, станцияга пешинда етиб борамиз. Тақир йўлдаги шағал арава ғилдираклари остида ғичирларди. Кун исиган сайин отларнинг яғринларидан тер қуйилиб оқарди...

Саратоннинг жазирама қуёши ҳамма ёқни қовжира-тиб кўйдиради. Станцияга келсанг от-араванинг кўплигидан қадам босолмайсан. Тоғ этагидаги узоқ хўжаликлардан эшак ва хўкизларга ғалла ортиб келган болалар билан хотинларнинг кийимлари тердан шўри чиқиб, чанг босган бетлари қорайиб қуйиб, шамолдан лаблари ёрилиб, ялангоёқ, ялангбош ҳориб- толиб келардилар. Заготзернонинг ҳовлиси қий-чув бўлиб, унинг дарвозасига: «Ҳамма ғалла фронт учун!» деган шиор ёзиб кўйилганди. Пахса билан айлангириб олинган пасқам ҳовлининг ташқарисида вагонларни бир-бирига улаб юрган паровоз қайноқ буғ чиқариб, қумурсқадек тинмай ҳаракат қиларди. Сал наридан поездлар қулоқни кар қилгудек даражада бўкиришиб ўтишади. Худди дарвоза олди-га чўктирилган туялар ўрнидан тургиси келмай, жини кўзиб, кўпик сочиб овозининг борича бўкирарди.

Каттакон коппоннинг ичига ғалла тоғ-тоғ қилиб уйиб ташланган. Ғалла солинган қопларни орқалаб тахта трапдан ана шу уюмларнинг тепасига олиб чиқиб тўкиш керак. Коппоннинг қизиган тунука то-мидан чиққан бўёқ аралаш темир ҳиди буғдой чанги билан бирга қўшилиб димоғни қичитарди.

Уйқусизликдан кўзлари қизариб кетган омборчи пастда қўлини пахса қилиб сўкинарди:

– Ҳой бола, кўзингга қара, устига чиқариб тўксанг-чи!

У нега сўкинади? Сўкинмаса бўлмайдими? Ўша ерга олиб чиқиб тўкиш кераклигини ўзимиз ҳам биламиз-ку.

Биз бу ердагина эмас, балки даланинг ўзида, ерга дон ташланган кундан меҳнат қиламиз. Ёш-яланг, хотин, болаларимиз ёз бўйи тинмай парвариш қилади, комбайнчиларимиз ҳар куни юз марталаб бузиладиган, парти кетиб, шарти қолган комбайнни бир нафас ҳам тўхтатмай, саратоннинг жазирама кунларида ҳам даладан чиқишмайди. Ҳозир ҳам далада ўроқчилар тонг саҳардан қоронғи кечгача зирқираб оғриган белларини ёзолмай ғалла ўрмоқдалар, бир қарич болалар битта ҳам бошоқни қолдирмай териб олмоқдалар. Ўша кунларда биз барча топган-тутганимизни фронтга жўнатамиз. Бу бизнинг ғалабага қўшган тер билан қонимиздир.

Ҳали-ҳали эсимда, ёш бола эканман, забардаст йигитлар кўтарадиган катта-катта қопларни елкамга ташлаб, унинг бир бурчагидан маҳкам тишлаб трапдан юқорига чиқар эканман, қовурғаларим майишиб, кўзларим тиниб кетарди. Қадам сайин трапнинг тахталари эгилиб, коппон ичидан кўтарилаётган чанг аралаш ғубор ўпкани қисарди. Неча марта ҳолдан тойиб, орқамдан сирғалиб тушиб бораётган қопни елкамдан ирғитиб, ўзим ҳам сакраб юборгим келарди. Лекин орқамдан ҳам қоп кўтарган одамлар келарди. У ҳам менга ўхшаган бир ёш боладир, ё бўлмаса тушиб-чиқиб юрган аёлларнинг биридир. Агарда уруш бўлмаганида бундай оғир юкни уларга ким кўтартириб қўярди. Шундай оғир ишга аёллар чидаш бераётганда нолишга ҳақим борми?

Ана, олдинда Жамила янгам боряпти. Этагини қистириб олган, унинг буғдойранг чиройли оёқ мускуллари таранг тортилиб, пайлари узилиб кетгундек бўлади. У гўё юкини енгиллатаётгандек букилиб, эгилиб

оғир қадам ташлаб борарди. Гоҳ-гоҳ у менинг ҳолдан тойиб бораётганимни сезгандек тўхтаб қоларди-да:

– Бўшашма, кичкина бола, оз қолди! – деб қўярди. Бироқ ўзи ҳам қаттиқ чарчаганидан овози бўғилиб чиқарди.

Буғдойни тўкиб, орқага қайтаётганимизда, доим Дониёрга дуч келардик. У одати бўйича ҳеч кимга қўшилмай, жимгина, салмоқ билан оёғини оқсоқла-ниб босарди. Биз унга ёндашганимизда, оғир тортган бўйинини чўзиб, қистирилган кўйлагининг барини ёзиб келаётган Жамилага Дониёр энкайганича қовоқ остидан тикилиб ўтарди. У Жамилани гўё биринчи марта кўраётгандек ҳамиша ана шундай тикилиб қарарди. Лекин Жамила бунга сира эътибор бермасди. Бирга ишлаганимиздан буён уларнинг бирон марта ҳам очилиб гаплашганини кўрганим йўқ. Жамила баъзан шунчаки ҳазиллашиб, тегишиб кулиб гапирса, баъзида мутлақо иши бўлмасди. Бу унинг кайфиятига боғлиқ эди. Ҳуши келса, йўлда келаётиб Жамила менга: «Қани, чуҳ де, кичкина бола, кетдик!» – дерди-да, ўтирган еридан сапчиб туриб, қийқириб, қамчинини ўйнатганча аравани ҳайдаб кетарди. Мен ҳам ундан қолишмасдим. Ҳаш-паш дегунча олдинда бораётган Дониёрни қувиб ўтиб кетардик. Дониёр орқада чанг-тўзон ичида қоларди. Аслида бу ҳазил бўлса-да, лекин бундай ҳазилга ҳамма ҳам чидайвермасди. Бироқ Дониёр ғинг демас, ранжимас эди. Биз чанг-тўзон кўтариб, унинг ёнидан тасира-тусур қилиб ўтиб кет-сак ҳам, у гўё айбдор кишидек мулойимгина кулимси-раб, аравада тик турганича отларга устма-уст қамчи босиб бораётган Жамилага ажабланиб, индамай қараб қоларди. Унинг жаҳли чиқдимикин, деб орқамга қай-рилиб қараганимда, чанг қуюни ичида қолган Дониёрнинг мамнун бўлгандек Жамиладан кўзини олмай тикилиб турганини пайқардим. Унинг бу қарашида ўта кўнгилчанлик, олижаноблик билан бирга, юраги-

ни куйдираётган аллақандай сирли бир ҳасрат борлиги сезилиб турарди. Жамиланинг бу қилиқларини, истехзоли кулишларини, ёнида гўё менсимаган кишидек индамай ўтишларини Дониёр ҳечам кўнглига оғир олмас, барига чидаб, бир оғиз сўз қайтармас эди. Баъзида Дониёрга раҳмим келиб:

– Қўйдаи ювош одамнинг дилини оғритганинг нимаси, янга? – десам, Жамила менга:

– Ке, қўй, шуни гапирма! – деб қўлини силтаб кулиб қўярди? – Э, шунчаки бекорчиликдан ҳазиллашаманда. Нима бирон жойи камайиб қолармиди!

Бора-бора янгамга қўшилиб мен ҳам ҳазил-ҳузул қиладиган бўлдим. Чунки Дониёрнинг Жамилага маъноли тикилиб қарашлари менга ғалати туйила бошлади. Айниқса, Жамила қоп кўтарганида Дониёр кўзининг қири билан унга тикилиб қоларди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора бўлиб, кўпчилик иш билан алаҳсиб, буни пайқамайди, деб ўйлайди, шекилли. Аравакашлар қийқириғи от-араваларнинг кўплигидан станциянинг худди бозорга ўхшаб кетган тўс-тўполон ҳовлисида Жамила қанчалик қийналмасин, сира бўш келмай елиб-югуриб ишлаганидан, қаҳқаҳа уриб кулганидан у ҳаммадан ажралиб, кўзга яққол ташланиб турарди. Жамила арава четига қўйилган қопларни кўкрагини кериб елкасига оларкан, қоп-қора, кўнғир соч ўримлари ерга тегай-тегай деб кетар, салмоқ билан орқасига бурилганида эса қисик кўзларининг қорачиқлари киприклари орасидан ялт этиб кўринарди. Ўшанда қоп кўтарган Жамила коппоннинг эшигига етгунга қадар Дониёр уни зимдан кузатиб қоларди. Мен буни пайқаб юрардим. Ҳадеганда кўнглимга оғир олмаган бўлсам ҳам, лекин кейинчалик Дониёрнинг янгамга бундай зимдан назар ташлаб юриши менга ёқмади, ҳатто иззат-нафсимга теккандек бўлди. Ҳеч кимга раво кўрмай, қизғаниб юрсаму, Жамилага бошқалар қолиб, Дониёрбой кўз тикса-я. «Дониёрки Жа-

милага кўз тикдими, бошқалардан хафа бўлмасам ҳам бўларкан! Тавба!» – дердим жаҳлим чиқиб ўзимга ўзим.

Энди Дониёрни мўмин-қобил йигит деб айтмоқ у ёқда турсин, ёмон кўра бошладим. Шундан кейин мен яна янгамга қўшилиб, уни масхара қила бошладим. Аммо бу ҳазилимизнинг таги зил бўлди.

Ғалла ташиб юрган қопларимиз орасида олачадан тикилган етти пудлик катта бир қоп бор эди. Ҳамиша янгам икковимиз уни коппонга олиб бориб ерга тўкардик, чунки уни бир киши кўтаролмасди. Бир куни хирмонда араваларга юк ортаётиб, янгам билан бирга ҳалиги катта қопни Дониёрнинг аравасига ташладик-да, устидан бошқа қопларни бостириб қўйдик. Қани, нима қилар экан, деб ўйладик ўзимизча.

Хирмондан кун чиқарда жўнаб кетдик. Йўлда рус қишлоғида бировнинг боғига кириб, Жамила икковимиз олма ўғирлаб чиқдик-да, йўл-йўлакай қаҳқаҳлаб кулишиб кетдик. Жамила бора-боргунча Дониёрга «илиб ол!» деб олма отиб борди. Олма тугагандан кейин биз одатдагича уни чанг-тўзонда қолдириб, анча узоқлашиб кетдик. Дониёр дарадан чиқа беришдагина бизни қувиб етди, темир йўл берк экан, унинг очилишини кутиб туришга тўғри келди. Бу ердан то станциягача бирга келдик. Бу орада ҳалиги етти пудлик қоп ёдимиздан кўтарилиб кетибди, хаёлимизда ҳеч гап йўқ, ғаллани ташиб бўлай деб қолдик. Бир маҳал Жамила биқинимга туртиб, Дониёрни кўрсатиб бир кулиб қўйди. Дониёр арава устида турган экан. «Бунини нима қилсам экан?» дегандек ҳалиги катта қопнинг у ёқ-бу ёғига қараб турарди. Сўнг-ра у Жамиланинг қиқир-қиқир кулаётганини пайқаб қолиб, бизнинг синамоқчи бўлганимизни сездим, шекилли, қип-қизариб кетди.

– Ҳой, иштонингни баланд кўтар, тушиб кетмасин тагин! – деб қичқирди Жамила.

– Дониёр унга бир ўқрайиб қаради-да, қопни нари-бери суриб араванинг четига келтирди, сўнгра уни бир қўли билан суяб туриб, ерга сакраб тушди. Ҳашпаш дегунча бўлмай, зилдек қопни бир силтаб елкасига олдида, коппон томон юра бошлади. Биз, қани, нима қилар экан, деб ўзимизни гўлликка солиб, сир бермай турдик, бошқалар ҳам унга парво қилишгани йўқ. Ҳамма ҳам қоп кўтариб юришибди-да, ким билан кимнинг иши бор, дейсиз. Аммо Дониёр трапга яқинлашганда Жамила унинг орқасидан югуриб кетди:

– Буни қаерга олиб боряпсан, эсинг жойидами ўзи, шу ерга ташла, нима, ҳазилни тушунмайсанми?

– Нарн тур! – деб Дониёр уни жеркиб солди. Шохи синган Жамила ўнғайсизланиб, трапдан чиқиб кетаётган Дониёрнинг орқасидан кулиб қараб:

– Бу ўлармонни қаранглар, кўтариб кетди-я! – деб худди айбли кишидек илжайиб, ўзича тўнғиллаб қўйди. Гарчи Жамила ҳадеб қиқир-қиқир кулса ҳам, борган сари унинг кулгиси сунъийлашиб, ўзини зўрлаб кулаётгандек бўлиб туйилди. Дониёр қопни кўтариб борар экан, ярадор оёғига зўр келиб, оқсай бошлаганидагина, биз уни қандай азобга қўйганимизни тушундик.

Дониёрнинг оёғи ярадор эканини нега илгарироқ ўйламадик ахир? Эҳ, болалигим қурсин-а, шу гап мендан чиқди-я!

– Орқангга қайт! – деб қичқирди Жамила кулги аралаш. Бироқ энди бунинг иложи йўқ эди. Чунки орқасидан ҳам қоп кўтарган одамлар келишаётган эди.

Мен эсимдан оғаёзиб, кейин нима бўлганини билмайман. Кўз ўнгимда ўша каттакон қора қопни кўтарган Дониёр. У букилиб, трапдан ер бағирлаб юқорига чиқиб борарди. Ярадор оёғини авайлаб босар, унга зўр келмасин деб қанчалик уринмасин, бари бир, ҳар қадам ташлаганда оғриққа чидаёлмай, тишини тишига қўйиб, бошини чайқарди. У юқорилаган сари устидаги

оғир қоп елкасига миниб олган бало-қазодек уни баттар босар, у тобора кўп чайқаларди. Янгам билан ўйламай қилган бу қилмишимизга азбаройи уялганимдан ер ёрилса-ю, ерга кириб кетгудек бўлдим, қўрққанимдан юрагим орқамга тортиб кетди. Қоп кўтарган Дониёр эмасу, гўё мен ўзимдек, оёқларим зирқираб, кўз ўнгим қоронғилашиб кетди.

Дониёр яна тўхтаб, қопни тишлади-да, кўзини юмди. Менинг ҳам бошим айланиб, ер ўпирилиб кетаётгандек бўлди. Бир нафас ҳеч нарсани билмай қолдим.

Кимдир билагимни чангаллаб, синдириб юборгудек сиқиб ушлади. Бундай қарасам, Жамила экан. Қўрққанидан мурдадек оқариб кетган, лаблари дирдир титраб, кўзларини катта очганча Дониёрга термилиб турарди. Аτροφимизни омборчи ва бошқалар ўраб олишибди. Улар ҳам нима гаплигига тушунмай, Дониёрга ҳайрон бўлиб қарашарди.

Мана, Дониёр юриб бораётиб сирғалиб кетаётган қопни ўнглаб олай деб бир силкиди-ю, лекин оғирликка ортиқ тоб бера олмай чўккалай бошлади.

– Ташла! Ташла қопни! – деб қичқириб юборди Жамила. Дониёр кулоқ солмади. Орқада келаётганларга тегиб кетмаслиги учун қопни трапнинг четидан пастга ташлаб юборса бўларди. Бироқ у ўжарлик қилиб қопни кўтарганича тураверди. Жамиланинг овозини эшитиши билан яна оёқларини ростлаб, олдинга қараб интилди. Бир-икки қадам юриб орқага тисарила бошлаганида, тарозибоннинг жон-пони чиқиб кетиб, овозининг борича қичқириб юборди:

– Ташла! Ташласанг-чи, ит эмган!

– Ташла! – деб бошқалар ҳам қичқиришди. Дониёр бу сафар ҳам ўз билганини қилиб, чайқалиб-суриниб илгари босди.

– Йўқ, у қопни ташлайдиган эмас. Ўз айтганини қиладиган йигитга ўхшайди, – деди кимдир қўл силтаб.

Энди, фақат ҳалиги одамгина эмас, балки ёнимизда турган бошқа одамлар ҳам, унинг орқасидан қоп кўтариб бораётган кишилар ҳам бунда бир сир борлигини сезишиб, Дониёр қоп билан бирга қулаб тушмагунча уни ташламаслигига ишонч ҳосил қилишди.

Ҳамма бир зум жим бўлиб қолди.

Коппоннинг орқасида паровоз зир югуриб вагонларни бир-бирига уламоқда. Дониёр юқорига юк тортиб чиқиб кетаётган отдек илгарилаб борарди. У чайқалиб йиқиладигандек бўлса, шартта тўхтаб, куч тўплар, кейин яна олдинга қараб интиларди. Дониёрнинг орқасидан келаётган одамлар ҳам ноилож у тўхтаганда тўхтаб, у юрганда юришарди. Уларнинг ҳам тинкаси қуриб, қора терга ботиб кетишганди. Бироқ улардан биттаси ҳам Дониёр билан сен-менга бормади. Улар тойғоқ йўлдан гўё бир-бирларига кўринмас ип билан боғлангандек турнақатор бўлиб жим боришарди. Борди-ю, биттаси тойиб кетгудек бўлса, бошқалар ҳам хароб бўладигандек туйиларди. Уларнинг индамай қадам ташлашларида, бир хил чайқалишларида кучли ғайрат ва шижоат, ҳамкорлик сезилиб турарди. Дониёрнинг орқасидан келаётган аёлни оёғи чалишиб, йиқилишига сал қолди-ю, шунда ҳам у ўзига эмас, Дониёрга Худодан мадад сўраётгандек унга раҳмдиллик билан термилиб қарайди. Мана, оз қолди. Дониёр яна бир зўр берса маррага етадигандек кўринарди. Лекин Дониёр яна гандираклаб, ярадор оёғи унга итоат қилмай қўйди. Агар у елкасидаги қопни ташлаб юбормаса, ўзининг ҳам қулаб кетиши мумкин эди.

– Югур! Орқасидан суяшиб юбор! – деб қичқирди Жамила менга. Ўзи бўлса гўё Дониёрни ушлаб қолмоқчи бўлгандек қўлларини олдинга чўзарди. Мен трапдан юқорига югурдим; қоп кўтарганлар орқасидан сиқилиб ўтиб, Дониёрга етиб олдим. У қўлтиғи остидан менга бир қараб олди. Бетидан тер қуйилиб, манглай томирла-

ри бўртиб чиқиб, кўзига қон тўлиб кетган эди. Мен унга кўмаклашмоқчи бўлган эдим, Дониёр менга:

– Нарн тур! – деди зарда билан, кейин қопни бир силкиди-да, бор кучини тўплаб, яна олдинга интилди.

Дониёр қавариб, қадоқ бўлиб кетган қўлларини шалвиратиб, оқсоқланиб трапдан тушганда, пастдагилар лом-мим дейишмасдан йўл беришди. Фақат тарозибонгина ўзини тутолмай жаҳли чиқиб Дониёрни койиб кетди:

– Нима, сени жин урдими, ё эсингни едингми? Ёки мени одаммас деб ўйладингми, ахир бир оғиз айтсанг, пастга тўктирардим-ку. Бундай оғир қопни кўтарсин деб сенга ким айтди?

– Ишинг бўлмасин, ўзим биламан, – деди Дониёр секингина, сўнгра, чирт эткизиб тупурди-да, араваси томон кетди. Орқасидан Жамила:

– Ҳазилни тушунмаган тентак! – деб пичирлаб қўйди.

Шундай деди-ю, бошини ердан кўтара олмади. Дониёр буни уқдими-уқмадими, ҳар қалай, янгам икковимиз унинг юзига тик қарай олмас эдик.

Йўл бўйи ҳам биронтамиз оғиз очганимиз йўқ. Дониёрнинг-ку камгаплиги ҳаммага маълум, сўзга нўноқ. Айниқса, бугунгисига тушунолмай ҳайрон эдик, у биздан хафами, юз кўришмайдиган бўлдим, ё оққўнгиллик қилиб, ҳамма гапни унутиб юбордим, билмасдик. Бизнинг сукут сақлашимизнинг боиси бор эди, бир томони, уялганимиздан юзига қараёлмасак, иккинчидан, ҳазилимизни кўнглига оғир олиб юргани учун ундан хафа эдик.

Эрталаб ғалла қоплаётганда Жамила бу касофат қопни олди-да, уни чок-чокидан шир-шир йиртиб юборди.

– Ма, топган матоингни бошингга ур! Бригадирингга айтиб қўй, иккинчи марта бундай қопларни бера кўрмасин, – деб ҳалиги йиртилган қоп парчаларини тарозибоннинг олдига отиб юборди.

– Ҳой, ақлинг жойидами, бу нима қилганинг?

– Ҳеч нима!..

Эртасига ҳар кунгидек станцияга келиб, қош қорайганда яна овулга йўл олдик. Дониёр олдинда кетиб борар эди. Унинг кўнглидаги хижиллик ёзилдими-йўқми, била олмадик, зотан, буни билиш осон эмасди. Худди ўртамизда ҳеч гап ўтмагандек, Дониёр индамай ишини қилаверди. Шуниси борки, ярадор оёғи кўпроқ лат еган бўлса керак, у қаттиқроқ оқсаб, айниқса, қоп кўтарганда қийнаиб юрди. Гарчи у ҳеч нарса демаса ҳам, унинг юриш-туриши гуноҳкор эканлигимизни эслатиб, кўнглимизни оғритар эди. Лоақал Дониёр сал-пал ҳазиллашиб, кулиб қараса ҳам майли эди, кўнглимиз равшан тортарди.

Жамила отдан тушса ҳам, эгардан тушмай, гўё кўнглида ҳеч гап йўқдай ҳазил-хузул қилиб юраверди. Лекин ич-ичидан эзилиб, хафа бўлиб юрганини аниқ сезардим.

Мана, овулга кетиб боряпмиз. Латофатли ажойиб тун. Сутдек ойдин август кечаларини ким билмайди дейсиз. Осмондаги юлдузлар узоқ-узоқлардан мўралашса ҳам, гўё улар шундай яқиндан ҳар бири ўзича нур сочаётгандек туйиларди.

Юлдузлар чарақлаган шундай гўзал кечада биз дара бўйлаб келардик. Отлар гўё уйга шошилаётгандек тобора тез йўрғаларди. Майда шағал от туёқлари ва арава ғилдираклари остида ғирчиллаб, атрофга учиб чиқарди. Ғир-ғир эсиб турган майин шабада эрманнинг аччиқ иси билан ғарқ пишган хушбўй ҳидини димоққа келтириб урарди. Буларнинг ҳаммаси отларнинг терга ботган эгар-жабдуғидан чиқаётган ҳид билан қўшилиб бошни айлантитар эди. Йўлнинг бир томонида наъматаклар билан қопланган қоялар қад кўтариб турарди, йўлнинг иккинчи томонида, пастликда, тол ва ёввойи тераклар орасидан Гуркуров жўш уриб оқарди. Орқада кўприқдан тарақа-туруқ қилиб ўтаётган поездларнинг янгроқ гудоги олис-олислардан ҳам эшитилиб турарди.

Бундай сўлим тунда йўл юришнинг ўзига яраша гашти бор. Тун кучоғида балиқдек сузиб бораётган отларнинг сағрисига қараб бориш, сон-саноқсиз ҳашаротларнинг ёқимли «чир-чирига» қулоқ солиш, шамол димоққа ураётган хушбўй ҳидларни тўйиб-тўйиб шимириш қандай яхши!

Жамила олдимда кетиб борарди. У тизгинни бўш қўйиб атрофга суқланиб қарар, ўзича аллақандай ашулани хиргойи қиларди. Бизнинг оғзимизга толқон солгандек жим келаётганимиздан Жамиланинг тоқати тоқ бўлаётганини сезиб турардим. Шундай кечада жим юриб бўладими? Юрагида ўти бор одам шундай гўзал табиат манзарасини кўриб жим тура оладими?!

Йўқ, Жамила жим туropolмади, у овозини баралла қўйиб куйлаб юборди. Менимча, унинг яна бир бошқа нияти – Дониёрнинг кўнглини очиб, хафачилигини ёзмоқчи бўлса керак. Зотан, одамлар бир-бирларининг гуноҳларини кечирмасмикин, деб иккиланиб турган пайтда қандайдир бир туртки керак бўлади-ку. Эҳтимол, Жамила шу фикрга боргандир, хуллас, у бир силкиниб қўйди-да, қалбидан қайнаб чиқаётган янгроқ овоз билан куйлаб юборди:

*Шоҳи рўмолинг боғлаб,
Ёнимда юрсанг яйраб...*

Жамила бундай шўх-шўх лапарларни жуда кўп биларди. Унинг ашуласи кишига ором бағишларди. Жамила ашуласини бир зум бўлиб, олдинда бораётган Дониёрга қичқирди:

– Ҳой, бўшанг йигит, овозингни бир чиқарсанг-чи! Йигитмисан ўзинг?

Дониёр аравасини тўхтатди-да, орқасига қайрилиб:

– Куйлай бер, Жамила, қулоғим сенда, – деб қўйди тортиниб.

– Нима, бошқаларнинг қўшиқ эшитгиси келмайди, деб ўйлайсанми? – деди кесатиб Жамила. – Айтмасанг, айтма, таранг қилишини қара-ю!

– Шундан сўнг у «сен айтмасанг мен айтаман» дегандек, Дониёрга ўчакишиб яна ашулани олди. Унинг нима учун Дониёрни ашула айт, деб қистаганини билолмадим. Гапга солмоқчи бўлдимикин? Шундай бўлса керак, чунки бироздан кейин Жамила яна илтимос қила бошлади:

– Ҳой, Дониёр, умрингда бировни севганмисан? – деди-ю, нима учундир кулиб юборди.

Дониёр жавоб қайтармади, Жамила ҳам чурқ этмай қолди. Дара ичига бир нафас жимлик чўкди. Фақат ғилдиракларнинг дукур-дукур овози, отларнинг пишқиргани эшитиларди, холос.

«Жуда одамани топиб сўрадинг-да», – деб кулиб қўйдим мен.

Йўлни кесиб ўтиб, шарқираб оқаётган сойга етганимизда, Дониёр аравани секинроқ ҳайдаб, от тақаларининг кечувдаги кумушдек ярақлаган тошларга тегиб шақиллашига диққат билан қулоқ сола бошлади. Сўнгра «чух» деб отларга бир қамчи урди-да, бирдан титроқ овоз билан:

*Эҳ, Олатоғ, Олатоғ,
Ота-бобом ўсган ер!*

– деб куйлаб юборди. Бироқ у яна тўхтаб, йўталиб қўйди, лекин кейинги икки мисрани юракдан чиқариб завқ билан айтди:

*Эй, Олатоғ, Олатоғ,
Оқ булут қалқиб кўчган ер!*

Дониёр нимадандир чўчигандек яна жим бўлиб қолди. Киши деган уялмаса-да, нима энди, шу ҳам

ашула айтиш бўлдим, бундан кўра, айтмагани тузук эди. Худо билади, юзи олов бўлиб ёниб кетгандир. Негадир унинг учун ўзим ҳам мулзам бўлдим.

Лекин Дониёрнинг шу бир оғиз куйлашида ҳам қандайдир бир жозиба, нафосат борлиги аниқ сезилиб турарди. Ҳа, овози ҳам яхши эди.

«Қойилман!» – деб қўйдим ичимда ҳайратланиб. Жамила ҳам қичқириб юборди:

– Ие, дурустсан-ку, илгари қаерда юрган эдинг? Қани айт, яхшилаб айт!

Дониёр миқ этмай келаверди. Олдимизда дарадан водийга чиқадиган жой оқариб кўринарди, ўша томондан шабада эсарди. Дониёрнинг ҳали бошлаган куйини яна давом эттиришини сабрсизлик билан кутардим. Дониёр яна куйлай бошлади, мен ўзимда йўқ қувониб кетдим.

Дониёр аввалига тортиниб-тортиниб секин куйлай бошлади. Аммо бора-бора овозини баралла қўйиб, эркин айта бошлади, унинг ашуласи дарада қўнғироқдек янграб, узоқ-узоқлардаги қояларда акс садо берди. Дониёрнинг қўнғироқдек овозигина эмас, балки куйнинг оҳанраболиги, жўшқин ҳис-туйғуларга бойлиги ҳам кишини мафтун этарди. Бунинг нималигини ақлимга сиғдира олмай лол бўлиб қолдим. Бу ашулачининг овозими ё бўлмаса юракдан қайнаб чиқаётган бошқа бир нарсами? Киши қалбининг энг нозик торларини чертиб, унда эзгу ниятлар уйғотаётган бу нима ўзи? Ростини айтсам, бу саволга ҳозир ҳам жавоб бера олмайман.

Қани энди, қўлимдан келса-ю, буларнинг ҳаммасини қоғозга битиб ўтирмай, иложи бўлса ўша ажойиб куйнинг ўзгинасини яратиб берсам. Унда деярли сўз йўқ, лекин бу куй сўзсиз ҳам самимий, соф ниятли қалб эгасининг бутун қувончи, умид-орзулари ва тилакларини ифодалаб берарди. Мен умрим бино бўлиб бундай куйни эшитган эмасман. У қирғизчага

хам, қозоқчага ҳам ўхшамасди, бироқ бу куйга азалдан бир-бирига қондош-жондош бўлган қирғиз билан қозоқ халқининг куйларидаги энг нафис, энг дилрабо оҳанглар сингдирилгандек бўлиб туйиларди. Бу куй гоҳ қирғиз тоғларидек баланд-баландларга парвоз қилса, гоҳ поёни йўқ қозоқ далаларидек узоқ-узоқларга тараларди. «Ё тавба, Дониёрни шунчалик ашулачи деб ким ўйлаган эди», – дердим мен ўзимга-ўзим.

Дарани босиб ўтиб кенг далага чиққанимиздан кейин Дониёрнинг ашуласи қанот ёзиб, яна ҳам кучлироқ янгради. Бу дилрабо куй бир-бирига уланиб, бир-бири билан алмашилиб борарди. Бугун Дониёрга нима бўлди, тинчликми ўзи, ҳеч нарса тушуна олмасдим. Гўё у шу кунни, шу дамни кўпдан бери орзиқиб кутгандек, қалбидаги бутун сир-асрорини тўкиб солди. Дониёрнинг нима учун меров одамдай элга кулги бўлиб юрганини, нима учун кечқурунлари Қоровултепага чиқиб олиб, ёлғиз ўйга чўмиб ўтирганини, нима учун киши илғамас товушларга қулоқ осганида қошлари чимирилиб, кўзлари қувончга тўлганини энди бир қадар тушуна бошлаган эдим. У – қалбида юксак инсоний муҳаббат туғён урган бир инсон эди! Менимча, унинг севгиси бирор кишига ишқи тушиб, ўша одамга ато қилинган севги эмас, балки инсонни яратиб, уни камолга етказган кенг оламга, ёруғ дунёга бўлган чексиз, жўшқин севги эди! Ҳа, у бу севгини ўз қалбида ардоқлаб сақлаган, ана шу севги билан яшаган эди.

Агар у шундай юксак қалб эгаси бўлмай, диди паст, юраги муз бир киши бўлганда эди, табиат уни қанчалик истеъдодли қилиб яратган бўлмасин, бари бир у бунчалик куйлай олмас эди.

Дониёрнинг куйи тунги дашт устида яна жўш уриб, мудроқ далани уйғотаётгандек бўларди. Кенг, бепоян дала ўзи яратиб, ўзи ардоқлаб ўстирган қадрдон куйчисининг ашуласига жим қулоқ солади. Буғдойзор ойдинда денгиз каби чайқалар ва мўл ҳосилдан дарак

бериб, ўз ўроқчиларини кутарди. Йўл четида жойлашган эски тегирмон атрофидаги мирзатеракларнинг япроқлари ҳам нималарнидир шивирлашарди. Сойнинг нариги томонида, узоқ-узоқларда хирмончилар ўт ёқишиб, гўжа пиширмоқдалар. Хув ана, кимдир аллақандай иш билан қишлоққа шошиб кетмоқда. Олдинда қишлоқ боғи кўринар, шабада ғарқ пишган олмаларнинг, айни гуллаган маккажўхориларнинг ёқимли ҳидларини ҳовлиларда ёйилган тезакларнинг хидига аралаштириб димоққа келтириб урарди.

Дониёр яна анча вақтгача куйлаб келди. Август туни унинг ашуласига маҳлиё бўлгандек жим қулоқ соларди. Ҳатто отлар ҳам гўё мароқли куйни бузишдан қўрққандек юришини секинлаштирганди. Кишига чексиз ором бахш этиб, завқ-шавқ билан куйлаб келаётган Дониёр айни авжига чиққанида, бирдан жим бўлиб, отларни чоптириб кетди. Ўзимча, Жамила яна унинг орқасидан эргашса керак, деб ўйлаб, мен ҳам ҳозирланиб турдим, бироқ Жамила бошини қўйи солганча чуқур хаёлга чўмиб, қимир этмай ўтирарди. У ҳавода учиб юрган ашула садоларига ҳамон қулоқ солаётгандек эди.

Дониёр шу бўйи тўхтамай, бироздан сўнг кўздан ғойиб бўлди. Биз то овулга етгунча оғиз очмадик. Баъзида киши ўз дардини сўз билан ифодалашга ожиз бўлиб қолади.

Шу кундан бошлаб, ҳаётимизда қандайдир бир ўзгариш юз бергандек бўлди. Энди кўнглим аллақандай яхши нарсаларни қўмсаб, юрагим ғалати ҳис-ҳаяжонларга тўлиб, ўзимдан-ўзим хурсанд бўлиб юрдим. Эрталаб хирмондан жўнаб, станцияга келиб, ғаллани топшириб бўлгач, Дониёрнинг сеҳрли ашуласини қачон эшитаркинмиз, деб кетишга шошилар, ўша дамни сабрсизлик билан кутар эдик.

Унинг ашуласи юрак-юрагимга сингиб, қаерга бормай, қаерда турмай, қулоғим тагида жаранглаётгандек бўларди.

Тонг саҳарда туриб, ялангоёқ, ялангбош шабнам тушган бедазор орқали ўтлоқдаги тушовланган отларнинг олдига бораётганимда ҳам бу куй менга ҳамроҳ бўларди. Тоғ орқасидан мўралаб кўтарилган қуёш худди менинг қувончимга шерик бўлгандек жилмайиб нур сочарди.

Олтин доналари каби кекса хирмончиларнинг паншахаларидан сачраб тушаётган буғдой доналарининг майин шилдирашида ҳам, кўкда парвоз қилиб юрган ёлғиз калхатнинг қанот қоқишида ҳам, хуллас, кўриб, уқиб, сезиб юрган нарсаларимнинг ҳаммасидан Дониёрнинг куйи эшитилаётгандек бўларди.

Кечқурун дарада арава ҳайдаб бораётганимизда мен ўзимни худди бошқа бир оламга кириб бораётгандек ҳис қилардим. Кўзларимни юмиб Дониёрнинг ашуласига қулоқ солар эканман, она сути билан қонимга сингиб, бир қаричлигимдан таниш бўлган манзаралар кўз ўнгимдан бирма-бир ўта бошларди. Гоҳ овулнинг зумрад осмонидан паға-паға булутлар сузиб ўтишар, гоҳ ўтлаб юрган йилқилар уюри дукурлашиб, кишнашиб яйловда чопиб қолишар, қулунлар кокиллари йўнатиб қоп-қора кўзларини жавдиратганларича оналарини қидиришиб қолар, гоҳ сурув-сурув қўйлар тепаликларда ўтлаб юришар, гоҳ қоялардан оқиб тушаётган шалола ойнадек ярқираб кўзларни қамаштирар, денгиздек мавжланиб ётган қамишзорлар орасига чўкиб бораётган қуёшни лоларанг уфқ сари йўритиб бораётган ёлғиз отлиқ мана ҳозир қўли билан ушлаб оладигандек бўлиб туйиларди, кейин ўзи ҳам қуёш билан бирга буталар орасига кириб ғойиб бўларди.

У, жонажон, бепоён далам! Қозоқ жондошимнинг ери билан пайванд бўлган азамат далам. Мана, тоғларимизни икки ёққа айириб ташлаб, қамиш ва шувоқларга кўмилиб, буюк бир денгиздек чайқалиб ётасан. Нималарга қодир эканлигингни ким билади сенинг! Қароғим,

сиртингдан қараса қимирлаган жон йўқдек бўзариб ётганинг-ётган. Аммо кечагина қон-қардошларинг униб-ўсган бағрингда уруш бошланиб, душманлар ўлкамизга чанг солганда, қучоғингдаги гиёҳлар ёниб, довурак чавандозларинг душман устига шердек ташланганда, мусаффо осмонингни иссиқ чанг қоплади, ер-қўк ларзага келди. Ўшанда қирғоқнинг нариги бетидан от ўйнатиб келган қозоқ хабарчиси:

– Отлан, қирғиз, отлан! Ёв келди! – деб саратон қуюни ичида яна қаёққадир отини елдек учириб кетди. Ўшанда кенг далам, дарёларим, тоғларим ларзага келиб, ўз элини отга мингизди. Йигитлар жангга отланганда осмону замин титраб, ёвни маҳв этишга чорлаб бонг урилди. Минглаб узангилар бир-бирига тегиб шақирлашиб, сон-саноқсиз чавандозларнинг кўзларидан қаҳр ва ғазаб ўти чақнаб, эл билан, юрт билан хўшлашди. Уларнинг олдида қизил байроқлар ҳилпираб, орқада отларнинг тўёғидан чиққан чанг орасида оналар ва жувонлар: «Кенг даламиз мададкор бўлсин! Хосиятли она-Ер мадад берсин! Буюк Манаснинг руҳи ёр бўлсин!» – деб бўзлаб қолишди.

Сенга жоним фидо, эй муқаддас далам, тоғларим! Элимга шу куч-қудратни сен ўзинг бердинг.

Мана шуларнинг барисини Дониёр куйга солиб, кўз ўнгимда ёрқин гавдалантириб, сермазмун кенг оламининг бутун зеб-зийнатини, кўркини очиб кўрсатди. «Ё пирай, буларнинг барини у қаердан ўрганди экан», деб ҳайрон бўламан. Ўзимча, чет ерларда кўп йиллар сарсон-саргардон бўлиб, ўз эл-юртини кўриш иштиёқи билан яшаган, шу қувончли дамни интизорлик билан кутган одамгина ўз она тупроғига шунчалик меҳр қўйиши, уни шу қадар сева олиши мумкин, деган фикрга келдим. Дониёрнинг бу куйларини тинглар эканман, унинг бошпана излаб ўтказган машаққатли етимлик йилларини ҳам, қонли жанг майдонларида босиб ўтган йўлларини

ҳам кўз олдимга келтирар эдим. Эҳтимол, унинг она Ва-тан ҳақидаги жўшқин куйлари ўшанда туғилгандир. Дониёрнинг ашулаларини тинглаб ўтириб, инсон боласи ўз она тупроғини шунчалик сева олганлиги учун ҳам, тиз чўкиб, ўша тупроқни худди ўз онангдек кучоқлаб ўпгинг келади. Ана шунда, биринчи марта юрагимда қандайдир янги бир ҳис уйғониб, қалбимни ўртаб, қани энди ўша ернинг муқаддаслигини, унинг кўркини Дониёрчалик сеза билсам, сева билсам, унинг мадҳиясини Дониёрчалик тараннум қилолсам, деган бир ҳавас уйғонганлигини сездим. Ниманидир орзиқиб кутардим, лекин нималигини ўзим ҳам билмасдим. Бунга ҳам хурсанд, ҳам хуноб бўлардим. Ўшанда менда рассомлик санъатининг илк куртаклари пайдо бўлганини, келажакда ҳаётни бўёқлар, суратлар орқали тасвирлашга ҳавас уйғонаётганини билмаган эканман.

Мен болалигимдан сурат солишни яхши кўрардим, болалар ўқиш китобларидан кўчириб солган расмларимни кўришиб: «Вой, худди ўзи-я!» – дейишарди. Муаллимларимиз ҳам мактаб деворий газетасини менга топширишар эди. Лекин кейинчалик сурат солишни бир чеккага йиғиштириб қўйишга тўғри келди. Уруш бошланиб, акаларим ҳарбийга кетгач, мен ўқишни ташлаб, ўз тенгқурларим қатори далада ишлай бошладим, ўша вақтларда сурат солмоқ кимнинг ҳам эсига келарди, дейсиз. Келажакда рассом бўламан, деган ўйим йўқ эди, аммо Дониёрнинг куйлари мени ҳаяжонлантириб, ҳаётнинг бутун гўзаллигини сезишга илҳомлантирди...

Мен ўнгимда эмас, гўё тушдагидек бу тотли хаёлга берилиб, худди дунёга янги келиб, кўзим энди очилгандек атрофга суқланиб қарардим. Менинг учун бу жуда катта турмуш сабоғи эди.

Жамиланинг ўзгариб кетганини айтмайсизми! Олдинги шўх, ҳазилкаш, гапга чечан келиндан гўё асар ҳам қолмагандек эди. Унинг ўйноқи ўткир кўзлари

энди гўё булутли кундаги қуёш сингари негадир ғамгин боқарди. Йўлда кетиб бораётганимизда Жамила доимо чуқур ўйга толар, лабларида билинар-билинмас табас-сум ўйнаб, у фақат ўзигагина маълум бўлган аллақандай латиф бир нарсадан ҳузур қилаётгандек, ундан суюнаётгандек туйиларди. Баъзан эса, аксинча, хаёлини бир нарса бузгандек, қопни аравадан елкасига силкиб олиб, шу турганича қотиб қоларди. У шу туришида гўё қутуриб оқаётган сувга дуч келиб, уни кечиб ўтишини ҳам, ўтмаслигини ҳам билмай лол бўлиб турган одамга ўхшарди. Дониёрга эса у нима учундир яқин йўламай, унинг кўзига тушишдан қочиб, четлаб юрди. Жамила ўзини уни аввалгидек назарига илмаётгандек қилиб кўрсатишга қанчалик уринмасин, охири бир куни сабри чидамай хирмонда Дониёрга гап отди. – Устингдан қўйлагингни ечсанг бўларди. Ювиб берардим.

Кўйлакни сойга олиб бориб ювди-да, қуритиш учун ёзиб қўйиб, буришган жойларини текислаган бўлиб, уни анча вақтгача меҳр билан силади. Кўйлакнинг тўзиган жойларини қуёшга тутиб маъюс тикилар, нимадандир койингандек бошини чайқаб қўярди.

Кейинги кунларда Жамила бироз очилиб, қаҳ-қаҳ уриб куладиган, ҳазил-ҳузул қиладиган бўлди. Бир куни беда ўроғидан келишаётган бир тўп қиз-жувонлар билан йигитлар хирмонга бурилишди. Ораларидаги ҳарбийдан қайтиб келган йигитлар:

– Ҳой қизлар, буғдой нонни ўзларинг еяверасизларми, қани, бизнинг улушимизни беринглар, бўлма-са ҳаммангни сувга пишамиз! – дейишди ҳазиллашиб ва паншахаларини ўқталишди.

– Бизларни паншахалар билан қўрқитолмайсизлар. Мана бу қиз-жувонларни нима билан меҳмон қилишни ўзим биламан, сизлар туёқларингни шиқиллатиб қолинглар, – деди Жамила ўрнидан сапчиб туриб.

Йигитларнинг ҳафсаласи пир бўлди, шекилли:

– Ундай бўлса, қиз-жувонинг билан барингни қўшиб сувга пишамиз, – дейишди баттар ўчакишиб.

Шу заҳотиёқ тапир-тупур олиша кетган ёшлар шовқин-сурон кўтаришиб, бир-бирини сувга итара бошлашди.

– Ушла, қўйиб юборма! – деб қичқирарди Жамила, ҳеч кимга бўш келмай, усталик билан чап бериб. Йигитлар ҳам шунча қиз-жувоннинг ичида фақат Жамилани кўзлари кўргандек, нима учундир, ҳаммаси ҳам унга ёпишар, тортқилашар, ҳар бири уни кучоқлаб бағрига босишга ҳаракат қиларди. Мана, уч йигит биргалашиб Жамилани ерга йиқитишди-да, оёқ-қўлидан кўтариб, сув бўйига олиб боришди.

– Ҳозир ҳаммамизни ўпасан, бўлмаса, сувга ташлаймиз! Қани, бўл тез! – дейишиб хахолаб кулишган йигитлар уни энкайтира бошладилар.

– Қўйманглар, йигитлар, бўш келманглар!

Ичаги узилиб кулган Жамила балиқдек сирганиб, қўлдан чиқиб кетар, хотинларни ёрдамга чақириб қичқирар, лекин улар қий-чув кўтаришиб, ўзларининг сувда оқиб бораётган рўмолларини ушлаш билан овора эдилар. Йигитлар хахолашиб Жамилани сувга отиб юборишди, осмонга сачраган сув томчилари худди қумуш доналаридек товланар эди. Ҳали ҳам кулгидан ўзини тўхтата олмаган Жамила сувдан чиқиб келар экан, унинг тўзғиган ҳўл сочи яна ҳам чиройига чирой қўшиб юборган эди. Чит қўйлаги баданига ёпишиб, сийнаси олмадай диркиллаб турарди. Жамила бўлса парвойи фалак, қиқир-қиқир кулар, уст-бошидан сирқиб тушаётган сувни ҳам пайқамасди.

– Ўп, дарров ўп! – деб қисташарди йигитлар!

Жамила уларни ўпар, йигитлар уни яна сувга отишар, у бўлса гўё буни хуш кўргандек, сувдан чиқиб, сочини силкитиб, яна қотиб-қотиб куларди. Ёшларнинг бу қилиғига хирмонда кулмаган одам қолмади. Хирмон

совураётган чоллар ҳам ўзларини йигирма беш яшар бўз болалардек ҳис қилиб, ажин босган юзлари севинчдан порлаб: «Ҳа, ҳа, бўш келма, ушла! Этагидан торт!» – деб кўпкарида улоқ тортишгандек завқ-шавқ билан қичқиришар, шарақлаб кулишарди. Мен ҳам ўзимни тўхтата олмай қотиб-қотиб кулардим. Бу сафар янгамни кўриқлаш эсимга ҳам келмабди. Биргина Дониёр индамай, қовоғини солиб ўтирарди. Унга кўзим тушиши билан мен ҳам жим бўлдим. У хирмоннинг бир чеккасида ёлғиз ўзи ўтирган экан. Дониёр йигитларга еб қўйгудек ўқрайиб қарар, важоҳатидан гўё ҳозир югуриб бориб Жамилани уларнинг кўлидан ажратиб оладигандек эди. Юзига тик боқишга ботинолмай, фариштадек пок деб билган Жамиланинг йигитларни кучоқлаб ўпиши, тортқилашиб ўйнаганлари Дониёрнинг кўнглига жуда қаттиқ ботди. Унинг бутун фикри-зикри, эс-ҳуши Жамиланинг хусни-жамолида эди. Дониёр йигитлардан қанчалик қизғанмасин, хандон отиб кулаётган Жамиладан кўзини олмай, унинг бу қилиғига ҳам койиниб, ҳам мароқланиб, хўмрайган қовоқлари остидан мулойим боқиб, тишини-тишига қўйиб ўтирди. Йигитлар Жамилага ҳар томондан ёпишиб, бетларини ўптирганларида Дониёр қути ўчиб, туриб кетмоқчи бўлар, лекин оёқлари итоат қилмаётгандек қимир этолмасди. Бир вақт Жамила унинг қараб турганини пайқади, шекилли, қаноти қайрилгандек бўшашиб хиралик қилаверган йигитларни силтаб ташлади.

– Етар, ҳазилнинг таги зил бўлмасин тағин!

– Ие, сенга нима бўлди, – деб кимдир хахолаб кулиб, уни яна кучоқламоқчи бўлган эди, Жамила унинг кўкрагидан итариб юборди:

– Нима ишинг бор? Нари тур!

Кейин Дониёрга ялт этиб бир қаради-да, кўйлагини сиққани буталар орасига кириб кетди.

Дониёр билан Жамила ўртасидаги муносабатнинг қандай оқибатларга олиб келишини ўшанда мен

билмаган эдим. Ростини айтсам, бу ҳақда чуқурроқ ўйлашга кўрқиб, кўпинча ўзимни бошқа нарсаларга алаҳситишга ҳаракат қилардим. Лекин Жамиланинг Дониёрдан четлаб юргани ва бунга ўзи яна ич-ичидан куйингани негадир кўнглимни ғаш қилар эди. Бундан кўра илгаригидек ҳазиллашиб юраверса бўлмасмиди? Ўзим шундай дейману, бироқ кечалари овулга қайта-ётганимизда Дониёрнинг ашуласини эшитарканман, уларни ўйлаб, қалбим қувончга тўлиб-тошар, ҳалиги ғамгин ўй-фикрлар хаёлимдан кўтарилиб, дунёнинг бутун лаззати шу ашулада деб билардим. Дарадан ўтиб, дарё бўйига чиққанимизда Жамила аравадан тушиб, пиёда юрарди. Мен ҳам аравадан тушиб юрардим, яёв юриб, мириқиб куй тинглаганга нима етсин! Бундай пайтда йўлдаги чанг-тўзонлар орасида эмас, худди осмонда, булутлар қўйнида кетиб бораётгандек бўласан киши! Аввал янгам иккаламиз араваларимиз ёнида борамиз, сўнгра аста-секин беихтиёр Дониёрга ёндашиб қолганимизни ўзимиз ҳам сезмай қоламиз. Қандайдир сеҳрли бир куч бизни Дониёр сари етакларди. Қоронғида унинг юз ифодасини, кўз қарашини кўришни истардик, наҳотки, шу қадар юрак билан куйлаётган киши ўша ўзимизнинг камгап, одамови Дониёр бўлса! Юраги талпиниб, куйдан ором олган Жамила ҳар доим унга яқинлаб борганида Дониёр томон секин қўл чўзганини ўзи ҳам сезмай қоларди. Лекин завқ-шавқ билан куйлаётган Дониёр буни пайқамас эди. Унинг ўй-хаёли қаерлардадир, осмонда кезиб юргандек узоқ-узоқларга кўз тикиб, қўлларини кўксига қовуштирганча, куй оҳангига чайқалиб ўтирарди. Жамиланинг қўли шилқ этиб тушиб, арава четига текканда худди хушига келгандек қўлини тортиб олар ва йўл ўртасида серрайиб туриб қоларди. Жамила ҳангу манг бўлиб, анчагача Дониёрга мўлтайиб қараб турар, кейин яна қадам ташларди.

Баъзан менга янгам икковимизни ҳам бир хил, аллақандай ажиб ҳис-туйғу ҳаяжонга солаётгандек бўлиб туйиларди. Эҳтимол, бу ҳис-туйғулар икковимизнинг ҳам қалбимизда кўпдан буён яшириниб ётиб, энди вақт-соати келиб, туғён ураётгандир.

Жамила иш билан алаҳсираб, унча сир бой бермасликка ҳаракат қиларди. Лекин хирмонда қолиб, қўли ишдан бўшади дегунча, Жамила ўтиргани жой тополмай каловланиб қоларди. Бекорчиликдан нима қиларини билмаган одамдек шу ўртада айланиб юрар, сўнгра хирмон совураётганларнинг ёнига борар, уларга ёрдамлашмоқчи бўлиб, уч-тўрт курак ғалла ташларди-да, кейин бирдан куракни четга ирғитиб, сомон ғарами олдига кетарди. У дам олмоқчи бўлгандек ғарам соясига ўтирарди-ю, гўё якка-ёлғиз ўтиришдан кўрққандек мени чақирарди:

– Бу ёққа кел, кичкина бола!

Мен, янгам ҳозир менга бутун сир-асрорини очиб, юрагидаги дардини айтса керак, деб кутардим. Лекин у ҳеч нарса айтмас, эркалатиб бошимни ўз тиззасига қўярди-да, ўзи олис-олисларга узоқ тикилганча қалтираган иссиқ кафтлари билан сочимни, юзимни секин-секин силарди. Мен янгамнинг ташвишли, ғамгин чехрасига қарар эканман, негадир ўзимни унга ўхшатардим. Чунки унинг ҳам қалбини аллақандай бир ҳиссиёт ўртаётганини, унинг ҳам юрагида янги умид-орзулар уйғона бошлаганини сезиб қолгандим. Назаримда, Жамила бу оташин ҳисни қалбидан чиқариб ташлашга уринаётгандек бўларди. Бироқ ўз севгисини тарк этолмай, унинг барча заҳматларига чидашга мажбур бўларди. Мен ҳам бунга ўхшаб, бир кўнглим Жамила Дониёрни севса яхши бўларди, деса, бир кўнглим, севмагани яхши, дерди. Ахир, минг қилса ҳам келинимиз-ку, акамнинг хотини-ку. Уни бировга қандай раво кўрай. Бироқ бу хил фикрларни дарров хаёлимдан чиқариб ташлашга ҳаракат қилар-

дим. Жамиланинг тиззасига бош қўйиб ётиб, унинг сал очилган ғунча лабларига, ёш тўла шаҳло кўзларига термилиб қараш менга дунё-дунё роҳат бағишлар эди. Жамила ўшанда нақадар гўзал, нақадар латофатли эди. Қалбининг нақадар пок, беғуборлиги, ўй-хаёлларининг нақадар теран, ёрқин эканлиги унинг нур ёғилиб турган чехрасидан кўриниб турарди. Ўша кезларда мен шуларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўриб юрган бўлсам ҳам, аммо туб моҳиятига унча тушуниб етмаган эдим. Лекин ҳозир орадан қанча вақтлар ўтиб кетгандан кейин ўша воқеаларни эслаб, кўпинча ўзимга-ўзим савол бераман: балки севги деган нарса – инсон ҳар томонлама камолотга етиб, ақл-идроки тўлгандан кейин пайдо бўладиган бир туйғумикин? Бу ҳам шоир ёки рассом илҳомига ўхшаб инсонга куч-қудрат бағишлаб, янги орзу-умидлар, истиқбол сари етакловчи бир куч эмасмикин? Эҳтимол, ошиқликнинг бутун сири ҳам шундадир. Жамиланинг юзига қараб, баъзи пайтларда ўзим ҳам ҳис-ҳаяжонларига шерик бўлгандек, қандайдир сирли бир нарса юрагимга қувонч бағишлагандек бўлар эди. Ўрнимдан сапчиб туриб, югургим келар, овул четидаги кенг далага чиқиб юрагимга ғулғула солаётган ташвиш билан қувончнинг сири нимадалигини ер ва самодан қичқириб сўрагим келарди. Бир кун мен бу саволимга жавоб топгандек бўлдим.

Кунлардан бирида биз станциядан овулга қайтиб келаётган эдик. Қош қорайиб қолганди. Кўкда юлдузлар жимирларди, атроф жимжит, бу сукунатни Дониёрнинг водий бўйлаб янграган ашуласигина бузарди. Жамила икковимиз унинг орқасидан борардик. Дониёрнинг ашуласи бу сафар негадир ёлғизлик дард-аламларини ифода қилгандек жуда мунгли эшитилиб, киши қалбини поралар эди. Кўзимга қайноқ ёш келиб, томоғимга бир нарса тикилгандек бўлди. Жамила бу сафар қўлларини Дониёр томон узатиб, унга яқин

борди-да, аравага суяниб, бошини куйи солганича индамай кетаверди. Дониёрнинг овози тобора кучайиб, тунги даштда янгидан тўлқинлана бошлаганда, Жамила қаддини ростлаганча аравага сакраб чиқиб олди. У Дониёр билан ёнма-ён ўтирди-да, қимирлашдан кўрққандек, қўлини кўксига қовуштирганча қотиб қолди. Қани, бу ёғи нима бўларкин, дегандек, мен ҳам улардан кўзимни узганим йўқ. Жамиланинг чиқиб ўтирганини Дониёр пайқамади, шекилли, унга қарамай куйлайверди. Бироздан сўнг Жамила кўллари аста-секин Дониёрнинг елкасига ташлади-да, унга суяниб, бошини елкасига қўйди. Шунда Дониёрнинг товуши бир зум титради-ю, кейин яна ҳам кучайиб, қўнғироқдек янгради. У севги ҳақида куйларди.

Тонг отиб, гуллаган водий юзидан қора парда кўтарилганда, мен ўша кенг дала ўртасида севишган икки ёшни кўрдим.

Улар менга ҳеч назар солмасалар ҳам, кўз остидан қараб, сеҳрлангандек эргашиб борардим. Севишганлар мен билан иши бўлмай, фақат менигина эмас, балки бутун борлиқни ҳам унутиб юборгандек, жонга ором берувчи куй оқимида чайқалиб, бир-бирига термилишиб секин боришарди. Назаримда, Дониёр билан Жамила бутунлай бошқача бўлиб қолгандек эди.

Булар мен илгари кўрмаган-билмаган қандайдир янги, бахти кулиб боққан кишилар эди.

Ҳа, уларнинг бири, кўзи қоронғида ўтдек ёниб, эски кўйлагининг ёқасини очиб юбориб, дала-даштга янгроқ куй таратиб бораётган Дониёр эди.

Ҳа, иккинчиси, Донёрга эркаланиб жимгина ўтирган менинг янгам Жамила эди! Унинг киприкларида севинч ёшлари милтирар, юзида бахт нури порлар эди.

Чинакам бахт шу эмасми? Дониёр ўзидаги она Ватанга, ёруғ дунёга бўлган оташин, юксак меҳр-муҳаббатини ҳам, ана шу улуғ севги туғдирган дилрабо

куйни ҳам Жамилага тортиқ этди. У Жамила учун, Жамила ҳақида куйларди. Ахир, бахт дегани шу эмасми?! Уларга юрагимдан бахт-саодат тиладим. Дониёрнинг куйлари мени яна ҳаяжонга солди-да, бирдан, кутилмаганда миямга ғалати бир фикр келди: «Мен уларнинг суратини чизаман!» – дедим ўзимча ва гўё нодир бир нарса топиб олгандай ўзимда йўқ суюниб кетдим. Лекин шу заҳоти ўз фикримдан ўзим чўчиб кетдим: «Бу иш менинг кўлимдан келармикин, эплай олармикинман?» Лекин орзу-истак кўрқувдан кучли келди. «Ҳа, мен уларнинг суратини, албатта, чизаман, мен уларни худди ҳозирги-дек бахтиёр қилиб тасвирлайман!» дердим.

Мен шундай ширин орзу-хаёллар оғушида маст бўлиб, атрофга назар ташлар эканман, август туни кўзимга яна ҳам гўзал кўриниб, дала гуллаб-яшнаётгандек бўлиб туйиларди. Орзу-ниятимга худди ҳозир етадигандек бўлардим. Лекин энди билсам, ўшанда жуда ғўр, ёш бола эканман, келажакда қанчадан-қанча қийинчиликларга дуч келишимни билмаган эканман. Мен ўзимга, она Ерни Дониёр кўзи билан кўра билиш, Дониёр қалби билан сева билиш керак, дердим. Мен унинг ажойиб ашулаларини бўёқлар ёрдамида ҳикоя қилиб бераман. Менда ҳам ўша тоғлар, далалар, майсазорлар, булутлар, дараларнинг жонли тасвири берилади. Бунинг учун жуда катта маҳорат кераклигини ўйламай, «бўёқларни қаердан олсам экан, мактабдан сўрасам беришмас, ахир ўзларига керак-ку!» – деб ташвишланиб юрардим. Энди билсам, ўшанда чучварани хом санаб, болалик қилиб юрган эканман.

Дониёрнинг ашуласи нима учундир бирдан узилиб қолди. Бундай қарасам, Жамила Дониёрни маҳкам қучоқлаб, уни бағрига босиб олган экан. Бироқ, шу заҳотиёқ нимадандир чўчигандек тисарилиб, аравадан сакраб тушди. Дониёр шошиб қолганидан тизгинни тортиб аравани тўхтатди. Жамила тескари қарагани-

ча йўлнинг қоқ ўртасида серрайиб туриб қолди, сўнг бошини шартта бурди-да, йиғи аралаш:

– Нега қарайсан? Менда ниманг бор? Қарама менга, аравангни ҳайда, жўна! – деди-да, орқада қолган араваси томон кетди. Мен лол бўлиб, оғзимни очиб қолган эканман, янгам мени ҳам койиб берди:

– Хўш, сен-чи, сен нега анграйиб турибсан, аравангга мин! Бошимга битган бало бўлдиларинг-да!

«Қизиқ, унга нима бўлди, чап ёнидан турганми», деб ўйлардим йўл-йўлакай. Албатта, чуқурроқ ўйлаган одам Жамиланинг ростдан ҳам изтироб чекаётганини изоҳсиз ҳам тушунар эди: кўз очиб кўрган эри Саратов госпиталларидан бирида ётса, яқинда қайтиб бораман, деса, ахир бу осон гапми? Мен ҳеч нарса тўғрисида ўйлагим келмасди. Мен ўзимдан ҳам, Жамиладан ҳам хафа бўлдим, агар Дониёрнинг бундан кейин ашула айтмаслигини, унинг овозини бошқа эшитмаслигимни аниқ билсам, Жамиладан бутун вужудим билан нафратланган бўлардим.

Ҳозир ўлгудек чарчаб, кўнглим негадир ғаш бўлиб, тезроқ хирмонга етиб, сомонга чўзилсам, дердим. Арава тинмай силкиниб, тинкани қуритар, тизгин қўлимдан чиқиб-чиқиб кетарди. Хирмонга етиб келганимизда бир амаллаб отларнинг хомутларини ечдим-да, уларни араванинг тагига ташлаб, кейин сомон ғарами устига бориб чўзилдим. Ўша кеча отларни Дониёр тушовлабди.

Лекин эрталаб жуда хурсанд бўлиб турдим, кўнглим мусаффо тонг сингари равшан, қувончга тўла эди. Ҳа, мен Жамила билан Дониёрнинг суратини чизаман. Лекин «ўхшата олармикинман?» деган гумон бутун миямни чулғаб олган эди. Кўзимни юмиб, уларни қандай тасвир қилмоқчи бўлсам, ана ўшандай тасаввур этдим. Ўрнимдан ирғиб турдим-да, каттакон сой бўйига тушиб, қўл-бетимни ювдим. Кейин ўтлоққа тушовланган отларни кўздан кечирдим. Эрталаб шудринг тушган муздек беда оёқларимни савалаб, тиззамгача шилта

хўл қилганди. Лекин мен буни писанд қилмай, олдинга чопиб борар, теварак-атрофдаги ҳар бир нарсани синчиклаб кўздан кечирар, ёдимда сақлаб қолишга уринар эдим. Мана, қуёш тоғ орқасидан кўтарилиб келар, ариқ бўйидаги ёлғиз кунгабоқар эса унга томон бўй чўзарди. Уни какралар ўраб олган, бироқ кунгабоқар бўш келмай кўкка интилар, сариқ гулли бошларини мағрур кўтариб, қуёш нурини шимирарди. Мана, ариқнинг арава ўтган жойидан – ғилдираклар изидан сув жимирлаб оқмоқда. Сув ўртасида кўкариб турган бинафшаранг ялпиздан атрофга муаттар ҳид тараларди.

«Қани энди рассом бўлсаму мусаффо гўзал тонгни, кўк билан ўпишган азамат тоғларни, шудринг қўнган кўм-кўк бедазорни, ариқ бўйидаги бир туп кунгабоқарни суратга солсам!»

Бироқ хирмонга келишим билан бу ширин хаёлларимдан асар ҳам қолмай, кўнглим ғаш бўлди. Афтидан, Жамила ўтган кечаси ухламай чиққан бўлса керак, кўзлари киртайиб, қовоғидан қор ёғиб турарди. Менга у ҳеч нарса демади, қайрилиб қарамади ҳам. Хирмонга бригадир Ўрозмат келиб, энди отидан тушаётганида, Жамила унинг ёнига борди-да, салом-алик ҳам қилмай, томдан тараша тушгандек гапириб қолди.

– Аравангизни олинг! Қаёққа юборсаларинг ҳам майли, лекин станцияга ғалла ташимайман!

– Ие, сенга нима бўлди, Жамилахон, жин тегдими? – деди Ўрозмат ҳазиллашиб.

– Жин теккани йўғ-у, лекин бормайман дедимми, бормайман.

Ўрозматнинг жаҳли чиқди:

– Бу гапингни қўй, ғалла ташийсан, вассалом! – деди у қўлтиқтаёғини ерга дўқ эткизиб уриб. – Агар биров хафа қилган бўлса, айт, мана шу таёғим билан гарданига бир туширай. Бўлмаса, ишингга жўна. Ғалла менга эмас, фронтга керак, эринг ҳам фронтда-ку.

– Бригадир жаҳл билан шартта бурилди-да, тез-тез одимлаб кетди.

Жамила ғинг деёлмай, қўлидаги қамчини ўйнатиб, айбдор одамдек, қизарганича туриб қолди. Бериги ёқда турган Дониёрни кўрди-ю, сир бой бермай, оғир хўрсиниб қўйди. Дониёр ҳамма гапни эшитди-ю, лекин сездирмади. У тескари қараганча хомут ипларини қаттиқ тортиб боғлай бошлади. Жамила ҳам хирмон ўртасида бирпас турди-да, сўнг: «Э, нима бўлса бўлар», дегандек қўл силтаб араваси томон кетди.

Ўша куни биз овулга ҳар кунгидан барвақт қайтдик. Чунки бораётганда ҳам, келаётганда ҳам Дониёр отларини зовталаб ҳайдаб борди. Жамила ғамгин, гапирмас эди. Мен қақраган бийдай далани кўриб кўзларимга ишонмасдим: ахир куни кеча у худди афсоналарда тасвирлангандек гуллаб-яшнаб турганди-ку... Кечаги ажойиб манзара, Дониёр билан Жамиланинг аравада ёнма-ён ўтирганлари сира кўз ўнгимдан кетмас эди. Гўё ҳаётнинг энг гўзал бир лавҳасини кўлимда ушлаб тургандек бўлардим. Ўша ажиб бир лавҳа бутун фикру ёдимни банд қилган эди. Ўйлаган мақсадимга етмагунимча жоним хотиржамлик топмайдигандек эди. Хирмондаги ҳисобчининг бир варақ қалин қоғозини ўғирлаб олиб, ғарам орқасига яшири-ниб, ғалла совурадиган курак устига қўйганимда юрагим чиқиб кетаётгандек дукуллаб бўғзимга тикилди. Отам мени биринчи марта от устига мингизгандаги каби «бисмилло!» дедим-да, қаламни қоғозга теккиздим. Ана-мана дегунча Дониёрнинг қиёфасини қоғозга чиза бошладим. Лекин бу ҳали мукамал бўлмаган, шунчаки ўргамчикка чизилган сурат эди. Лекин, Дониёрнинг қомати ўзига анча ўхшай бошлаганида бошим кўкларга етиб, қаердалигимни, нима иш қилаётганимни ҳам унутиб қўйдим. Ўша август туни, ястаниб ётган бепоён дала қоғоз бетиде жилолангандек,

Дониёрнинг дилрабо куйи ҳозир ҳам қулоғим остида жаранглаб тургандек бўлди. Кўз ўнгимда аскарча қўйлагининг ёқаси очиқ Дониёр билан унинг елкасига бош қўйган Жамила гавдаланди. Бу менинг умримда биринчи марта чизган мустақил суратим эди! Мана арава, мана ёнма-ён ўтиришган Дониёр билан Жамила, мана бўш ташлаб қўйилган тизгинлар, мана қоронғида сағриси зўрға кўриниб йўртиб бораётган отлар, ундан нарида бийдай дала, узоқ-узоқларда юлдузлар милтиллайди... Ишга шунчалик берилиб кетибманки, кимнингдир тепамга келиб жаҳл билан қичқирганидан ҳушимга келдим. Қарасам, Жамила экан:

– Нима бало, кар бўлиб қолдингми?

У мени излаб юрган экан, шошганимдан суратимни беркитишга ҳам улгуролмай қолдим.

– Буғдойни аллақачон юклаб бўлдик, бир соатдан бери қичқирамиз-а, овозинг чиқса-чи!.. Қўлингдаги нима? – деб Жамила суратни мендан тортиб олди ва: «Бу нима қилиқ!» – деб авзойи бузилиб, қоғозга термилганича қолди.

Ўшанда хижолатдан жуда мулзам бўлдим. Жамила суратга узоқ тикилиб турди-да, кейин ёшланган кўзлари билан менга маъюс боқиб:

– Шуни менга бергин-а, кичкина бола! – деди у секингина. – Сендан менга ёдгор...

Жамила сурат солинган қоғозни икки буклаб қўйнига солиб қўйди.

Биз йўлга чиқиб, овулдан анча узоқлашиб кетгунча ўзимга кела олмадим. Қалбимни шу қадар тўлқинлантирган ўша лавҳани чиндан ҳам қоғозда акс эттира олдими ёки бу бир туш – хаёлми деб гумонсирадим. Лекин шундай бўлса ҳам қалбимнинг чуқур бир жойида чизган суратимдан фахрланиш ҳисси уйғониб, юрагим севинчдан тўлиб-тошар, яқинда бўёқ топсам, жуда кўп суратлар чизиб, мактабга илиб қўярдим, де-

ган ширин хаёллар мени маст қиларди. Энди билсам, бу болаликка хос бир фазилат экан. Мен ўз хаёлларим билан банд бўлиб, жуда тез кетаётганимизни ҳам пайкамабман. Чунки олдинда бораётган Дониёрдан орқанда қолмайлик деб Жамила отларга устма-уст қамчи урарди. Кейинги пайтларда Дониёр аравасини ҳар қачонгидан ҳам тез ҳайдайдиган бўлиб қолганди.

Жамила Дониёр билан ёнма-ён борарди. У гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга қарар, баъзан эса бирон айб иш қилиб қўйгандек аянчли жилмайиб турарди. Буни кўриб мен ҳам жилмаярдим ва: «Чизган суратим янгамга ёқди, шекилли, хафалиги тарқаб, кўнгли ёзилди. Жамила Дониёрга ашула айт деса, у, албатта, айтиб беради... Демак, бугун Дониёрнинг ашуласини маза қилиб тинглар эканман-да... Эҳ, тезроқ айта қолса экан», деган ўй кўнглимдан кечарди!

Бу сафар биз станцияга анча барвақт етиб келдик, лекин отларимиз қора терга тушиб кетган эди. Тарози ҳам бўш экан, Дониёр аравадан туша солиб, қопларни таший бошлади. Унинг бунча шошиб-пишиб ишлашига, индамай тумшайиб юрганига ҳайрон эдик. Поездлар ўтганда, Дониёр тўхтаб қолиб, уларнинг орқасидан узоқ вақт қараб турар, негадир чуқур ўйланиб қоларди.

Жамила ҳам гўё унинг кўнглидагини билмоқчи бўлгандек, Дониёр боққан томонга қаради. Жамила аравасининг ёнига бориб Дониёрни чақирди:

– Бери кел-чи, Дониёр, қашқа отнинг тақаси тушай деб турибди, шуни юлиб ташлагин.

Дониёр отнинг туёғини тиззалари орасига қисиб, тақани юлиб олиб, қаддини ростлаётганида Жамила секин шивирлади:

– Нима, ҳеч нарсани тушунмайсанми, дейман? Ё мендан бошқа қиз-жувон қуриб қолганми.

Дониёр қиё боқди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

– Нима, менга осон деб ўйлайсанми? – деди Жамила хўрсиниб.

Дониёр Жамилага меҳр билан боқиб, алланима деди-ю, лекин мен эшитмай қолдим, чунки юганидан ушлаб турган отим бошини силтаб пишқириб юборди. Дониёр нимадандир мамнун бўлгандек қўлидаги тақани силаб, ўз ара-васи томон кетди. Мен унга қараб, наҳотки, унинг юраги Жамиланинг ҳалиги сўзларидан таскин топди экан, деб ҳайрон бўлардим. Ахир «менга осон деб ўйлайсанми?» деган сўзининг нимасига хурсанд бўлади?

Биз қопларни ташиб бўлиб, энди овулга қайтмоқчи бўлиб турганимизда, ҳовлига эгнига ғижимланган эски шинел кийган, елкасига халта илиб олган бир ориқ ярадор аскар кириб келди. Ундан сал олдин станцияга бир эшелон келиб тўхтаган эди. Ҳалиги аскар чор-атрофга аланг-жаланг қаради-да:

– Гуркуров овулидан ким бор?! – деб қичқирди. Бу ким бўлдийкин, деб ўйладим-да:

– Мен Гуркуровдан бўламан, – дедим. Аскар қувониб кетди-да:

– Кимнинг боласисан, укажон? – деб сўраб олдимга келмоқчи бўлган эди, бирдан Жамилага кўзи тушиб, турган жойида донг қотиб қолди.

– Кариммисан? – деди Жамила шодланиб.

– Вой, Жамила, сингилжоним! – деб аскар Жамиланинг ёнига югуриб бориб, у билан қўшқўллаб кўриша кетди.

Бу келган йигит Жамиланинг узоқ қариндоши, ҳамқишлоғи экан.

– Буни қара, худди билгандек шу ёққа қайрилибман-а! – деди у ҳаяжон билан. – Содиқнинг ёнидан чиққанимга атиги беш кун бўлди, госпиталда у билан бирга ётдик, Худо хоҳласа, у ҳам бир-икки ойда келиб қолади. Мен кетаётганимда хотинингга хат ёзиб бер, ўз қўлим билан топширай, деб хат ёздириб олгандим... Жуда яхши қилган эканман-да, мана, омонатингни ол! – деб хурсанд бўлиб, аскар шинелининг ичидан учбурчак хатни олиб, Жамилага узатди. Жамила хатни шоша-пи-

ша олди-да, қувонганиданми, ё уялганиданми аввалига қизариб, сўнгра ранги қув ўчиб, индамай Дониёрга кўз қирини ташлади. У бояги хирмондагидек оёқларини кериб, аравасиниҳғ ёнида ёлғиз тураркан, Жамилага маъюс боқарди. Бу орада ҳар томондан югуриб келишган кишилар аскарни ўраб олиб, баъзиси қариндош, баъзиси ҳамқишлоқ чиқиб, ҳол-аҳвол сўрашиб қолишди. Жамила ўз ҳамқишлоғига миннатдорчилик билдиришга улгурмаган ҳам эдики, Дониёр унинг ёнидан аравасини тақир-тукур қилиб ўтди-да, чанг-тўзон кўтариб йўлга тушди. Кишилар унинг орқасидан:

– Нима бало, уни жин урдими? Эси жойидами ўзи? – деб қичқириб қолишди.

Аскарни ҳам таниш-билишлари олиб кетишди, шекилли, ҳовлида янгам иккаламиздан бошқа ҳеч ким қолмабди. Биз Дониёрнинг араваси кўздан ғойиб бўлгунча, олисда кўтарилаётган чангга қараб турдик.

– Юр, янга, уйга кетайлик, – дедим мен.

– Ўзинг кетавер! – деди Жамила.

Ана шундай қилиб, биз биринчи марта алоҳида-алоҳида кетдик.

Ҳавонинг димлигидан нафас олиш қийин эди. Ердан кўтарилган ҳарорат лабларимни қабарситиб, томоғимни қуритиб юборди. Жазирама қуёш нури эрталабдан куйдириб, қовжиратиб ётган ер бети энди шўрхок туз билан қопланиб, аста-секин совиётгандек бўларди. Қуёш шўрхок ердан кўтарилаётган сароб сингари парда ичида уфқ сари чўкиб борарди.

Узоқда, уфқ тепасида қизил-сур булутлар йиғила бошлади. Баъзан кучли гармсел эсиб, отларнинг тумшукларига чанг аралаш оқиш шўрхокларни келтириб урар ҳамда уларнинг чанг босган ёл ва думларини юлқиб, йўл бўйидаги эрманларни учуриб кетарди.

«Ёмғир ёғади шекилли», деб ўйладим. Шунда ёлғизлик дарди ичимни ўртаб, алланимадан қўрққандек

отларни жадал ҳайдаб кетдим. Менгина эмас, ҳатто узун оёқли тувалоқ қушлар ҳам бир нарсадан чўчигандек қамишзорлар орасига кириб яширинишди. Шамол жазирама иссиқдан қовжираган қарикиз япроқларини аллақарлардандир йўл устига учириб келарди. Биз томонларда бундай ўсимликлар ўсмайди. Чамамда, бу япроқлар қозоқ чўлларидадан учиб келган бўлса керак. Теварак-атрофда қимирлаган жон йўқ. Дониёр ҳам кўринмайди, орқада қолган Жамиладан ҳам дарак йўқ. Қуёшнинг охири нури ҳам сўнди. Толиққан дала ҳам мудраб уйқуга кетди.

Мен хирмонга қош қорайганда етиб келдим. У ер тинч, ғир этган шабада йўқ. Дониёрни чақирган эдим, қоровул жавоб берди:

– У сойга кетди, нима ишинг бор эди? – деди-да, сўнгра бир ютиниб олиб, ўзича минғирлади. – Ҳавонинг димлигини-чи, ҳамма уй-уйига кетишди. Шамол бўлмаса, хирмонда иш бўлармиди...

Отларни бедазорга тушовлаб, сойга бурилдим. Дониёр одатдагидек тик тушган жар тепасида тиззасини кучоқлаб, бошини қуйи солганча жар остида сувнинг шовиллаб оқишига қулоқ солиб ўтирарди. Унинг мустар бўлиб ўтириши юрагимни эзиб юборди. Дониёрнинг ёнига бориб, уни маҳкам кучоқлаб, тасалли бермоқчи, илиқ сўзлар билан кўнглини кўтармоқчи бўлдим. Лекин нима ҳам дея олардим, уни қандай юпатаман, ахир. Анчагача иккиланиб турдим-да, сўнгра хирмонга қайтиб кетдим.

Ўшандан кейин ғарам устида ётиб анча вақтгача ухлай олмай, осмонни қоплаб келаётган булутларга қараб хаёл суриб кетдим. «Инсон ҳаёти нега бунчалик мураккаб, сира тушуниб бўлмайди-я». Жамиланинг бўлса ҳамон дараги йўқ. Нега бунча ҳаяллади экан, қаерларда юрганикин, деб араванинг ғилдирак товушларини эши-

тишга зор бўлиб қулоқ солиб ётдим. Қаттиқ чарчаган бўлсам ҳам, сира уйқум келмади. Тоғлар тепасидаги бутлутлар орасидан яшин ялт-юлт этиб чақнади.

Дониёр келганда ҳали уйғоқ эдим. У нима қиларини билмай, қайта-қайта йўлга қараб, хирмонда бироз айла-ниб юрди-да, сўнгра ёнимга келиб, ўзини юзтубан отди.

«Энди у овулда қолмайди, бошини олиб кетса керак», деб ўйлардим. Лекин бечора қаерга ҳам борарди? Бошпанасиз бир мусофир кимга ҳам керак? Бечорага қийин бўлди-да, энди нима қилар экан?

Энди кўзим илинган экан, хирмон томондан арава товуши эшитилди. «Жамила бўлса керак», деб ўйладим уйқу аралаш.

Қанча ухлаганимни билмайман, бир вақт нақ қулоғим тагида шитирлаган товуш эшитилиб, биров келаётгандек бўлди. Қанот серпигандек қандайдир бир совуқ нарса бетимни силаб ўтди. Кўзимни очсам Жамила экан. Чўмилиб келган бўлса керак, кўйлагини ҳам хўллаб олибди, шунинг учун ҳам ёнимдан ўтаётганида салқин шабада эсгандек бўлди. Жамила тўхтаб қолди-да, у ёқ-бу ёққа аланглаб, Дониёрнинг бош томонига ўтирди.

– Дониёр, мана мен ўзим келдим! – деди у секин шивирлаб.

Атроф жимжит, осмонни гумбурлатиб яшин чақнади.

– Хафа бўлдингми? Қаттиқ хафа бўлдингми?

Яна жимлик чўкди, қирғоқдан тупроқнинг сувга «шўлп» этиб тушгани эшитилди.

– Лекин менинг айбим нима? Сенда ҳам гуноҳ йўқ.

Тоғлар устида яшин гумбурлади. Жамила чўчиб ялт этиб қараганида, яшин унинг юзини ёритиб юборди. Жамила атрофга бир қаради-да, ўзини Дониёр кўксига ташлади, унинг елкаси Дониёрнинг бақувват қўллари остида дир-дир учарди. Жамила ҳам ғарамга чўзилиб, Дониёр билан ёнма-ён ётди.

Кучли шамол сомонни кўкка совуриб, хирмон четида қийшайиб турган ўтовни ялаб ўтди-да, қуюн бўлиб ос-

монга кўтарилди. Чақмоқ булутлар орасида кўкимтир из қолдириб, қарағай сингандек қасира-қусур қилиб ҳамма ёқни ларзага солди. Аъзойи баданим титраб, ҳам кўрқиб, ҳам қувониб кетдим. Момақалдироқ, ёзнинг охирги момақалдироғи ёпирилиб келар, илк куз нафаси димоққа уриларди. Энди Жамилани ҳеч қандай куч тўсолмасди. У Дониёрга секин шивирлади:

– Чиндан ҳам гумонсирадингми, наҳотки, мен сени унга алмаштираман! У мени ҳеч қачон севган эмас, севмайди ҳам! Майли, ким нима деса деяверсин, лекин мен сеникиман! Ёлғизим, азизим, мен сени ҳеч кимга бермайман. Мен сени кўпдан бери севаман. Ғойибона ошиқ бўлиб келишингни интизорлик билан кўзим тўрт бўлиб кутгандим. Кутганлигимни билгандек, мана, сен ҳам мени излаб келдинг...

Жарлик орқасидаги сой қирғоқларидан ивиб сувга кулаб тушаётган тупроқ чақмоқ ёруғида кўриниб турарди. Дастлабки йирик ёмғир томчилари сомон устига шитирлаб ёға бошлади.

– Жамилам, жонгинам, севгилим, Жамилахон! – деб Дониёр қирғизча ва қозоқча энг нафис сўзлар билан ўз маъшуқасини эркалатарди. – Мен ҳам сени кўпдан бери севиб юрардим. Умримда кўрмаган бўлсам ҳам, окопларда ётиб сени ўйлардим. Севган ёрим Ватанимда эканлигини билардим. Бу сен экансан, Жамилам!

– Шунқорим, мард лочиним! Бу ёққа қара-чи, кўзларингга тўйиб боқай!

Ёмғир шаррос қуйиб берди. Қора уй тепасига ёпилган наMATлар худди қанот қоққан қушдек шамолда учиб кетди. Гоҳ қиялаб, гоҳ тик қуйган жала ерни орзиқиб кутгандек устма-уст ўпарди. Кетма-кет момақалдироқ гумбурлаб, бутун осмон қаърини тилиб ўтгандек бўларди. Узоқ-узоқлардаги тоғлар баҳор лолаларидек қизариб кўринарди.

Ёмғир кучая борди. Мен бўлсам, сомонга кўмилиб олиб, юрагимнинг дук-дук уришини сезиб ётардим. Мен ниҳоятда бахтиёр эдим! Ўзимни узоқ касалликдан кейин биринчи марта кўчага чиққан одамдек ҳис этиб, ҳар бир нарсага суқланиб қарар, гўё ҳаёт лаззатини энди билаётгандек эдим.

Ёғин ҳам, чақмоқларнинг ёруғи ҳам сомон остида ётган жойимга етиб борарди, лекин мен ўзимни жуда яхши ҳис этардим, уйқуга кетар эканман, ўзимча кулимсираб кўярдим. Қулоғимга чалинган шарпанинг нималигини билмасдим. Бу Жамила билан Дониёрнинг шивирлашими ё бўлмаса, тинаётган ёмғирнинг сомонга шитирлаб тушишими?

«Мана энди ёмғир тинмайди, ҳадемай куз ҳам киради!» дердим ўзимга-ўзим. Нам сомон билан эрман ҳиди димоққа уриб, куздан дарак берарди.

Лекин бу кузда бизни нималар кутаётгани ҳақида ўйламабман.

Ўша кузда мен икки йиллик танаффусдан кейин яна мактабга қатнай бошладим. Дарсдан бўш вақтларимда кўпинча ҳалиги сой бўйидаги жар тепасига бориб ўтирардим. Хирмон хувиллаб бўшаб қолган эди. Бу ерда мен мактабдан олган бўёқлар билан ўзимнинг дастлабки этюдларимни чиздим. Чизган суратчаларимдан ўзимнинг ҳам кўнглим тўлмас эди.

«Бўёқларимнинг мазаси йўқ. Қани энди чинакам, асл бўёқлар бўлса!» – деб ўйлардим ичимда. Яхши бўёқларнинг қандай бўлишини билмасдим ҳам. Рассомлар ишлатадиган мойбўёқларни фақат кейинги вақтлардагина кўришга муяссар бўлдим.

Бўёқ ўз йўли билан-у, лекин муаллимларнинг гапида ҳам жон борга ўхшарди: рассом бўлиш учун ўқиш керак. Бу гап тўғрилигини билиб турсам ҳам, ўқимга сира кўзим етмасди.

Ўқиш қаёқда дейсиз: акаларим дом-дараксиз кетган бўлса, мен икки уйнинг ёлғизгина дастёри бўлсам, ўқишга юборишармиди. Шунинг учун ўқиш тўғрисида оғиз ҳам очмасдим. Лекин ўқишни қўмсаб, боролмаслигимга ич-ичимдан ачинардим, бунинг устига, бу йил кузнинг бу қадар кўркам келишини айтмайсизми!

Қўлингдан келса, ўтирсангу чизсанг, ажойиб сурат чиқарди-да.

Гуркуровнинг суви камайиб, қозондек-қозондек тошлар туртиб чиқиб, уларнинг усти ям-яшил, сап-сарик йўсин билан қопланганди. Эрталабки изғириндан яланғоч толчаларнинг нозик таналари қизариб кетганди, бироқ теракларнинг сап-сарик япроқлари ҳали тўкилмаган эди.

Йилқичиларнинг ёзи билан ўт ёқилавериб тутундан қорайиб кетган ўтовлари катта сойнинг у ер-бу ерида кўзга ташланарди. Ўтовдан буралиб-буралиб чиқаётган кўк тутун худди тўй-тўйлаган хотинлардек овулма-овул сузиб юришарди. Тойчалар атрофга ёйилиб кетган оналарини қидиришиб, зўр бериб кишнашарди. Энди тойчалар кишнагани-кишнаган. Чунки бияларни то баҳоргача уярда сақлаш қийин. Тоғлардан қайтган моллар ҳосили йиғиб олинган далаларда пода-пода бўлиб юришарди. Дашт саҳни туёқ изидан илма-тешик бўлиб кетган эди.

Бу йил ҳам куз кузлигини қилди: ҳамма ёқни тўзитиб изғирин шамол қўзғалди ва осмоннинг авзойи бузилиб, қор аралаш ёмғир ёға бошлади. Бир ҳафта сурункасига ёққан ёмғир бир кун сал тиниши билан, мен Гуркуров томонга қараб жўнадим. Тошлоқдаги бир туп тоғ четани қип-қизил чўғдек ёниб, «мени суратга ол» дегандек бўй чўзиб турарди.

Мен сой бўйидаги буталар орасида сурат чизиб ўтирганимда, қош қорайиб қолган эди. Бир вақт бошимни кўтариб қарасам, нариги соҳилда икки киши турибди, дарёнинг саёз жойидан ўтишган бўлса керак. Уларнинг

Дониёр билан Жамила эканини дарров танидим. Мен уларнинг жиддий ва ташвишли юзидан кўзимни уза олмай тикилиб турдим. Дониёр ҳар галгидек дадил қадам ташлар, юрган сайин шинелининг бари оҳори тўкилган аскарча этигининг қўнжларига шартиллаб тегарди. Жамила бўлса эгнига бозорга борганда киядиган парча-парча қизил гулли кўйлагини, чийбахмал чопонини кийиб, бошига оқжун рўмолини ўраб олганди. Бир қўлига тугунчак кўтариб, иккинчи қўли билан Дониёрнинг халтасидан ушлаб бормоқда. Улар йўл-йўлакай нималар тўғрисидадир ўзаро гапиришиб боришарди.

Уларнинг овулимизни ташлаб, қаёққадир кетишаётганини сезиб, юрагим «жиз» этиб кетди.

Мана, улар жарликдан ўтиб, қамишзор оралаб кетиб борарди. Мен бўлсам, худди бир нарсани йўқотган кишидек уларнинг орқасидан қараб, нима қиларимни билмай қолдим. Қичқирайин десам, нафасим сиқилиб, овозим чиқмасди.

Қуёш тоғлар ёқалаб сузиб бораётган булутларга қизғиш нурларини сўнгги бор сочди, атрофни қоронғилик қоплай бошлади.

Дониёр билан Жамила орқа-олдиларига қарамай, темир йўл разъездини кўзлаб, тез-тез одимлаб боришмоқда. Бора-бора уларнинг қоралари узоқлашиб, бироздан кейин қамишзор орасига кириб, бутунлай ғойиб бўлди.

Ана ўшандагина мен ўзимга келиб, орқаларидан овозимнинг борича:

– Жамила-а-а-а! – деб қичқирдим.

Дала устида анча вақтгача: «а-а-а» деган акс садо эшитилиб, бироздан сўнг тинар эди. Яна бир марта жаҳл билан:

– Жамила-а-а-а! – деб қичқирдим-да, сўнг уларнинг орқасидан югуриб қолдим. Сувни сув демай, оёқяланг, бошяланг, уларнинг орқасидан кувиб борардим, уст-бошим жиққа ҳўл бўлганди. Шунга қарамай, яна

тезроқ чопа бошладим. Бирдан оёғим нимагадир ча-
линиб кетди-да, юзтубан йиқилдим. Бошимни кўтар-
май, икки кўлим орасига олиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб
юбордим. Кўз ёшларимдан намланган майин тупроқ
кўл-бетимни музлатиб ғира-шира қоронғилик кўн-
глимга ғулғула солгандек, ўпкам қисилиб, аччиқ-аччиқ
йиғладим, қамишлар гўё менинг қайғу-ҳасратимга
ҳамдард бўлгандек тинмай шитирлашар эди.

– Жамила! Жамила! – дердим мен ўпкамни босол-
май пиқ-пиқ йиғлаб. Мен энг яқин, энг азиз одамла-
рим билан хайрлашар эдим. Мана ҳозиргина, ерда
ётиб, ўзим ҳам Жамилани севиб қолганлигимни ту-
шундим. Бу менинг илк, болалиқдаги севгим эди.

Юзимни кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетган енгимга ар-
тиб, яна анчагача йиғлаб ўтирдим. Мен фақат Жами-
лалар билангина эмас, балки ўзимнинг болалик дав-
рим билан ҳам хайрлашар эдим.

Қоронғида тимирскиланиб уйга келганимда ҳовлимиз-
да шовқин-сурон авжида эди: ит эгасини танимасди. Ким-
дир отга эгар урарди. Безори Усмон бўлса, ҳар кунгидек
маст, отини гижинглатиб, овозининг борича бақирарди:

– Айтмаганмидим, мана, оқибати нима бўлди. Йўлчи-
бой ота шармандайи шармисор бўлди. Қани кетдик, бу
саёқ ит, чала қозоқни ушлаб бўйнини узмасам, отимни
бошқа кўяман. Ўн йилга кесилсам, кесиламану, лекин
ҳар қандай ялангоёқнинг хотинларимизни олиб кети-
шига йўл қўймайман. Қани кетдик, йигитлар! Қаерга
ҳам борарди, дейсан? Улар қайси томонга кетишаркин,
деган фикр хаёлимдан ўтди-ю, юрагим шув этиб, аъзойи
баданам музлаб кетди. Нима қиларимни билмай, от-
лиқларнинг орқасидан мен ҳам овул чеккасига югуриб
бордим-да, уларнинг разезд томонга эмас, станцияга
олиб борадиган катта йўл томонга қараб бурилиб кет-
ганларини кўриб, кўнглим ўрнига тушди. Сўнгра уйга
қайтиб келдим-да, йиғлаганимни ҳеч ким билмасин,
деб, отамнинг тўнига ўралиб ётдим.

Овулда ҳар хил миш-миш гаплар тарқалди. Ҳамма хотинлар Жамилани қоралашарди:

– Аҳмоқ-да! Ақли бўлса туз ичган жойига туфлаб, санқиб юрган бир мусофирга эргашиб кетармиди.

– Шунисига куяман-да! Унинг нимасига қизиқди экан, дейман-да! Эски шинели билан, тешик этигидан бўлак ҳеч балоси йўқ эди-ку!

– Қўтан-қўтан қўйи бормиди! Уйи йўқ, жойи йўқ, насл-насаби бетайин бир дайди-да! Майли, уволи ўзига, ҳали аттанг дейди... Бу танноз хотиннинг ҳолини ўшанда кўрармиз.

– Тавба, Содиқдан ортиқ эрни топиб бўпти.

– Қайнонасини айтмайсанми, қайнонаси-чи? Бундай ювош қайнонани қаердан топади! Ўзига-ўзи қилди, жувонмарг, майли!

Бурунги янгамни, Жамилани қораламай, унинг қилмишини тўғри деб топган ёлғиз мен бўлсам керак. Дониёрнинг эски шинели билан тешик этигидан бошқа ҳеч нарсаси бўлмаса ҳам, лекин унинг маънавий бой, қалби юксак одамлигини мен билмаганда ким билади. Жамила Дониёрнинг этагини ушлаб кетиб, ўз бахтини топтади, деган гапларга ишониш у ёқда турсин, аксинча, мен у ўз бахтини энди топди, деб ишонардим. Фақат ойимга ачинардим, холос. Жамила билан бирга унинг бутун куч-қуввати кетгандек. Ойим ғамгин бўлиб, ўзини анча олдириб, қадди букилиб қолди. Оҳ, бечора ойим. Ҳаёт оқими баъзида эскилик илдизига шафқатсиз болта уриб, янги бахт сари интилишини ойим тушунмаса керак-да. Агар бўрон азим чинорни таг-томири билан қўпориб ташласа, у қайтиб қаддини ростлаёлмайди... Ойимнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан унинг олдинги куч-қуввати қолмаганлиги сезилиб турарди. Илгарилари у ҳеч кимдан игнага ип ўтказиб беришни илтимос қилмас, қарилик ғурури бунга йўл қўймас эди. Бир куни уйга кириб келсам, ойим игнанинг кўзини тополмай, қийналиб йиғлаб ўтирибди.

– Ма, ипни ўтказиб бер-чи! – деди у қалтираган қўллари билан игна ва ипни менга узатиб. Сўнгра оғир хўрсинди-да, кўз ёшларини артиб, ўзича минғирлади: – Э-е, шўрлик келиним, кўра-била туриб ўзингни ўтга ташладинг-а. Уйимизнинг тўри сеники, еганинг олдинда, емаганинг кетингда эди... Ўзингни ўзинг жувонмарг қилдинг... Бизни доғда қолдириб кетдинг... Нега кетдинг... Уйимизда нима камчилик кўрддинг... Шўрлик Жамила...

Ойимнинг шундай мунғайиб ўтирганини кўриб, ўзимни тутолмай, беихтиёр: «Йўқ, ойи, у шўрлик эмас!» – деб қичқириб юборгим келди-ю, лекин ўзимни босдим. Ойимни маҳкам қучоқлаб, Дониёрнинг кимлигини, уни жонимдан азиз кўришимни айтиб, йиғлаб юборишимга оз қолди. Лекин бу сўзларни айтишга тилим борармиди. Бу гапим билан ойимни бир умрга хафа қилган бўлардим.

Лекин бари бир бу бегуноҳ «қилмишларим» сир бўлиб қолмади.

Орадан кўп ўтмай Содиқ акам ҳарбийдан қайтиб келди. Ростини айтганда, у кўринишда унчалик сир бой бермаса ҳам, лекин номусдан қаттиқ куйиниб, жиғибийрон бўлиб юрди, Усмонлар билан ичишиб қолгудек бўлса:

– Кетган бўлса садқайи сар! Сарсон-саргардон бўлиб юриб, охири бир кун очидан ўлади-кетади. Хотинман деганинг тўлиб ётибди, чертиб-чертиб олиш мумкин. Олтин бошли хотиндан, бақа бошли эр яхши! – дерди жаҳл билан.

– Гапинг-ку тўғри-я, – деб жавоб қайтарарди Усмон. – Афсуски, ўшанда қўлимга тушмади-да: унисининг ичак-чавоғини ағдариб, бунисининг сочларидан отга боғлаб судратардим! Эҳтимол, улар жанубда, пахта далаларида, ё бўлмаса қозоқ ерларида тентиб юришгандир. Саёқлик Дониёрга касб бўлиб қолган. Шунисига доғманки, буни ҳеч ким билмай, ҳеч ким сезмай қолган-а, қандай бўлганига кишининг сира ақли етмайди-я... Бу иш-

нинг ҳаммасини ўша қанжиқнинг ўзи қилган, исини ҳам чиқармади-я, лаънати, бўлмаса мен уни нақ!..

Бундай гапларни эшитганимда қоним қайнаб, муштларимни қисардим. Кучим етса, ўша Усмоннинг башарасига туфлаб: «Пичан ўроғида адабингни бергани эсингдан чиқибди-да... Энг ярамас, энг разил одам сенсан-ку!» деган бўлардим.

Бир куни уйда мактаб деворий газетасига сурат чизиб ўтирган эдим, ойим ҳам печка олдида чўққайиб ўт ёқиб ўтирарди, бехосдан эшик очилиб, уйга ранги кўкариб, ғазабидан кўзларига қон тўлган Содиқ акам кириб келди. У мени устимга ёпирилиб келаётганда, елкасига ташлаб олган шинели ерга тушиб кетди.

– Буни сен чиздингми? – деб сўради у бир варақ қоғозни тумшуғимга тикиб. Қоғоздаги суратни кўриб юрагим орқага тортиб кетди: бу ўша хирмонда ўтириб қаламда чизган Дониёр билан Жамиланинг сурати эди. Суратга кўзим тушиши билан гўё улар менга қараб туришгандек бўлди. «Қизик, Жамила буни нега ташлаб кетдийкин? Уни бир ерга яшириб қўйган-у, кейин эсидан чиқариб кетган бўлса керак!» – деб ўйладим ичимда.

– Ҳа, мен чизган эдим! – дедим.

– Бу-чи, бу ким ўзи?

– Дониёр.

– Э, аблаҳ, сотқин! – деб ўшқирди Содиқ акам менга ва суратни майда-майда қилиб йиртди-да, оёғи остига олиб топтаб, кейин эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди.

Уй ичига оғир жимлик чўкди.

– Сен буни билармидинг? – деб сўради ойим бир маҳал.

– Ҳа, билардим.

Ойим печкага ўт ёқиб ўтириб, менга шундай таъна ва ҳайрат назари билан қарадики, мен нима қилишимни билмай, бош бармоғимни узиб олгудек бўлиб:

– Мен уларнинг суратини яна чизаман! – дедим.

Ойим ғинг демай бошини маъюсгина чайқаб, ерга боқди.

Ерда сочилиб ётган суратга қараб, ичимни ўтдек ўрта-ётган хўрликка ҳеч чидай олмадим. Майли, мен оиламиз, уруғимиз учун «сотқин» бўлайин, бироқ мен одамгарчиликка, ҳақиқатга, ҳаёт ҳақиқатига хиёнат қилганим йўқ. Аксинча, адолат тарафдори бўлдим. Менинг кўнглим соф, ниятим холис эканлигини ҳеч ким билган эмас, буни одамларга ҳам айтиб бўлмайди, бошқалар тугул, ҳатто ойим ҳам буни тушунмас эди, албатта.

Ойим индамай ўтираверди. Изза бўлганимдан кўзларимга ёш келди, йиртиб ташланган сурат парчалари гўё жонлидай ерда айланиб юрарди. Дониёр билан Жамиланинг ёрқин қиёфаси сира кўз ўнгимдан кетмас, Дониёрнинг ўша август кечаси айтган оромбахш қўшиқларини яна эшитаётгандек бўлардим. Уларнинг овулдан кетганиларини эсладим-да, мен ҳам ғайратга тўлиб улар каби ўз истиқболим йўлида қийин сафарга отланишга қатъий бел боғладим.

– Мен ўқишга кетаман! – дедим ойимга. – Рассом бўлгим келади, рассомлик ўқишига бораман, отамга ҳам айтиб қўйинг...

Мен, ҳозир ойим урушда ҳалок бўлган акаларимни эслаб, фарёд кўтариб йиғласа керак, деб ўйлаган эдим. Лекин, бахтимга ойим йиғлагани йўғу, фақат ғамгин, эшитилар-эшитилмас қилиб гапирди:

– Майли, ўзинг биласан, борсанг бора қол... Учирма қанот бўлганларингдан кейин гапимизга кирармидиларинг, ҳар қайсинг ўз билганларингни қиласизлар. Биз нимани биламиз, балки сизларнинг билганларинг тўғридир, балки жуда катта одам бўлиб кетарсанлар... Ҳозир замон ўзи шунақа-ку. Майли, боравер... Эҳтимол, ўша ёқларга борганингдан кейин сураткашлик яхши касб эмаслигини ўзинг тушуниб оларсан... Уйингни, ота-онангни унутма, насиҳатим шу...

Шу кундан бошлаб кичик уй ўз-ўзидан бўлиниб кетди. Ҳадемай мен ҳам ўқишга жўнадим.

Рассомлик мактабини битириб, ўз маҳоратимни ошириш учун яна Санкт-Петербург академиясига ўқишга борганимда, ўз диплом ишимни топширдим. Бу диплом иши – кўпдан бери орзу қилиб, юрагимда сақлаб юрган суратим эди.

Албатта, сизлар бу суратда Дониёр билан Жамила тасвирланганини дарров фаҳмлагандирсизлар. Улар даладаги ёлғизоёқ йўлдан ёнма-ён кетишар эди. Дониёрнинг шинели шамолда елпиниб, юзидан севинч балқиган Жамила унинг халтасидан ушлаб олганди.

Уларнинг олдида Дониёр куйлаган поёнсиз, ёруғ, кенг дала ястаниб ётарди. Ҳозир оламда Жамила билан Дониёрдан бахтли одам бўлмаса керак!

Тўғри, суратимни ҳар томонлама мукамал, беками-кўст ишланган деб айтолмайман, ахир, маҳорат деган ўз-ўзидан дарров келмайди-ку.

Бу – оғир, машаққатли меҳнат меваси... Лекин бари бир бу сурат мен учун дунёда энг азиз, энг қимматли нарса эди. Чунки ўзимдаги санъатга бўлган барча меҳр-муҳаббатим, ихлосим, завқимни мен биринчи марта ана шу суратга бергандим.

Мана энди анча тажрибали бўлиб қолган бўлсам ҳам, баъзан чизган суратларим кўнглимдагидек бўлиб чиқмайди, ўзимга ёқмайди, ўшанда ўз кучимга ўзим ишонмай, гумонсираб қоламан. Шундай оғир дамларда ўша сурат – Дониёр билан Жамила мени ўзига чорлайди. Уларга узоқ тикилиб, ҳар гал улар билан маслаҳатлашгандек бўламан.

«Ҳозир қаердасиз, қайси йўлдан кетяпсиз? Ҳозир даламизда янги йўллар кўп. Қозоғистондан тортиб Олтой ва Сибирга қадар чўзилиб кетган! Ҳозир у ерларда чўлни бўстонга айлантириш, янги ерда янги турмуш қуриш учун кўплаб азаматлар мардона меҳнат қилмоқдалар! Балки сизлар ҳам ўша ёққа кетгандирсизлар! Ундай бўлса, оқ йўл! Сафарларинг бехатар бўлсин! Жамила, ме-

нинг Жамилам, сен бошингни баланд кўтариб, кенг даладан мағрур қадам ташлаб кетдинг... Ҳозир ҳам ўшандаймисан, ҳозир ҳам йўл юришдан толиқмайсанми? Ё ўз кучингга ишонмай, чарчаган, иккиланиб қолган кунларинг ҳам бўладими? Бўш келма, бардам бўл, Дониёрдан мадад ол! Дониёр сенга севги, вафо, она Ер, ҳаёт тўғрисидаги жўшқин куйларини куйлаб берсин! Ўшанда кўз ўнгингда кенг дала гуллаб, август тунидаги кучли бўрон гувилласин! Олис йўлдан қўрқма, Жамила, сенинг йўлинг бахт йўлидир, сен ўз бахтингни топдинг!»

Мен уларга қараб, Дониёрнинг овозини эшитаман, демак, Жамила иккиси мени сафарга чорлайди. Ҳа, мен йўлга чиқишим керак! Ҳа, кенг дала бағридан ўтиб, овулимга бораман! Туғилиб ўсган ерим – куч-қувватим! Мен ундан янги-янги бўёқлар топаман. Чизган суратимнинг ҳар бир бўёғидан, ҳар бир лавҳасидан Дониёрнинг куйи эшитилиб турсин! Чизган суратимнинг ҳар бир бўёғида, ҳар бир чизиғида Жамиланинг қалби уриб турсин.

1958 йил

АЛВИДО, ГУЛСАРИ!

I

Эски аравани кекса бир киши ҳайдаб борарди. Саман йўрға – Гулсари ҳам жуда қари эди...

Ясси тоғликка тинкани қуритадиган узоқ йўл билан чиқиларди. Яйдоқ Кулранг тепаликларда қишда доим совуқ шамол ер ялаб изғиб юрар, ёзда эса тан-дирдай қизиб кетар эди.

Бу тепаликлар Танабой учун жон азоби эди. У аравани секин ҳайдашни истамасди. Секин юрса юраги тарс ёрилиб кетай дерди. Ёшлик кезлари туман марказига тез-тез қатнаб туришга тўғри келар, уйга қайтишида у ҳар гал отнинг бошини қўйиб юбориб, тоққа чоптириб чиқиб кетар, уни қамчи билан аёвсиз саваларди. Агарда ҳамроҳлари билан бир аравада кетаётган бўлса, бунинг устига яна аравага ҳўкизлар қўшилган бўлса борми, ерга сакраб тушиб, индамай кийимларини оларди-да, яёв кетарди. Худди ҳужумга бораётгандай жон-жаҳди билан, қаҳр-ғазаб билан юрар ва ясси тоғлик устига кўтарилгандагина тўхтар эди. У ерда кўксини тўлдириб-тўлдириб нафас олиб, пастда ўрмалаб келаётган оғир, катта аравани кутиб турарди. Тез юрганидан юраги гупиллаб урар ва кўкрагида санчиқ турар эди. Ҳар қалай ҳўкизларнинг қадамига қараб, имиллаб келгандан кўра яхши-ку!

Марҳум Жўра баъзида дўстининг бундай ғалати қилиқларидан кулиб, унинг ғашига тегишишни яхши кўрарди.

– Нега омадинг келмайди, биласанми, Танабой? – дерди у, – бесабрлигиндан. Худо ҳаққи. Сенга қолса ҳамма нарса тезроқ, дарров бўла қолса. Жаҳон революцияси дарҳол бўла қолса! Революция у ёқда турсин, Александровкадан баландликка кўтарилишга ҳам тоқа-

тинг йўқ сенинг. Ҳамма одамлар аравада хотиржамгина ўтириб боришади-ю, сен бўлсанг сакраб тушиб, худди орқангдан бўрилар қуваётгандай тоққа қараб югурасан, хўш, бундан нима фойда кўрасан? Ҳеч нарса. Барибир тепада бошқаларни кутиб ўтирасанку. Жаҳон революциясига ҳам бир ўзинг ета олмайсан, билсанг, бошқаларнинг ҳам тенглашиб олишларини кутасан.

Аммо бу бир замонлардаги, узоқ ўтмишдаги гап эди. Танабой бу гал Александровкадаги баландликдан қандай чиқиб олганлигини сезмай ҳам қолди. Қариганида, демак, кўникиб қолибди. Аравани тез ҳам, секин ҳам ҳайдагани йўқ. Отни ўз ҳолига қўйиб берди. Энди у доим йўлга ёлғиз чиқарди. Ўттизинчи йилларда бу йўллардан у билан бирга шовқин солиб юрган бир тўда ёшларни энди қидириб топа олмайсан. Бири урушда ҳалок бўлган, бири ўлган, битта-яримта тирик қолганларининг ҳам кунлари саноғлиқ қолган. Ёшлар эса машиналарда юришади. У билан бирга ориқ қирчанғи от қўшилган аравада юришармиди.

Эски йўлда ғилдираклар ғижирлаб борарди. Йўл узоқ, олдинда чўл ястаниб ётарди, канал ортида эса тоғ этаги бўйлаб яна анчагина юриш керак.

У отнинг бўшашиб, мажолсизланиб бораётганлигини аллақачон сеза бошлаганди. Лекин ўзининг оғир хаёллари билан банд бўлганлиги учун бунга унчалик эътибор бермасди. От йўлда чарчаб қолади, деб ғам ейдими киши?

Ундан баттарлари бўлган. Манзилгача етказа олади, амаллаб судраб олиб боради...

Ўзининг сап-сариқ ранги учун Гулсари деб ном олган қари йўрға оти умрида сўнги марта Александровка баландлигига кўтарилганлигини ва ҳозир от охирги чақиримларни босиб ўтаётганлигини қаёқдан билсин у. Отнинг боши бангидевона егандай айланётганлигини, ер унинг хира кўзи ўнгида рангли ҳалқа-

лар сингари сузиб ўтаётганлигини, ер қийшайиб гоҳ у, гоҳ бу томони билан уфққа тегаётганини, назарида йўл бирдан қоп-қоронғи бўшлиққа тушиб кетиб, олдиндаги тоғлар ўрнида қизғиш туман ёки тутун сузаётгандай туйилаётганлигини қаёқдан билсин у.

Отнинг аллақачон зўриқиб, кучсизланиб қолган юраги зирқираб оғрирди, бўйинча-хомутда нафас олиш тобора оғирлашиб борарди. Бир ёнбошга сирғалиб кетган эгар-жабдуқ белига қаттиқ ботар, чап томонда хомут остида аллақандай учли нарса елкасига мутгасил қадалиб, санчилаётгандай эди. Эҳтимол, бу тиканак ёки хомутнинг кигиз астаридан чиқиб қолган михнинг учидир. Елкасидаги қадоқ бўлиб кетган эски яғир ўрнида очилган яра чидаб бўлмас даражада зирқираб оғрир, ачишар эди. У худди шудгордан кетаётгандай эди, оёқлари ҳам борган сари оғирлашарди.

Аммо шундай бўлса ҳам қари от сўнгги кучларини тўплаб, юриб борарди, кекса Танабой эса аҳён-аҳёнда унга «чух-чух»лаб, жировини тортиб-тортиб қўяр ва хаёл суришда давом этарди. Ўйлайдиган ўйлари кўп эди унинг.

Гилдираклар эски йўлдан ғижирлаб борарди. Гулсари илк бор оёққа туриб, онаси – ёлдор улкан бия ортидан ўтлоқ бўйлаб қўрқа-писа, йўртиб кетганидан буён бирон марта ҳам адашмаган ўша йўрға қадам билан ҳамон бир маромда қадам ташлаб борарди.

Гулсари туғма йўрға от эди ва донғи чиққани учун умрида бошига кўп яхши ва ёмон кунлар келганди. Илгари аравага қўшиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди, уни аравага қўшиш увол эди. Лекин от бошига иш тушса, сувлиқ билан сув ичар, эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар, деганларича бор.

Буларнинг ҳаммаси ўтмишдаги гаплар. Ҳозир йўрға бор кучини сарфлаб, ўзининг сўнгги маррасига кетаётганди. У ҳеч қачон манзилга бунчалик секин бормаган, ҳеч қачон унга бунчалик тез яқинлашмаганди ҳам.

Ғилдирақлар эски йўлдан ғижирлаб борарди.

Туёқлари остидаги қаттиқ ернинг омонатлигини ҳис этиш отнинг сўниқ хотирасида узоқ ўтмишдаги ўша ёз кунларини, тоғлардаги ўша шабнамли юмшоқ ўтлоқларни, осмонда чарақлаган ва тоғу тошни орқада қолдириб кетаётган қуёшни то уюрбоши айғир ғазабдан қулоқларини динг қилиб олиб уни қувлаб орқасига қайтармагунича у тентак ўтлоқлару дарёни кесиб, буталарни ёриб ўтиб қуёш ортидан қувиб кетган ўша ажойиб ва ғаройиб дамларни ғира-шира жонлантирди. Ўша пайтлардан бери орадан қанча вақт ўтиб кетди-я! Йилқилар худди кўл тубида оёқларини осмонга қилиб юргандай, унинг онаси – ёлдор каттакон бия бўлса, гўё илиққина сутли булутга айлангандай туйиларди. Онаси бирдан меҳрибонлик билан пишқирувчи булутга айланиб қоладиган шундай дамларни севарди. Унинг елинлари таранглашиб, лаззатли бўлиб қолар, лабларида сут кўпикланарди, у бўлса сутнинг мўллиги ва ширинлигидан энтикиб қоларди. У ёлдор каттакон онасининг қорнига тумшуғини қадаб туришни яхши кўрарди. Нақадар лаззатли эди бу сут! Бутун олам – қуёш, ер, онаси бир қултум сутга жойлашгандай эди. Тўйиб бўлганидан кейин ҳам яна бир қултум, яна, яна эмишни истарди.

Афсус, бу узоққа чўзилмади, тезда барҳам топди. Орадан кўп ўтмай ҳамма нарса ўзгариб кетди. Кўкдаги қуёш чарақламай, тоғдан тошга сакрамай кўйди. Энди кун шарқдан чиқиб ғарбга томон оғишмай боради, йилқилар оёқларини осмонга қилиб юрмайдиган бўлиб қолди, пайҳон қилиб ташланган сизот ўтлоқ улар туёқлари остида чапиллайди ва қораяди, қирғоқлардаги тошлар қарсиллаб ёрилиб кетади. Ёлдор каттакон бия қаттиққўл она экан, боласи ҳаддан ортиқ безор қилганида унинг ёлидан қаттиқ тишлаб оларди. Энди сут етишмас, ўтлаш керак эди. Узоқ йиллар чўзилган ҳаёт бошланди, мана энди охирлаб бораётир.

Мана шу ўтган узоқ умри давомида абадий йўқолган ўша ёз йўрға отга сира қайтиб келмади. У эгарланган ҳолда ҳар хил йўлларни босиб ўтди, уни ҳар хил чавандозлар минди, лекин ҳамон йўлларнинг охири кўринмасди. Фақат эндигина – қуёш яна ўз ўрнидан кўзғалган, ер эса оёқлари остида чайқалаётган, кўзлари жимирлаб, хиралаша бошлагандагина шунча узоқ вақтдан бери қайтмаган ўша ёз унинг кўзига кўриниб кетди. Ҳозир унинг кўз ўнгида ўша тоғлар, ўша сизот ўтлоқлар, ўша йилқилар, ўша ёлдор каттакон бия милтиллаб, ғира-шира намоён бўлди. У дўғадан, хомут ва шотидан қутулиб олиб, тўсатдан унинг кўзига кўриниб кетган ўтмишга қадам қўйиш учун кучи борича талпинар, жон-жаҳди билан депсинарди. Лекин алдамчи хаёл ҳар гал узоқлашиб кетар, шуни си жонга азоб берарди. Қулунлик пайтидагидек онаси секин кишнаб уни чақирар, йилқилар уни тойлик вақтидагидай биқинлари билан туртиб, думлари билан уриб ўтар, унинг эса шамолга бардош беришга кучи етмасди – шамол тобора кучаяр, уни думи билан қамчилар, кўзлари ва бурун катаklarини қор билан тўлдириб, терга ботиб совуқдан қалтирар, эришиб бўлмас ўша олам изғирин қуюнлари ичида унсиз кўмилиб йўқ бўлиб кетар эди. Мана энди тоғлар ҳам, ўтлоқлар ҳам, дарё ҳам ғойиб бўлди, йилқилар қочиб кетди, фақат онасининг – ёлдор катта биянинг шарпаси олдинда ғира-шира кўриниб турарди. У боласини танҳо ташлаб кетишни хоҳламасди. У тойчоғини олдига чорларди; тойчоқ бор кучи билан хихлаб кишнаб юборди, аммо ўз овозини ўзи эшитмади. Ҳамма нарса бирдан ғойиб бўлди, изғирин ҳам тинди. Гилдираклар ғижирламай қўйди. Хомут остидаги яранинг ачишгани ҳам сезилмай қолди.

Йўрға тўхтади, гандираклаб кетди. Кўзи қаттиқ оғрирди. Калласи тинмай ғувилларди.

Танабой жиловни араванинг олдига ташлади, бесўнақай сакраб тушди, увишиб қолган оёқларининг чигилини ёзди ва қовоғини солиб отнинг олдига келди.

– Ҳей, ҳаром ўлгур! – секин сўқинди у йўрғага боқиб. От озиб кетган узун бўйинини чўзиб, каттакон калласини хомутдан осилтириб турарди. Йўрғанинг қовурғалари, эски-тускилар ёпилган, ич-ичига кириб кетган биқинлар и юқорига, пахта кўтарилиб тушиб турарди. Қачонлардир сап-сарик, тилла ранг бўлган от энди тер ва чангдан кўнғир тусга кирган эди. Кўкиш тер томчилари қоқ суяк сағрисида қорнига, оёқларига, туёқларига оқиб тушарди.

– Қаттиқ ҳайдамовдим шекилли, – деб тўнғиллади Танабой ва шошиб-пишиб айилни бўшатди, сувлиғини чиқарди. Сувлиғи иссиқ, ёпишқоқ сўлакка ботганди. Пўстинининг енги билан йўрғанинг тумшуғини ва бўйинини артиб қўйди. Кейин қолган-қутган пичанларни йиғиш учун аравага сакраб чиқди, супуриб-сидириб ярим кучоқ тўплади, отнинг олдига ташлади. Лекин от пичанга қайрилиб қарамади ҳам, у қалт-қалт титрарди.

Танабой йўрғага бир тутам пичан тутди.

– Ма, ол, е, сенга нима бўлди-я!

Йўрғанинг лаблари қимирлади, лекин пичандан илинтира олмади. Танабой унинг кўзларига қаради-ю, қош-қовоғи солиниб кетди. У отнинг ич-ичига чўкиб кетган, ярим очик кўзларида ҳеч нарсани кўрмади. Улар ташландиқ уйнинг деразалари каби хиралашган эди.

Танабой саросимага тушиб у ёқ-бу ёққа қаради: узоқда тоғлар, атроф бийдай чўл, йўлда ҳеч ким кўринмасди. Йилнинг бу фаслида йўловчилар бу ерда камдан-кам учрайди.

Қари от ва кекса одам кимсасиз йўлда якка-ёлғиз туришарди.

Февраль ойининг охирлари эди. Ялангликлардаги қорлар эриб кетганди, фақат жарликлар ва қамишзор сойликлардаги қишнинг яширин уяларидагина сўнги қор уюмлари ҳануз сақланиб қолганди. Шамол эски қорнинг кучсиз ҳидини учириб келтирарди, ер ҳали ҳам музлаб ётар, жонсиз эди. Қиш охирларида

тошлоқ дашт хувиллаб ётади. Унга бир қарашдаёқ Танабойнинг ичига қалтироқ турарди.

У қўкиш чўққи соқолини диккайтириб, пўстинининг ёғ босган енги остидан ғарб томонга узоқ қараб қолди. Қуёш ернинг бир чеккасида, булутлар орасида осилиб турарди. Уфқдан ботаётган қуёшнинг нурсиз, хира шафақ нури тарала бошлаганди. Ҳеч нарса ҳавонинг айнишидан дарак бермасди, лекин шундай бўлса ҳам кун совуқ, ваҳимали эди.

«Билганимда эди, яхшиси йўлга чиқмаган бўлардим, – афсусланарди Танабой. – Энди эса на у ёққа, на бу ёққа юра оласан, тап-тақир даланинг ўртасида қолиб кетдим. Отни ҳам бекордан-бекорга нобуд қилиб қўяман».

Яхшиси эрталаб йўлга чиқиш керак эди. Кундузи йўлда бир нарса бўлиб қолса ҳам бирон йўловчи дуч келиб қолиши мумкин. У эса тушдан кейин йўлга чиқди. Бундай кезларда йўлга отланиш мумкинми, ахир?

Танабой орқадан ёки қарши томондан келаётган машина кўриниб қолармикин, дея дўнгликка чиқиб атрофга боқди. Аммо на у, на бу тарафда ҳеч нарса кўринмасди, шарпаси ҳам эшитилмасди. У орқасига – арава томонга қадам ташлади.

«Бекорга йўлга чиқибман», – деб ўйлади яна Танабой шошқалоқлиги учун қайта-қайта ўзини койиб. У алам қилганидан ўзидан ҳам, ўғлининг уйидан тезроқ жўнаб кетишга мажбур этган ҳамма нарсадан ҳам аччиғланарди. Тунаб қолиши, отига дам бериши керак эди, албатта. У эса!..

Танабой жаҳл билан қўл силтади. «Йўқ, барибир қолмасдим. Яёв бўлса ҳам кетардим, – ўзини ўзи оқларди у. – Қайнатага шунақа гапларни гапириш мумкинми ахир? Ҳар қалай, мен отаманку. Сени қара-ю, бутун умрингни чўпонлигу йилқичиликда ўтказгансан, қариганингда ҳайдаб чиқаришаркан, партияга кириб нима қилардинг, эмиш. Ўғлимгаям балли-е. Миқ эт-

майди-я, кўзини ердан олишга кўрқади. Агар хотини унга отангдан кеч деса, йўқ демайди. Латта, тагин у бошлиқ бўлиб кўтарилишга уриниб ётибди. Э, гапиршдан нима фойда. Одамлар бошқача бўлиб кетган!»

Танабой қизиб кетди, у кўйлагининг ёқасини ечиб юборди ва отни ҳам, йўлни ҳам, босиб келаётган тунни ҳам унутиб, оғир-оғир нафас олиб арава атрофида юра бошлади. Минг уринса ҳам ўзини боса олмади. У ерда – ўғлининг уйида у ўзини тутиб олди, келини билан ади-бади қилиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Энди эса бирдан қайнаб-тошиб кетди, ҳозир бўлганида йўл бўйи алам билан ўйлаб келган гапларининг ҳаммасини унга тўкиб соларди: «Мени партиёга қабул қилган сен эмассан, чиқарган ҳам сен эмассан, ўша вақтда нима бўлганлигини сен қаёқдан билардинг, келинпошша. Энди ҳамма нарса ҳақида фикр юритиш осон. Энди ҳамма саводли, ҳурмат ва обрўйинг жойида. Биздан эса талаб қилишарди, шунақанги талаб қилишардики, отанг учун, онанг учун, дўстинг ва душманинг учун, ўзинг учун, кўшнингнинг ити учун, оламдаги жамики ҳамма нарса учун жавобгар эдинг. Партиядан ўчирганлари билан эса сенинг ишинг бўлмасин! Бу менинг ичимдаги ғамим, келинжон. Бу билан ишинг бўлмасин!»

– Бу билан ишинг бўлмасин! – овоз чиқариб такрорлашда давом этди у араванинг олдидан нари кетмай, – Ишинг бўлмасин! – ҳамон такрорларди у. Энг алам қилган нарса шу эдики, «ишинг бўлмасин» дейишдан бўлак гап тополмасди.

То бир нима қилиш кераклиги, бу ерда тунаб қолиб бўлмаслиги эсига тушмагунича у арава атрофида юраверди.

Гулсари аравага қўшилганича аввалгидай жимгина, ҳамма нарсага бепарво, букчайиб, оёқларини бир жойга тўплаб, гўё қотиб қолгандай турарди.

– Сенга нима бўлди? – Танабой отнинг олдида югуриб келди ва унинг чўзиб секин инграганини эшитди, – Кў-

зинг уйқуга кетдими? Касалмисан, бечора? Аҳволинг чатоқми? – У шошиб-пишиб йўрғанинг муздек қулоқларини ушлаб кўрди, ёллари тагига қўлини суқди, бўйни ҳам совуқ ва нам. Аммо ҳаммасидан ҳам уни ёлининг илгаригидай оғир эмаслиги кўрқитиб юборди. «Жуда қарибди, ёли соб бўлибди, пардай енгил. Ҳаммамиз ҳам қарияпмиз, ҳаммамиз ҳам ўлиб кетамиз», – алам билан ўйлади у.

Нима қилишни билмай боши қотиб ўрнидан турди. Агар от билан аравани ташлаб яёв кетса, ярим кечада уйига, дарадаги қоровулхонасига етиб олиши мумкин. У ердаги базада хотини билан турар, дарёдан бир ярим километр юқорида ўрнашиб олган водхоз қоровулига кўшни эди. Танабой ёзда пичан ўрмига, қишда эса чўпонлар пичанни талон-торож қилиб кетишмасин, муддатидан олдин исроф этиб қўйишмасин деб, ғарамларга кўз-қулоқ бўлиб турарди.

Ўтган кузда бир иш билан идорага келган эди, янги бригадир – четдан келган ёш агроном унга:

– Оқсоқол, бирров отхонага ўтинг, биз у ерда сизга бошқа отни танлаб қўйдик. Қарироғу, лекин сизнинг ишингизга ярайди, – деди.

– Қайси отни? – сергакланди Танабой. – Яна бирон қирчанғиними?

– Ўша ерда кўрсатишади сизга. Саман от. Билсангиз керак, айтишларича, сиз бир маҳаллар уни миниб юрар экансиз.

Танабой отхонага йўл олди ва қўрада турган йўрғани кўриши билан юраги ачишиб кетди. «Ия, яна учрашдик», – деди ичида у минилавериб, ниҳоят ҳолдан тойган қари отга қараб. «Керакмас», дейишга юраги бормади. Отни етаклаб кетди.

Уйда хотини йўрғани зўрға таниди.

– Танабой, наҳотки, бу ўша Гулсари бўлса? – ҳайрон қолди у.

– Ўша, худди ўша. Нима қипти? – хотинининг кўзига қарамасликка тиришиб тўнғиллади Танабой.

Йўрға билан боғлиқ хотираларни эслаб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди уларга. Танабойнинг ёшлигида қилган гуноҳи бор эди. Гап ўзига ёқмайдиган мавзуга кўчиб кетишидан қочиб, у хотинига дағал гапирди:

– Нима қилиб турибсан, ейишга бирон нарса тайёрласанг-чи. Итдай очман.

– Мана ҳозир отга тикилиб туриб, қарилик нима эканлигини билдим, – жавоб берди хотини. – Агар сен хув ўша Гулсари эканлигини айтмаганингда танимаган бўлардим.

– Нимасига ҳайрон қоласан бунинг. Биз иккимизнинг аҳволимиз ундан яхшироқ деб ўйлайсанми? Ҳамма нарсанинг ҳам ўз вақти-соати бор.

– Мен ҳам мана шуни айтяпман-да, – У ўйчан бош чайқади ва оқ кўнгиллик билан кулимсираб ҳазил қилди: – Эҳтимол, сен яна йўрғанга тунлари дайдиб юрарсан? Майли, рухсат.

– Қайда! – у ўнғайсизланиб қўл силтади ва хотинига орқаси билан ўгирилиб олди. Ҳазилга ҳазил билан жавоб қайтарса бўларди, бироқ у уялганидан омбор устига пичан олгани чиқиб кетди. У ерда анча вақтгача ивирсиб юрди. Хотини анави ишларни унутиб юборган, деб ўйлаб юрарди, унутмаган экан-да.

Мўридан тутун кўтариларди, хотини совиб қолган овқатни иситарди, у бўлса то хотини эшикдан туриб қичқирмагунча ивирсиб пичан билан овора бўлди.

– Туш, бўлмаса овқат яна совиб қолади.

Хотини ўтган ишни бошқа эсламади, эслашнинг нима ҳам ҳожати бор эди?..

Бутун куз ва қиш бўйи Танабой йўрғани парвариш қилди, илиқ кепак терт, майдаланган лавлаги билан боқди. Гулсарининг тишлари тушиб бўлай деганди, фақат синиқлари қолганди.

Отни энди оёққа турғиздим, деб ўйловди, бунинг аҳволини қаранг. Энди уни нима қилиш керак?

Йўқ, отни йўлнинг қоқ ўртасида ташлаб кетишга кўзи қиймайди.

– Хўш, Гулсари, энди шундай тураверамизми? – Танабой йўрғани қўли билан итарган эди, у тебраниб, оёқлари чалишиб кетди. – Қани, тўхтаб тур-чи, мен ҳозир...

У келинига картошка олиб келган бўш қоғонни қамчи сопи билан араванинг тагидан кўтарди-да, ундан тугунча чиқарди. Хотини йўлга нон ёпиб берганди, эсидан чиқариб юборибди, овқатни ўйлайдиган вақт эмасди. Танабой ноннинг ярмини синдирди, уни майдалаб бешматининг этагига солди-да, отга тутди. Гулсари қаттиқ нафас олиб нонни ҳидлади, лекин уни ея олмади. Шунда Танабой унга кафти билан егиза бошлади. Оғзига бир неча бўлагини тикди, от чайнай кетди.

– Э, эҳтимол етиб олармиз-а? – Танабой қувониб кетди, – Аста-секин бир амаллаб, эҳтимол етиб олармиз-а? У ёғи бир гап бўлар, кўрқадиган жойи йўқ. У ерда кампир иккаламиз сени парвариш қиламиз, – дерди у. Унинг қалтираётган қўлларига отнинг лабла-ридан сўлаги оқиб тушар, у бўлса сўлаги илий бораётганлигидан қувонарди.

Кейин у йўрғанинг жиловидан ушлади.

– Қани, кетдик! Туришдан фойда йўқ! Кетдик! – буюрди у қатъий қилиб.

Йўрға жойидан кўзгалди, арава ғижирлади, ғилди-раклар йўл бўйлаб тарақлаб секин юриб кетди. Улар – чол билан қари от аста-секин одимлаб кетишди.

«Ҳолдан тойибди, – деб ўйларди Танабой йўл четидан одимлаб бора туриб. – Нечага кирдинг, Гулсари? Йигирма ёки ундан ҳам ортиқдир. Ортиқроқ бўлса керак...»

II

Улар биринчи марта урушдан кейин учрашган эдилар.

Ефрейтор Танабой Бакасов Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам бўлган, Квантун армияси таслим бўлганидан сўнг армиядан қайтиб келган эди. Ҳаммаси бўлиб у деярли олти йил аскарлик йўлларидан одимлаб ўтди. Ҳеч нарса қилмади, Худо асради, бир марта обозда контузия қилинди, иккинчи марта бомба парчаси билан кўкрагидан яраланди, икки ойча госпиталда ётди ва яна ўз қисмига қайтди.

Уйга қайтаётганида эса станциялардаги бозорчи аёллар уни чол деб аташди. Бу кўпроқ ҳазил эди, албатта. Танабой улардан унча хафа ҳам бўлмасди. У ёш эмасди, албатта, лекин қари ҳам эмасди. Кўринишдангина гўё қарига ўхшарди, уруш йиллари ичида қариб кетди, мўйловига оқ оралай бошлади. Аммо танаси ва руҳи ҳали бардам эди. Бир йилдан сўнг хотини қиз кўрди, кейин эса иккинчисини туғди. Ҳозир иккаласи ҳам эрга чиққан, болалари бор. Ёзда дамбадам келиб туришади. Катта қизининг эри – ҳайдовчи.

Хотин, бола-чақасини кузовга ўтқизади-да, тоққа – чолу кампирнинг олдига ҳайдайди. Йўқ, чолу кампир қизлари ва куёвларидан хафа эмас, лекин ўғилдан ёлчимадилар. Аммо бу бошқа масала...

Ўшанда, ғалабадан кейин йўлда келаётганида чинакам ҳаёт энди бошланаётгандай туйилган эди. Кўнгли бирам шод эдики, асти қўяверасиз. Катта станцияларда эшелонни духовой оркестр билан кутиб олишар ва кузатиб қўйишар эди. Уйда хотини кутарди, ўғилчаси саккизга қадам қўйган, мактабга чиқиш ҳаракатида эди. Танабой худди дунёга қайта келгандай, худди шу маҳалгача бўлиб ўтган ҳамма нарсага гўё ҳозир бўлмагандай ғалати ҳис-туйғу билан қайтаётганди. У ҳамма нарсани унутгиси, фақат келажак ҳақида ўйла-

гиси келарди. Истиқболи ҳам хаёлида аниқ-равшан ва оддийгина бўлиб кўринарди: яшаш керак, болаларни ўстириш, хўжаликни йўлга қўйиш, уй қуриш, хуллас, яшаш керак. Бунга энди бошқа ҳеч нарса халақит бермаслиги зарур, чунки бутун ўтмиш, гаровга қўйилган, чинакам ҳаёт ниҳоят энди бошланиб келяпти, ана шу ҳаётга интиляпти, азбаройи ана шу ҳаёт учун одамлар урушда ғалаба қозонишди ва қурбонлар беришди.

Аммо энди маълум бўлишича, Танабой шошилган, ортиқча шошилган экан, келажакнинг гарови учун яна йиллар ва йилларни бериш керак эди.

Дастлаб у темирчилик устахонасида босқончи бўлиб ишлади. Қачонлардир бу ишнинг ҳадисини олган эди, сандон ёнида туриб эрталабдан кечгача қулочкашлаб шундай чўкич урардики, темирчи қиздирилган темир парчасини болға остида ағдариб туришга зўрға улгурарди. Ҳозир ҳам барча кулфат ва ташвишларини унуттириб юборадиган темирчихонадаги ўша тақа-туқ, жанг-журунглари унга гоҳо эшитилгандай бўлади.

Нон, кийим-кечак етишмасди, аёллар сарпойчан келиш кийиб юришарди, болалар қанд нималигини билишмасди, колхоз қарзга ботган, банкдаги ҳисоблар қаланиб ётган эди, у бўлса болғани кўтариб тушириш билан буларнинг ҳаммасини унутмоқчидай бўларди. У болғани гурсиллатиб урар, сандон жаранглари, учкунлар кўк томчилар каби сачрар эди. «Ҳуҳ-ҳа, ҳуҳ-ҳа! – деб нафас оларди болғани кўтариб туширганида. – Ҳамма иш ўнгланиб кетади, энг муҳими – биз ғалаба қилдик, ҳа, ғалаба қилдик!» деб ўйларди. Болға эса «ғалаба қилдик, ғалаба қилдик», дегандек, «дук, дук, дук!» тушарди. Фақат угина эмас, ўша кунлари ҳамма худди нондай азиз ғалаба нафаси билан яшар эди.

Кейин эса Танабой йилқичиликка ўтди, тоққа чиқиб кетди. Жўра уни шу ишга кўндирди. Раҳматли Жўра ўша пайтда колхоз раиси эди, у бутун уруш даво-

мида раислик қилди. Хаста юраги туфайли уни армияга олишмади. Фронт орқасида бўлса ҳам хийла қариб қолганди. Танабой қайтганида буни дарров пайқади.

Бошқа одам эҳтимол темирчиликни ташлаб йилқичи бўлишга уни кўндира олмасди. Аммо Жўра унинг эски дўсти эди. Улар бир вақтлар комсомол эканликларида колхозга киришга биргаликда ташвиқот қилишган, биргаликда қулоқларни тугатишганди. Айниқса у, Танабой ўша пайтлари ғайрат кўрсатганди. У қулоқларни тугатиш рўйхатига тушиб қолганларни аямасди.

Жўра унинг олдига – темирчихонага келиб уни янги ишга ўтишга кўндирди ва кўндира олганидан у жуда мамнун эди:

– Мен бўлсам сен болғани қўлдан ташламассан, ундан сени ажрата олмасман, деб кўрқардим, – деган эди кулимсираб.

Жўра касал эди, озиб кетган, бўйни чўзилиб, чўкиб кетган яноқларини ажин босган эди. Ҳали кун илиқ бўлсада, Жўранинг фуфайкаси ёзда ҳам эгнидан тушмасди.

Улар темирчихона яқинидаги ариқ бўйида чўққайиб ўтириб олиб суҳбатлашишарди. Жўранинг ёшлиги Танабойнинг эсига тушиб кетди. Ўша даврда у овулда энг саводхон, кўзга кўринган йигит эди. Одамлар вазминлиги, яхши хулқи учун уни ҳурмат қилишарди. Танабойга эса унинг кўнгилчанлиги ёқмасди. Мажлисларда у баъзан ўрнидан сакраб турарди-да, душман билан синфий курашга йўл қўйиб бўлмайдиган бўшанглиги учун Жўрани уриб йиқарди. Унинг сўзлари худди газеталарда ёзилган сўзлардай шиддатли эди. Овоз чиқариб газета ўқиганларида нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини ёддан такрорларди. Баъзан ўзининг сўзларидан ўзи даҳшатга тушиб кетарди. Лекин жуда зўр чиқарди.

– Билсанг, сешанба кuni мен тоғда эдим, – деди Жўра. – Чоллар, ҳамма солдатлар ҳам қайтиб келишдим, деб сўрашди. Ҳа, тирик қолганларнинг ҳаммаси, дедим. «Қа-

чон иш бошлашмоқчи?» Ишни бошлашган, деб жавоб қилдим, бири далада, бири қурилишда, бошқалари яна бошқа ерларда. «Буни биз ҳам биламиз. Йилқиларга ким қараши керак? Бизнинг ўлишимизни кутишмоқчими, бир оёғимиз гўрда-ку». Жуда уялиб кетдим. Тушуняпсанми, муддаоларини? Биз бу чолларни уруш йиллари тоғларга йилқичиликка юборгандик. Шундан бери улар ўша ёқда. Сенга айтиб ўтиришимнинг ҳожати йўқ, чолларнинг иши эмас бу. Доим эгардасан, на кундузи, на кечаси ҳаловат йўқ. Қиш кечаларини айтмайсанми!

Дарвешбой эсингдами, эгарда музлаб қотиб қолди. Улар ахир отларни юришга, минишга ҳам ўргатишарди – армияга керак эди бу отлар. Етмиш ёшингда сен тоғу даштларда сарсон бўлишни татиб кўр-чи. Кўрадиганингни кўрасан. Шунча чидаб берганлари учун ҳам раҳмат уларга. Фронтчилар бўлса мана қайтишдию, бурунларини жийиришяпти, «чет эл маданияти»ни кўришгандир-да, энди йилқичиликни ёқтирмай қолишибди. Тоғларда сарсон-саргардон бўлиб нима қиламан, эмиш. Аҳвол мана шундай. Шунинг учун сен ёрдам бер, Танабой. Сен борсанг, бошқаларни ҳам мажбур қиламиз.

– Хўп, яхши, Жўра, хотиним билан гаплашиб кўрай, – жавоб берди Танабой. Ўзи эса: «Қанақа кунларни бошимиздан ўтказдик, сен бўлсанг, Жўра, ҳали илгаригидайсан. Кўнгилчанлигинг туфайли адои тамом бўласан. Эҳтимол, бу яхши ҳамдир, урушда нималарни кўрмадик ахир, ҳаммамиз ҳам кўнгилчанроқ бўлсак яхши бўларди. Эҳтимол, ҳаётдаги энг кераги мана шундир?» деб ўйлади.

Улар гапни бир жойга қўйиб ажралишди, Танабой ўзининг устахонаси томон йўл олди. Лекин Жўра бирдан уни чақириб қолди:

– Танабой, тўхта! – у отда унинг олдига келди ва эгар қошига энгашиб унинг юзига тикилди: – Сен хафа бўлмадингми? – сўради у секингина. – Биласанми, ҳеч

вақт топа олмаяпман-да. Илгариги пайтлардагидай дилкашлик қилгим келади. Неча йил кўришмадик. Уруш тамом бўлса енгилроқ бўлар, деб ўйлагандим, ташвиш камаймаяпти. Баъзан ҳар хил фикрлар бошингга келиб мижджа қоқмай чиқасан. Қандай қилиб хўжаликни юксалтириш, халқни тўйдириш ва ҳамма режаларни бажариш мумкин. Одамлар ҳам аввалги одамлар эмас, яхшироқ яшашни хоҳлашади...

Аммо дилкашлик қилиб суҳбатлашиб ўтириш уларга насиб бўлмади, холи ўтиришга вақт ҳам топиша олмади. Вақт эса ўтиб борарди, кейинчалик энди кеч бўлиб қолганди...

Танабой худди ўша кезларда тоққа йилқичи бўлиб борганида кекса Тўрғайнинг йилқилари орасида бир ярим яшар саман тойни биринчи марта кўрганди.

– Меросга нима қолдирыпсан, оқсоқол? Йилқиларинг жуда зўр эмаску, а? – отларни санаганларидан ва кўтондан ҳайдаб чиқарганларидан сўнг кекса йилқичини узиб олди Танабой.

Тўрғай ажин босган юзида биронта ҳам туки бўлмаган қотмагина, ўсмирлардай паст бўйли чол эди. Қўй терисидан тикилган каттакон пахмоқ телпаги бошида худди кўзиқориндай турарди. Бундай чоллар одатда эпчил, тили аччиқ ва бақироқ бўлади.

Лекин Тўрғайнинг жаҳли чиқмади.

– Бори шу, анчайин йилқиларда, – пинагини бузмай жавоб берди у. – Мақтанадиган жойи йўқ, боқиб кўрсанг биласан.

– Ота, мен шунчаки айтдим-қўйдим-да, – деди Танабой, мурасасозлик билан.

– Биттаси бор! – Тўрғай кўзига тушиб кетган телпагини кўтариб қўйди-да, узангида туриб, қамчи сопи билан кўрсатди. – Ўнг томонда ўтлаб юрган ҳув анави саман той. Зўр от бўлади.

– Қайси бири, ҳув анави коптоқдай юм-юмалоғими? Кўринишдан увоққинаку, бели ҳам калта.

– Кечикиб туғилган. Қувватга кирса зўр бўлади.

– Нима фазилати бор? Нимаси яхши?

– Туғма йўрға.

– Хўш, нима қипти?

– Бундайларни кам учратганман. Илгариги замонларда у бебаҳо от ҳисобланарди. Бундай от учун пойга-улоқларда жонларини тикишарди.

– Қани кўрайлик-чи! – деб қўйди Танабой.

Улар отларига қамчи босиб, йилқиларни чеккалаб боришди-да, саман тойчоқни бир четга чиқаришди ва олдиларига солиб ҳайдаб кетишди. Тойнинг бир чопгиси келиб турувди. Пешанасидаги ёлини силкитиб пишқирди-да, ўрнидан қўзғалиб, пружинали ўйинчоқ отдай бир маромда шитоб билан йўрғалаб кетди. Кейин, йилқиларга қўшилиш учун катта ярим доира ясаб айланиб чиқди. Унинг чопишига мафтун бўлган Танабой қичқириб юборди:

– Хў-ў-ў, қадам ташлашини қара! Қара!

– Сен нима деб ўйловдинг! – ғурур билан жавоб қилди кекса йилқичи.

Улар йўрғанинг кетидан тез йўрттириб боришарди ва пойгадаги кичкина болалардай қичқиришарди. Уларнинг овозлари гўё тойчоқни савалаётгандай бўлар, у ўзини деярли зўриқтирмай, қадамини тобора тезлаштириб, лўкилламасдан бир текис йўрғалаб борарди.

Уларга отларини чоптиришга тўғри келди, анави бўлса ҳамон аввалгидай йўрғалаб борарди.

– Кўряпсанми, Танабой! – телпагини силкитиб қичқирарди Тўрғай отда чопиб бораётиб: – Зийраклигини қара-я, овозингга қараб қадам ташлайди-я! Ҳайт, ҳайт, ҳайт-э!

Саман тойчоқ ниҳоят йилқиларга келиб қўшилганида Тўрғай билан Танабой уни тинч қўйишди. Лекин отларини совутаётганда ҳам анчагача ҳаяжонларини босишолмади.

– Раҳмат-э, Тўрғай ака, яхши от етиштирибсиз. Кўнглим анча кўтарилди.

– Яхши от, – қўшилди унга чол, – аммо эҳтиёт бўл, – энсасини қашиб бирдан қовоғини солиб олди у. – Кўзиктириб қўйма. Маҳмадоналик қилиб, элдан бурун гапириб юрма. Суқсур қизлардек яхши йўрға отнинг ҳам хуштори кўп бўлади. Қиз тақдири шундайки, яхши одамга тушса, очилиб кетади, кўз кўриб қувонади, бирон аҳмоқнинг қўлига тушса, қизни кўриб хафа бўлиб кетасан. Ҳеч ёрдам ҳам бера олмайсан. Яхши от ҳам худди шундай. Нобуд қилиб қўйиш ҳеч гапмас. Пойгада қоқилиб йиқилади.

– Ташвишланма, оқсоқол, ахир менинг ҳам бунақа ишлардан хабарим бор, кичкина бола эмасман.

– Ҳа, балли. Мен шунчаки гапирдим-қўйдим-да. Унинг оти Гулсари. Эсингда тут.

– Гулсари?

– Ҳа. Бултур ёзда неварам меҳмон бўлиб келганди. Бу отни ўша қўйган. Севиб қолганди. Ўша вақтда у қулун эди. Эсдан чиқарма: Гулсари!

Тўрғай эзма чол экан. Тун бўйи насиҳатгўйлик қилди, Танабой уни сабр-тоқат билан тинглади.

У Тўрғай билан хотинини манзилдан етти чақирим наригача кузатиб қўйди. Унга бўш ўтов қолди, энди оиласи билан бирга кўчиб кириши лозим эди. Бошқа ўтовга унинг ёрдамчиси ўрнашиши керак эди. Аммо ҳали ёрдамчи топишмаганди. Ҳозирча унинг бир ўзи эди. Хайрлашаётганида Тўрғай яна:

– Саман тойга ҳозирча тегмай тур, – деди. – Ҳеч кимга ишониб топширма ҳам. Баҳорда ўзинг минишга ўргат. Ҳа, эҳтиёт бўл. Эгарлаб миниб олгандан кейин қаттиқ ҳайдама. Тизгинини ҳадеб тортаверсанг йўрға қадамидан айнийди, отни бузиб қўясан. Тағин қара, биринчи кунлари иссиқлаб туриб кўп сув ичиб қўйма-син. Оёқларига сув тушади, оқбош яраси пайдо бўла бошлайди. Агар ўлмасам, минишга ўргатганингдан кейин кўрсатарсан.

Тўрғай унга йилқиларни, ўтовни, тоғ-тошларни қолдириб, кўч-кўронларини туяга ортдию, кампири билан жўнаб кетди...

Гулсари ўзи ҳақида қанча гап-сўзлар бўлганини, яна қанча сўзлар айтилишини ва буларнинг оқибати нима бўлишини билса эди!..

У йилқилар подасида аввалгидай эркин юрарди. Чор атрофда ҳеч нарса ўзгармаган, ўша тоғлар, ўша майсалар ва ўша дарёлар. Фақат чол ўрнига Кулранг шинель ва солдатча қулоқчин кийиб олган бошқа хўжайин уларни кўриқлай бошлади. Янги йилқичининг овози хирқироқ, лекин баланд ва кучли эди. Йилқилар кўп ўтмай унга ўрганиб қолишди. Майли, атрофда айланиб юраверсин.

Кейин эса қор ёғди. У дам-бадам ёғар ва эринмай узоқ ётарди. Отлар ўт-ўлан топиш учун туёқлари билан қор титкилашарди. Хўжайиннинг юзлари қорайиб, қўллари шамолдан тарашадай қотиб кетди. Энди у кигиз этик кийиб, катта пўстинга ўралиб юрарди.

Гулсарининг жунлари жуда ўсиб кетганди, шундай бўлса ҳам у совқотар, айниқса, тунлари қаттиқ совуқ ерди. Аёзли тунлари йилқилар бир ерга зич бўлиб тўпланишарди-да, то кувёш чиққунча устларига қиров тушиб, шу кўйда туришарди. Хўжайин шу ердан нари кетмай юрар, қўлқоп кийган қўлларини бир-бирига урар, юзини ишқалар эди. Баъзан кўринмай қолар ва яна пайдо бўларди. Унинг кетмагани яхши эди. Қичқирса ёки совуқда томоқ қирса йилқилар бошларини дик этиб кўтаришар, қулоқларини динг қилишар, аммо хўжайинлари ёнларида эканлигига дарров ишонч ҳосил қилишиб, тунги шамолнинг ғувиллаши, хуштаги остида мизғий бошлашарди. Ўша қишдан буён Гулсари Танабойнинг овозини бир умрга эслаб қолди.

Бир куни тунда тоғда бўрон бошланиб, қуруқ қор ёғиб берди. Қор ёлининг ич-ичига кирар, думини оғирлаштирар, кўзларини очирмас эди. Йилқилар

безовта бўлиб қолди. Отлар бир-бирига тиқилишар, қалтирашар, қари биялар қулунларни уюрнинг ўрта-сига ҳайдаб, бесаранжом бўлиб пишқиришарди. Улар Гулсарини энг чеккага сиқиб чиқаришди, у тўданинг орасига ҳеч кира олмасди. Тепиб бошқаларни сура бошлади, бутунлай чеккага чиқиб қолди, шунда уюр айғири роса таъзирини берди. У кўпдан бери атрофни айланиб юраркан, кучли оёқлари билан қорни босиб-янчиб, йилқиларни бир жойга йиғаётган эди. Баъзан у бошини эгиб ва қулоқларини чимириб қаёққадир бир чеккага ташланар, қоронғиликда кўринмай кетар, унинг фақат пишқириши эшитилар ва ғазаб билан яна отларнинг орасига чопиб қайтиб келар эди. Бир чеккага чиқиб кетган Гулсарини пайқаб қолиб, уни кўкраги билан урди, орқаси билан ўгирилиб, кейинги туёқлари билан унинг биқинига шунчалик қаттиқ тепдики, Гулсари оғриқдан ўлар ҳолатга келди. Унинг ичида нимадир гувиллаб кетди, тепки еб қичқириб юборди ва аранг оёқда туриб қолди. У ўзбошимчалик қилишга энди уринмади. Биқини зирқираб оғриркан, золим айғирдан аччиқланиб уюрнинг бир чеккасида қимир этмай турди. Отлар тинчиб қолишди, шунда у аллақандай чўзиқ увлашни эшитди. У ҳеч қачон бўрининг увлашини эшитмаганди, бир он томир уриши тўхтаб, бадани музлаб кетганлигини сезди. Йилқилар чўчиб тушишди, қулоқлари динг бўлди. Ҳаммаси жим бўлиб қолди. Аммо бу сукунат ваҳимали эди. Ҳамон шувиллаб ёғаётган қор Гулсарининг кўтарилган тумшуғига тушиб ёпишиб қоларди. Хўжайин қаерда қолди? Шу дақиқада у жудаям керак эди, лоақал овозини эшитса, пўстинининг дудли ҳидини ҳидласа! У бўлса йўқ. Гулсари бир чеккага кўз қирини ташлади ва кўрқувдан қотиб қолди. Ён томонда қорда судралиб қанақадир кўланка лип этиб ўтгандай бўлди. Гулсари бирдан ўзини орқага ташлади

ва шу заҳотиёқ йилқилар хуркиб жойидан қўзғалди. Эс-хушини йўқотган отлар қаттиқ кишнаб бараварига зулмат оғушига отилишди. Энди уларни тўхтата оладиган ҳеч қандай куч йўқ эди. Отлар тоғ ўпирилганда қоядан узилиб тушган тошлар каби бир-бирларини итариб, кучларининг борича олға томон талпинишарди. Гулсари ҳеч нарсани тушунмай терлаб-пишиб жон-жаҳди билан чопиб борарди. Шунда бирдан ўқ овози эшитилди, кейин яна гумбурлади. Отлар чопиб кетаётиб эгаларининг дарғазаб қичқириғини эшитди. Қичқириқ қаердандир, ён томондан эшитилди ва кейин тўхтамай отларнинг йўлини кесиб ўта бошлади, сўнг олд томондан эшитилди. Улар энди бу тўхтовсиз эшитилаётган овозга етиб олдилар, бу овоз уларни ўз ортидан етаклаб борарди. Хўжайин улар билан бирга эди. У ҳар лаҳзада жарлик ёки дарага йиқилиб тушиш хавфи остида олдинда чопиб борарди. У энди бўғиқ овоз билан қичқирарди, кейин хириллай бошлади, аммо овози тинмади:

«Ҳайт, ҳайт, ҳайт-а-айт!» Отлар таъқиб қилаётган даҳшатдан қутулиш учун унинг изидан чопишарди.

Тонгга яқин Танабой йилқиларни эски жойига ҳайдаб келди. Фақат шу ердагина отлар тўхташди. Йилқилар устидан қуюқ туман каби буғ кўтариларди, отларнинг биқинлари кўтарилиб-тушиб турар, бошларидан кечирган даҳшатдан ҳамон қалтирашарди. Улар қор ейишарди. Танабой ҳам қор ерди. У тиззалаб ўтириб олиб, оғзига сиқимлаб қор тикарди. Кейин у юзини кафтлари орасига олиб, қимир этмай узоқ ўтирди. Осмондан эса ҳамон қор ёғиб турарди. У отларнинг иссиқ сағрисида дарров эриб кетиб, лойқа, сарғиш томчиларга айланиб пастга оқиб тушарди.

Қалин қорлар эриб кетди, ўтлар кўкариб қолди. Гулсари тез этга кирди. Йилқилар туллаб, терилари йилтиллаб қолди. Қиш ва ем-хашак танқислиги гўё сира бўлмагандай. У отларнинг эсидан чиқиб кетган, аммо одамнинг хотирида қолган. У совуқни, бўронли тунларни эслайди, эгар устида қотиб ўтирган пайтларини, музлаб қолган қўл ва оёқларини гулхан ёнида иситиб, йиғлаб юбормаслик учун лабларини тишлаган вақтларини эслайди. Баҳорда ерни юпқа муз билан қоплаб олган «ют»ни эслайди, ўшанда уюрдаги энг кучсиз йилқилар ҳалок бўлганлигини, тоғлардан тушиб, колхоз идорасида кўзини ердан узмай отларнинг ўлганлиги ҳақидаги актга имзо чекканлигини ва бирдан ғазабга қелиб, раис столига мушт уриб бақирганлигини эслайди:

– Сен менга бунақа қарама! Мен сенга фашист эмасман! Йилқилар учун отхона қани, ем-хашак қани, сули қани, туз қани? Эътиборсиз қолиб кетганмиз! Ахир хўжаликни шундай олиб бориш керак дейилганми? Қарагин, қанақа йиртиқ-ямоқ кийимда юрибмиз! Ўтовларимизни кўр, қандай яшаётганлигимизни кўр! Тўйиб нон емаймиз. Уруш вақтида ҳам бундан юз марта яхши яшардик. Сен бўлсанг менга худди бу отларни мен бўғиб ўлдиргандай ўқрайиб қарайсан!

Раиснинг мум тишлаб қолгани, унинг ранги бўзариб кетгани ҳали ҳам эсида. Ўз сўзларидан уялиб кетганини ва узр сўрай бошлаганини эслайди у.

– Сен... кечир мени, қизишиб кетдим, – дудуқланиб зўрға тилга кирганди у.

– Сен мени кечиришинг керак, – деди унга Жўра.

Раис омборчи аёлни чақириб:

– Унга беш кило ун бер, – деганда Танабой бешбаттар қизариб кетганди.

– Яслини нима қиламиз?

– Қанақа ясли? Доим сен ҳамма нарсани чалкашти-риб юрасан! Бер! – кескин буюрди Жўра.

Танабой яқинда сут соғила бошланади, қимиз бўла-ди, деб ун олишдан бош тортмоқчи эди-ю, лекин раисга назар ташлаб ва унинг жон аччиғида ёлгон гапирганини англаб, индамай қўя қолишга мажбур бўлди. Кейинча-лик, у шу ундан қилинган угра ошдан ичаркан, ҳар гал оғзини куйдириб оларди. Қошиқни ташлаб:

– Бу нимаси, оғзимни куйдирмоқчимисан?– дерди.

– Совутиб ич, кичкина эмассан-ку, – бамайлихотир жавоб берарди хотини.

Унутмаганди, ҳеч нарсани унутмаганди у.

Мана, май оии етиб келди. Ёш айғирлар кишна-шар, бир-бирлари билан уришиб, бегона уюрлардан ёш бияларни ҳайдаб олиб кетишарди. Йилқичилар уришқоқ отларни қувиб юбориш учун куйиб-пишиб чопишар, бир-бирлари билан сўкинишар, баъзан ўзла-ри ҳам ёқалашиб кетишар, қамчи кўтаришар эди. Гул-сарининг булар билан иши йўқ эди. Бир ёқдан ёмғир ёғиб, бир ёқдан офтоб чиқар, туёқлар остидан ўт унар эди. Ўтлоқлар кўм-кўк, уларнинг устидаги тизма тоғларда оппоқ-оппоқ қорлар ярқираб турарди. Ўша баҳорда саман йўрға ёшликнинг ажойиб даврини су-рарди. Бир ярим яшарли калта дум, сержун тойчоқдан келишган, бақувват айғирга айланиб бораётганди. Унинг бўйи ўсди, танаси юмшоқ тархларини йўқотиб, уч бурчак шаклига кира бошлаганди – кўкраги кенг, орқаси ингичка эди. Калласи ҳам йўрға отларники-дек озгин, пешанаси дўнг, кўзларининг оралиғи кенг, лаблари йиғиқ ва таранг эди. Аммо унинг чопиш-дан бошқа иши йўқ, шу сабабдан у хўжайинига кўп ташвиш орттирган эди. Ўз тенгдошларини орқасидан эргаштириб, буларнинг орасида учар юлдуздай чопиб юрарди. Қанақадир битмас-туганмас куч уни тоғлар-га, ён бағирлардан пастликларга, тошли қирғоқ, тик

сўқмоқлар бўйлаб, сойликларга ҳайдарди. Ҳатто тун ярмида, юлдузлар остида уйқуга кетганида ҳам оёқлари остидаги заминининг қочиб кетаётганлиги, ёли ва қулоқларида шамолнинг ҳуштак чалаётганлиги, туёқлари тақиллаётганлиги тушига кирарди.

Ўзига бевосита алоқадор бўлмаган ҳамма нарсага қандай қараса, хўжайинига ҳам худди шундай қарарди. Уни севмасди ҳам, унга ҳеч қандай адовати, ғарази ҳам йўқ эди, чунки унга халақит бермасди.

Фақат узоққа чошиб кетишганида уларни қувиб сўкинарди. Баъзан хўжайини саман йўрғанинг сағрисига укрук – сиртмоқ билан бир-икки уриб қолишга улгурарди. Бундай вақтда Гулсарининг бутун танаси титраб кетар, аммо калтақдан кўра кўпроқ зарбнинг тўсатдан келиб тушганлигидан чўчиб кетарди, шунда қадамини яна ҳам тезлаштирарди. У йилқилар ёнига қайтаётиб қанчалик тез чопса, укрукни кўндаланг тутиб изма-из қувиб келаётган хўжайинига шунчалик кўп ёқарди. Йўрға ўз ортидан руҳлантирувчи қичқириқларни, хўжайини эгар устида ўлан айта бошлаганини эшитар, бундай дамларда у эгасини севар, қўшиқ остида чопишни яхши кўрар эди. Бориб-бориб бу қўшиқлар қулоғида қолди – уларнинг орасида ҳар хили: қувноғи ва ғамгини ҳам, узун ва қисқаси ҳам, сўзлиси ва сўзсизи ҳам бор эди. У яна хўжайинининг йилқиларни туз билан боқишини ҳам яхши кўрарди. Қозикларга ўрнатилган узун тахта охурга эгаси ялама туз парчаларини ташларди. Бутун йилқилар ёпирилиб келарди, ана роҳат, ана маза. Уни қўлга туширган ҳам шу туз бўлди.

Бир куни хўжайин бўш челакни тақиллатиб чалиб, отларни «пў, пў, пў!» деб чорлай бошлади. Отлар чошиб келишди. Гулсари бошқаларнинг ўртасида туриб туз яларди ва хўжайини шериги билан бирга қўлларида сиртмоқ билан йилқиларни айлана бошлаганида сира ҳам безовталанмади. Бунинг унга дахли йўқ эди. Укрук билан миниладиган отларни, соғиладиган бия-

ларни ва бошқа йилқиларни тутишарди, лекин уни тутишмасди. У эркин эди. Бирдан қил сиртмоқ унинг бошидан сирғалиб тушиб, бўйнида осилиб қолди. Гулсари нима гаплигини тушунмас, сиртмоқдан у қўрқмас, шунинг учун туз ялашда давом этарди. Бошқа отлар бўйинларига укрук ташланганида ўзларини ҳар ёққа ташлардилар, оёқларини кўтариб сапчирдилар, Гулсари бўлса қимир этмади. Лекин унинг дарёга чошиб бориб сув ичгиси келиб кетди. Бўйнидаги сиртмоқ эса тортилиб уни тўхтатиб қўйди. Бунақаси сира бўлмаганди. Гулсари сапчиб ўзини орқага ташлади, кўзлари ола-кула бўлиб хириллай бошлади, сўнг шиддат билан олд оёқларини осмонга тик кўтарди. Атрофдаги отлар бирпасда тумтарақай қочиб кетишди, шунда у ўзини қил арқонда ушлаб турган одамлар ўртасида кўрди. Эгаси олдинда, унинг орқасида эса иккинчи йилқичи турарди, яқиндан бери бу ерда пайдо бўлиб қолган ва йилқилар теварагида тинмай от чоптириб, унинг жонига теккан йилқичиларнинг болалари уларни ўраб олишганди.

Йўрға отни даҳшат босди. У тағин бир сапчиб оёқларини баланд кўтарди, сўнг яна осмонга сапчиди, кўзи ўнгида қуёш оловли доираларга бўлиниб, хиралашиб кетди, тоғлар, ер, одамлар қулаб, чалқанчасига йиқилиб тушаркан, кўз олдини бир лаҳза қоп-қора, ваҳимали бўшлиқ қоплади, у бу бўшлиқни олдинги оёқлари билан тепкилаб турарди.

Аммо у қанча тепинмасин, сиртмоқ бўйнини борган сари қаттиқроқ сиқиб борарди, йўрға саманнинг нафаси бўғилиб, ўзини одамлардан четга олиш ўрнига уларга ташланди. Одамлар ўзларини олиб қочишди, сиртмоқ бир дақиқа бўшашди ва от чошиб уларни судраб кетди. Аёллар қичқириб, болаларини ўтовларга ҳайдай бошлашди. Лекин йилқичилар ўринларидан туриб олишга улгуришди ва сиртмоқ яна Гулсарининг бўйнидан сиқа бошлади. Бу гал у шу қадар қаттиқ сиқ-

дики, нафас олишнинг иложи бўлмай қолди. Шунда у боши айланиб, нафаси бўғилиб тўхтади.

Арқонни қўлдан чиқармай, хўжайин ён томондан яқинлашиб келаверди. Гулсари уни бир кўзи билан кўриб турарди. Хўжайин тилка-пора бўлиб кетган кийимда, юзлари шилинган ҳолда унга яқинлашарди. Аммо эгасининг кўзларида ғазаб учқуни кўринмасди. У оғир нафас олар ва ёрилиб кетган лабларини чапиллатиб секин, деярли шивирлаб гапирарди:

– Тек, тек, Гулсари, қўрқма, тўхта, тўхта!

Унинг ортидан арқонни бўшатмай эҳтиёткорлик билан ёрдамчиси яқинлашиб кела бошлади. Хўжайин ниҳоят қўлини чўзиб саман отга етказди, унинг бошини сийпади, ўгирилмай туриб ёрдамчисига:

– Юганни бер, – деди. У юганни узатди.

– Тек тур, Гулсари, тек тур, жонивор, – дер эди у. У йўрға отнинг кўзларини кафти билан беркитиб туриб бошига юган солди.

Энди уни жиловлаш ва эгарлаш керак эди. Калласига юган ташланганида Гулсари хириллаб, қочишга уриниб кўрди. Лекин эгаси унинг юқори лабидан ушлаб қолишга улгурди.

– Буров сол! – қичқирди ёрдамчисига. У чопиб келиб отнинг лабига чилвир билан буров солди ва ғалтакни айлантиргандай таёқ билан айлантира бошлади.

Йўрға саман оғриқ азобидан орқа оёқларига ўтириб қолди ва ортиқ қаршилик кўрсатмади. Совуқ темир сувлиқ тишларига тақиллаб тегди ва оғзининг бурчларига ботиб кетди. Унинг устига ниманидир ташлашди, белига қайиш солиб шундай тортишдики, кўкраги қислиб, тебраниб кетди. Булар ҳам кўзига кўринмади, энди лаб-лунжидаги даҳшатли оғриқнигина сезарди, холос. Кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди. На қимирлаб, на нафас олиб бўларди. У ҳатто эгаси қачон ва қандай қилиб устига миниб олганини ҳам сезмай қолди, оғзидан буровни олишгандагина ўзига келди.

Ҳамма ёғидан қайиш билан тортилган ва оғирлашган от ҳеч нарсани тушуна олмай бир-икки дақиқа туриб қолди, кейин елкаси оша кўз қирини ташлаб, бирдан устида одам борлигини кўрди. Чўчиганидан ўзини бир чеккага отди, лекин сувлиқ оғзини йиртар, одамнинг оёқлари эса биқинларига қаттиқ ботиб турар эди. Саман от олдинги оёқларини тикка кўтарди, ғазабнок ва жон аччиғи билан кишнади, шаталоқ отиб у ёқдан бу ёққа югуриб-елди ва ўзини босиб турган ҳамма юкни устидан улоқтириб ташлаш учун куч тўплаб бир томонга ташланди, бироқ иккинчи учини бошқа бир отлиқ одам маҳкам ушлаб турган арқон уни қўйиб юбормасди. Шунда у доира ясаб чопа бошлади, у доирадан чиқиб, қочиб кетиш пайида бўларди. Бироқ доирадан чиқиб кетиб бўлмас, тинмай чопар эди. Одамларга худди мана шуниси керак эди. Эгаси уни қамчи билан уриб турар, этик пошнаси билан ниқтарди. Шундай бўлса ҳам саман от уни икки марта устидан улоқтириб ташлади. Аммо эгаси ўрнидан турар ва яна эгарга минарди.

Бу ҳолат шу йўсинда узоқ, жуда узоқ давом этди. Боши айланарди, атрофдаги ер, ўтовлар айланарди, узоқларга тарқалиб кетган отлар, тоғлар, осмондаги булутлар айланарди. Кейин у чарчади ва қадамлаб юриб кетди. Жуда чанқади.

Аммо унга сув беришмасди. Кечқурун устидан эгарини олмай, фақат айилини салгина бўшатиб, отқозиққа қантариб қўйишди. Жиловини эгарнинг қошига қаттиқ ўраб боғлаб қўйилганидан бошини тик тутишга тўғри келар ва натижада ерга ёта олмас эди. Ўзангилар кўтарилиб эгар қошига илиб қўйилганди. У тун бўйи шу тахлитда туриб чиқди. У ўз бошидан кечирган бу ғаройиб нарсаларнинг ҳаммасидан довдираб, эсанкираб тикка турарди. Оғзидаги сувлиқ ҳамон унга халақит берар, у салгина қимирласа ҳам оғзини оғритар, темирнинг мазаси ҳам ёқимсиз эди. Оғзининг

шишган бурчакларини сувлиқ шилиб юборганди. Қорнидаги қайиш қийиб юборган жойлари ачишарди. Эгар тагидан қўйилган намаг терлик ҳам белини оғритарди. Жуда-жуда сув ичгиси келарди. У дарёнинг шовиллашини эшитар ва бундан чанқоғи янада кучаярди. У ёқда – дарёнинг нариги бетида ҳар вақтдагидай йилқилар ўтлаб юришарди. Кўп туёқларнинг тақир-туқури, отларнинг кишнаши ва тунги йилқичиларнинг қичқириви эшитиларди. Ўтовлар олдидаги одамлар гулханлар ёнида ўтириб дам олишар, болалар итларни майна қилиб вовиллашарди. У бўлса ўз жойида турар, ҳеч кимнинг у билан иши ҳам йўқ эди.

Сўнг ой кўтарилди. Тоғлар зулмат кучоғидан чиқиб, ойнинг сарғиш нури остида секин тебрана бошлади. Юлдузлар тобора ерга яқинлашиб, ёрқинроқ порларди. У бир жойга маҳкам боғланганича қимир этмай турар, уни кимдир изларди. У ўзи билан бирга ўсган ва ўзидан ҳеч қачон ажралмайдиган жийрон байталнинг кишнашини эшитарди. Байталчанинг пешанасида оқ юлдуз қашқаси бор эди. У саман тойча билан чопиб юришни яхши кўрарди. Айғирлар унинг ортидан қувиб юра бошлаганди, у тутқич бермас, йўрға той билан бирга улардан узоққа қочиб кетарди. Жийрон байталча ҳам, саман той ҳам ҳали ёшига етмаган эди.

Мана, у қайдадир жуда яқин жойда кишнади. Ҳа, бу ўша бия эди, унинг овозини у аниқ таниди. У жавоб қайтармоқчи бўлди-ю, аммо шилиниб, шишиб кетган оғзини очгани қўрқарди. Жуда ҳам оғрирди.

Ниҳоят, байталча уни излаб топди. Ойдинда пешанасидаги оқ юлдузчани ярақлатиб энгилгина чопиб келди. Думи ва оёқлари ҳўл эди. У дарёни кечиб ўтиб, ўзи билан бирга сувнинг совуқ нафасини келтирганди. Тумшуғини тираб, юмшоқ илиқ лабларини теги-зиб, уни искай бошлади. Бия эркаланиб пишқирар, уни ўзи билан бирга кетишга чорлар, у бўлса жойидан

кўзғала олмасди. Сўнг бияча унинг бўйнига калласини қўйди-да, тишлари билан ёллари орасини қаший бошлади. Саман той ҳам унинг бўйнига калласини қўйиши ва яғринини қашиши керак эди. Аммо унинг меҳрибонлигига меҳрибонлик билан жавоб қайтара олмасди, ҳатто қимир этишга ҳоли келмас, у чанқаганди. Байталча қочиб кетганида то унинг сояси дарё ортидаги тун қоронғилигига сингиб кетгунча орқасидан қараб қолди. Қелди-ю кетди. Унинг кўзларидан тирқираб ёш чиқди. Йирик-йирик ёш томчилари тумшуғидан оқиб, оёқлари остига секингина думалаб тушарди. Саман йўрға умрида биринчи марта йиғлаётганди.

Эрта тонгда хўжайин келди. У атрофдаги кўм-кўк тоғларга қаради, кулимсираб бир керишиб олди, суяклари сирқираб оғриганидан инграб қўйди.

– Ох, Гулсари, кеча менинг роса адабимни бердинг-да. Нима қилди? Совқотдингми? Вой, сени қара-ю. Ҳа, дуруст, дуруст.

У йўрға тойнинг бўйнини силаб-сийпади ва унга қандайдир илиқ ҳазиломуз сўзларни гапира бошлади. Одам нималарни гапираётганини Гулсари қаёқдан билсин? Танабой бўлса бундай дерди:

– Ҳа, майли, хафа бўлма, биродар. Умр бўйи ишсиз, бекор юрмассан, ахир. Кўникиб қоларсан, ҳамма иш ўнглиниб кетади. Қийналдинг-а, ҳечқиси йўқ, шусиз бўлмайди. Ҳаёт мана шунақа, дўстим, тўрттала туёғингни ҳам тақалайди. Кейинчалик йўлингда учраган ҳар бир тошга эгилиб таъзим қилиб юрмайсан. Қорнинг очдими, а? Чанқаддингми? Биламан...

У саман тойни дарё томон етаклаб кетди. Яраланган оғзидан сувлиғини авайлаб чиқарди. Гулсари титраб-қақшаб сувга ташланди, совуқдан кўзларидан ёш чиқди. Ох, сув нақадар мазали эди, у бунинг учун одамдан қанчалик миннатдор!

Шундай қилиб, орадан кўп вақт ўтмай у эгарга шунчалик кўникиб кетдики, унинг оғирлигини сезмай ҳам

қолди. Устидаги чавандоз унга қушдай енгил кўринар, ўзини яхши сезарди. Одам сира жиловни бўш қўймас, саман от бўлса йўлларда бир маромда оёқ ташлаб, йўрғалаб кетарди. У эгар остида шуичалик тез ва текис юришга ўрганган эдики, одамлар қойил қолишарди:

– Устига бир челак сув қўй – бир томчи ҳам тўкилмайди! – дейишарди.

Аввалги йилқичи чол – Тўрғай эса Танабойга деди:

– Раҳмат, яхши ўргатибсан. Йўрғаннинг донғи чиқишини энди кўрасан!

III

Эски арава ғилдираклари кимсасиз йўлда секин ғирчиллаб борарди. Баъзан ғилдиракларнинг тўкиллаши эшитилмай қоларди. Ҳолдан тойган йўрға тўхтаб қолар, сукунат чўккан дамда юрагининг гуп-гуп, гуп-гуп этиб ураётганлиги қулоғига чалинади.

Кекса Танабой отнинг нафасини ростлаб олишини кутиб турар, сўнг яна жиловидан тортарди:

– Кетдик, Гулсари, кетдик, қара, қоронғи тушиб қолди.

Улар бир ярим соатларча юришди, кейин йўрға таққа тўхтаб қолди. У аравани ортиқ торта олмасди. Танабой яна от атрофида айлана бошлади.

– Сенга нима бўлди, Гулсари, а? Қара, тезда тун киради!

Лекин от уни тушунмасди. У ҳатто калласини кўтаришга ҳам мажоли етмай, бошини силкитиб, чайқалиб турарди. Қулоғига эса ҳамон юрагининг гуп-гуп, гуп-гуп этиб уриши эшитиларди.

– Кечир мени, – деди Танабой. – Дарров фаҳмим етмаганини қара- я. Қуриб кетсин бу арава ҳам, бу эгар-жабдуқ ҳам, сени бир амаллаб уйга етказиб олсам бўлгани.

У пўстинини ерга ташлади ва шошиб-пишиб отни аравадан чиқарди, бошидан хомутни олди-да, ҳамма анжомларни аравага ташлади.

– Мана, вассалом, – деди у ва пўстинини кийиб аравадан чиқарилган саман отига қаради. Хомутсиз, анжомсиз ҳаддан ортиқ катта каллали от ҳозир кечки совуқда чўл ўртасида арвоҳдай турарди.

– Ёпирай, Худойим-э, қай аҳволга тушиб қолдинг, Гулсари? – пичирлади Танабой. – Агар сени ҳозир Тўрғай кўрганидами, гўрида тик турарди...

У саман отнинг жиловидан тортди, улар яна аста юриб кетишди. Қари от ва кекса одам. Ортда арава қолиб кетди, олдинда, ғарб томонда йўлни қорамтир-бинафша ранг зулмат босиб келаётганди. Тун тоғларни чулғаб уфқни беркитиб, чўл устига, унсиз-товушсиз ёйилиб келарди.

Танабой юриб бораркан, узоқ йиллар давомида саман от билан боғлиқ бўлган нарсаларни эслар ва аламли жилмайиб, одамлар ҳақида ўйларди: «Биз ҳаммамиз мана шунақамиз. Умримизнинг охирида, бирортамиз оғир касал бўлиб қолганимизда ёки дунёдан ўтганимизда бир-биримизни эслаймиз. Ана шунда кимни йўқотганимиз, у қандай одам бўлганлиги, нимаси билан донг чиқарганлиги, қандай ишлар қилганлиги бирдан ҳаммамизга аён бўлиб қолади. Тилсиз махлуқ ҳақда нима дейиш мумкин? Гулсари кимларни олиб юрмади, ахир! Кимлар уни минмади! Қариши билан уни ҳамма унутди-қўйди. Энди оёқларини зўрға судраб юрибди. Ахир қанақа от эди у!»

Сўнг у яна ўтган воқеаларни эслай бошлади ва қандай қилиб кўпдан бери хаёлан ўтмиш кунларга қайтмаганлигига ўзи ҳам ҳайрон бўлди. Қачонлардир бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммаси унинг хотирасида жонлана бошлади. Ҳеч нарса ҳам изсиз йўқолмас экан. Илгарилари у ўтмиш ҳақида кам ўйларди, тўғрироғи, ўйлашга йўл қўймасди. Энди бўлса, ўғли ва келини билан бўлган гап-сўздан кейин жонини бераётган саман отнинг жиловидан ушлаб йўлда кетаркан, бошидан ўтган йилларни алам ва ҳасрат билан эслади ва бу йилларнинг ҳаммаси унинг кўз ўнгида яққол гавдаланди.

У ўз хаёллари билан банд бўлиб, қадам ташлаб борарди, саман от эса жиловни тобора ортга тортиб судралиб келарди. Чолнинг қўли толиб қолганида жиловни бошқа елкасига оширар ва йўрғани яна етаклаб кетар эди. Кейин у бундай юришдан чарчади, саман отга ҳам дам берди. Ўйлаб туриб отнинг калласидан юганни чиқариб олди.

– Олдинда юр, ҳолинг келганича юр, мен орқангдан бораман, сени ташлаб кетмайман, – деди у. – Қани юр, аста-аста.

Энди саман от олдинда, Танабой эса елкасида юган, орқада борарди. У юганни ҳеч қачон ташламайди. Гулсари тўхтаганида Танабой у куч йиғиб олсин, деб кутиб турар, сўнг яна улар йўлда судралиб кетишарди. Қари от ва кекса одам.

Бир вақтлар мана шу йўлдан орқасида чанг-тўзон қолдириб Гулсари елиб ўтганини эслаб, Танабой ғамгин кулимсираб қўйди. Чўпонлар мана шу чанг-тўзондан саман отнинг чопиб ўтганлигини билиб олишларини айтишарди. Туёқлари остидан чиққан чанг чўлда оппоқ бўлиб сузар ва шабада-шамолсиз кунлари у худди реактив самолётнинг тутунидай йўл устида муаллақ осилиб турарди. Бундай дамларда чўпон кафтини кўзлари устига соябон қилиб ўзича: «Гулсари келяпти! Бу ўша Гулсари» дерди ва иссиқ шамолда юзини куйдириб, бу от устида елиб келаётган бахтли киши ҳақида ҳавас билан ўйларди. Донғи кетган мана шундай йўрға устида ўтириб бориш қирғиз учун буюк шарафдир.

Гулсари қанча колхоз раисларини кўрмади, дейсиз, ҳар хили бўлган – ақлли ва тентаклари, софдил ва виждонсизлари бўлган, аммо ҳаммаси ҳам ўз раислигининг биринчи кунидан то сўнгги кунигача саман отни миниб юрган. «Қани энди улар? Эртадан кечгача уларни олиб юрган Гулсарини гоҳо-гоҳо эслаб қўйишармикин?» – ўйларди Танабой.

Улар ниҳоят жарлик устидаги кўприкка етиб олишди. Бу ерда яна тўхташди. Саман от ерга ётиш учун оёқларини бука бошлади, лекин Танабой бунга йўл қўйиши мумкин эмасди, кейинчалик ҳеч қандай куч билан уни жойидан турғиза олмасди:

– Тур, тур! – қичқириб юборди у ва тизгин билан отнинг калласига туширди. Сўнг ургани учун ўзидан хафа бўлиб, яна бақира бошлади: – Нега тушунмайсан, ахир? Ҳаром ўлмоқчимисан? Бунга сираям йўл қўймайман! Тур, тур, дедим!

У отнинг ёлидан тортарди.

Гулсари оёқларини зўр-базўр тиклаб олди, оғир ингради. Қоронғи бўлса ҳам отнинг кўзига қарашга Танабойнинг юраги дов бермади. У отни силаб-сийпади, у ер-бу ерини пайпаслаб кўрди, сўнгра қулоғини отнинг чап биқинига тутди. У ерда, отнинг кўкрагида юраги худди йўсинларга ўралиб қолган тегирмон паррагидай пихиллаб зўрға уриб турар эди. У то бели қақшагунича отнинг ёнида шу кўйда узоқ эгилиб турди. Кейин қаддини ростлаб, бошини силкиди, хўрсинди, сўнг таваккал қилишга – кўприкдан ўтгач, сой ёқалаб борувчи сўқмоққа бурилишга қарор қилди. Бу сўқмоқ тоғлиққа олиб чиқарди ва уйга тезроқ етиб олиши мумкин эди. Тўғри, тунда адашиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас, аммо Танабой ўзига ишонарди, бу ерларни кўпдан бери биларди, фақат от чидаш берса бўлгани.

Чол шулар ҳақида ўйлар экан, узоқда йўловчи машинанинг чироқлари порлаб кўринди. Чироқлар зулмат қучоғидан бир жуфт ёрқин шар каби тўсатдан чиқди-да, узун, тебранувчи ёғдулари билан ўз олдидаги йўлни пайпаслаб тез яқинлашиб кела бошлади. Танабой саман от билан кўприк ёнида турарди. Машина уларга ҳеч қандай ёрдам бера олмасди, шундай бўлса ҳам Танабой уни кутиб турарди. Сабабини ўзи билмаса ҳам кутиб турарди у.

«Ниҳоят, лоақал биттаси учради», – ўйлади у йўлда одамлар пайдо бўлганлигидан мамнун бўлиб. Юк ма-

шинасининг чироқлари ўткир нурлари билан унинг кўзларини қамаштирган эди, у кўзларини қўли билан беркитиб олди.

Машина кабинасида ўтирган икки киши кўприк ёнидаги қари киши ва унинг олдида гўё от эмас, балки одамга эргашиб олган итга ўхшаб турган эгарсиз, югансиз қирчанғини кўриб ҳайрон қолишди. Тўғри тушган ёруғлик бир лаҳза чол ва отни ёритиб юборди ва улар бирдан жисмсиз оппоқ шаклга айланиб қолгандек бўлди.

– Тавба, тун ярмида бу ерда нима қилиб юрибди? – деди ҳайдовчининг ёнида ўтирган қулоқчин телпакли новча йигит.

– Бу ўша, анави ёқдаги арава шуники, – тушунтирди ҳайдовчи ва машинасини тўхтатди. – Сенга нима бўлди, чол? – қичқирди у кабинадан бошини чиқариб. Йўлда аравани ташлаб кетган сенмисан?

– Ҳа, мен, – жавоб берди Танабой.

– Шунақа дегин. Қарасак, йўлда шалағи чиққан арава ётибди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Абзал-анжомни олмақчи эдик, у ҳам ҳеч нарсага арзимас экан.

Танабой индамади.

Ҳайдовчи машинадан тушди, ароқнинг ўткир бадбўй ҳидини ҳар ёққа таратиб, у ёқдан-бу ёққа бир неча қадам ташлади.

– Нима бўлди? – сўради у қайрилиб.

– От торта олмади, касал бўп қолди, унинг устига ўзи ҳам қари.

– Ҳим. Хўш, энди қаёққа бормоқчисан?

– Уйга. Саригов дарасига.

– Ў-ҳў! – хуштак чалиб юборди ҳайдовчи. – Тоққами? Йўлимиз бир эмас экан. Хоҳласанг, кузовга чиқ, совхозгача элтиб қўяман, у ердан эртага кетасан.

– Раҳмат. Отим бор.

– Манави ўлимтикми? Итга ташла уни, ҳув анави жарликка итариб юбор, вассалом, қарғалар чўқиб тамом қилишади. Хоҳласанг, кўмаклашиб юборайлик.

– Кетавер, – деди қовоғини уйиб Танабой.

– Билганингни қил, – тиржайди ҳайдовчи ва эшикни ёпа туриб кабина ичига қараб сўз қотди: – Мияси айниб қолибди чолнинг!

Машина қўзғалиб, хира нур оқимини ўзи билан эргаштириб кетди. Стоп-сигналларнинг тўқ қизил нури билан ёритилган сой устидаги кўприк ғичирлаб қолди.

– Нега у одам устидан куласан, агар ўзингнинг бошингга шундай кун тушса нима бўларди? – деди кўприкдан ўтгач, ҳайдовчи ёнида ўтирган кулоқчинли йигит.

– Ҳечқиси йўқ... – Ҳайдовчи эснаб баранкани айлан тирди. – Ҳар қанақасига дуч келганман. Мен гапнинг пўскаласини гапирдим. Қандайдир бир қирчанғи... Ўтмишнинг сарқити. Ҳозир, биродар, ҳамма нарсанинг отаси техника. Ҳамма ерда техника. Урушда ҳам. Бунақа чоллар ва отларнинг даври ўтди.

– Мол экансан! – деди йигит.

– Тупирдим ҳаммасига, – жавоб берди у.

Машина кетгандан сўнг, яна ҳамма ёқни тун зулмати қоплади, кўз эса яна қоронғиликка ўрганди. Танабой саман отни ҳайдай бошлади.

– Қани, кетдик, чух, чух! Юрсанг-чи!

Кўприкдан ўтгандан кейин у отни катта йўлдан сўқмоққа бурди.

Энди улар қоронғиликда зўр-базўр кўриниб турган сўқмоқ билан сой ёқалаб аста-секин илгарилаб боришарди. Ой тоғлар ортидан эндигина мўралаб келаётганди. Юлдузлар совуқ осмонда милтиллашиб, унинг чиқишини кутишарди.

IV

Гулсари минишга ўргатилган йили йилқиларни кузги яйловлардан кеч қайтаришди. Куз одатдагига қараганда чўзилиб кетди, қиш ҳам юмшоқ келди, қор тез-тез ёғди-ю, аммо узоқ турмади. Ем-хашак етарли

эди. Баҳорда эса йилқилар яна тоғ ён бағирларига қайтиб келишди ва чўл гуллаб-яшнаши биланоқ пастликка туша бошлашди.

Урушдан кейин Танабой ҳаётида бу, эҳтимол, энг яхши давр бўлган чиқар. Қариликнинг қўнғир оти уни ҳали довон ортида, гарчанд бу довон яқин бўлса ҳам кутиб турар, Танабой ҳали ёш саман йўрғани миниб юрар эди. Бу йўрға от унга бир неча йил кейин учраганда, у Гулсарини минганда, эҳтимол бу қадар ўзини бахтли сезмасди. Ҳа, Танабой гоҳо одамлар олдида ўзини кўз-кўз қилишдан ҳам қайтмасди. Елиб кетаётган саман от устида ўтириб у ўзини қандай кўз-кўз қилмасин! Гулсари бунга яхши биларди. Айниқса, Танабой овулга кетаётганида ишга тўда-тўда бўлиб бораётган аёллар йўлда учраб қолса, ўзини кўз-кўз қилишни яхши кўрарди. Улардан ҳали узокда қадди-қоматини ростлаб эгар устида ғоз ўтириб олар ва унинг ҳаяжони отига ҳам ўтарди, Гулсари думини сағриси баравар кўтариб олар, ёли шамолда ҳилпираб борарди. У устидаги чавандозни енгилгина кўтариб, пишқириб йўрғаларди. Оқ ва қизил дуррали аёллар тиззаларига қадар яшил буғдойларга кўмилишиб йўл чеккаларига чиқиб туришарди. Улар гўё сеҳрлангандай тўхтаб қолишар, ҳаммаси бирданига қайрилиб қарашарди, чехралар, порлаб турган кўзлар, табассумлар ва оппоқ тишлар лип-лип этиб кўринарди.

– Ҳей, йилқичи! Тўхта-а!

Изма-из кулги ва қочириқлар эшитиларди:

– Шошмай тур, қўлга тушарсан, тутиб оламиз!

Бир-бирларининг қўлларидан ушлашиб йўлни тўсиб уни тутиб олишган кунлар ҳам бўлган. Нималар қилишмас эди денг! Хотинлар ҳазил-мазах қилишни яхши кўришади-да. Танабойни эгардан судраб туширишар, қўлидан қамчини тортиб олишиб қаҳ-қаҳлаб кулишар, қийқиришар эди:

– Очиғини айт, қачон қимиз келтирасан?

– Биз бу ерда эрталабдан кечгача далада ишлаймизу, сен бўлсанг саман отда сайр-томоша қилиб юрасан!

– Ким сизларни ушлаб турибди? Йилқичиликка ўтинг. Фақат эрларингга тайинлаб қўйинглар, ўзларига бошқасини қидиришсин. Тоғда сумалакдай музлаб қоласизлар.

– Ҳо, ҳали шунақами! – яна уни тортқилай бошлашарди.

Танабой ҳеч кимни саман йўрғага минишга йўл қўймасди. Ҳатто учрашганида дарҳол кайфияти ўзгарадиган ва отини секин юритишга сабабчи бўладиган ўша аёл ҳам бирон марта уни минмаган. Эҳтимол, у буни истамаган ҳамдир.

Ўша йили Танабойни колхоз тафтиш комиссиясига сайлашганди. У овулга дам-бадам келиб турар ва деярли ҳар гал бу аёл билан учрашар эди. У идорадан кўпинча аччиқланиб чиқарди. Гулсари унинг кўзлари, овози, қўлларининг ҳаракатига қараб буни сезарди. Аммо бу аёл билан учрашганида у доим очилиб, хушфеъл бўлиб қоларди.

– Ҳай-ҳай, секинроқ, қаёққа шошасан! – шивирларди у ўйноқи отини тинчлантириб ва аёл билан тенглашиб олгач, секин ҳайдарди.

Улар нима ҳақдадир аста гаплашишар, баъзан индамай боришарди. Гулсари хўжайинининг юрагидаги алам қандай тарқалаётганлигини, унинг овози қандай мулойимлашиб бораётганлигини, қандай меҳр-шафқатли бўлиб кетаётганлигини қўлидан ҳис қиларди. Шунинг учун ҳам у ўзлари йўлда бу аёлни қувиб етишларини яхши кўрарди.

Колхозда турмуш оғирлигини, меҳнат кунига деярли ҳеч нарса тушмаётганлигини, тафтиш комиссиясининг аъзоси Танабой Бакасов қандай қилиб шундай аҳвол юз бераётганлигини, давлатга ҳам бир нарса бериш мумкин бўладиган, одамлар ҳам бекорга ишламайдиган кунлар қачон келишини сўраб-суриштириб, идорадагиларнинг бошини қотираётганлигини от қаёқдан билсин.

Ўтган йили ҳосил битмади, ем-хашак қаҳатчилиги бўлди, бу йил туманнинг юзи ерга қарамасин деб бошқалар учун ҳам пландан ташқари дон ва мол топширишди, охири нима бўлади, колхозчиларнинг ҳоллари нима кечади – буниси номаълум эди. Вақт ўтиб борарди, урушни эсдан чиқара бошлашди, лекин томорқадан олганлари ва далалардан яширинча ташиб келтирганлари билан ҳамон илгаригидай кун кечирешарди. Колхозда пул ҳам йўқ эди: ғалла, сут, гўшт – ҳаммаси зарарига топшириларди. Ёзда чорвачилик ривожлана бошларди, қишда эса унинг аҳволига маймунлар йиғларди, моллар танқислик ва совуқдан қириларди. Зудлик билан кўтонлар, молхоналар, ем-хашаклар учун базалар қуриш керак эди, қурилиш материалларини эса ҳеч қаердан топиб бўлмас ва уларни топиб беришга ҳам ҳеч ким ваъда бермас эди. Уруш йиллари турар жойлар қай аҳволга келди, дейсиз! Кўпроқ бозорма-бозор юриб, мол ҳамда картошка билан савдо-сотик қилиб юрганларгина уй-жой қуришди. Бундайлар куч-қудратга кириб, қурилиш материалларини ҳам қаёқдандир четдан топиб келишарди.

– Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас, ўртоқлар, бунда нимадир чатоқ, қанақадир катта ишқал бор, – дейди Танабой. – Шундай бўлиши кераклигига ишонмайман. Ё биз ишдан чиқиб қолдик, ё сизлар нотўғри раҳбарлик қиляпсизлар.

– Нимаси жойида эмас? Нимаси нотўғри? – Ҳисобчи унга қоғозларни тутарди. – Мана, планларни қара... Манави олганларимиз, манави топширганларимиз, манави дебет, манави кредит, манави сальдо. Даромад йўқ, фақат зарар-зиён. Яна нима демоқчисан? Аввал тушуниб ол. Фақат сен ватанпарварсану биз халқ душманимиз-а, шунақами?

Гапга бошқалар аралашар, баҳс, шовқин-сурон бошланарди. Танабой бўлса бошини қўллари орасига олиб

ўтирарди ва куйиб пишиб нега бундай бўлаётганини ўйларди. У шу ерда ишлаётганлиги учунгина колхоз учун куйинмаётганди, бунга бошқа алоҳида сабаблар ҳам бор эди. Танабой билан қадимдан хусумати бўлган кишилар бор эди. Улар энди ундан секин кулиб юрганларини, уни кўрганларида: хўш, ўзларининг ишлари қалай энди, дегандек юзига сурбетлик билан тик боқишларини яхши биларди. «Эҳтимол, яна қулоқларни тугата бошларсан? Фақат энди биздан оладиганинг йўқ. Қўлинг калталиқ қилади. У-ух, нега урушда жонинг узила қолмади-я!»

Танабой ҳам уларга: «Шошмай турунглари, аблаҳлар, барибир биз айтгандай бўлади!» дегандай маънодор қараш билан жавоб берарди. Ҳолбуки, бу одамлар ёт одамлар эмас, ўз одамлари эди. Унинг ўгай акаси Қулибой ҳозир қариб қолган, урушга қадар етти йилини Сибирда – қамоқда ўтказган.

Ўғиллари ҳам отасига тортди, Танабойни ўлгудай ёмон кўришади. Нима учун ҳам уни севишсин? Эҳтимол, уларнинг болалари ҳам Танабой уруғидан нафратланишса керак. Бунинг сабаби бор. Бу иш аллақачонлар бўлган бўлса ҳам алами кетгани йўқ. Қулибойни шундай қилиш керакмиди? Ахир, шунчаки уддабурон, ишбилармон киши, ўртаҳол деҳқон эмасмиди? Қариндош-уруғчиликка риоя қилмай бўладими. Қулибой катта хотиндан, у эса кичик хотиндан эди, лекин қирғизларда бундай ака-укалар бир қориндан туғилгандай ҳисобланади. Демак, у қариндош-уруғчиликка ҳам даҳл қилди, ўша вақтда қанча гап-сўзлар бўлган эди. Энди, албатта, турлича мулоҳаза юритиш мумкин. Аммо ўшанда-чи! Ахир колхозни деб у шу ишларни қилмадими? Лекин шундай қилиш керакмиди? Илгарилари шубҳаланмасди, урушдан сўнг эса баъзан бошқачароқ ўйлаб қоладиган бўлди. Ўзига ва колхозга ортиқча душманларни орттириб олмадимкин? – Нега ўтирибсан, Танабой, кўзингни оч, – гапга тортишарди уни. Яна ўша эски ташвиш: қиш ичида ҳамма

гўнглари даламаларга олиб чиқиш, ҳовлима-ҳовли юриб йиғиш керак. Гилдираклар йўқ, демак, қайрағоч, чамбаршина учун темир сотиб олиш керак, лекин қайси пулга сотиб олинади, қарз беришармикин, ниманинг эвазига? Банк қуруқ гапга ишонмайди. Эски ариқларни тузатиш, тозалаш, янгиларини қазиш керак, иш кўп, оғир. Қишда халқ бундай ишларга чиқмайди, ер музлаган, қазиб бўлмайди. Кўкламда эса улгурмайсан – экиш-тикиш, қўзила-тиш, ўтоқ қилиш, ундан кейин эса пичан ўрими бошла-нади. Қўйчиликни нима қилиш керак.

Урчитиш учун бинолар қани? Сут фермасида ҳам аҳвол яхши эмас. Томи чириб кетган, ем-хашак етиш-майди, сут соғувчилар ишлашни хоҳлашмайди. Эртадан кечгача уриниб юришади, аммо нима ҳақ олишади? Бошқа яна қанча ҳар хил ташвиш ва камчиликлар бор. Ваҳима босиб кетарди баъзан.

Шундай бўлса ҳам ўзларини қўлга олиб, партия маж-лиси, колхоз бошқармасида бу масалаларни яна муҳока-ма қилишар эди. Жўра раис эди. Фақат кейингина Тана-бой унинг қадрига етди. Танқид қилиш осон экан. Тана-бой бир уюр отлар учун жавоб берса, Жўра колхоздаги ҳамма одамлар ва барча ишлар учун жавобгар эди. Ҳа, Жўра метин одам эди. Ҳамма ишлар барбод бўлаётган-дай туйилганида туманда унга қараб столни дўқиллат-ганларида ва колхозда ёқаларидан тутганларида Жўра-нинг руҳи тушмади. Танабой унинг ўрнида бўлганида ё ақдан озарди, ё ўзини ўзи ўлдирарди. Жўра бўлса хўжаликни сақлаб қола олди, охиригача, юраги ишдан чиққунча туриб берди, кейин ҳам яна икки йилча пар-тия ташкилотчиси бўлиб ишлади. Жўра ишонтира олар, одамлар билан гаплаша билар эди. Танабой уни тинглаб ҳамма иш яхшиланиб кетишига, турмуш ниҳоят одамлар дастлабки пайтлар орзу қилгандай бўлишига яна ишона бошларди. Унинг Жўрага бўлган ишончи бир мартагина сусайди, лекин шунда ҳам унинг ўзи кўпроқ айбдор эди...

Танабой идорадан қош-қовоғи осилиб чиққанида, эгарга зарб билан ўтириб, жиловни силтаб тортганида унинг кўнглида нималар юз бераётганини йўрға билмасди. Лекин у хўжайинининг аҳволи жуда ёмонлигини сезарди. Гарчанд Танабой уни ҳеч қачон урмаган бўлса ҳам, саман от бундай пайтларда хўжайинидан чўчиб турарди. Йўлда ўша жувонни кўриши билан хўжайини анча енгил тортиб, кўнгли юмшашини, уни тўхтатиб, аёл билан бир нималар ҳақида секин гаплашиб туришини, жувоннинг қўллари эса Гулсарининг ёлларини тараб, бўйинини силаб-сийпашини от биларди. Ҳеч бир одамнинг қўллари бунчалик мулойим эмасди. Бу қўллар пешанасида юлдузи бор ҳув ўша жийрон байталчанинг лаблари сингари ёқимли ва юмшоқ эди. Оламда ҳеч кимда бу жувоннинг кўзидай кўз йўқ эди. Танабой эгардан эгилиб у билан гаплашар, у бўлса гоҳ жилмаяр, гоҳ хўмраяр, нимагадир рози бўлмай бошини тебратар, кўзлари шошқин дарёнинг тубидан ойдинда кўриниб турувчи тошлар каби ялтирарди. Кетаётиб, у қайрилиб қарар ва яна бошини тебратарди.

Шундан кейин Танабой от устида ўйчан кетарди. У жиловни эркин қўйиб юборар, йўрға ҳам ўз эркинга кўра туёқларини тақиллатиб бамайлихотир юриб борарди. Гўё эгарда хўжайини йўқдай. Гўё уларнинг ҳар бири ўз-ўзларича кетаётгандай. Шунда қўшиқ ҳам ўзидан-ўзи кела қоларди. Танабой саман от туёқларининг бир маромдаги тақ-туқи остида аллақачонлар ўтиб кетган одамларнинг азоб-уқубатлари ҳақида сўзларни аниқ талаффуз этмай, секин хиргойи қилиб куйлаб борарди. От эса машқини олган юриш билан уни дарё ортига, йилқилар томон олиб кетарди...

Гулсари хўжайинининг кайфи шундай чоғ бўлишини севар, бу жувонни ҳам ўзича яхши кўрар эди. У жувонни қадди-қоматидан, қадам ташлашидан танирди, ҳатто ундан тарқалувчи нотаниш ўтнинг қандайдир ғалати ҳидини сезгирлик билан пайқаб оларди. Бу –

қалампирмунчоқ эди. У қалампирмунчоқдан маржон тақиб юарди.

– Кўряпсанми, у сени нақадар яхши кўради, Бибижон, – дерди жувонга Танабой. – Қани, силаб-сийпа-чи, яна бир силаб-сийпа. Ҳо, қулоқларини солинтириб юборди-ю! Бузоқнинг худди ўзгинаси-я. Йилқиларга эса унинг дастидан кун йўқ. Эркига қўйиб берсанг бас. Айғирлар билан худди итдай тишлашади. Шунинг учун ҳам уни миниб юрибман, майиб қилиб қўйишмасин, деб кўрқаман. Ҳали ёш.

– У-ку севади-я, – хаёлини банд қилган бир нима ҳақда ўйлаб туриб жавоб берди жувон.

– Бошқалар севмайди, демоқчимисан?

– Мен бошқа нарсени гапиряпман. Бизнинг севишадиган вақтимиз ўтиб кетди. Сенга ачинаман.

– Нега энди?

– Сен унақа одам эмассан, кейин қийин бўлади сенга.

– Сенга-чи?

– Менга нима? Мен беваман, солдат хотиниман. Сен бўлсанг...

– Мен бўлсам тафтиш комиссиясининг аъзосиман. Мана, сени учратиб қолдим, у-бу фактларни суриштириб оляпман, – ҳазил қилишга уриниб кўрди Танабой.

– Негадир сен фактларни тез-тез суриштирадиган бўлиб қолдинг. Хушёр бўл.

– Мен нима қилибман? Мен ҳам йўлимда кетаётгандим, сен ҳам...

– Мен ўз йўлим билан кетаяпман. Бизнинг йўлимиз бир эмас. Хўш, хайр. Вақтим йўқ.

– Қулоқ сол, Бибижон!

– Хўш, нима? Керакмас, Танабой. Нима кераги бор? Ақлли одамсан-ку, ахир. Сенсиз ҳам юрагим сиқилиб юрибди.

– Нима, мен сенга душманманми?

– Сен ўзингга душмансан.

– Бу нима деганинг?

– Қандай хоҳласанг, шундай тушунавер.

У кетарди, Танабой бўлса гўё иш билан қаёққадир кетаётгандай қишлоқ кўчалари бўйлаб юрарди, тегирмон ёки мактаб томон буриларди ва лоқақал узоқдан бўлса ҳам қайнанасининг уйидан унинг чиқишини (иш пайтида у қизини шу ерда қолдирарди), қизининг қўлидан етаклаб овул чеккасидаги уйига қандай кетишини бир кўришга зор эди. Унинг ҳамма нарсаси жуда азиз, қадрдон эди. Жувоннинг у томонга қарамасликка тиришиб, қадам ташлаб бориши ҳам, қора рўмол ичидан оқариб кўриниб турган юзи ҳам, қизчаси ҳам, ёнида чопиб бораётган лайчаси ҳам қадрдон эди унга.

Ниҳоят, у ўз ҳовлисига кириб, кўздан ғойиб бўларди, Танабой бўлса унинг қандай қилиб бўм-бўш уйи эшигини очишини, тўзиб кетган пахталик чопонини ечиб, қўйлакчан сув келтиргани чопиб кетишини, ўчоққа олов ёқиб, қизини ювинтиришини, овқатлантиришини, подадан сигирини кутиб олишини ва тунда қоп-қоронғи, хувиллаб ётган уйда ёлғиз ётиб, улар бир-бирларини севиши мумкин эмаслигига, унинг оиласи борлигига, унинг ёшида севиши кулгили эканлигига, ҳар бир нарсанинг ўз вақт-соати борлигига, Танабойнинг хотини яхши аёл эканлигига, у эрининг бошқа хотин дардида оҳ-воҳ қилиб юришига лойиқ иш қилмаганлигига ўзини ҳам, уни ҳам ишонтиришга уринаётганлигини хаёлан тасаввур қилиб йўлида давом этарди.

Бундай фикрлардан Танабой ўзини ноқулай сезарди. «Демак, насиб бўлмаган экан-да», – ўйларди у ва дарё ортидаги сурма ранг олисликларга боқиб, дунёдаги ҳамма нарсани – ишни ҳам, колхозни ҳам, болаларининг кийим-кечакларини ҳам, дўст ва душманларини ҳам, неча-неча йиллардан бери гаплашмай юрган ўғай акаси Қулибойни ҳам, хоҳламаса ҳам тушига кириб уни совуқ терга ботириб юборадиган

урушни ҳам унутиб, ўзининг бутун борлигини унутиб, қадимги ашулаларни куйлай бошларди. Отининг дарёни кечиб, нариги қирғоғига ўтиб, яна йўлини давом эттираётганлигини ҳам сезмасди. Фақат саман йўрға йилқиларга яқинлашиб қолганлигини сезиб, қадамини тезлаштиргандагина у ўзига келарди.

– Т-р-р-р, Гулсари, қаёққа шошиляпсан? – тизгинни тортарди Танабой эс-хушини йиғиб олиб.

V

Ҳар қалай ўша пайтларда Танабой ҳам, саман йўрға ҳам даврини суриб қолди. Учқур отнинг доврўғи футболчининг доврўғига ўхшаш бўлади. Кўча-кўйда копток тепиб юрган кечаги бола бирдан ҳамманинг арзандаси, билимдонларнинг оғзига тушади, оломоннинг завқ-шавқига сабаб бўлади. Дарвозага тўп киритиб юрган маҳалда унинг доврўғи ошиб боради. Сўнг у аста-секин диққат марказидан туша бориб, кейинчалик бутунлай унутилади. Ҳаммадан ҳам ортиқ завқланган кишиларнинг ўзлари биринчи бўлиб уни эсларидан чиқаришади. Буюк футболчининг ўрнини бошқаси эгаллайди. Учқур от доврўғининг қисмати ҳам шундай. Мусобақаларда ғолиб чиқаверар экан, унинг шуҳрати ошади. Ораларидаги фарқ шундаки, отлар ҳасад қилишни билмайди, одамлар эса Худога шукр, отларга ҳасад қилишни ҳали ўрганганлари йўқ. Лекин гапнинг очиғи, ҳасад деган нарса ақлга сиғмайди. Шундай ҳодисалар бўлганки, ҳасадгўйлар одамга ёмонлик қилиш учун от туёғига мих қоқишган. Оҳ, бу машъум ҳасад! Ҳа, майли, куриб кетсин...

Чол Тўрғайнинг каромати тўғри чиқди. Ўша баҳорда саман йўрғанинг бахт юлдузи порлади. Кекса-ю ёш ҳамма уни танирди: «Гулсари!», «Танабойнинг йўрғаси», «Овулнинг кўрки» деб тилга оларди.

Ҳали «р» ҳарфини айта олмайдиган жажжи болалар саман йўрғанинг елишига тақлид қилишиб кўчани чангитишиб чопишаркан: «Ман Гулсалиман... Йўқ, ман Гулсалиман... Ойи, айтгин, ман Гулсалиман-а... Чу-у, олға, ҳе-е-й-й, ман Гулсали», деб қичқаришарди.

Шухратнинг нималигини ва у қандай буюк қудратга эга эканлигини саман от ўзининг биринчи катта пойгасида билган эди. Бу баҳор байрамида бўлганди.

Дарё ёқасидаги катта ўтлоқда ўтказилган митингдан сўнг сайл бошланди. Ҳар ёқдан сон-саноксиз халойиқ йиғилди. Одамлар қўшни совхоздан, тоғлардан, ҳатто Қозоғистондан ҳам келишган эди. Қозоқлар ўз отларини кўйишди. Айтишларича, урушдан кейин ҳали бунақа катта байрам бўлмаган экан.

Эрталабданоқ, Танабой эгарлаётган, айил ва узангиларни диққат билан текшираётган пайтдаёқ, саман от эгасининг кўзлари ёнишидан ва қўлларининг қалтирашидан фавқулодда бир нарса бўлишини сезган эди. Хўжайини жуда ҳаяжонланарди.

– Ҳушёр бўл, Гулсари, уялтириб қўйма, – шивирлади у отнинг ёли ва пешанасини тараб. – Сен ўзингни шарманда қилишинг керакмас, эшитяпсанми! Бунга ҳақимиз йўқ бизнинг, эшитяпсанми!

Одамларнинг овозлари ва югуриб-елишидан ҳам фавқулодда бир нима кутилаётганлиги сезиларди. Қўшни яйловларда йилқичилар отларини эгарлашарди. Болалар аллақачон отларга миниб олишганди, улар қийқириб атрофда чопиб юришарди. Кейин йилқичилар тўпланишди-да, ҳаммаси биргаликда дарё томон йўл олишди.

Гулсари ўтлоқда бунчалик кўп от ва одам йиғилганидан гангиб қолганди. Дарё, сув бўйидаги тепаликлар устида шовқин-сурон ҳукмрон эди. Ранг-баранг рўмол ва кўйлақлардан, қип-қизил байроқлар ва аёлларнинг оппоқ лачакларидан кўзлар қамашарди.

Отларга энг яхши абзаллар тақилган. Ўзангилар жанглар, сувлиқлар ва отларнинг кўкракларига осиб қўйилган кумуш ўмилдириқлар шақирларди.

Чавандозлар остидаги отлар қаторда тоқатсизла-ниб депсинишар, жиловни юлқиб, туёқлари билан ер тепишарди. Ўртада чоллар – сайлни бошқарувчилар отларини гижинглатиб юришарди.

Гулсари ғайрат ва шижоати тобора ошиб, кучга тўлиб-тошиб бораётганлигини ҳис қиларди. Ичига гўё қанақадир оташин руҳ кириб олгандай, бундан қутулиш учун тезроқ даврага отилиб кириш, сўнг ўқдай учиб кетиш керак эди.

Бошқарувчилар даврага киришга ишора қилишгач, Танабой тизгинни бўшатди, от уни ўртага олиб кирди ва ҳали қаёққа қараб чопишни билмай айлана бошлади. Қатор оралари гувиллаб «Гулсари!» «Гулсари!» деган сўзлар эшитилди.

Катта пойгада қатнашишни истаганларнинг ҳаммаси даврага кирди. Элликка яқин чавандоз йиғилди.

– Халқдан фотиҳа олинг! – деди сайлнинг бош бошқарувчиси тантанали суратда.

Пешаналарини қаттиқ танғиб олган тақир бошли чавандозлар кафтларини очганларича қўлларини баланд кўтаришиб қатор бўйлаб юришди ва «О-ми-ин!» деган овоз у чеккасидан бу чеккасигача гуриллаб тарқалди, юзлаб қўллар пешаналарга кўтарилиб, кафтлар оқиб тўшаётган сув оқими сингари юзларидан сирғалиб тушди.

Шундан сўнг чавандозлар бу ердан тўққиз чақирим наридаги пойга бошланадиган жойга отларини йўрртириб кетишди.

Бу орада даврада отсиз ва отлиқларнинг кураши, эгардан тортиб тушириш, чопиб ўтаётиб ердан тангани олиш ва бошқа мусобақа ўйинлари бошланди. Буларнинг ҳаммаси фақат катта ўйиннинг бошланиши эди, холос. Энг муҳими у ёқда, чавандозлар чопиб бораётган томонда бошланарди.

Гулсари йўлда қизишарди. У хўжайинининг нега жиловини қўйиб юбормаслигини тушунмасди. Атрофда бошқа отлар ҳам гижинглашар ва юлқинишар эди. Уларнинг кўплиги ва ҳаммаси чопишни хоҳлаётганлигидан саман йўрға асабийлашар ва тоқатсизланиб қалтирарди.

Ниҳоят, ҳамма стартга – пойга бошланадиган жойда бир қатор бўлиб тизилди, пойга боши сафдагиларнинг олдидан у чеккадан бу чеккага қадар чопиб ўтди-да, оқ рўмолчани кўтарди. Ҳамма сергакланиб қотиб қолди. Рўмолча силкинди. Отлар ирғиб жойларидан қўзғалишди, ғайрати тошган Гулсари ҳам ҳамма билан бирга олдинга ташланди. Сон-саноқсиз туёқлар остида ер гумбурлаб кетди, чанг-тўзон кўтарилди. Чавандозларнинг «ҳа, чух, ҳа, чух!»лари ва қийқириқлари остида отлар ўқдай учиб борардилар. Сакраб чопишни билмаган Гулсаригина елиб борарди. Унинг ожизлиги ҳам, қудрати ҳам шунда эди.

Дастлаб ҳаммаси ғуж бўлиб, бир неча дақиқадан кейин олдинма-кетин чопиб кетишди, Гулсари буни кўрмасди. Йўрға фақат чаққон-чопқир отларгина уни орқада қолдириб, олдинда чопиб кетаётганлигини кўрарди. Туёқлар остидан учиб чиққан иссиқ шағал ва кесак парчалари тумшуғига урилар, атрофда эса отлар чопишар, чавандозлар қичқиришар, қамчилар қарсиллар, чанг-тўзон кўтарилар эди. Чанг-тўзон бутутга айланиб, ер узра учиб юрарди. Тер, чақмоқ тош ва босилиб эзилган явшоннинг кучли ҳиди келарди.

Деярли йўлнинг ярмига қадар шу аҳвол давом этди. Олдинда ўнтача от йўрға саман ета олмайдиган тезлик билан учиб борарди. Атрофда шовқин пасая бошлади, орқадагиларнинг сурони секин эшитилар, лекин олдинда бошқаларнинг кетаётганлиги, тизгинларини қўйиб юбормаганликлари унинг ғазабини қўзғатар эди. Кўз олди ғазаб ва шамолдан қоронғилашиб, йўл шиддат би-

лан оёқлари остига орқага чопиб кетар, қуёш осмондан оловли коптоқдай думалаб, у томон келар эди. Унинг бутун танасини иссиқ тер қоплар, саман йўрға қанчалик кўп терласа, шунчалик енгил тортиб борарди.

Чопқир отлар чарчаб, чопишлари борган сари секинлаша бошлади, саман йўрға эса эндигина кучга кираётганди. «Чух, Гулсари, чух!» – эгасининг овозини эшитарди у. Шундан сўнг қуёш у томонга яна ҳам тезроқ юмалаб кела бошлади. Қувиб етилган ва ортда қолдирилган чавандозларнинг ғазабдан буришган юзлари, осмонга кўтарилган қамчилар, отларнинг иржайган оғизлари, хириллаб нафас олган тумшуқлари бирин-кетин кўзга чалина бошлади. Бирдан сувлиқ ва тизгинларнинг ҳукмронлиги йўқолди. Гулсари эгарнинг ҳам, чавандознинг ҳам борлигини сезмай қолди, у чопиш иштиёқи билан ёнар эди.

Ҳар қалай олдинда қўнғир ва малла ранг икки чопқир от ёнма-ён борарди. Иккаласи ҳам бир-бирларига бўш келишмай, чавандозларнинг қичқириқлари ва қамчилари зарби остида учишар эди. Булар кучли пойгачи отлар эди. Гулсари отларни анчадан кейин қувиб етди ва ниҳоят уларни йўлдаги баландликка кўтарилишда орқада қолдирди. У гўё катта бир тўлқиннинг қиррасига чиқиб олгандай тепаликнинг устига сакраб чиқди ва бир неча дақиқа вазнсиз ҳолатда ҳавода осилиб қолгандай бўлди. Нафаси қайтиб кетди, кўзларига қуёш яна ҳам ёрқиндан ёлқин сочди, у йўл бўйлаб пастга томон ўқдай тез учиб туша бошлади, лекин кўп ўтмай орқасидан қувиб етаётган туёқларнинг тақир-туқурини эшитди. Ўша қўнғир ва малла ранг икки от аламини олишмоқчи эди. Улар икки томондан деярли ёнма-ён келишиб, энди бир қадам ҳам ортда қолишмаётганди.

Улар учаласи каллаларини каллаларига тегизиб, бирга чопишарди. Гулсарига улар энди сира ҳам чопмай,

қандайдир ғалати – ҳаракатсиз ва унсиз қотиб қолгандай туйиларди. Ҳатто ёнларидагиларнинг кўзидаги ифодасини, уларнинг таранглашган тумшуқларини, тишланган сувлиқларини, юган ва тизгинларини кўриш мумкин эди. Кўнғир от ғазаб ва қайсарлик билан қарарди, малла от эса ҳаяжонланар, ишончсизлик билан у ёқдан бу ёққа алангларди. Худди ана шуниси биринчи бўлиб ортда қола бошлади. Энг аввал унинг гуноҳқордай жавдираган кўзлари ғойиб бўлди, сўнг кенгайиб кетган тумшуғидаги бурун тешиклари орқада қолди, шундан кейин у бошқа кўринмади. Кўнғир от эса жуда қийинлик билан секин-аста орқада қола бошлади. У чопиб туриб секин таслим бўлаётганди, ожизликдан, қаҳр-ғазабдан унинг кўз қарашлари аста-секин хиралашиб борарди. У мағлубиятни тан олгиси келмай, шу кўйда ортда қолиб кетди.

Рақиблар ортда қолганида нафас олиши ҳам осонлашгандай бўлди. Олдинда эса дарёнинг муюлиши кумушдек ялтираб, яшил ўтлоқ кўринмоқда ва олисдан одамларнинг қийқириқ, ҳайқириқлари эшитилмоқда эди. Энг учига чиққан ишқибозлар йўлда кутиб туришган экан. Улар «Ҳа, чоп, ҳа, чоп! Бўш келма!» деб гиж-гижлашиб, ҳайқиришиб отларини чоптириб боришарди. Шунда саман йўрға бирдан чарчаганлигини сезиб қолди. Масофа ўз таъсирини кўрсата бошлади. Орқада нима бўлаётганлиги, уни қувиб етишяптими, йўқми, бунини Гулсари билмасди. Чопиш ҳаддан ортиқ оғирлашиб, от ҳолсизланиб бормоқда эди.

Лекин хув олдинда кўп сонли оломон гувиллар ва тўлғанар, отлиқ ва пиёда кишилар пешво чиқиб, икки ёқдан оқиб келар, қичқириқлар борган сари кучаярди. Бирдан у: «Гулсари! Гулсари! Гулсари» деган овозларни аниқ эшитди. Бу ҳайқириқлар, хитоблар билан тўлган ҳаводан нафас олаётган саман от янги куч билан олға интилди... Эҳ, одамлар, одамлар! Улар нималарнинг уддасидан чиқмайди, дейсиз!

Гулсари шодлик суронлари ва қийқириқлар билан кутиб олаётганларнинг ораларидан ўтиб, қадамини секинлатди-да, ўтлоқни айланиб чиқди.

Аммо бу билан иш тамом бўлмади. Энди ўзининг ҳам, хўжайинининг ҳам ихтиёри кўлидан кетди. Саман йўрға бир оз нафасини ростлаб, тинчиб олганида халойиқ даврани катта очиб, ғолибларни қутлади: «Гулсари, Гулсари, Гулсари!» деган овозлар кўкка ўрлади. У билан бирга эса «Танабой! Танабой! Танабой!» деган ҳайқириқлар ҳам янграрди.

Одамлар саман йўрғага яна қандайдир мўъжизали куч билан таъсир қилишди. Мағрур югурук от бошини баланд кўтарганича, кўзларини чақнатиб саҳнага чиқди. Гулсари шуҳрат ҳавосидан маст бўлиб яна чопишга интилиб рақс туша бошлади. Ва бир ёнлаб қадам ташлади. У ўзининг чиройли, қудратли ва донғи чиққанини биларди.

Ғолиб Танабой кўлларини очиб халойиқ олдидан ўтди, яна бир оғиздан чиққан «О-мин!» сўзи янгради, тағин юзларча кўллар пешаналарга кўтарилиб, оқар сувларнинг ирмоқлари сингари юзлар устидан сирғалиб тушди.

Шунда саман йўрға кўп одамлар орасида бирдан таниш аёлни кўриб қолди. Гарчанд у бу гал қора рўмол эмас, оқ рўмол ўраган бўлса ҳам, фотиҳа учун кўлини юзига олиб борганида от уни дарров таниди. У оломоннинг биринчи қаторида бахтиёр ва шод-хуррам бўлиб турар, тезоқар тип-тиник сойлар тубидаги тошларга ўхшаб порлаб турувчи кўзларини улардан узмас эди. Унинг олдида бир оз туриш, хўжайини у билан гаплашиб олиши учун, пешанасида юлдузча бўлган ўша жийрон биянинг лабларига ўхшаш силлиқ ва меҳрибон кўллари билан ёлларини тараши, бўйнини силаб-сийпаши учун Гулсари одатдагидай аёл томон интилди. Лекин Танабой нима учундир жиловни бошқа томонга тортар,

саман от бўлса хўжайинини тушунмай, турган жойида гир айланиб, тинмай аёл томон интиларди. Наҳотки, хўжайини – ўзи албатта гаплашиб олиши лозим бўлган жувонни кўрмаётган бўлса?..

* * *

Иккинчи кун, яъни иккинчи май ҳам Гулсарининг куни бўлди. Бу гал туш пайтида чўл бағрида улоқ ўтказилди. Чўл яна қий-чув, қийқириқларга тўлди, ер яна ноғорадай тарақлади. Сон-саноксиз отлиқ ишқибозлар қий-чув кўтаришиб улоқчилар атрофида гирдикапалак бўлиб чопиб юришарди. Яна Гулсари куннинг қаҳрамони бўлди. Лекин Танабой уни охирги ўйин – ким эпчил ва тезкор бўлса, улоқни ўша ўз овулига олиб кетишига рухсат бериладиган эркин оломон-пойгага сақлаб турарди. Оломон-пойгани ҳамма кутарди, чунки у мусобақанинг чўққиси эди, бунинг устига истаган чавандоз унда қатнаша оларди. Ҳар ким ҳам ўз бахтини синаб кўришни хоҳларди.

Май кўёши эса бу орада узоқда – қозоқ ерларида секин чўкмоқда эди. Баркашдай офтоб худди тухум сариғига ўхшарди. Қарасанг кўзинг қамашмасди.

Қирғизлар ва қозоқлар то кечгача от чоптириб, эгарларидан энгашиб, улоққа чанг солишар, уни бир-бирларидан юлқиб олишиб, гоҳ сурон кўтаришар, гоҳ ғуж бўлиб олишар, гоҳ қийқиришиб яна тарқалиб кетишарди.

Чўлдаги соялар узайганида қариялар ниҳоят оломон-пойгани бошлашга рухсат беришди. Улоқ ўртага ташланди: «Оломон!»

Ҳамма бирдан ташланиб, эчкини ердан кўтариб олишга уринди. Лекин ур-йиқит тўполонда уни олиш осон эмасди. Отлар телбаланиб гир айланишар, тишларини ғижирлатиб бир-бирларини тишлашар эди. Гулсари бу ур-йиқитда қийналар, кенг майдонга чиққиси келар, аммо Танабой улоқни ҳеч қўлга тушира олмас эди. Бирдан: «Ушла-а, қозоқлар олишди-и!»

деган кучли овоз янгради. Отлар гирдобидан гимнастёркаси дабдала бўлган ёш қозоқ қутуриб кетган қора тўриқ отда отилиб чиқди. У тақимига улоқни қистириб, отни чоптирганича кетди.

– Ушла-а! Аनावи қора тўриқ! – ҳамма қичқирди, қувишга ташланиб. – Тезроқ, Танабой, фақат сен қувиб ета оласан!

Қора тўриқ отдаги қозоқ узангининг остида селкиллаб осилиб бораётган улоқ билан тўппа-тўғри қуёш қизариб ботаётган томонга кетиб борарди. Гўё яна бир оз чопса у ана шу алангаланаётган қуёшга учиб кириб, ўша ерда қизил тутун бўлиб эриб кетадигандай туйиларди.

Гулсари Танабой нега жиловини тортиб бораётганини тушунмасди. Лекин унинг эгаси қозоқ йигит таъқиб қилиб бораётган сонсиз-саноқсиз чавандозлардан ажралиб олишини, унга ёрдамга ошиқаётган бир тўда уруғдошларидан узоқроқ кетишини кутиш кераклигини биларди. Улар тўриқ отни чопқир отлар билан ўраб олишса борми, қўлдан бой берилган ўлжани ҳеч қандай куч билан олиб бўлмасди.

Фақат яккама-якка курашдагина бирон муваффақиятга умид боғлаш мумкин эди.

Пайт пойлаб, Танабой саман йўрғанинг бошини қўйиб юборди. Гулсари қуёш нури остида ўзи томон югуриб келаётган ер устига учиб борарди, дукир-дукир овозлар ортда қолиб узоқлаша бошлади, қора тўриққача бўлган масофа эса қисқараверди. Қора тўриқ оғир юк билан чопиб борарди, уни қувиб етиш унча қийин эмасди. Танабой саман отни қора тўриқнинг ўнг томонига олиб ўтди. Отнинг ўнг биқинида чавандоз тақимига қистириб олган улоқ осилиб борарди. Мана, тенглаша бошлашди. Танабой эчкининг оёғидан ушлаб, тортиб олиш учун эгардан энгашди. Лекин қозоқ ўлжани чаққонлик билан ўнг томонидан чап томонига ошириб ўтказиб олди. Отлар эса ҳамон

тўппа-тўғри қуёш томон елиб боришарди. Энди Танабой бир оз ортда қолиши ва чап бериб яна қувиб етиши керак эди. Саман йўрғани қора тўриқдан айириш қийин эди, лекин шундай бўлса-да, бунга эришиш мумкин бўлди. Дабдаласи чиққан гимнастёркали қозоқ улоқни яна бошқа томонга ўтказишга улгурди.

– Қойил! – завқ билан қичқириб юборди Танабой.

Отлар эса ҳамон қуёш томон елиб борарди.

Вақтни бой бериш керак эмасди. Танабой саман отни қора тўриқ айғирга ёндаштириб, қўшнисининг эгари қоши устига энгашди. Қозоқ йигит қутулишга уринди, лекин Танабой қўйиб юбормади. Йўрға отнинг чаққонлиги ва хипчалиги унга қора тўриқ айғирнинг бўйнига деярли ётиб олишга имкон берди. Шу тарзда у улоққа қўл чўзиб уни ўзи томон торта бошлади. Унга ўнг томондан ҳаракат қилиш осон эди, бунинг устига иккала қўли бўш эди. Мана, у эчкининг деярли ярмисини ўзига тортиб олди.

– Ўзингга эҳтиёт бўл, қозоқ биродар! – қичқирди Танабой.

– Бекор айтибсан, бермайман! – жавоб қилди у.

Шиддат билан чопиб бораётиб, улар от устида кураш бошлашди. Битта ўлжага ташланган бургутлардай улоққа маҳкам ёпишиб, бир-бирларига ўшқирисар, хириллашар ва бир-бирларини кўрқитиш учун йиртқичлардай ириллашар эди, қўллари бир-бирлариникига чирмашиб кетган, тирноқлари остидан қон сизиб оқарди. Чавандозлари яккама-якка курашаётганда тиқилишиб, ёнма-ён кетаётган отлар эса қирмизи қуёшни қувиб етиш учун шошилар, кўзлари қонга тўлганди.

Шундай мардона ўйинларни бизга қолдирган аждодларимизга офарин!

Улоқ энди уларнинг иккаласининг ўртасида эди, улоқ чопиб бораётган отлар ўртасида осилиб борарди. Улар индамай, тишларини тишларига қўйиб, бор кучларини

ишга солиб улоқни тортишар, бир-биридан қутулиш ва четроққа чиқиб олиш учун иккаласи ҳам эчкини тақимга босишга уринарди. Қозоқ бақувват эди. Қўлла-ри катта, серпай, бунинг устига Танабойдан анча ёш эди. Лекин тажриба – зўр нарса. Танабой ўнг оёғини тўсатдан узангидан бўшатиб олди-да, уни қора тўриқ айғирнинг биқинига тираб олди. Улоқни ўзига тортиб, айна пайтда оёғи билан рақибининг отини итараётганди. Қозоқнинг панжаси аста-секин очила бошлади.

– Ўзингни тут! – уни огоҳлантиришга улгурди енгилган қозоқ.

Кучли силтовдан Танабойнинг эгардан учиб тушишига сал қолди.

Лекин ўзини тутиб олди. Шодлигидан қийқириб юборди. Саман отни бирдан кескин бурди-да, ҳалол курашда қўлга киритилган ўлжани тақимга босиб қоча бошлади. Унга томон эса бир гала чавандозлар бақириб-чақириб чопиб келаётганди:

– Гулсари! Гулсари олди!

Қозоқлар тўдаланишиб, унинг йўлини тўсишга ташланишди.

– Уй-бай, ушла, Танабойни тут!

Энди энг муҳими – ушлаб олишларидан қутулиш ва овулдошларининг қуршовига тезроқ ўтиш эди.

Танабой тутиб олмоқчи бўлган кишилардан ўзини четга тортиб саман отни яна бирдан кескин буради. «Балли, Гулсари, раҳмат сенга, ақлли саманим!» – деб миннатдор бўларди у йўрғадан. Йўрға ўз эгаси танасининг салгина эгилишини ҳам пайқаб, гоҳ у, гоҳ бу томонга бурилиб, қувиб борувчи рақибларидан эпчиллик билан қутуларди.

Йўрға от деярли ер бағирлаб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа бурилиб қийин аҳволдан қутулиб, ўқдай чопиб кетди. Бу орада Танабойнинг овулдошлари ҳам етиб келишди, икки тарафдан, орқадан уни ўраб олишди ва ҳаммаси

биргалашиб зич тўда бўлиб қочиб қолишди. Лекин қуваётганлар яна олдиларидан чиқиб қолишди. Тагин бурилиб қочишга тўғри келди. Гоҳу, гоҳ бу қанотга ташланиб учувчи тез учар қушлар галаси сингари, кенг чўл бўйлаб қочувчилар ва уларни қувувчи чавандозлар галаси учиб борарди. Ҳавони чанг-тўзон қоплаганди. Овозлар жаранглар, кимдир оти билан бирга йиқилар, кимдир ўмбалоқ ошиб тушар, кимдир оқсоқланиб ўз отини қуварди, лекин ҳаммани мусобақанинг завқ-шавқи қамраб олган эди. Ўйинда ҳеч ким жавобгар эмас. Таваккалчининг ва довюрაკликнинг онаси битта...

* * *

Ботиб бораётган қуёшнинг бир чеккасигина кўришиб турарди, қош қорайиб қолган. Ерни ларзага келтираётган оломон-пойга эса мовий оқшомнинг салқинида ҳамон давом этарди. Энди ҳеч ким қичқирмас, ҳеч ким ҳеч кимни таъқиб этмас, лекин ҳамма қизғин ҳаракатдан маст бўлиб чопишда давом этарди. Чўзилиб бораётган чавандозлар оқими тўлқин каби чопиш ритми ва куйига берилиб тепалиқдан тепаликка кўчиб юрарди.

Чавандозларнинг юзларидаги жиддийлик ва уларнинг камгаплиги шунданмикин, қозоқлар дўмбираси ва қирғизлар қўбизининг жарангдор овозини шулар туғдирмадимикин!..

Дарёга яқинлашиб қолишганди. У олдиндаги қуюқ чангалзорлар ортида хира йилтиларди. Яна озроқ қолганди. Дарёнинг нариги бетида ўйин тугайди, у ёғи эса овул. Танабой ва уни қуршаб олганлар бир тўда бўлиб чопишарди. Гулсарини гўё бош кемадай ўртада кўриқлаб боришарди.

Лекин у чарчаган, жуда чарчаган эди – кун ҳаддан ортиқ оғир бўлди. Саман йўрға ҳолдан тойди. Икки ёнбошида чопиб бораётган йигит унинг сувлиғидан тор-

тишиб отни йиқилгани кўйишмасди. Қолганлари Танабойни орқадан ва ён тарафдан кўриқлаб чопишарди. У бўлса эгарнинг олдига ташланган улоқ устига кўкрагини босиб ётарди. Танабойнинг боши чайқалар, ўзи бўлса эгар устида зўрға ўтирарди. Ёнида қўлтиқлаб бораётган чавандозлар бўлмаганида эди, ўзининг ҳам, йўрғанинг ҳам кўзғалишга ҳоли келмаган бўларди. Илгарилари, эҳтимол, ўлжани олиб шундай қочишгандир, балки ярадор ботирни асирлиқдан шундай қутқаришгандир...

Мана дарё, мана ўтлоқ, шағал тошли кенг кечув. Қоронғи тушса ҳам ҳозирча у кўриниб турарди.

Чавандозлар чопишдан тўхтамай сувга отилиб киришди. Тақаларнинг қулоқларни кар қилгудай тақир-туқури остида сувни сачратиб, йўрға отни нариги қирғоққа олиб чиқишди. Оломон-пойга тамом бўлган эди! Ғалаба!

Кимдир Танабойнинг эгаридан улоқни олиб, овулга чопиб кетди.

Қозоқлар дарёнинг нариги бетида қолишди.

– Биз билан улоқ чопишганингиз учун раҳмат сизларга! – қичқиришди уларга қирғизлар.

– Соғ бўлинглар! Кузда яна учрашамиз! – жавоб беришди қозоқлар ва отларини орқага буришди.

Қоронғилик тушган, Танабой меҳмондорчиликда ўтирарди, саман йўрға эса бошқа отлар билан бирга ҳовлида боғлоғлиқ турарди. Минишга ўргатилган биринчи кунни ҳисобга олмаганда, Гулсари ҳеч қачон бунчалик чарчамаганди. Лекин ўша пайтда у ҳозиргига нисбатан нозиккина ниҳол эди. Уйда у ҳақда сўз борарди:

– Танабой, Гулсари учун қадаҳ кўтарайлик: агар у бўлмаса, бугун биз ғалабага эриша олмасдик.

– Ҳа, қора тўриқ айғир арслондай бақувват. Анави йигит ҳам кучли. Унинг истиқболи порлоқ.

– Рост гап! Гулсарининг ўзини тутқизмаслик учун ер бағирлаб чопиши ҳали ҳам кўз ўнгимда. Ҳаяжонимдан нафасим қайтиб кетай, деди қараб туриб.

– Нимасини айтасан. Илгари замонларда ботирлар бундай отда жангга киришарди. От эмас бу дулдул!

– Танабой, қачон уни бияларга қўймоқчисан?

– Э-э, у ҳозир ҳам бияларни қувлаб юрибди, лекин ҳали эрта деб ўйлайман. Келгуси баҳорда эса айни вақти бўлади. Эт олиши учун куздан ўз ҳолига қўйиб бераман...

Кайфи ошиб қолган одамлар оломон-пойганинг тафсилотлари ва саман йўрғанинг хислатлари тўғрисида гапиришиб узоқ ўтириб қолишди. Гулсари бўлса тери қотиб, сувлиқни чайнаб ҳовлида турарди. У тонгга қадар оч ҳолда қантариқлиқ туриши керак эди. Лекин уни қийнаётган очлик эмасди. Елкалари зирқираб оғрир, оёқлари ҳам гўё ўзиники эмасдай, туёқлари қизишиб ёнарди, калласи эса ҳамон оломон-пойганинг шовқин-суронидан гаранг. Қийқириқлар, бақириқлар ҳали ҳам унинг қулоғидан кетмасди, вақти-вақти билан у чўчиб тушар ва пишқириб қулоқларини чимирарди. Майса-ўт устида ағанаб ётгиси, бир силкиниб олгач, яйловда отлар орасида ўтлаб юргиси келарди. Лекин хўжайини узоқ ўтириб қолди.

Кўп ўтмай хўжайини қоронғиликда сал-пал гандираклаб чиқиб келди. Ундан қандайдир кучли, ўткир ҳид анқирди. У аҳён-аҳёндагина бунақа ҳолатга тушарди. Орадан бир йил ўтгач, саман йўрға доим мана шунақа ҳиди анқиб турадиган одам қўлига тушиб қолади. Шунда у ўша одамдан ҳам, манави ифлос ҳиддан ҳам нафратланади.

Танабой саман отнинг ёнига келди, яғринини силаб-сийпади, терликнинг остига қўлини суқиб кўрди:

– Бир оз совудинг, шекилли? Чарчадингми? Мен ҳам ўлгудай чарчадим. Лекин бунақа ўқрайиб қара-

ма менга, ахир ичсам сенинг соғлиғингга ичдим-да, байрам. Шунда ҳам қиттак ичдим. Мен ўз ўлчовимни биламан, сен буни ҳисобга ол. Урушда ҳам меъёрини билганман. Қўй, Гулсари, бунақа ўқрайиб қарама. Ҳозир яйловга кетамиз, дам оламиз...

Хўжайин айилларни қисиб тортди, уйдан чиққан одамлар билан бир оз гаплашиб турди, ҳаммалари отларга минишиб, тарқалиб кетишди.

Танабой овулнинг уйқуга кетган кўчалари бўйлаб борарди. Атроф жимжит, деразалар қоп-қоронғи. Далада эшитилар-эшитилмас трактор тарилларди. Тоғлар устида ой турар, боғларда гуллаган олмалар оқариб кўринарди, қаердадир булбул сайрарди. Нима учундир бутун овулда биргина булбул бор. У ўзи сайраб, ўзи тинглар, кейин жимиб қолар, сўнг яна чаҳчаҳлай бошларди. Танабой саман йўрғани тўхтатиб турди.

– Бирам чиройли, – деди у овоз чиқариб. – Мунчаям жимжит-а! Фақат булбулгина сайрамоқда. Тушуняпсанми, Гулсари, а? Қаёқдан тушунардиг. Сен йилқиларнинг олдига боришинг керак, мен бўлсам...

Улар темирчилик устахонасидан ўтиб кетишди, бу ерда энг чеккадаги кўча билан юриб дарёга чиқишлари, ундан кейин эса йилқилар подасига боришлари керак эди. Лекин хўжайини нима учундир от бошини бошқа томонга, ўртадаги кўчага бурди, унинг охирида, ўша жувон яшайдиган ҳовли ёнида тўхтади. Кўпинча қизча билан бирга чопиб юрадиган лайча югуриб чиқди, бир оз вовиллади-да, думини ликиллатиб тинчиб қолди. Хўжайини эгар устида жим ўтирар, ниманидир ўйларди, сўнг бир хўрсинди-да, жиловни истар-истамас силтади.

Йўрға илгарилаб кетди. Танабой дарё томон пастга бурди ва йўлга чиқиб олганидан сўнг отини ҳайдади. Гулсарининг ўзи ҳам яйловга тезроқ етиб олгиси келарди. Улар ўтлоқ билан кетишди. Мана, дарёга ҳам етишди, қирғоқда тақалари тошга урилиб тарақлай бошлади.

Сув муздай, шовиллар эди. Сувнинг қоқ ўртасига келганларида хўжайин жilовини қаттиқ тортиб, отни кескин орқага бурди. Гулсари хўжайинини адашгандир, деб ўйлаб бошини чайқади. Улар орқаларига қайтишлари керак эмасди. Ҳадеб юраверадими? Лекин хўжайини унинг биқинига қамчи билан туширди. Гулсари уришларини ёқтирмасди. У сувлиғини асабий чайнаб хўжайинига истар-истамас бўйсунди ва орқасига бурилди. Яна ўтлоқ орқали, ўша йўл билан, ўша ҳовли томон жўнашди.

Уй олдида келганларида хўжайини эгар устида яна кимирлай бошлади. Сувлиқни гоҳ у ёққа-гоҳ бу ёққа тортар, унинг нима қилмоқчилигини тушуниб бўлмасди. Дарвоза олдида тўхташди. Сирасини айтганда, дарвозанинг ўзи йўқ эди. Ундан фақат қийшайган устунларигина қолганди. Яна лайча чопиб чиқди. Бир оз вовиллади-да, думини ликиллашиб тинчиб қолди. Ҳовли тип-тинч ва қоп-қоронғи эди. Танабой эгардан тушиб, йўрғани жilовидан ушлаганича етаклаб ҳовлига кирди, деразага яқинлашиб бориб ойнани тақиллатди.

– Ким у? – овоз чиқди ичкаридан.

– Мен, Бибижон, оч, эшитяпсанми, менман!..

Уйда чироқ ёнди ва деразалар хира ёришди.

– Сенга нима бўлди? Бемаҳалда қаёқдан келяпсан? – эшик олдида Бибижон пайдо бўлди. У ёқаси очиқ оқ кўйлақда, қоп-қора сочлари елкасига тушган эди. Ундан баданнинг илиқ ҳиди ва нотаниш ўтнинг ғалати иси келарди.

– Кечир, – секин гапирди Танабой. – Оломон-пойгадан кеч қайтдик. Чарчадим. Отнинг ҳам тинкаси қуриган. Уни қантариб қўйиш керак, ўзинг биласан, яйлов узоқда.

Бибижон индамади.

Унинг кўзлари ойдинда сув тубида ялтираб кўринган тошлар сингари ялт этиб ёнди-ю, яна сўнди. Саман йўрға жувоннинг унга яқин келишини ва бўйинини сийлаб-сийлашини кутарди, лекин у бундай қилмади.

– Совуқ, – елкалари қалтираб кетди Бибижоннинг.
– Нега турибсан? Ундай бўлса, кир. Эҳ, ўйлаб топганингни қара, – секин кулди у. – Сен бу ерда от устида типирчилаб турганингда мен ҳам бўларимча бўлдим. Болага ўхшайсан.

– Мен ҳозир. Отни боғлай.

– Хув анави ерга, девор ёнидаги бурчакка боғлаб қўя қол.

Хўжайиннинг қўллари ҳеч қачон бунчалик қалтирамаганди. У сувлиқни чиқаришга шошилар, айилларни дарров бўшата олмасди. Айилнинг бирини бир оз бўшатди, иккинчисини эса эздан чиқариб қўйди.

У жувон билан бирга кириб кетди, кўп ўтмай деразалардаги чироқ ўчди.

Бегона ҳовлида туриш саман отга ғалати туйиларди.

Ой бор нурини сочарди. Гулсари девордан кўзини ошириб қараб, осмонга бўй чўзган, оқимтир-кўкиш шуълага чайиб олинган тунги тоғларни кўрди. У кулоқларини диккайтириб тингларди. Ариқда сув шилдирарди. Узоқ далаларда ҳамон ўша трактор тариллар, боғларда эса ҳали ҳам ўша ёлғиз булбул сайрарди.

Кўшни олма дарахти бутоқларидан оппоқ гул барглар тўкилиб, отнинг калласи ва ёлига секин кўнарди.

Тун ёришиб борарди. Саман от тик туриб, танасининг оғирлигини гоҳ у оёғига, гоҳ бу оёғига солар, тик туриб хўжайинини сабр-тоқат билан кутар эди. Тунларни тонгга улаб, ҳали яна кўп марта бу ерда туришини билмасди у.

Танабой азонда уйдан чиқди, илиқ қўллари билан Гулсарининг оғзига сувлиқ сола бошлади. Энди унинг қўлларидан ҳам нотаниш ўтнинг ўша ғалати ҳиди келарди.

Бибижон Танабойни кузатишга чиқди. Унинг пинжиги суқилди, Танабой ундан узоқ бўса олди.

– Мўйловинг санчиб олди, – шивирлади у. – Шошилиш керак, қара, ёришиб қолди. – У кетмоқчи бўлиб ўгирилди.

– Биби, бу ёққа кел, – чақирди уни Танабой. – Менга қара, буни бир силаб-сийпаб кўй, эркала, – имо қилди у саман йўрғага қараб. – Бизни хафа қилма сен!

– Вой, эсимдан ҳам чиқибди-я, – кулиб юборди у. – Буни қара, устини олма гули қоплабди. – У ширин сўзларни айтиб туриб, пешанасида юлдуз қашқаси бор хув анави тўриқ биячанинг лаблари сингари силлиқ ва ёқимли ажойиб қўллари билан отни силаб-сийпай бошлади.

Дарёдан ўтгач, хўжайин ўлан айта бошлади. Унинг қўшиғи остида қадам ташлаш унга ёқар, шунда яйловдаги подага тезроқ етиб олишга ошиқар эди.

Бу май тунларида Танабойнинг омади келди. Подани тунда боқиш навбати унга келганди. Саман йўрға учун янги ҳаёт бошланди. Кундузи у ўтлаб юарди, дам оларди, тунда эса хўжайини йилқиларни пастқам ерга ҳайдаб, уни миниб яна ўша ҳовли томон ҳайдарди. Тонг ғира-ширасида улар гўё от ўғриларидай чўлнинг камқатнов сўқмоқларидан юришиб, пастқамликдан отлар томон шошилишарди. Бу ерда хўжайини йилқиларни бир жойга йиғиб, қайта-қайта санаб чиқар ва охири кўнгли тинчирди. Саман йўрғага қийин бўлди. Хўжайиннинг бир оёғи у ёқда, бир оёғи бу ёқда эди. Тунлари эса йўлсиз жойлардан чопиб юриш осон эмасди. Лекин хўжайиннинг иродаси шу эди.

Гулсарининг эрки ўзида бўлса, у уюрдан сира ҳам ажралмасди. Унда айғирлик аломатлари пайдо бўлаётганди. Ҳозирча у тўдадаги айғир билан чиқишиб, мураса қилиб юрганди. Лекин иккаласи ҳам битта бияга айланишиб, дам-бадам тўқнашадиган бўлиб қолишди. У бўйинини тик кўтариб, думини хода қилиб йилқилар олдида тез-тез ўзини кўз-кўз қилиб юрадиган бўлиб қолди. Қаттиқ кишнар, аччиқланар, бияларни сонидан аста тишлар эди. Бу эса уларга ёқса керак, уюр айғирининг рашкини келтириб Гулсарига суйкалишарди. Саман йўрға роса адабини ерди – айғир қари, раҳмсиз ва уришқоқ эди.

Лекин тун бўйи ҳовлида туришдан кўра безовталаниб, тўда айғиридан қочиб юриш яхши эди. Бу ерда – ҳовлида у бияларни соғинар, анчагача типирчилаб турар, ер тепинар, кейин ювошланиб қоларди. Агар анави ҳодиса бўлмаганида, ким билсин, бу «тунги сафарлар» қанчагача давом этарди...

Ўша тунда саман йўрға уюрни қўмсаб, эгасини кутиб, одатдагидек ҳовлида турарди, бир оз мудрай бошлагани ҳам. У том тўсинига қантарилиб қўйилганди. Бу – ётишига йўл қўймасди: ҳар гал мудраб боши тушиб кетганда сувлиғи оғзига қаттиқ ботарди. Шундай бўлса ҳам уйқу босарди. Ҳаво қандайдир оғир бўлиб, қоп-қора булутлар осмонни қоплаб олганди.

Гулсари мудраб туриб, уйқу аралаш дарахтларни гўё тўсатдан қандайдир бир куч қулатмоқчи бўлгандай силкитаётганини, улар шовиллаб кетганини пайқаб қолди. Шамол гувиллаб, сигир соғадиган бўш челакни тарақлатиб ҳовлида юмалатиб, арқондаги кийим-кечакларни юлиб-юлқиб учуриб кетарди. Лайча қаёққа яширинишини билмай типирчилаб ғингший бошлади. Йўрға жаҳл билан пишқирди, қулоқларини диккайтириб қотиб қолди. У бошини девордан ошириб чўл томонга қаради, у ердан, зулмат ичидан қандайдир даҳшатли нарсаси гувиллаб яқинлашиб келаётган эди. Бир зумдан сўнг худди дарахт қулагандай тарақ-туруқлаб кетди. Момақалди роқ гулдуради, чақмоқлар булутларни қайчилади. Шариллаб ёмғир қуйди. Саман йўрға қамчи егандай жиловини узмоқчи бўлди ва уюри учун даҳшатга тушиб, жон-жаҳди билан кишнаб юборди. Унда ўз уруғини хавфдан сақлашдек азалий савқи табиий уйғонган. От эс-хушини йўқотиб сувлиқ, жилов, айил, қил арқондан – уни бу ерда маҳкам ушлаб турган ҳамма нарсадан қутулиш учун исён кўтарди. У ҳар ёққа ташланиб, туёқлари билан ерни қазий бошлади ва йилқилар садо эшитиш умидида тинимсиз кишнашга киришди. Аммо фақат

бўронгина хуштак чалар ва увилларди. Ох, у боғлоғлиқ жойидан бўшай олганда эди!..

Хўжайини ички оқ кўйлақда отилиб чиқди, унинг ортидан аёл кўринди, у ҳам оппоқ кўйлақда эди. Улар ёмғир остида бирпасда қорайиб кетишди. Чақмоқ уларнинг хўл юзлари ва қўрқув босган кўзларига нур сочиб, қоронғилиқдаги уйнинг бир қисмини унинг шамолда очилиб-ёпилиб турган эшигини ҳам ёритди.

– Тўхта! Тўхта! – ечиб олишга уриниб отга бақирди Танабой. Лекин от энди унга бўйсунмасди. Саман от хўжайинига йиртқичлардай ташланди, туёқлари билан деворни қулатди, чилвирни узиш учун тинмай юлқинарди. Танабой деворга қапишиб унинг ёнига писиб борди, қўллари билан бошини беркитиб олдинга ташланди ва жиловга осилиб қолди.

– Тезроқ еч! – қичқирди у жувонга.

Аёл чилвирни ечган заҳоти йўрға икки олд оёғини олдинга кўтариб, Танабойни ҳовли бўйлаб судраб кетди.

– Қамчини бер, тезроқ!

Бибижон қамчини келтиргани югуриб кетди.

– Тўхта, тўхта, ўлдираман! – қичқирарди Танабой отнинг тумшуғига қамчи билан савалаб. У эгарга ўтириб олиши, ҳозирнинг ўзидаёқ йилқилар олдига етиб бориши лозим эди. У ёқда нима бўлаётганикин? Довул отларни қаёқларга ҳайдаб кетдийкин?

Лекин саман йўрға ҳам йилқилар олдида бўлиши керак эди. Ҳозирнинг ўзидаёқ, қудратли савқи табиий уни чорлаётган мана шу дамдаёқ етиб бориши лозим. Шунинг учун ҳам у кишнар ва оёқларини тик кўтарар, шунинг учун ҳам у бу ердан тезроқ кетишга шошиларди.

Ёмғир эса челақлаб қуярди, чақмоқ чақиб, момақал-дироқ гумбурлаб, ерни ларзага келтирарди.

– Ушла! – буюрди Танабой Бибижонга.

Жувон жиловни ушлаб олганида у эгарга сакради. У ўтиришга ҳали улгурмасданоқ, отнинг ёлидан уш-

лаб олиши билан, Гулсари жувонни туртиб, ағанатиб юборди-да, ҳовлидан отилиб чиқиб кетди.

Гулсари энди на сувлиққа, на қамчига, на овозга бўйсунмай, табиий сезгиси билангина йўлни пайқаб, бўронли тунда шатирлатиб ёғаётган жала остида учиб борарди. У энди ўз ҳукмини йўқотган хўжайинини қайнаб-тошиб оқаётган сой ўртасидан сувнинг шовуллаши ва момақалдиरोқнинг гулдур-гулдури остида, бутазорлар орасидан, сойликлар, жарликлардан олиб ўтди, шиддат билан олға томон чопгани-чопган эди. Гулсари ҳеч қачон, на катта улоқда, на оломон-пойгада ўша довулли кечадигидек чопмаганди.

Қутурган саман йўрға қаёққа, қандай қилиб олиб кетаётганини Танабой билмасди. Ёмғир юзи ва баданларини куйдираётган кучли оловдай туйиларди унга. Унинг миясини фақат биргина фикр ҳоким эди: «Йилқиларга нима бўлдийкин? Отлар ҳозир қаерда экан? Темир йўл томонга қочиб кетишларидан Худо асрасин. Поезд ҳалокати! Ўзинг паноҳингда сақла. Ўзинг қўллаб-қувватла, Худо! Ёрдам бер. Йиқилиб тушма Гулсари, йиқилиб тушма! Чўлга олиб чиқ, ўша ёққа, ўша ёққа, йилқиларга олиб бор!»

Чўлда эса оқ ёлқини билан зулматда кўзни қамаштириб чақмоқлар гоҳ у, гоҳ бу ерда чақнаб туради. Сўнг яна атрофни зулмат қоплар, момақалдироқ гумбурлар, шамол аралаш ёмғир ёғарди.

Гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар, гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар эди...

Йўрға олдинги оёқларини баландга тик қўтарар ва оғзини катта очиб кишнар эди. У чақирар, у чорлар, у излар, у кутарди. «Қайдасиз? Қайдасиз? Жавоб қайтаринг!» Унга жавобан осмон гумбурлар, сўнг яна чопиш, яна излаш, яна бўронга қарши югуриш.

Ҳаво гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар, гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар эди...

Бўрон фақат тонгга бориб тинди. Булутлар бирин-кетин аста тарқалишди, лекин шарқда момақалди роқ ҳали ҳам тинмасди, осмон гумбурлар, қарсиллар, момақалди роқлар бир-бирига қўшилиб кетар эди. Эзилиб кетган ердан буғ кўтариларди.

Бир неча йилқичи тарқалиб кегган отларни тўплаб, теваарак-атрофда изғиб юришарди.

Танабойни эса хотини излаб юрарди. Тўғрироғи, кутиб ўтирарди. У тундаёқ қўшилари билан бирга отга миниб, эрига ёрдам учун чопганди. Улар йилқиларни топишди, жарликда ушлаб қолишди. Лекин Танабой йўқ эди. Адашиб қолгандир, деб ўйлашди. Аммо у эрининг адашмаганлигини биларди. Шунинг учун қўшилариининг ўғли: «Хув ана, эрингиз, Жайдар опа, хув ана келяпти!» деб қувониб қичқириб, у томон отини чоптириб кетганида, Жайдар жойидан кўзғалмади. Дайди эрининг қандай қайтиб келаётганлигига от устида жимгина қараб турарди.

Танабой бир туннинг ичида ориқлаб кетган саман отни миниб жиққа ҳўл ички кўйлақда кўрқинчли ҳолатда жимгина келарди.

Гулсари ўнг оёғига оқсарди.

– Биз бўлсак сизни қидириб юрибмиз! – қувониб хабар қилди унинг олдига чопиб борган йигитча, – Жайдар опа энди ташвишлана бошлаганди...

Эҳ, болакай, болакай...

– Адашиб қолдим, – тўнғиллади Танабой. Эр-хотин шу тарзда учрашишди. Бир-бирига ҳеч нарса дейишмади. Йигитча жарликдаги йилқиларни ҳайдаш учун узоқлашганида хотини секин деди:

– Бу нимаси, ҳатто кийинишга ҳам улгурмабсан. Яхшиямки, иштонинг билан этикларинг бор. Уятмасми? Ахир энди ёш эмассан-ку. Ана, болаларинг яқинда улғайиб қолишади, сен бўлсанг...

Танабой миқ этмасди. Нима ҳам десин? Бу орада йигитча йилқиларни ҳайдаб келди. Ҳамма отлар ва тойлар соғ-саломат эди.

– Уйга кетдик, Олтивой, – йигитчани чақирди Жайдар. – Бугун сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам бир дунё ишимиз бор. Шамол ўтовларимизни ағдар-тўнтар қилиб ташлади. Юр, йиғиштириб олайлик.

Танабойга бўлса секин деди:

– Сен шу ерда тура тур. Сенга овқат, кийим-кечак келтираман. Одамларнинг кўзига қандай кўринасан бу аҳволда?

– Хув анави ерда, пастда бўламан, – деб ишора қилди Танабой.

Улар жўнаб қолишди. Танабой йилқиларни яйловга ҳайдаб кетди.

Узоқ ҳайдади. Офтоб ёйилиб кун илиди. Чўл буғланиб жонланди. Ёмғир ва кўкатларнинг ҳиди анқий бошлади.

Отлар баланд-пастликлардан, жарликлардан шошилмай лўкиллаб, сайҳонликка чиқишди. Бу ерда Танабой кўзи олдида гўё бошқа бир олам очилгандай бўлди. Узоқ-узоқларда уфқ оқ булутларга бурканганди. Осмон чексиз, баланд ва тип-тиниқ. Бу ердан жуда узоқда, чўлда поезд тутун таратиб кетарди.

Танабой отдан тушиб, ўт-ўланлар устидан юриб кетди. Ёнгинасидан тўрғай «пирр» этиб учди-да, баландга кўтарилиб сайрай кетди. Танабой бошини қуйи солиб борарди, тўсатдан ерга гупиллаб думалаб тушди.

Гулсари хўжайинини ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаганди. У юз тубан ётар, елкаларн йиғидан қалт-қалт қиларди. У номус ва аламдан йиғларди, умрида сўнгги бор эришган бахтидан айрилганини биларди у. Тўрғай бўлса ҳамон сайрарди...

Эртасига йилқилар тоғлар томон йўл олишди – энди улар бу ерларга фақат келгуси йили эрта баҳорда қайтишлари керак эди. Кўчманчилар дарё бўйлаб овул яқинидаги сизот пичанзорлардан ўтиб боришарди. Кўй-қўзилар, сигирлар, йилқилар ўтиб борарди. Юк ортилган туялар ва отлар ўтиб борар, эгарларида

аёллар ва болалар ўтиришарди. Пахмоқ итлар чопишарди. Ҳавони ҳар хил овозлар: бақирқиқлар, кишнашлар, маърашлар ларзага келтирган эди.

Танабой ўз йилқиларини кенг ўтлоқдан, кейин яқиндагина байрамда халойиқнинг ғала-ғовури, шовқин-сурони ҳукм сурган тепалиқдан ҳайдаб борар ва овул томонга қарамасликка ҳаракат қиларди. Гулсари бир маҳал тўсатдан чеккадаги ҳовли томон қайрилганида, бу қилиғи учун қамчи еди. Шундай қилиб, улар манглайида юлдузи бор ўша тўриқ байталчанинг лаблари сингари силлиқ ва меҳрибон қўлли жувоннинг ҳовлисига киришмади.

Йилқилар бараварига чопиб боришарди.

Саман йўрға хўжайинининг ўлан айтишини истарди, лекин у миқ этмасди. Овул ортда қолди. Хайр, овул. Олдинда тоғлар. Келгуси баҳоргача хайр, чўл. Олдинда тоғлар.

VI

Тун яримлаб қолганди. Бундан бу ёғига Гулсари ортиқ юра олмасди. У бу ерга, жарликка қадар неча марта лаб тўхтаб-тўхтаб бир амаллаб юриб келди, лекин жарликдан ўтишга энди мажоли етмасди. Отдан бундан ортиғини талаб қилиш мумкин эмаслигини кекса Танабой тушунди. Гулсари азобланиб инграр, одам каби инграр эди. У ёта бошлаганида Танабой халақит бермади.

Совуқ ерда ётганида ҳам саман от калласини у ёқдан-бу ёққа тебратиб инграшдан тўхтамасди. У совқотганди, бутун танаси қалтирарди. Танабой устидан пўстинини ечди ва уни отнинг белига ёпиб қўйди.

– Нима бўлди, аҳволинг ёмонми? Жуда ёмонми? Совқотдингми, Гулсари? Сен ахир ҳеч қачон совқотмасдинг-ку.

Танабой яна алланима деб ғулдуради, лекин саман йўрға энди ҳеч нарсани эшитмасди. Унинг юраги гўё

йилқилар ўзларини таъқиб қилаётганлардан даҳшатга тушиб қочаётгандай, гум-гуп, гум-гуп, гум-гуп этиб нақ қулоғининг остида тартибсиз урарди.

Тоғлар ортидан ой кўтарилди, туман ичида осмонда осилиб қолди... Юлдузлар товушсиз учар ва сўнар эди.

– Сен шу ерда ёта тур, мен бориб қоврай териб келай, – деди чол.

У бултурги қуриган ўтларни йиғиб, атрофда узоқ дайдиб юрди.

Бир кучоғини тергунича қўлларини тиканлар тирнаб кетди. Кейин, ҳар эҳтимолга қарши, қўлида пичоқ тутиб жарликка тушди ва бу ерда юлғунга дуч келди.

У чинакам гулхан қалайдиган бўлдик, деб қувониб кетди.

Гулсари яқинида ёнаётган оловдан доим кўрқарди. Ҳозир эса кўрқмади, ёнидан иссиқ ва дуд уриб турарди. Танабой қоп устида индамай ўтирар, гулханга гоҳ юлғун, гоҳ бурган ташлаб, оловдан кўз узмай қўлларини иситарди. Баъзан ўрнидан туриб, от устига ташланган пўстинини тузатиб қўяр ва яна олов ёнига ўтирарди.

Гулсари исиниб олди, қалтираши тўхтади, аммо кўз олди қоронғилашар, кўкраги қисилар, ҳаво етишмасди. Шамолда олов гоҳ пасаяр, гоҳ кучаярди. Қаршисида ўтирган, узоқ вақтдан бери унинг хўжайини бўлиб келган чол гоҳ ғойиб бўлар, гоҳ пайдо бўларди. Алаҳсираётган саман отга гўё у эгаси билан бирга бўронли тунда чопиб бораётгандай, оёқларини тикка кўтариб кишнаётгандай, йилқиларни қидираётгандай, аммо улар топилмаётгандай туйиларди. Оппоқ чақмоқлар ялт-юлт чақнаб, сўнг, ўчиб турганга ўхшарди.

Гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар, гоҳ ёришар, гоҳ қоронғилашар эди...

VII

Қиш тугади, яшаш унчалик оғир эмаслигини чўпонларга кўрсатиш учун қиш вақтинча ўрнини бўшатди. Иссиқ кунлар келади, молларга мой битиб, эт олади, сут ва гўшт мўл-кўл бўлади, пойга ва байрамлар бўлади, оддий кунлар бошланади: кўзилатиш-қулунлатиш, жун қирқиш, ёш молни ўстириш, яйловдан-яйловга кўчиш, гўшт комбинатига қўй-йилқиларни ҳайдаб бориш керак, бу ишлар орасида ҳар кимнинг ўз ташвиши – муҳаббат ва айрилиқ, туғилиш ва ўлим бор, фарзандларнинг муваффақиятларидан одамлар ғурурланишади, улар ҳақида интернатдан нохуш хабарлар олганда: «Ўзимнинг олдимда бўлганида, эҳтимол, яхшироқ ўқирмиди», деб куйиб-пишишади. Нималар, бўлмади, дейсиз, ташвишлар бошингиздан ошади ва қишки азоб-уқубатлар вақтинча эсдан чиқади. «Ют» келади, моллар нобуд бўлади, ерлар яхмалак билан қопланади, тешик-йиртиқ ўтовлар ва муздек молхоналар келгуси йилгача ҳисоботларда қолиб кетади. Кейин яна қиш босиб келади, оқ туясида чопиб келади, тоғдами, чўлдами, қаерда бўлмасин, чўпонни излаб топади ва унга ўз қилиқларини кўрсатади. Вақтинча унутилган ҳамма нарсани эсга туширади у. Йигирманчи асрда ҳам қиш ўзининг шу қилиғини қўймади...

Ўшанда ҳам шундай қилди. Ориқлаб кетган моллар ва йилқилар тоғлардан тушишиб, чўлга ёйилиб кетишди.

Баҳор. Қишдан омон чиқишди.

Ўша баҳорда айғир Гулсари йилқилар орасида сайр қилиб юрди. Танабой энди уни камдан-кам эгарлар, унга раҳми келар, минавериш мумкин ҳам эмасди – қочириш мавсуми яқинлашиб қолганди.

Гулсари яхши айғир бўладиганга ўхшарди. Жажжигина қулунларни худди оталаридай кузатиб юрарди.

Она бия алаҳсиб қолса, у қулуннинг бирор ёққа дума-
лаб кетишига ёки йилқилардан ажралиб қолишига
йўл қўймасди. Гулсарининг яна бир фазилати шу эди-
ки, у отларни бекордан-бекор безовта қилишларини
яхши кўрмасди, агар безовта қилаверишса йилқилар-
ни дарров узоқроққа ҳайдаб кетарди.

Ўша йилнинг қишида колхозда ўзгаришлар бўл-
ди. Янги раис юборишди, Жўра ишларни топшир-
ди-да, туман касалхонасига ётди. Унинг юраги жуда
заифлашиб қолганди. Танабой кўп марта дўстини
кўргани бормоқчи бўлди-ю, аммо ишни ташлаб ке-
тиб бўлармиди? Чўпон кўп болали онага ўхшайди.
Доим, айниқса, куз ва кўкламда ташвиши кўп бўла-
ди. Мол машина эмаски, қулоғини бураб қўйиб ке-
таверсанг. Шу тариқа Танабой туман касалхонасига
бора олмади. Энди унинг ёрдамчиси йўқ эди. Хотини
ўрин ёрдамчи йилқибоқар ҳисобланарди – турмуш
кечириш учун бир амаллаб пул топиш керак эди-да,
ахир: меҳнат кунига кам ҳақ тўланса ҳам, ҳар ҳолда
бир меҳнат кунига қараганда икки меҳнат кунига
кўпроқ ҳақ олиш мумкин.

Лекин Жайдарнинг қўлида боласи бор эди. У қа-
нақасига ёрдамчи бўла олсин? Куну тун ўзи кўз-қулоқ
бўлиб туриши керак эди. Танабой қўни-қўшнилари
билан гаплашиб ёрдамчи топгунича Жўранинг касал-
хонадан чиқиб овулга қайтганлиги ҳақида хабар кел-
ди. Шунда у хотини иккиси, кейинчалик – тоғдан туш-
ганларида уникага боришга қарор қилишди.

Водийга энди қайтиб туришиганида, янги жойга эн-
дигина кўника бошлаганида, Танабой ҳалигача ҳая-
жонсиз эслай олмайдиган воқеа юз берди...

Йўрға от донг чиқарса, оқибати унинг учун яхши
ҳам бўлиши мумкин, ёмон ҳам. Теварак-атрофга унинг
донг-довруғи қанчалик кўп таралса, бошлиқлар унга
шунча кўп кўз олайтиришади.

Ўша куни Танабой эрталабдан отларни яйловга ҳайдади, ўзи эса овқатланиш учун уйига қайтди. Қизини тиззасига олиб, хотини билан оилавий ишлар ҳақида гаплашиб чой ичиб ўтирарди.

Интернатдаги ўғлининг олдига, шу билан бирга бир йўла станцияга – чайқов бозорига ҳам бориш, болалари ва хотини учун у-бу кийим сотиб олиш керак эди.

– Ундай бўлса, Жайдар, йўрғани эгарлай, – деди Танабой чойдан хўплаб. – Бўлмаса қайтиб келишга улгурмайман. Охирги марта миниб бориб келаман, кейин унга тегмайман.

– Майли, ўзинг биласан, – рози бўлди Жайдар.

Ташқарида отлиқларнинг дупури эшитилди. Кимдир улар томон келарди.

– Қара-чи, – деди Танабой хотинига. – Ким экан у?

У чиқди-да, қайтиб келди, ферма мудир Иброҳим ва у билан бирга яна овулдан кимдир келганлигини айтди.

Танабой ўрнидан истар-истамас қўзғалди, қизини қўлига кўтариб ўтовдан чиқди. Гарчанд у йилқичилик фермасининг мудир Иброҳимни унча ёқтирмаса ҳам, меҳмонни кутиб олиш керак эди. Иброҳимни нима учун ёқтирмаслигини Танабойнинг ўзи ҳам билмасди. У бошқаларга қараганда хушмуомала эди, аммо шундай бўлса ҳам у субутсиз одамга ўхшарди. Энг ёмони шу эдики, ҳеч қандай иш билан шуғулланмасди, фақат ҳисоб-китоб олиб борарди. Фермада йилқичилик ишлари ўлда-жўлда, ҳар бир йилқибоқар ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. Партия мажлисларида Танабой бу ҳақда неча бор гапирганда ҳамма унга қўшиларди, Иброҳим ҳам қўшилиб, танқид учун миннатдорчилик билдирарди, лекин ҳамма нарса илгаригидай қолиб кетаверарди. Яхшиямки, виждонли, ҳалол йилқибоқарлар танланган. Уларни Жўранинг ўзи танлаганди.

Иброҳим эгардан тушиб, очиқ юз билан қулочини ёзди.

– Ассалому алайкум, хўжайин! – у ҳамма йилқи боқарларни «хўжайин» деб атарди.

– Ваалайкум ассалом! – вазмин жавоб берди Танабой келганларнинг қўлини сиқиб.

– Соғ-омонмисизлар? Отлар қалай, Танака, ўзингиз қалайсиз? – Иброҳим оғзи ўрганиб қолган саволларни сиғдирар, одатдаги табассумидан унинг семиз юзи ёйилиб кетарди.

– Жойида.

– Худога шукр. Сиздан кўнглим тўқ.

– Ўтовга марҳамат.

Жайдар меҳмонлар учун янги кигиз тўшади, кигиз устига эса эчки терисидан қилинган пўстак ташлади. Унга ҳам Иброҳим илтифот қилди.

– Салом, Жайдар бойбича. Соғлиғингиз қалай? Эрингизга яхши қараяпсизми?

– Салом, киринглар, бу ёққа ўтиринглар.

Ҳаммаси ўтиришди.

– Бизга қимиздан қуй, – деди хотинига Танабой. Қимиз ичишди, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

– Ҳозир энг яхши иш – чорвачилик. Ҳеч бўлмаганда ёзда сут, гўшт бўлади-ку, – мулоҳаза қиларди Иброҳим, – далачиликда ёки бошқа ишларда умуман ҳеч вақо йўқ. Шунинг учун ҳозир йилқилару қўй-қўзилар ёнида бўлган маъкул. Тўғримасми, Жайдар бойбича?

Жайдар бош силкиди, Танабой бўлса индамади. Буни унинг ўзи ҳам биларди, чорвачиликни қадрлаш керак-лигига ишора қилиш учун ҳар бир имкониятдан фойдаланадиган Иброҳимдан ҳам бундай гапни биринчи бор эшитаётгани йўқ эди. Танабойнинг унга: агар одамлар сут-гўштли иссиққина жойларга суқиладиган бўлса, бунинг ҳеч яхши томони йўқ, дегиси келди. Бошқалар-чи? Қачонгача одамлар бекорга ишлашади? Урушга қадар бундаймасди-ку. Кузда ҳар бир уйга икки-уч аравадан

ғалла келтириларди. Энди-чи? Бирор ердан бирон нарса ундириш учун қоплари билан югуриб юришади. Ўзлари ғалла етиштиришиб, ўзлари нонсиз ўтиришади. Бу яхши эмас. Фақат мажлислару панд-насиҳатлар билан узоққа бориб бўлмайди. Жўра меҳнатлари учун одамларга яхши сўздан бўлак ҳеч нарса бера олмай қолгани учун ҳам юрак касалига йўлиқди.

Аммо фикр-хаёлини банд қилган бу масалаларни Иброҳимга гапириб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Танабой ҳозир гапни чўзишни истамасди ҳам. Буларни тезроқ кузатиш, ишларини тезроқ битириш учун йўрғани эгарлаш – барвақтроқ қайтиш керак эди. Нега келишдийкин улар? Лекин сўраб-суриштириш нокулай эди.

– Негадир сени таниёлмаяпман, иним, – Танабой Иброҳимнинг ҳамроҳи, камгап ёш йигитга мурожаат қилди. – Раҳматли Абалаканинг ўғлимасмисан сен?

– Ҳа, Танака, мен ўшанинг ўғлиман.

– Ух, вақт қандай тез ўтяпти-я. Йилқиларни кўргани келдикми?

– Йўқ, биз...

– У мен билан бирга келди, – унинг сўзини бўлди Иброҳим.

– Биз бу ерга бир иш билан келдик, кейинчалик гаплашармиз у ҳақда. Қимизингиз, Жайдар бойбича, жуда ажойиб экан. Ҳидини қаранг, қандай ўтकिр. Яна бир коса қуйинг-чи.

Яна у-бу ҳақда гаплаша бошлашди. Танабойнинг кўнгли кўнгилсиз бир нарсани сезиб турарди, лекин нима мақсадда келишганини тушуна олмади. Ниҳоят, Иброҳим чўнтагидан қанақадир қоғозни олди.

– Танака, биз сизнинг олдингизга мана шу иш билан, манави қоғоз билан келувдик. Ўқиб кўринг.

Танабой овоз чиқармай ҳижжалаб ўқирди, ўқирди-ю кўзларига ишонмасди. Йирик-йирик ҳарфлар билан қоғозга шулар ёзилганди:

«Фармойиш.

Йилқичи Бакасовга.

*Саман йўрға Гулсари миниб юриш учун отхонага
жўнатилсин.*

Колхоз раиси (ажи-бужу имзо). 1950 йил, 5 март».

Ишнинг бунчалик ёмон тус олишидан эсанкираб қолган Танабой индамай қоғозни тўртга буклади-да, гимнастёркасининг кўкрак чўнтагига солди ва кўзини ердан узмай узоқ ўтириб қолди. Курагининг ости музлаб, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Сирасини айтганда, бунда кутилмаган, тасодифий ҳеч нарса йўқ. Кейинчалик ишлатиш, миниб юриш учун у отларни парвариш қилаётган эди-да. Бу йиллар ичида у қанча-қанча отларни бригадаларга жўнатди. Лекин Гулсарини бериш унинг қўлидан келмасди. Шунинг учун у саман йўрғани қандай қилиб олиб қолиш ҳақида зўр бериб фикр юрита бошлади. Ҳамма ишни пухта ўйлаб қилиш керак эди. Ўзини тутиб олиши керак.

Иброҳим безовталана бошлади:

– Мана шундай арзимаган иш билан сизнинг олдингизга келдик, Танака, – эҳтиёткорлик билан деди у.

– Маъкул, Иброҳим, – хотиржам боқди унга Танабой. – Бу иш қочиб қутулмайди. Яна қимиздан ичайлик, гаплашиб ўтирайлик.

– Ҳа, албатта, сиз ақлли одамсиз-ку, Танака.

«Ақлли! Сенинг авраб-алдашларингга учиб бўпман!» – деди ичида Танабой аччиқланиб.

Яна анчайин суҳбат бошланди. Энди шошилишнинг ҳожати йўқ эди.

Танабой колхознинг янги раиси билан илк бор шу тарзда тўқнашди. Тўғрироғи, шахсан ўзи билан эмас, балки унинг ажи-бужу имзоси билан. Унинг ўзини ҳали юзма-юз кўрмаганди. Жўранинг ўрнига келганида у тоғларда эди. Уни қаттиққўл одам, катта мансабларда

ишлаган, дейишарди. Биринчи йиғилишдаёқ ишёқ-масларни қаттиқ жазолашни айтиб огоҳлантириб қўйган, меҳнат куни минимумини бажармаганлик учун эса судга тортаман, деб дўқ қилган, колхозлардаги барча қийинчиликлар колхозларнинг майда бўлганлигидан юз бераётганлигини, энди уларни йириклаштиражакларини, тез орада аҳвол яхшиланишини, уни шунинг учун ҳам бу ерга юборилганини, хўжаликни илғор агротехника ва зоотехниканинг барча қонун-қоидаларига мувофиқ олиб боришини ўзининг асосий вазифаси қилиб олганлигини айтган эди. Бунинг учун эса ҳамма агротехника ва зоотехника тўғрақларида ўқишга мажбур.

Чиндан ҳам ўқишни бошлаб юборишди – плакатлар осиб қўйишди, лекциялар ўткази бошлашди. Агар чўпонлар лекциялар пайтида пинакка кетиб қолишаётган бўлишса, бу энди уларнинг иши...

– Танака, биз кетишимиз керак, – Иброҳим Танабойдан бир нарсани кутгандай қаради ва этикларининг сирғалиб тушган қўнжларини тортиб, тулки телпагини қоқиб, у ер-бу ерини тузата бошлади.

– Гап бундай, ферма мудури, раисга бориб айт: мен Гулсарини бермайман. У уюр айғири. Бияларга қўямиз.

– Вой-бўй, Танака, биз унинг ўрнига беш айғир берамиз, биронта ҳам бия қисир қолмайди. Ахир шу ҳам гапми? – ажабланди Иброҳим. Ҳамма иш яхши бораётганидан у хурсанд эди, бирдан... Эҳ, Танабой ўрнида бошқа бирон киши бўлганида гапни қисқа қилган бўларди. Аммо Танабой Танабойлигини қилади-да, у ўзининг акасини ҳам аямаган, буни эътиборга олиш керак. Эҳтиётлик билан иш тутмаса бўлмайди.

– Менга сизларнинг беш айғирингиз керакмас! – Танабой терлаб кетган пешанасини артди ва бир оз индамай тургач, очикчасига гаплашишга қарор қилди. – Нима, раисингга минишга от топилмадими? От-

хонада отлар қуриб кетибдими? Нега энди айнан Гулсари керак бўлиб қолди?

– Нега бундай дейсиз, Танака? Раис бизнинг раҳбаримиз, демак, уни ҳурмат қилиш керак. Ахир у туманга боради, унинг олдига ҳам одамлар келиб туришади. Раис халқ орасида юради, хўш, айтайлик...

– Нима, хўш? Бошқа отни минса ҳеч ким уни тан олмай қўядими? Ёки ҳамманинг кўз олдига бўлса, албатта, йўрға отни миниши керакми?

– Албаттами, албатта эмасми, аммо шундай бўлиши керак. Мана сиз, Танака, урушда солдат бўлгансиз. Сиз енгил машинада, генералингиз эса юк машинасида юрганми, ахир? Йўқ, албатта. Генералга – генераллигига муносиби, солдатга – солдатларга ярашаси. Ё нотўғрими?

– Унинг йўриғи бошқа, – иккиланиб эътироз билдиради Танабой. Нега йўриғи бошқачароқ эканлигини тушунтириб ўтирмади, очигини айтганда, тушунтира олмасди.

Саман йўрға бўйнидаги сиртмоқнинг тортилаётганини сезиб, у жаҳл билан гапирди:

– Бермайман. Агар маъкул кўрмаётган бўлсаларинг, йилқибоқарликдан олиб ташланглар. Темирчилик устахонасига бораман. У ерда сиз мендан болғани тортиб ололмайсизлар.

– Нега бундай дейсиз, Танака! Биз сизни ҳурмат қиламиз, қадрлаймиз. Сиз бўлсангиз худди ёш боланинг гапини қиялпсиз. Ахир шу сизга муносибми? – Иброҳим ўтирган жойида типирчилаб қолди. Иш пачава бўлди, шекилли. Ўзи ваъда берганди, ўзи маслаҳат қилганди, ўзи тўғрилайман деб мақтанувди, манави қайсар нусха бўлса ҳамма ишни барбод қилмоқчи.

Иброҳим чуқур хўрсинди-да, Жайдарга мурожаат қилди:

– Ўзингиз ўйлаб кўринг, Жайдар бойбича, битта от нима бўпти, майли йўрға бўлса ҳам? Уюрда қанақа от-

лар йўқ дейсиз – истаганингизни танлаб олинг. Одам келган бўлса олдингизга, уни юборишган бўлса...

– Сен нега бунча жон куйдирыпсан? – сўради Жайдар.

Иброҳим ҳайрон бўлиб, тутилиб қолди:

– Бўлмасам-чи? Тартиб-интизом. Менга топширишди, мен кичик одамман. Ўзим учун эмас. Мен эшакда ҳам юравераман. Мана сўранг, Абалаканинг ўғлини юборишди йўрға отни миниб кел деб.

У индамай бош силкитди.

– Яхши иш бўлмапти, – давом эттирди Иброҳим. – Уни бизга раис қилиб юборишди, у бизнинг меҳмонимиз, биз бутун овул бир бўлиб отни бермасак. Халқ билса нима дейди? Қирғизлар қачон шундай қилишган?

– Хўп яхши, – жавоб берди Танабой. – Овулдошлар билсин, майли. Мен Жўранинг олдига бораман. Майли, у бир ёқлик қилсин бу масалани.

– Жўра, берма, дейди деб ўйлайсизми? У билан келишилган. Фақат уни уялтириб қўясиз. Қасддан бўйинтоблик қиляпсиз. Янги раисни тан олмаймиз, эскисига арз қилгани борамиз? Жўра касал одам бўлса. Унинг раис билан муносабатини бузишнинг нима ҳожати бор? Жўра партия ташкилотчиси бўлади, у раис билан ишлашиши керак. Халақит беришнинг нима кераги бор...

Жўра ҳақида сўз кетганида Танабой индамай қолди. Ҳамма жимиб қолди. Жайдар оғир хўрсинди.

– Бер, – деди у эрига, – одамларни тутиб турма.

– Мана бу ақлли гап, аллақачон шундай қилсангиз бўларди, раҳмат сизга, Жайдар бойбича.

Иброҳим бекорга қайта-қайта миннатдорчилик билдирмаганди. Шундан кейин, кўп вақт ўтмай, у ферма мудирлигидан раиснинг чорвачилик бўйича муовинлигига кўтарилди...

Танабой эгар устида ерга тикилиб ўтирарди, қарамаса ҳам ҳамма нарсани кўрарди. Гулсари қандай тутилганини ва унга қандай қилиб янги нўхта урилга-

нини (ўзининг нўхтасини Танабой ўлса ҳам бермасди) кўриб турди. Гулсарининг уюрдан кетгиси келмаётганлигини, Абалаканинг ўғли тутиб турган жиловдан қутулиш учун ҳар томон ташланаётганини, Иброҳим гоҳ у ёнидан, гоҳ бу ёнидан от чоптириб келиб, қамчи билан қулочкашлаб уни ураётганини кўриб турарди. У йўрға отнинг кўзларини, бу кўзлар саросимага тушиб нотаниш кишилар уни биялар ва қулунлардан, ўз хўжайинидан айириб қаёққа ва нега олиб кетаётганликларини тушунмаётганини кўрарди, кишнаганида унинг очиқ оғзидан отилиб чиққан буғни, ёлини, белини, сағрисини, бел ва биқинларидаги қамчи изларини кўриб турарди, бутун бастини, ҳатто олдинги ўнг оёғининг тўпиғидан юқорисидаги кичикроқ ғуррани ҳам кўриб турарди, унинг оёқ ташлашларини, туёқ изларини, оч сарғиш тўриқ жунларининг сўнгги қилигача ҳаммасини кўриб турарди ва лабларини тишлаб индамай изтироб чекарди...

У бошини кўтарганида Гулсарини олиб кетганлар тепалик орқасида кўздан ғойиб бўлишган эди. Танабой инграб юборди-да, уларнинг ортидан отини чоптириб кетди.

– Тўхта, бу ниятингдан қайт! – Жайдар ўтовдан югуриб чиқди.

Чопиб кетаётиб бирдан унинг хаёлидан: хотиним анави тунлардаги қилмишларим учун саман йўрғадан қасос оляпти, деган даҳшатли ўй ўтди. У отни тўсатдан кескин буриб, қамчи билан тислаттириб урганича орқасига қайтарди. Ўтов ёнида отни шартта тўхтатди-да, сақраб тушди ва юзи бурушган, ранги қув ўчган даҳшатли бир аҳволда хотинининг олдига чопиб келди:

– Сен нега... нега бериб юбор, дединг? – пичирлади у тик боқиб.

– Ўзингни бос! Қўлингни тушир, – у ҳар доимгидай хотиржамлик билан босиб қўйди эрини. – Гапимга

қулоқ сол. Гулсари ахир сенинг хусусий отингми? Ўз отингми? Ўзингга тегишли ниманг бор сенинг? Биздаги ҳамма нарса колхозники. Шу билан тирикмиз. Саман йўрға ҳам колхозники. Раис эса колхоз хўжайини, нима деса, шу бўлади. Анави тўғрисида кўнглингга келган нарса бекор, истасанг, ҳозир ҳам кетишинг мумкин. Кетавер. У мендан яхшироқ, чиройлироқ, ёшроқ. Яхши жувон. Мен ҳам бева қолишим мумкин эди, лекин сен қайтиб келдинг. Қанча кутдим сени! Майли, бу тўғрида гапириб ўтирмайлик ҳам. Сенинг уч боланг бор. Уларни нима қиласан? Кейинчалик нима дейсан уларга? Улар нима дейишади? Мен нима дейман уларга? Ўзинг ҳал қил...

Танабой чўлга чиқиб кетди. Йилқилар олдида кечга қадар қолиб кетди, ҳамон ўзини босиб ололмасди. Йилқилар етимланиб қолди. Танабойнинг қалби ҳувиллаб қолди. Йўрға от ўзи билан бирга унинг қалбини ҳам олиб кетди. Ҳаммасини олиб кетди. Гўё, ҳамма нарса ўзгаргандай.

Қуёш ҳам бўлакча, осмон ҳам бўлакча, ўзи ҳам гўё бошқачадай эди.

У қоронғи тушганда қайтди. Ўтовга индамай, қоп-қорайиб кириб келди. Қизлари ухлаб қолишганди. Ўчоқда олов ёнарди. Хотини қўлига сув қўйди.

– Емайман, – рад қилди Танабой. Сўнг деди: – Чанқовузни ол, «Она туянинг бўзлаши»ни чалиб бер.

Жайдар чанқовузни олди, уни лабларига тутди, бармоғини ингичкагина пўлат «тил»га тегизди, унга пуфлади, сўнг нафасини ичига тортди, кўчманчиларнинг қадимий куйи қуйилиб оқа бошлади. Оқ бўталоғини йўқотган она туя ҳақида қўшиқ. Чўлу даштларда у узоқ кунлар югуриб-елиб юради. Бўталоғини чақиради, қидиради. Оқшомлари жарлик ёқалаб, эрта-лаб ялангликларда уни ўз орқасидан энди эргаштириб

юра олмаслигидан, бутуқлардан баргларни биргаликда териб ея олмаслигидан, кўчма қумлар устида югура олмаслигидан, баҳор пайтида далаларда айланиб юра олмаслигидан, уни оппоқ сути билан эмиза олмаслигидан зорланарди. Қайдасан, қоракўз бўталоғим? Жавоб бер! Елинимдан, тирсиллаб турган елинимдан сут тизиллаб оқяпти, оёқларимдан оқиб тушяпти. Қайдасан? Жавоб бер! Елинимдан, тирсиллаб турган елинимдан тизиллаб сут оқяпти. Оппоқ сут...

Жайдар чанқовузни яхши чаларди. Танабой уни қизлик вақтида шу чалиши учун севиб қолганди.

Танабой бошини қуйи солиб тингларди ва яна бошини кўтариб қарамаса ҳам ҳамма нарсани кўриб турарди. Иссиқ ва совуқдаги кўп йиллик меҳнатдан унинг дағаллашиб кетган қўллари, оппоқ оқарган сочлари ва бўйнида, лабларида, кўз ёнларида пайдо бўлган ажинлар. Ўша ажинлар ортида ўтган, ёшлик сочлари елкасига тушиб турган сариқ мағиз қизча ва унинг ўзи – Танабойнинг ўша кезлардаги жуда-жуда ёш йигитлик даври ҳамда улар иккаласининг ўша йиллардаги яқинлиги кўзга кўриниб кетарди. Хотини ҳозир уни сезмаётганлигини Танабой биларди, у ўз куйига, ўз хаёлларига ғарқ бўлганди. Ўша дамда у яна ўз кулфатлари ва азоб-уқубатларининг ярмини хотинининг ҳаётида, тақдирида кўрарди. Жайдар бу кулфат ва уқубатларни ўз зиммасига олган эди.

...Она туя қанча кунлардан буён елиб-югуриб ўз боласини қидиради, чақиради. Қайдасан, қора кўзли бўталоғим? Елинимдан, тирсиллаб турган елинимдан сут тизиллаб чиқяпти, оёқларимдан оқиб тушяпти. Қайдасан? Жавоб бер! Елинимдан тизиллаб сут оқяпти. Оппоқ сут...

Қизлар эса ухлаб ётишарди. Ўтов ортида бепоён чўл, тун қоронғилигида кўз илғамас чўл ястаниб ётарди.

Бу пайтда Гулсари отхонада тўс-тўполон қилиб, отбоқарларга уйқу бермаётганди. У отларга қамоқхона бўлган отхонага биринчи бор тушиши эди.

VIII

Танабой бир куни эрталаб йилқилар орасида ўз саман йўрғасини кўрганида қалби олам-олам қувончга тўлди. Устида эгар, нўхтасидан узилган арқоннинг бир бўлаги осилиб турарди.

– Гулсари, Гулсари, омонмисан? – Танабой сиртмоғи билан югуриб борди ва яқинлашиб уни бегона юганда, оғир узангили қўпол бегона эгар остида кўрди. Уни, айниқса, эгар устидаги қалин духоба ёстиғи ғазаблантириб юборди, гўё отни эркак эмас, балки хотин миниб юргандай.

– Туф! – ғазабланганидан тупуриб юборди Танабой. Отни тутмоқчи, унинг устидаги мана бу бемаъни абзал-анжомларнинг ҳаммасини улоқтириб ташламоқчи бўлди, лекин Гулсари тутқич бермай қочиб кетди. Саман йўрғанинг ҳозир у билан иши йўқ, у бияларга айланишарди. Йўрға уларни шу қадар соғингандики, ўзининг собиқ хўжайинини ҳатто пайқамаган ҳам эди.

«Демак, охир қочиб келибсан-да, тизгинни узибсан-да. Балли! Хўп, майли, ўйнаб қол, ўйнаб қол, мен жим юраман», ўйлади Танабой ва йилқиларнинг бир оз чопиб юришига эрк беришга қарор қилди. Гулсарининг орқасидан одамлар елиб келишмагунича, у ўзини ўз уйидагидай ҳис этиб юраверсин.

– Ҳайт-ҳайт-ҳайт! – қичқирди Танабой, узангига оёқ тираб ва сиртмоқни ҳавода ўйнатиб йилқиларни ҳайдади.

Биялар қулунларини чақириб қўзғалишди, ёш биялар ўйноқлаб чопиб кетишди. Шамол уларнинг ёлларини ўйнарди. Кўкатлар билан қопланаётган ер қуёш нури остида яшнарди. Гулсари сесканиб туш-

ди, қаддини ростлаб олди-да, гердайиб чопиб кетди. Уюр олдига тушиб олди, янги айғирни уюрдан қувиб чиқарди-да, орқага ҳайдаб юборди, ўзи бўлса пишқириб, уюр олдида ўзини кўз-кўз қилиб ўйноқлаб кетди ва йилқиларнинг гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига чопиб ўта бошлади. Уюрнинг ҳиди, биялар сутининг ҳиди, қулунлар ҳиди, дашт шамолининг ҳиди унинг бошини айлантларди. Устида бемаъни духоба ёстиқли бесўнақай эгарнинг борлиги, биқинларига зилдай узангиларнинг шапатилаб заифлаётганлиги билан унинг иши йўқ эди. У кеча сувлиғини чайнаб, гувиллаб ўтаётган юк машиналаридан хуркиб, тумандаги қатор от қозиқларининг бирида турганлигини унутганди. Кейинроқ сассиқ ичимликхона ёнидаги кўлмақда турганлиги ва унинг янги хўжайини ўзининг улфатлари билан чиққанлиги, ҳаммасидан сассиқ ҳид бурқиб таралганини ҳам унутганди. Янги хўжайини пишиллаб, кекира-кекира унга минганди. Йўлда улар лой кечишиб аҳмоқона пойга уюштирганларини, янги хўжайинини қандай суриб олиб кетганлигини ва у эгар устида лўкиллаб борганини, кейин эса юганни қаттиқ тортиб, унинг бошига қамчи билан тушира бошлаганини ҳам унутганди.

Ҳаммасини унутганди саман йўрға, ҳаммасини. Уюрнинг ҳиди, биялар сутининг ҳиди, қулунлар ҳиди, дашт шамолининг ҳиди унинг бошини айлантларди... Саман йўрға чопиб юрарди – орқасидан қувиб келаётганларини фаҳмламай чопиб-елиб юрарди.

Танабой йилқиларни аввалги жойига қайтарган ҳам эдики, овулдан икки отбоқар келиб қолди.

Улар Гулсарини подадан олиб кетишди.

Лекин кўп ўтмай у яна пайдо бўлиб қолди. Бу гал нўхтаси ҳам, эгари ҳам йўқ эди. Бир амаллаб юганни бошидан чиқариб ташлаб, тунда отхонадан қочганди. Танабой аввал кулиб юборди, сўнг жимиб қолди ва ўй-

лаб туриб, йўрғанинг бўйнига сиртмоқ ташлади, ўзи тутди, ўзи жиловлаб, овулга етаклаб кетди, қўшни яйловдаги ёш йилқибоқардан йўрғани орқадан ҳайдаб боришни илтимос қилмоқчи бўлди. Ярим йўлда қочоқ йўрға от кетидан келаётган отбоқарларни учратди. Гулсарини уларга топшира туриб, Танабой ҳатто пўнғиллаб ҳам қўйди:

– Нима, у ёқда ҳамма қўлсизлар тўпланганмисизлар, раиснинг отига тузукроқ қарай олмайсизлар. Қаттиқроқ боғланглар уни.

Гулсари учинчи марта қочиб келганида, Танабойнинг ҳазилакамига жаҳли чиқмади:

– Нима қилипсан, аҳмоқ! Қайси жин сени бу ёққа бошлаб келяпти? Аҳмоқсан-да, аҳмоқсан, – сўкинарди у сиртмоқ билан саман йўрғанинг кетидан қувиб. Яна уни қайтариб олиб бориб берди ва тағин отбоқарлар билан сўкишишди.

Лекин Гулсари ақлли бўлишни хаёлига ҳам келтирмасди, ҳар гал қулай пайтдан фойдаланиб қочиб келарди.

Отбоқарларнинг ҳам жонига тегди, Танабойнинг ҳам.

...Ўша кун Танабой кеч ётди – яйловдан кеч қайтган эди. Ҳар эҳтимолга қарши, йилқиларни ўтовга яқин ҳайдаб келтириб қўйди-да, ухлаб қолди, уйқуси нотинч бўлди. Кун бўйи жуда чарчаганди. Қандайдир ғалати туш кўрди – у яна урушда юрибдими ё қаердадир кушхонадами, англаш қийин эди. Ҳамма ёқ қон, қўллар ҳам ёпишқоқ қон эди. Тушга кирган қон яхшиликка бўлмайди, деб ўйлайди тушида. Қўлларини бирон ерда ювиб олмақчи бўлади. Лекин уни итариб ташлашади, мазах қилиб кулишади, қаҳ-қаҳ уришади, чинқиривади, кимлигини билмайди, биров дейди: «Танабой, қонга қўлингни ювяпсан, қонга. Бу ерда сув йўқ, Танабой, бу ерда ҳамма ёқ қон! Ҳа-ҳа-ҳа, ҳо-ҳо-ҳо, ҳи-ҳи-ҳи!...»

– Танабой, Танабой! – елкасидан силкирди уни хотини. Тур ўрнингдан.

– А, нима?

– Эшитяпсанми, уярда бир нарса бўлаётганга ўхшайди. Айғирлар уришишяпти. Балки Гулсари яна қошиб келгандир.

– Падарига лаънат унинг. Ҳеч тиним йўқ! – Танабой тез кийинди, сиртмоқни олди ва аллақандай тўс-тўполон бўлаётган пастлик томон чошиб кетди. Тонг ёришиб қолганди.

Чошиб келиб Гулсарини кўрди. Лекин буниси нима? Оёқларига темир кишанлар солинган йўрға от ҳаққалаб юрарди. Оёқларида кишанлар жаранглайди, гир айланади, оёқларини осмонга кўтаради, инграйди, кишнайди. Манави каллаварам уяр айғири бўлса уни бекордан-бекор тепяпти ҳам, тишлаяпти ҳам.

– Ҳаҳ, сен йиртқични! – Танабой елдай учиб борди, каллаварамни шундай урдик, сиртмоқнинг банди сишиб кетди. Ҳайдаб юборди. Кўзларидан эса ёш чиқиб кетди. – Сени нима қилишибди-я? Ким оёғинга кишан солди-я! Нега бу ёққа судралиб келдинг, бадбахт тентак?..

Буни қаранг – шундай узоқ жойдан, дарёдан сойликка, дўнгликлардан бу ергача кишанда ҳаққалаб келиб, йилқиларга ахир етиб олибди. Тун бўйи, эҳтимол, сакраб сакраб юриб келгандир. Қочқин каторгачидай якка ўзи кишанни жаранг-журунглайиб йўл юргандир.

«Қойил-э! – бошини чайқади Танабой. Саман йўрғани силаб-сийпай бошлади, юзини унинг лабларига тутди. У бўлса секин-аста лабини қимирлатар, кўзларини чала юмиб қисарди.

– Нима қиламиз энди, а? Бу қилиғингни ташласанг бўларди, Гулсари, охири бахайр бўлмайди. Тентаксан сен, тентаксан. Ҳеч нарсани билмайсан...

Танабой саман йўрғани кўздан кечириб чиқди. Тишланган ерлар битиб кетиши мумкин. Аммо кишан оёғини қаттиқ шилиб ташлабди. Тўпиқларидан қон оқаётганди. Кишанга қопланган кигизга куя тушиб,

чириб кетган экан, сувдан ҳаккалаб ўтганида кигиз тушиб кетиб, темири очилиб қолибди. Ана шу унинг оёқларини қонга белабди. «Ҳойнаҳой Иброҳим кишанни чоллардан топган бўлса керак. Бу унинг иши», ғазаб билан ўйлади Танабой. Кимники бўларди бошқа? Кишан эскилардан қолган. Ҳар бир кишаннинг алоҳида махсус қулфи бўлади, калитсиз оча олмайсан. Илгарилари от ўғрилари яйловлардан ҳайдаб кетиб қолмасликлари учун энг яхши отларнинг оёқларини кишанлаб қўйишарди. Оддий арқон тушовни пичоқ билан кессанг бас, кишанланган отни эса олиб кета олмайсан. Аммо бундай воқеалар қачонлардир бўларди, ҳозир эса кишан камёб нарса бўлиб қолди. Ўтмишдан хотира сифатида биронта чолда сақланиб қолган чиқар... Лекин мана бунисини қаранг, ҳойнаҳой, кимдир айтган бўлса керак шундай қилиш керак деб. Овул яйловидан узоққа кетиб қолмаслиги учун саман йўрғани кишанлаб қўйишибди. У бўлса барибир қошиб келибди...

Бутун оила бир бўлиб Гулсарининг оёғидан кишанни ечиб олишди. Жайдар жиловидан ушлаб, йўрғанининг кўзини бекитиб турди, қизлари атрофда ўйнаб юришарди, Танабой бўлса, ҳамма асбобларини келтириб, қулфни очишга калит танлаш билан овора бўлиб терлаб-пишиб кетганди. Темирчилик малакаси, уқуви яраб қолди, узоқ пишиллаб уринди, қўллари шилиниб кетди, лекин барибир йўлини топиб очди.

Кишанни улоқтириб ташлади. Йўрғанининг оёқларидаги қон оқаётган жойларга малҳам қўйди. Жайдар уни отқозиққа боғлагани олиб кетди. Катта қизи синглисини орқасига опичиб олиб, улар ҳам уйга йўл олишди.

Танабой бўлса ҳамон ҳансираб, пишиллаб ўтирарди, у қаттиқ чарчаганди. Кейин асбобларни йиғиштириб, ердан кишанни олди. Қайтариб бериш керак, бўлмаса яна жавоб беришга тўғри келади. Занглаган кишанни то-

моша қила туриб, устанинг ишига қойил қолди. Ҳамма томони жойида, ақл ишлатиб ясалган эди. Кекса қирғиз темирчиларнинг иши. Ҳа, бу ҳунар энди йўқолган, умр-бод унутилган. Кишанлар энди керакмас. Аммо бошқа буюмларнинг йўқолганига афсусланасан киши. Кумушдан, мисдан, ёғочдан, теридан қандай безаклар, қандай асбоб-анжомлар яшарди-я! Қиммат ҳам эмасди, лекин гўзал буюмлар эди. Ҳар бирининг ўзига хос гўзаллиги бор эди. Энди бунақалар йўқ. Энди ҳамма нарсани – кружкалар, лаганлар, қошиқлар, зираклар ва тоғорачаларини алюминдан ясашади – қаёққа борсанг, ҳамма ерда бир хил нарса, жонингга тегиб кетади. Эгарсоз усталарнинг ҳам энг охиргилари қолди. Қанақа эгарлар қила олишарди-я! Ҳар бир эгар ўз тарихига эга эди: ким, қачон, ким учун ва ўз меҳнати қандай тақдирлангани маълум эди. Яқинда ҳамма худди у ёқда, Европадагидек, машинада юрадиган бўлса керак. Ҳаммасиники бир хил машина, фақат рақамларидан ажратасан, холос. Боболар ҳунарини эса унутиб юборяпмиз. Қадимий қўл ҳунарини йўқотдик, ҳолбуки, инсон қалби ҳам, кўзи ҳам қўлларда...

Гоҳо Танабойни шундай хаёллар чулғаб оларди. Халқ ҳунари ҳақидаги мулоҳазаларга берилиб кетарди, у йўқолиб кетаётганлиги учун кимни айблашни билмай куйиб-пишар, ғазабланарди. Ҳолбуки, ўзи ҳам ёшлигида қадимдан мерос қолган нарсаларимизнинг шундай гўрковларидан бири бўлганди. Бир куни ҳатто комсомол йиғилишида ўтовларни тугатиш ҳақида нутқ ҳам сўзлаганди. Кимдандир ўтовлар йўқотилиши кераклигини, ўтов – инқилобдан олдинги турар жой эканлигини эшитганди. «Битсин ўтов! Эскичасига яшашни бас қилайлик».

Ўтовни ҳам «қулоқ қилишди». Уйлар қура бошлашди, ўтовлар эса синдириб ташланди. Кигизларни ҳам қирқиб бошқа нарсаларга керак қилдилар, ёғочлари керага, чанғороқлари ҳовли деворларига, моллар учун қўраларга ишлатилди, ҳатто ўчоққа ёқилди...

Кейин маълум бўлишича, ўтовларсиз узоқ яйловларда чорвачилик қилиб бўлмас экан. Энди Танабой бундай сўзларни айтишга оғзи қандай борганлигига, кўчма чорвачилик учун ҳали ўтовдан дурустроқ бошқа ҳеч нарса ўйлаб топилмаганлигига қарамай, уни нега қоралаганига ўзи ҳам ҳайрон қоларди. Ҳар бир кичик бўлаги ажодларнинг асрий тажрибасидан ўтган ўтов ўз халқининг ажойиб кашфиёти эканлигини у қандай қилиб кўра олмадийкин?

Энди у қари Тўрғайдан қолган илма-тешик, ис босган ўтовда яшарди. Ўтов жуда эски эди, фақат Жайдар бениҳоя сабр-тоқатли бўлгани учун ундан фойдаланиб келаётган эдилар. У бир неча кунлаб ўтовни ямаб-ясқар, яшаб бўладиган ҳолга келтирар, бир-икки ҳафтадан сўнг эса чирик кигиз яна ситилиб кетар, яна тешиклар кўриниб қолар, шамол ғувиллаб кирар, қор кирар, ёмғир ўтар эди. Тағин аёл тикиш-ямашга киришарди, бу ишнинг поёни кўринмасди.

– Қачонгача азоб чекамиз? – зорланарди у, – қара, кигиз эмас бу – кукун, тўкилиб-сочилиб кетяпти. Керагаси билан увуқлари нимага ўхшаб қолди! Айтгани уяласан. Сен лоақал бизга янги кигизлар олсанг-чи. Уйнинг эгасимисан ё йўқми? Ахир биз ҳам одамга ўхшаб яшашимиз керак-ку...

Танабой авваллари уни юпатиб, ваъда қилиб юрди. Овулда ўзига янги ўтов ўрнатиб беришлари зарурлиги ҳақида оғиз очганида эса кекса усталар аллақачонлар ўлиб кетишгани, ёшлар бўлса уларни қандай яшаш тўғрисида тасаввурга ҳам эга эмаслиги маълум бўлиб қолди. Ўтовлар учун колхозда кигизлар ҳам йўқ эди.

– Бўлмаса жун беринглар, ўзимиз кигиз бостириб оламиз, – илтимос қилди Танабой.

– Қанақа жун! – дейишди унга. – Сен нима, осмондан тушдингми? Жуннинг ҳаммаси план бўйича сотиляпти, хўжалиқда бир грамм ҳам қолдириш мумкин эмас...

Сўнг ўтов ўрнига брезент чодирни таклиф қилишди.
Жайдар қатъиян рад этди:

– Чодирда яшагандан кўра йиртиқ-ямоқ ўтовда яшаган яхшироқ.

Кўпгина чорвадорлар бу вақтда чодирларга кўчиб ўтишга мажбур бўлишганди. Аммо бу ўзи қанақа турар жой? На туриб юра оласан, на ўтира оласан, на олов ёқасан? Ёзда ҳаддан ташқари исиб кетади, қишда эса ит ҳам совуғига чидай олмайди. На буюмларни жойлаштира оласан, на ўчоқ қура биласан, на чиройлироқ қилиб безата оласан. Меҳмонлар келиб қолса қаёққа жойлаштиришни билмай қоласан.

– Йўқ-йўқ! – деб бош тортди Жайдар. – Нима қилсанг қилгину, лекин мен чодирда яшамайман. Чодир бўйдоқлар учун, у ҳам бўлса вақтинчаликка, бизнинг эса бола-чақамиз бор. Уларни чўмилтириш керак, тарбиялаш керак, йўқ, яшамайман.

Бир куни Танабой Жўрани учратиб қолди. Ҳамма гапни сўзлаб берди.

– Бу ёғи нима бўлади, раис?

Жўра ғамгин бош чайқади:

– Бу ҳақда биз иккимиз ўз вақтида ўйлашимиз керак эди. Юқоридаги раҳбарларимиз ҳам. Ҳозир бўлса хатлар ёзямизу, нима дейишларини билмаймиз. Жун – қимматбаҳо хомашё, камёб нарса дейишади. Экспорт қилинади. Ички хўжалик эҳтиёжларига сарфлаш – мақсадга мувофиқ эмасмиш.

Шундан кейин Танабой жимиб қолди. Демак, қисман ўзи ҳам айбдор. Ўзининг тентаклигидан ун чиқармай кула бошлади: «Мақсадга мувофиқ эмас! Ҳа-ҳа-ҳа! Мақсадга мувофиқ эмас!»

Бу «мақсадга мувофиқ эмас» деган оғир сўз узоқ вақтгача хаёлидан кетмади.

Шундай қилиб, улар тузатиб олиш учун оддийгина жун зарур бўлган, қирқ ямоқ бўлиб кетган эски ўтовда

яшайверишди. Бу жун деганини эса колхоз отарларидан тонналаб қирқишар эди...

Танабой қўлида кишан ушлаганича ўз ўтови олдига келди. У шу қадар ғарибона кўриниб кетдики, ҳамма нарсага – ўзига ҳам, саман йўрғанинг оёқларини қонатган манави кишанга нисбатан ҳам ғазаби шунчалик ошиб-тошиб кетдики, ҳатто тишларини ғижирлатиб қўйди. Шундай ғазаби кўзиб турган пайтда Гулсарининг кетидан отбоқарлар келиб қолса бўладими.

– Олиб кетинглар, – бақирди уларга Танабой. Ғабдан лаблари уча бошлади. – Манави кишанни эса раисга беринглар, айтингларки, агар у саман йўрғани яна кишанлайдиган бўлса, мен мана шу кишан билан унинг бошини мажақлаб ташлайман. Шундай деб айтинглар!..

У бекорга бундай деди. Уфф, бекорга! Унинг бу қизиққонлиги ва дангаллиги унга ҳеч қачон яхшилик келтирмаганди...

IX

Ёруғ, офтоб чарақлаб турган кун эди. Баҳор қуёшга боқиб кўзини сузар, баргақлардан соч тақиб безанар, шудгорлардан буғ чиқарар ва сўқмоқларда нақ оёқ остида майса-ўтлар барқ уриб яшнарди.

Отхона олдида болалар чиллак ўйнашарди. Бола чиллакни осмонга улоқтириб юборади-да, пойлаб туриб уни чиллак сопи билан қулочкашлаб уриб учириб юборади. Оралиқни чиллак сопи билан ўлчай бошлайди – бир икки, уч... етти... ўн... ўн беш... Инжиқ ҳакамлар анави фирромлик қилмаслиги учун унинг орқасидан гала-гала бўлишиб кузатиб боришади. Йигирма иккита.

– Аввал етмиш саккиз эди, энди йигирма икки, – ҳисоблайди бола ва яқунлаб бўлгач, шодлигини ичига сиғдиролмай қичқириб юборади:

– Юз! Юз бўлди!

– Ура-а-а, юз! – деб бошқалар ҳам қўшилишади. Де-мак, нақ мўлжални урган. Ортиқ ҳам эмас, кам ҳам.

Энди ютқизган «зув»лаши керак. Голиб ганакка – марра чизиғига боради-да, у ердан чиллак отади. Янада узоқроққа тушадиган қилиб отади. Ҳамма чиллак тушган жойга қараб чопади, у ерда чиллакни яна бир бор уради, шу тарзда уч марта урилади. Енгилган боланинг йиғлашига сал қолади – у шунчалик узоқ ерга «зув» деб бориши керак! Лекин ўйин қонуни қатъий. «Нега турибсан, қани зувла!» чуқур нафас олиб:

– Ойбой, Кўкбой, Бузоқларни ҳайдама. Ҳайдасанг-у етмасанг, Болаларга айтаман – зу-у-у-ув... – деб гапириб чопиб кетади.

Боши тирсиллаб ёрилиб кетай дейди, лекин у барибир «зув» деб кетаверади. Аммо чизиққача етказа олмайди. Орқага қайтиб, яна бошқадан бошлаш керак. Яна етказа олмайди. Голиб тантана қилади. Нафасинг етмаяптими – опичиб обор! У зувловчига опичиб олади, униси бўлса буни эшакдай мингаштириб боради.

– Қани, тезроқ, илдамроқ юр! – оёғи билан ниқтайди миниб олган.

– Болалар, қаранглар, бу менинг Гулсарим. Қара, у қандай йўрғалаб боряпти...

Гулсари бўлса девор ортида, отхонада турганди. Толиққанди.

Негадир бугун уни эгарлашмади ҳам. Эрталабдан бери ем-хашак ҳам беришмади, суғоришмади ҳам. Эсдан чиқариб юборишди, шекилли. Отхона аллақачон бўшаб қолди, араваларни олиб кетишди, отлиқлар тарқалиб кетишди, отхонада унинг биргина ўзи қолди.

Отбоқарлар отхонани тозалаяпти. Болалар девор орқасида қий-чув кўтаришяпти. Йилқиларнинг олдига, чўлга борсанг ҳозир! Кенг ялангликлар кўзига кўриниб кетди, бепоён чўлда йилқилар қандай дайдиб юрганлигини кўз олдига келтирди. Кулранг

ғозлар улар устидан учиб ўтишяпти, қанотларини қоқишяпти, ўз орқаларидан эргашишга чорлашяпти...

Гулсари бир силкинди, арқонни узишга уриниб кўрди. Йўқ, қўшқават занжир билан уни маҳкам боғлаб қўйишибди. Эҳтимол, ўзиникилар эшитиб қолар? Гулсари деразага калласини чўзиб, оёқ остидаги тахтани тепиб: «Қайдасизла-а-ар?..» дегандек бўғиқ овозда кишнаб юборди.

– Овозингни ўчир, шайтон, кунинг битди! – сапчиб келиб унга белкуракни ўқталди отбоқар! Сўнг эшик орқасидаги аллакимга мурожаат қилиб қичқирди:

– Олиб чиқайми?

– Олиб чиқ! – жавоб беришди ҳовлидан.

Икки отбоқар йўрғани ҳовлига олиб чиқишади. Уҳ, мунча ҳам ёруғ! Ҳаво қандай яхши! Саман йўрғанинг нозик бурун парраклари кўкламнинг сархуш этувчи ҳавосидан титрай бошлади. Барглардан аччиқроқ бир ис тарқаляпти, нам тупроқ иси келяпти. Танда қон қайнаяпти. Қани энди чопиб кетсанг-а ҳозир. Гулсари энгилгина сакради.

– Тек, тек! – бирданига бир неча овоз уни тўхтатиб қўйди.

Нега бугун унинг атрофида одамлар бунчалик кўп? Енглари қайирилган, қўллари бақувват, жундор. Кулранг халатли биттаси оқ латтага қанақадир ялтироқ темир буюмларни териб қўймоқда. Улар куёш нури остида кўзларни қамаштирадиган даражада ялтирайди. Бошқалари арқон ушлаб туришибди. Ие, янги хўжайини ҳам шу ерда-ку! Кенг галифедаги семиз оёқларини кериб гердайиб турибди. Ҳамманики каби унинг ҳам қошлари уюлган, фақат енглари шимарилмаган. Бир қўлини белига тираб олган. Иккинчиси билан кителидаги тугмаларини айлантриб ўйнамоқда. Кеча ундан яна ўша сассиқ ҳид анқиганди.

– Хўш, нега қараб турибсизлар, бошланглар! Бош-ласинларми, Жўракул Алданович! – мурожаат қилади раисга Иброҳим. У индамай бош силкийди.

– Қани бошланглар! – Иброҳим шошиб-пишиб, отхона дарвозасидаги михга тулки тери телпагини осади. Тел-пак гўнг устига думалаб тушиб кетади. Иброҳим жир-каниб уни қоқиб-силкиб, яна осиб қўяди. – Сиз сал чек-кароққа бориб турсангиз бўларди, Жўракул Алданович, – дейди у. – Тағин, ким билсин, туёғи тегиб кетиши ҳам мумкин. От – аҳмоқ махлуқ, шикаст етказиши мумкин.

Бўйнидаги қил арқонни ҳис этгач, Гулсари бир сесканиб тушди. Тикандай арқон. Арқонни сирғалув-чи сиртмоқ қилиб кўкраги устидан боғлашди, учини ташқарига, ёнбошига улоқтириб ташлашди. Нима керак уларга? Негадир арқонни орқа оёғига солиб, тўпиғидан ўтказишяпти, оёқларини тушовлашяпти. Гулсари асабийлаша бошлайди, пишқиради, кўзини ола-кула қилади. Нима қилганлари бу?

– Тезроқ! – шоширди Иброҳим ва кутилмаганда ин-гичка овоз билан чийиллаб юборди: – Йиқит!

Икки жуфт бақувват жундор қўл арқонни зарб би-лан ўзлари томонга тортади. Гулсари илдизи қирқил-ган дарахтдай ерга гурсиллаб йиқилиб тушади. Қуёш гир айланиб кетади, зарбдан ер гумбурлайди. Бу нима-си? Нега у ёнбошлаб ётибди? Нега одамларнинг юзла-ри юқори томон ғалати чўзилиб кетган, нега дарахт-лар баландга кўтарилган? Нега у ерда бундай нокулай вазиятда ётибди? Йўқ, бунақаси кетмайди.

Гулсари калласини кўтариб бир силкинди, бутун танаси билан қўзғалишга ҳаракат қилди. Арқонлар унинг оёқларини қорнига тортиб, терисига ботиб кет-ди. Саман йўрға ижирғаниб, боғланмаган битта орқа оёғини жон-жаҳди билан силтай бошлади. Арқон тор-тилди, чирсиллади.

– Устига ташлан, бос, ушла! – типирчилаб қолди Иброҳим.

Ҳамма отга ташланди, тиззалари билан босишди.

– Бошини, бошини ерга босинглар! Боғла! Торт! Ҳа, шундай. Тезроқ бўлсанглар-чи! Мана бу еридан яна бир ўтказ. Торт, яна бир торт, тағин. Ҳа, балли. Энди бу еридан илинтир, тугун қилиб боғла! – тинмай чи-йилларди Иброҳим.

Саман йўрғанинг оёқларини арқон билан тобора сиқишиб, то ҳаммаси қаттиқ бир тугун бўлиб йиғилмагунича тортаверишди.

Гулсари оёқларини чирмаб олган арқондан қутулиш учун ҳамон уриниб, бўйни ва калласига ўтириб олганларни итқитиб ташларди. Оғриқдан қаттиқ инграб юборди. Лекин одамлар уни тағин тиззалари билан боса бошладилар. Йўрғанинг терга ботган танаси чангак бўлиб, томирлари тортишиб, оёқлари увушиб қолди. Шунда у таслим бўлди.

– Уфф, ниҳоят!

– Хўп кучи бор экан-да!

– Ҳатто трактордай кучи бўлганида ҳам энди у қи-мир эта олмайди!

Шунда йиқилган саман йўрға ёнига янги хўжайиннинг ўзи югуриб келиб, унинг бош томонида чўққайиб ўтириб олди, кечаги ароқнинг ҳиди гуп этиб анқиди ва гўё унинг олдида от эмас, балки одам – унинг ашаддий душмани ётгандай ошкора нафрат ва тантана билан тиржайди.

Терлаб-пишиб кетган Иброҳим рўмолчаси билан артина-артина унинг ёнига ўтирди. Раис иккаласи ён-ён ўтиришиб, бундан кейин юз бериши лозим бўлган ҳодисани кутиб папирос чекишди.

Ҳовлининг орқасида эса болалар чиллак ўйнашарди:

*Оқбой, Кўкбой,
Бузоқларни ҳайдама.
Ҳайдасанг-у етмасанг,
Болаларга айтаман – зу-у-у-у...*

Қуёш ҳамон илгаригидай нур сочарди. Йўрға сўнги марта поёнсиз даштни кўриб турганди, у ерларда йилқилар эркин ҳолда қандай дайдиб юрганлигини кўраётганди. Улар устидан кулранг ғозлар учиб ўтишяпти, қанотларни қоқишяпти, ўз орқаларидан эргашишга чорлашяпти... Гулсарининг тумшуғига эса пашшалар ёпишиб олган. Ҳайдай олмайди.

– Бошлаймизми, Жўракул Алданович! – тагин сўради Иброҳим. Униси индамай бош силкиди. Иброҳим ўрнидан турди.

Ҳамма яна ҳаракатга келди, ёпирилиб, боғланган йўрғани тиззалари ва кўкраклари билан босишди. Унинг калласини ерга янада қаттиқроқ ниқташди.

Болалар девор устига чиқиб чумчуқлардай тизилиб олишди.

– Қаранглар, болалар, қаранглар, нима қилишяпти.

– Саман йўрғанинг туёқларини тозалашяпти.

– Жа биларкансан-да, туёқларинимиш! Ҳеч-да.

– Ҳей, нима бор сизларга бу ерда, қани, жўнаб қолинглар! – уларга қўл силтади Иброҳим. – Боринглар, ўйнанглар. Тез.

Болалар девордан сирғалиб тушиб кетишди.

Атроф жимжит бўлиб қолди.

Гулсари туртки ва муздай бир нарсанинг тегишидан ғужанак бўлиб қолди. Янги хўжайини эса унинг олдида чўққайиб ўтирар, термилиб ниманидир кутар эди. Бирдан кучли оғриқдан йўрғанинг кўзларида ўт чақнаб кетди. Воҳ! Қизғиш аланга ялт этиб ёнди-ю, дарров ҳамма ёқни қоронғилик босди.

Ҳамма иш битганида ҳам Гулсари ҳамон боғлоғлиқ ётарди. Қон тингунча бўшатмаслик керак эди уни.

– Хўш, мана Жўракул Алданович, ҳаммаси жойида, – деди Иброҳим қўлларини ишқалаб. – Энди у ҳеч қаёққа қочиб кета олмайди. Қочиб бўпти энди. Танабойга эса парво қилманг. Туф денг. У ҳамма вақт шунақа

бўлган. У ўз акасини ҳам сийламаган – қулоқ қилган, Сибирга юборган. У кимга яхшилик истайди дейсиз...

Иброҳим хурсанд бўлиб миҳдан тулки тери телпагини олди, уни силкиб қоқди, силаб-сийпади ва терлаган бошига кийди.

Болалар эса ҳамон чиллак ўйнашарди:

*Оқбой,
Кўкбой...
зу-у-у.*

– Ҳа-ҳа, ета олмадингми, қани энгаш. Чух, Гулсари, олға! Ура-а-а, бу менинг Гулсарим! Серқуёш, ёруғ кун эди...

Х

Тун. Ярим тун. Кекса одам билан қари от. Жарлик ёқасида гулхан ёнмоқда. Олов шамолда гоҳ пасаяди, гоҳ кучаяди...

Музлаган қаттиқ ер саман отнинг биқинини музлатади. Бўйинини чўяндай оғир нарса босиб тургандай, кишанланган оёқлар билан ҳаккалаб юрган пайтидагидай калласини гоҳ юқорига кўтариб, гоҳ пастга тушуришдан чарчади. Гулсари ўша вақтдагидай елиб-югуриб чопа олмайди. Занжир кишанларни узиб ташлай олмайди. Чопганида туёқларидан ўт чақнаши учун оёқларини эркин ташлашни истайди, кўкрак қафасини тўлдириб-тўлдириб нафас олиш учун ер узра парвоз қилгиси келади, йилқиларни чорлаб овози борича кишнаш учун, биялар ва қулунлар у билан бирга бепоён явшонзор дашт бўйлаб чопиб юришлари учун яйловга тезроқ елиб боргиси келади, лекин кишанлар йўл қўймайди. Занжирларнинг жаранг-журунги остида у қочоқ каторгачи сингари ҳаккалаб боради. Ҳамма ёқ хувиллаган, қоп-қоронғи, ўзи якка-ю ёлғиз. Шамол елиб турган осмонда милтиллаб ой

кўринади. Саман от ҳаккалаб юриб калласини осмонга кўтарганида кўз олдида ой гавдаланади, калласини ерга осилтирганида у тошдек думалаб тушади.

Гоҳ ёруғ, гоҳ қоронғи, гоҳ ёруғ, гоҳ қоронғи... Қарай-вериб кўзлар толиқди.

Занжирлар жаранглайди, оёқлар қонга беланади. Сакрайди, тағин сакрайди, тағин. Ҳамма ёқ бўм-бўш, қоп-қоронғи. Кишанда узоқ юриш керак, кишанда юриш мунча ҳам қийин.

Жарлик ёқасида гулхан ёнмоқда. Совуқ, қаттиқ ер саман отнинг биқинини музлатади...

XI

Икки ҳафтадан кейин яйловга, яна тоғларга кўчиш керак эди. Бутун ёз бўйи, бутун куз ва киш бўйи, келгуси баҳорга қадар шу ёқда бўлиш керак. Бир уйдан иккинчи уйга кўчиш нақадар мушкул! Шунча ашқол-дашқол қаёқдан йиғиларкин? Шунинг учун ҳам қирғизлар қадимдан: камбағал бўлсанг, кўчиб кўр, дейишади.

Кўчишга ҳозирланиш керак, бир дунё ҳар хил ишларни қилиш – тегирмонга, бозорга, этикдўзга, интернатга ўғлининг олдига бориб келиш керак... Танабой бўлса бўккан нондай бўшашиб юрарди. Ўша кунлари у хотинига жуда ғалати кўринди. Гаплашишга ҳам улгурмайсан: эрта туриб йилқилар олдига кетиб қолади. Тушга томон қовоқларини осиб, асабийлашиб қайтиб келади. Бир нарсани кутгандай, доим кулоқлари динг.

– Сенга нима бўлди? – деб суриштирарди Жайдар. У индамасди, бир куни эса очилиб гапирди:

– Яқинда ёмон туш кўрдим.

– Мендан қутулиш учун шуни ўйлаб топдингми?

– Йўқ, чиндан ҳам. Миямдан кетмаяпти ўша туш.

– Шу кунга қолдикми? Овулдаги худосизларнинг бошлиғи сен эмасмидинг? Кампирлар сени қарғашмасмиди? Қариб боряпсан, Танабой, ҳамма гап шунда, йилқилар-

нинг олдидан айланиб кетмайсан, яйловга кўчиш вақти жуда яқин қолганлиги парвойингга ҳам келмайди. Ахир менинг бир ўзим болаларни эплаштира оламанми? Ло-ақал Жўрани кўриб келсанг бўларди. Обрўли одамлар кўчиш олдидан касалларни кўриб келишади.

– Улгураман, – қўл силтади Танабой, – кейин.

– Кейин, қачон? Сен, нима, овулга боришга қўрқасанми? Эртага бирга борамиз. Болаларни оламиз-да, кетамиз. Мен овулга бориб келишим керак.

Ёш қўшниларига йилқиларни топшириб, эртаси куни бутун оила отларга миниб жўнашди. Жайдар кичик қизи билан, Танабой каттаси билан. Болаларни эгарларнинг олдига ўтқизиб боришарди.

Овул кўчаларидан ўтишарди, йўлда учраганлар ва таниш-билишлари билан саломлашишарди. Темирчилик устахонаси олдида эса Танабой бирдан отини тўхтатди.

– Тўхта, – деди у хотинига. Эгардан тушди ва катта қизини хотини минган отнинг сағрисиغا мингазди.

– Сенга нима бўлди? Қаёққа?

– Мен ҳозир қайтаман, Жайдар. Сен кетавер, Жўрага айт, мен тезда етиб бораман, идорада шошилиш ишлар бор, тушликкача ёпилиб қолади. Устахонага ҳам лип этиб кириб чиқаман. Кўчиш олдидан тақаларни саранжомлаб қўйиш керак.

– Олдинма-кейин боришимиз яхши эмас-ку.

– Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Сен кетавер. Мен ҳозир...

На идорага, на устахонага кирди Танабой. У тўппа-тўғри отхонага қараб йўл олди.

Отдан тушиб, ҳеч кимни чақирмай бир ўзи отхонага кирди. Кўзлари қоронғиликка кўниккунича томоғи қақраб кетди. Отхона бўм-бўш ва жимжит эди, ҳамма отлар миниб кетилган эди. У ёқ-бу ёққа қараб олгач, Танабой енгил нафас олди. Отбоқарлардан биронтасини кўриш учун ён эшикдан отхона ҳовлисиغا чиқди. Шунда у бу ерда сўнгги кунларгача кўришдан қўрқиб юрган нарсасини кўрди.

– Шундайдир деб ўйловдим, аблахлар! – деди у секин муштларини қисиб.

Докага ўралган думи арқон билан бўйнига боғлаб қўйилган Гулсари бостирма тагида турарди. Керилган орқа оёқлари орасида катталиги кўвачадай келадиган, яллиғланган таранг шиш қорайиб кўринарди. От охур устида калласини осилтириб қимир этмай турарди. Танабой лабларини тишлаб инграб юборди, йўрғанинг ёнига бормоқчи бўлди-ю, лекин журъат эта олмади. Уни ваҳима босди. Бўм-бўш отхона, ҳувиллаган ҳовли ва бичиб ташланган яккаю-ёлғиз йўрға отни кўриб ваҳимага тушди. У ортига қайрилди ва индамай нари кетди. Тузатиб бўлмайдиган иш содир бўлган эди.

Улар кечқурун ўз ўтовларига қайтиб келишганларида Танабой хотинига ҳасрат билан деди:

– Тушим ўнгидан келди.

– Нима бўлди?

– Меҳмондорчиликда бу ҳақда гапириб ўтирмадим. Гулсари энди қочиб келмайди. Уни нима қилишганини биласанми? Бичишибди, падар лаънатлар!

– Биламан. Шунинг учун ҳам сени овулга судрадим. Буни билишдан кўрқувдингми сен? Нимасидан кўрқасан? Кичкина эмассан-ку, ахир! Отларни ахир биринчи ва охирги марта бичишяптими? Азалдан шунақа бўлган, бундан кейин ҳам шундай бўлади. Бу ахир ҳар бир кишига маълум-ку.

Танабой бунга жавобан ҳеч нарса демади. Фақат:

– Янги раисимиз назаримда ёмон одамга ўхшайди. Кўнглим сезиб турибди, – деб қўйди.

– Қўйсанг-чи бу гапларингни, Танабой, – деди Жайдар. – Сенинг йўрға отингни бичган бўлишса, дарров раис ёмон бўлиб қолдими. Нега ундай дейсан? У янги одам бўлса. Хўжалик катга, уни бошқариш қийин. Ана Жўра, энди колхозларнинг аҳволини ўрганишади, ёрдам беришади, деб айтяпти-ку. Қанақадир режалар тузаётган эмишлар.

Сен бўлсанг ҳамма нарса ҳақида элдан бурун ҳукм чиқарасан. Биз ахир кўп нарсаларни билмаймиз-ку...

Кечки овқатдан сўнг Танабой уюрга жўнади ва то кун ярмига қадар у ерда қолиб кетди. У ўзини койирди, ҳамма нарсани унутишга ўзини мажбур этар, лекин кундузи отхонада кўргани миясидан кетмасди. У йилқиларни айланиб чўл кезаркан ўйларди: «Эҳтимол, ростдан ҳам бир одам ҳақида бундай фикр юритиш керак эмасдир? Бу бемаънилик, албатта. Эҳтимол, қариб бораётганлигимдан, йил – ўн икки ой йилқиларнинг кетидан юрганлигимдан, ҳеч нарсани кўрмайман, билмайман. Аммо қачонгача шунчалик оғир ҳаёт кечириш мумкин?.. Нутқларга қулоқ солсанг – гўё ҳамма нарса яхшиланиб кетаётгандай. Хўп, майли, мен янглишяпман, дейлик. Худоё мен янглишаётган бўлай. Лекин бошқалар ҳам эҳтимол шундай ўйлашаётгандир... Танабой чўлда айланиб юриб, бош қотирар, бироқ ўзининг шубҳаларига жавоб топа олмас эди. Шунда ўзларининг бир вақтлар қандай қилиб колхоз туза бошлаганликлари, халққа бахтли турмуш ваъда қилганликлари, ҳамманинг қандай орзу-истаклари бўлганлиги эсига тушиб кетарди. Ўша орзуларнинг рўёбга чиқиши учун қандай курашишди! Ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлашди, эскиликка зарба беришди. Дастлабки пайтлар турмуш ёмон эмасди. Агар манави лаънати уруш бўлмаганида яна ҳам яхшироқ яшашган бўлишарди. Энди-чи? Урушдан кейин неча йил ўтиб кетди-ю, ҳамон хўжаликни эски ўтовдай ямаб-ясқаб ётибмиз.

Бир жойини ямасанг, бошқа жойидан йиртиғи кўриниб қолади. Нима учун? Нима учун колхоз ўша пайтдагидай ўзингники эмас, гўё бегона – ётдай? Ўша даврда йиғилиш нима қарор қилса қонун бўларди. Қонунни ўзлари қабул қилишганларини ва уни бажариш

кераклигини билишарди. Энди эса йиғилиш куруқ гапдан иборат бўлиб қолди. Сен билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Колхозни гўё колхозчиларнинг ўзлари эмас, кимдир ташқаридан бошқараётгандай. Гўё нима қилиш, қандай ишлаш, хўжаликни қандай олиб бориш кераклиги сиртдан яхшироқ кўринадигандай. Хўжаликни гоҳ ундай, гоҳ бундай айлантириб кўришади, лекин ҳеч қандай натижа йўқ. Одамлар билан учрашгани ҳам қўрқасан: «Қани, айт-чи, сен партия аъзосисан, колхоз туза бошлаганимизда ҳаммадан кўп сен томоғингни қиргансан, бу нарсалар қандай юз бераётганлигини бизга тушунтириб бер-чи?» деб сўраб қолишлари мумкин. Нима дейсан уларга? Лоақал бир жойга йиғилишиб, нималар бўлаётганлигини сўзлаб беришса ҳам майли эди. Кимнинг кўнглида нималар борлигини, қанақа фикрлар, қанақа ташвишлар борлигини сўрашса эди. Тумандан келаётган вакиллар ҳам негадир аввалгиларига ўхшамайди. Илгари вакил халққа аралашарди, ҳаммага яқин эди. Энди эса келди дегунча идорада раисга бақириб-чақиради, қишлоқ кенгаши билан мутлақо гаплашмайди ҳам. Партия йиғилишида сўзга чиқса, кўпроқ халқаро аҳвол ҳақида гапиради, колхоздаги аҳвол эса гўё унчалик муҳим эмасдай. Ишланглар, планни бажаринглар, вассалом...

Танабой яқинда бу ерга бир одам келганини, тил ҳақидаги қандайдир таълимот тўғрисида тинмай гапирганини эслади. Танабой колхознинг туриш-турмуши ҳақида гап очмоқчи бўлувди, кўзи ола-кула бўлиб кетди, сизнинг фикрларингиз шубҳали, деди. Фикрларини маъқул топмади. Нима бўляпти-я ўзи?

«Мана, Жўра тузалиб кетади-ю, ҳали, – деди ўзига Танабой, – кўнглидаги бор гапни тўкиб солишга уни мажбур қиламан. Ўзим ҳам очиқ гапираман. Мен янглишаётган бўлсам, айтсин, агар янглишмаётган бўлсам-чи?..

Унда нима бўлади? Йўқ, йўқ, ундай бўлиши керак эмас. Мен янглишяпман, албатта, кимман мен? Оддий йилқи-боқарман, чўпонман. У ёқдагилар эса доно одамлар...»

Танабой ўтовига қайтиб келди ва узоқ вақтгача ухлай олмай ётди. Ҳамон бош қотирарди: ишқал нимада экан? Ўз саволига яна жавоб топа олмасди.

Жўра билан эса шу-шу суҳбатлаша олмади. Кўчиш олдидан ишлар билан ўралашиб қолди.

– Кўчманчилар яна бутун ёзга, бутун кузу қишга – келгуси кўкламга қадар тоғларга кўчиб кетишди. Яна қорамоллар подаси, йилқилар уюри, қўй-қўтонлари дарё ёқалаб, сувли ўтлоқлар бўйлаб юриб кетишди. Кўч-кўрон ортилган карвонлар. Хилма-хил овозлар ҳавода муаллақ туриб қолган, аёлларнинг ранг-баранг рўмол ва кўйлақлари кўзга чалинади, қизлар айрилиқ-ҳижрон қўшиғини куйлайдилар.

Танабой ўз йилқиларини улкан ўтлоқдан, овул яқинидаги дўнгликлардан ҳайдаб борарди. У йўрға отида келиб кетадиган ўша уй, ўша ҳовли ҳамон овулнинг бир чеккасида шундоқлигича турарди. Юраги оризикиб кетди. Энди ўша жувондан ҳам, саман йўрға – Гулсаридан ҳам жудо бўлган эди. Ҳаммаси орқада қолиб кетди, кўкламдаги кулранг ғозлар галаси сингари шовқин солиб ўтиб кетди у даврлар...

...Анчадан буён она туя елиб-югуради, бўталоғини излайди, чорлайди. Қайдасан қора кўзли бўталоқ? Жавоб бер! Тирсиллаган елинимдан оёқларимга тизиллаб сут оқмоқда. Қайдасан? Жавоб қайтар. Унинг елинидан, тирсиллаган елинидан тизиллаб сут оқмоқда. Оппоқ сут...

ХИ

Ўша йилнинг кузида Танабой Бакасовнинг тақдири бирданига ўзгариб кетди.

У довоннинг нариги томонидан қайтиб келиб, йилқилар тоғ оралиғидаги қишлоғга жўнаб кетиш учун ён бағирдаги кузги яйловларга қўнди.

Худди шу кунлари колхоздан чопар келди.

– Жўра юборди мени, – деди у Танабойга. – Эртага овулга келсин, деб айтди, у ердан туманга кенгашга бораркансизлар.

Эртасига Танабой колхоз идорасига келди. Жўра шу ерда, парторг хонасида эди. Гарчанд лабларининг гезаргани ва ўзининг озғинлигидан ҳали касаллик ундан аримаганлиги билиниб турса ҳам, у кўкламдагидан анча соғлом кўринарди. У ўзини тетик тутар, ишга боши билан шўнғиб кетган эди, халқ атрофини ўраб олганди. Танабой дўстини кўриб қувониб кетди. Демак, соғайиб кетибди, яна ишга тушибди.

Улар иккаласи ёлғиз қолишганда Жўра Танабойга қаради. Қотиб кетган озғин юзини кафти билан ишқаб:

– Сен, Танабой, қаримаяпсан, ҳамон аввалгидайсан. Қачондан бери кўришмадик, кўкламдан берими? Қимиз ва тоғ ҳавоси зўр нарса-да... Мен бўлсам, мана, оз-оздан сўлиб боряпман. Пайти келганга ўхшайди... – Жўра бир оз жимиб, иш ҳақида сўз бошлади: – Гап бундай, Танабой. Биламан, безбетга қошиқ берсанг, у бир марта ўрнига беш марта ош олади, дейсан. Тағин сенинг айтганинг келяпти. Эртага чорвадорлар кенгашига борамиз. Чорвачиликнинг аҳволи чатоқ, айниқса, қўйчиликнинг, айниқса, бизнинг колхозда қўйчиликнинг аҳволи чатоқ. Иш пачава. Райком: коммунист ва комсомоллар қолоқ участкаларга, отарларга деган чақириқ билан мурожаат қилди. Ёрдам бер! Хув ўша пайтда йилқилар масаласида ёрдам бергандинг, раҳмат, энди яна кўмаклашиб юбор. Отарларни ол: чўпонликка ўт.

– Жуда ҳам шошқалоқсан-да, Жўра. – Танабой жимиб қолди. – Отларга ўрганиб қолдим, – ўйлади у. – Қўйларни боқиш зерикарли иш! Оқибати қандай бўларкин?

– Сени зўрламайман, Танабой, – деди тағин Жўра. – Лекин илож қанча – партиявий топшириқ. Аччиғинг келмасин. Бир вақти келиб дўстларча эсимга соларсан, ҳаммасига бирдан жавоб бераман!..

– Ҳа, вақти келганда эсингга солиб қўяман, ўзинг ҳам хурсанд бўлмайсан! – деди кулиб Танабой, Жўрага ҳаммасини эслатишга тўғри келадиган вақт унча узоқ эмаслигини сезмай. – Отар масаласида эса ўйлаб кўриш керак, хотиним билан гаплашиб кўрай.

– Хўп майли, ўйлаб кўр. Аммо эрталабгача ҳал қил, эртага кенгаш олдида ҳисоб бериш керак. Жайдар билан кейин маслаҳатлашасан, ҳаммасини тушунтирасан унга. Менинг ўзим ҳам бир пайти келиб қолганида унга учрашаман, сўзлаб бераман. У ақлли аёл, тушунади. У ёнингда бўлмаганида эди, аллақачон бирон ерда бўйнинг узиларди, – ҳазиллашди Жўра. – Жайдарнинг аҳволи қалай? Болалар-чи?

Улар оила ҳақида, касаллик ҳақида, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Танабой Жўра билан муҳим бир гапни бошламоқчи бўлиб турувди, тоғлардан чақирилган молбоқарлар кириб келиб қолишди. Жўранинг ўзи ҳам соатига қараб шошиб қолди.

– Демак, шундай. Отингни отхонага топшир. Эрталаб машинада ҳаммамиз бирга кетишга қарор қилдик. Биз ахир машина олдик-ку. Иккинчисини ҳам яқинда оламиз. Ишимиз юришиб кетади! Мен эса ҳозир жўнайман, соат еттида райкомга етиб боришга буйруқ берилган. Раис ҳозир у ерда. Йўрғада кечга қадар етиб оларман, деб ўйлайман, у машинадан ёмон юрмайди.

– Ия, Гулсарини сен миниб юрибсанми? – ҳайрон бўлди Танабой. – Сийлабди-да, раис...

– Нима десам экан. Сийладими, сийламадими, ҳар ҳолда уни менга берди. Биласанми нима бўлганини?

– кулиб қўлларини кериб қўйди Жўра. – Гулсари нима учундир раисни ёмон кўриб қолди. Сира ақл бовар қилмайди. Уни ўзига яқин келтирмайди. Ундай ҳам, бундай ҳам қилиб кўрди. Ҳеч эплаб бўлмади. Уриб ўлдирсанг ҳам йўлатмайди. Мен минсам яхши юради, уни яхши ўргатибсан минишга. Биласанми, айрим пайтларда юрагимнинг оғриғи тутиб қолади, йўрға отга ўтириб бир айланиб келсам, оғриқ бирпасда ўтади-кетеди. Биргина шу учун умр бўйи парторг бўлиб ишлашга тайёрман, у мени даволаяпти! – кулди Жўра.

Танабой кулмасди.

– Мен ҳам уни севмайман, – деди у.

– Кимни? – сўради Жўра кулгидан ёшланган кўзларини арта туриб.

– Раисни.

Жўра жиддийлашди.

– Нима учун яхши кўрмайсан?

– Билмайман. Назаримда, у пўк одам, пўк ва жоҳил одам.

– Сенинг кўнглингни топиш қийин ўзи. Мени умр бўйи бўшанглигим учун койиб келдинг, энди буни ҳам яхши кўрмас экансан... Билмадим. Мен ишга яқинда чиқдим. Ҳали тушуниб-билиб олганимча йўқ.

Улар жимиб қолишди. Танабой Жўрага кишан ҳақидаги, бичиш ҳақидаги гапни гапириб бермоқчи эди-ю, лекин энди бу гап унга ўринсиз бўлиб кўринди. Гап узилиб қолмаслиги учун Танабой ўзини хурсанд қилган янгилик ҳақида гап очди:

– Машинани беришгани жуда яхши бўлибди-да. Демак, энди колхозларга ҳам машина кела бошларкан-да. Келади, келади. Вақти келди, эсингдами, урушдан аввал биз биринчи полуторкани олгандик. Митинг бўлиб ўтганди. Бўлмасам-чи, колхознинг ўз машинаси-я, сен кузовда туриб нутқ ҳам сўзлагандинг: «Мана, ўртоқлар, социализм самараси!» Кейинчалик эса уни ҳам фронтга олиб кетишди...

Ҳа, шундай замонлар бўлганди... Қуёшнинг чиқишидай ажойиб замон. Автомашина ҳам гапми! Чу канали қурилишидан қайтишганларида, ўзлари билан дастлабки патефонларни олиб келишганларида овул янги қўшиққа қандай қизиққан эди! Ёшнинг охирлари, оқшомлари патефони бор одамларникида тўпланишар, уларни кўчага олиб чиқишар, сўнг ҳаммалари қизил дуррали зарбдор қиз ҳақидаги пластинкани қайта-қайта эшитишгани-эшитишган эди. «Эй қизил дуррали тўлин ой, қайнатиб берсанг-чи, менга чой!..» Бу ҳам улар учун социализм самараси эди...

– Бизнинг ўзимиз-чи, эсингдами, Жўра, митингдан кейин полуторкага роса тикилишгандик – машина лиқ тўлган эди! – эсларди руҳланиб Танабой. – Мен байрамдагидек, кабина ёнида қизил байроқча кўтариб турардим. Биз шунчаки, бекордан-бекорга станция томонга қараб кетдик, у ердан эса темир йўл ёқалаб бошқа станцияга, Қозоғистонга бордик. Паркда пиво ичдик. У ёққа боришда ҳам, бу ёққа қайтишда ҳам бутун йўл бўйи ҳаммамиз қўшиқ айтгандик. У йигитлардан ҳозир оз қолди – ҳаммаси урушда ҳалок бўлишди. Ҳа... Тунда ҳам, биласанми, бу қизил байроқчани қўлимдан туширмагандим, тунда уни ким кўрарди дейсан? Мен бўлсам қўлимдан туширмай ҳамон ушлаб борардим... Бу менинг байроқчам эди. Тинмай ашула айтардим, ҳатто хириллаб қолгандим, эсимда... Нега ҳозир ашула айтмаймиз-а, Жўра?

– Қариб боряпмиз, Танабой, энди негадир ярашмайди ҳам...

– Йўқ, мен бунни айтганим йўқ – биз айтадиган қўшиғимизни айтиб бўлдик. Хўш, ёшлар-чи? Мана мен интернатда ўғлимнинг олдида бориб тураман. Қандай таълим оларкин у ерда? Ҳозирданоқ бошлиққа хушомадгўйлик қилишни билади. Сен, ада, дейди, мактаб директорида дам-бадам қимиз олиб келиб тур. Хўш, нега?

Ўқиши ёмон эмас... Қандай кўшиқ айтишларини тинглаб кўрсанг эди. Болалигимда Александровкада Ефремовни-кида батраклик қилгандим, бир куни у диний байрамда мени черковга олиб борганди. Бизнинг болаларимиз ҳам кўлларини ёнларига тушириб олиб, юзлари тошдек қотган ҳолда, саҳнада рус черковидагидай ашула айтишади. Бир хил ашула айтишади... Менга ёқмайди бу. Умуман, энди мен кўп нарсага тушунмай қолдим, сўзлашиб олсак бўларди... Ҳаётдан ортда қолиб кетдим, ҳамма нарсани ҳам тушунавермайман.

– Майли, Танабой. Бошқа вақтда гаплашиб олармиз, фурсат топармиз. – Жўра қоғозларини йиғиштириб, дала сумкасига сола бошлади. – Лекин сен кўп куйинаверма. Мен, масалан, аминман, жуда аминманки, қанчалик қийин бўлмасин, барибир қаддимизни ростлаб оламиз, орзу қилганимиздай яшай бошлаймиз... – деди у кета туриб. Остонада қайрилди-да, деди: – Менга қара, Танабой, бир куни мен кўчадан ўтиб бораётгандим, сенинг уйинг жуда ҳувиллаб қолибди. Қаровсиз қолдирибсан уни. Сен доим тоғдасан, уйинг бўлса хўжасиз. Жайдар уруш йиллари якка-ёлғиз бўлса ҳам уни ҳозиргидан яхшироқ сақлаганди. Бир бориб кўр. Нима керак бўлса айтарсан, баҳорда ёрдамлашиб, шикастини тузатиб берармиз. Ёзда таътилга келган бизнинг Шомансур ҳам ғайратига чидамай ўроқни олди, Танаканинг ҳовлисидаги явшонларни ўриб ташлай, деди. Сувоқлари кўчиб, ойналари синган, чумчуқлар хоналарда худди хирмондагидай учиб-кўниб юрибди, дейди.

– Уй тўғрисидаги гапинг тўғри. Шомансурга ҳам раҳмат. Унинг ўқишлари қалай?

– Иккинчи курсда энди. Ўқиши, менимча, яхши. Мана сен ёшларни гапирдинг, мен эса ўғлимга қараб, ҳозирги ёшлар ёмон эмас, деган фикрга келдим. Унинг сўзларидан билдимки, институтдагилар қобил болалар экан. Кейин маълум бўлар, ёшлар билимдон, ўзлари ҳақида ўйлаб кўришар.

Жўра отхонага кетди, Танабой эса ўз уйини кўргани жўнади. Ҳовлининг ҳамма ерини айланиб чиқди. Ёзда Жўранинг талаба ўғли ўриб ташлаган куруқ, чангли бурган оёғи остида шитирларди. Уйи эгасиз, қаровсиз қолганлигидан уялиб кетди. Бошқа чорвадорларнинг уйларида қариндош-уруғлари қолар ёки кимдир қараб турар эди. Унинг бўлса икки қадрдон опа-синглиси бошқа овулларда яшашар, акаси Қулибой билан муносабатлари ёмон эди. Жайдарнинг эса умуман яқин қариндошлари йўқ. Мана шундай қилиб, уй қаровсиз қолиб кетди. Тағин узоқ яйловда чўпон бўлиб ишлашга тўғри келяпти. Танабой ҳали иккиланаётган бўлса ҳам, Жўра барибир уни кўндиришини, унинг сўзини қайтара олмаслигини, ҳар доимгидай рози бўлишини биларди.

Эрталаб машинада овулдан чиқишди ва туман марказига жўнаб кетишди. Янги уч тонналик ГАЗ ҳаммага ёқди. «Худди подшолардай кетяпмиз-а!» – ҳазиллашишарди молбоқарлар. Танабой ҳам хурсанд эди – у кўпдан буён, урушдан бери машинада юрмаганди. Ўшанда Американинг «студебеккер»ларида Словакия ва Австрия йўлларида кезиб чиққанди. Юк машиналари кучли, уч ўқли эди. «Бизга шундайлари керак эди-да, – ўйлаганди ўшанда Танабой. – Айниқса, тоғ этакларидан ғаллаларни ташиб олишга жуда боп экан. Бундайлар ҳеч қаерда тиқилиб қолмайди». Уруш тугагандан кейин бизда ҳам шунақа машиналар бўлишига ишонганди. Ғалабадан кейин ҳаммаси бўлади!..

Очиқ кузов устида шамолда гап-сўз қовушмасди. Танабой ёшларга гап қотмагунча ҳамма жим борарди:

– Қўшиқ айтинглар, болалар. Биз кексаларга қараб ўтирманглар. Куйланглар, куйлаш сиздан, тинглаш биздан.

Ёшлар қўшиқ бошлаб юборишди. Бошда ашула қовушмай турди, кейин эса жонланиб кетди. Йўл юриш завқлироқ бўлди.

«Мана бу яхши иш бўлди, – ўйларди Танабой. – Шундай бўлгани яхши. Энг муҳими, бизни ниҳоят тўплашиб, яхши иш қилишяпти. Эҳтимол, аҳвол қандай эканлиги, колхозни нима қилиш кераклиги ҳақида сўзлашишар. Бизга қараганда бошлиқларга аёнроқ-ку. Биз фақат ўзимизни биламиз, бошқа кўп нарсани билмаймиз. Маслаҳатлар беришар, йўл-йўриқлар кўрсатишар, қараб-сизки, биз ҳам ишни янгичасига бошлаб юборибмиз...»

Туман маркази шовқин-суронли ва гавжум эди. Машиналар, аравалар, жуда кўп отлиқлар клуб олдидаги бутун майдонни тўлдиришганди. Кабобчилар, чойхоначилар ҳам шу ерда ҳозир нозир эдилар. Тугатишиб, ис тарқатишиб «кеп қолинг, еб қолинг» деб келганларни чақиришарди.

Жўра кутиб турганди.

– Тезроқ тушинглар, юринглар. Жой ишғол қилинглар. Ҳадемай мажлис бошланиб қолади. Танабой, сен қаёққа?

– Ҳозир, – деди Танабой бир тўда миниладиган отлар орасидан ўтиб кетар экан. У машинадаёқ ўзининг Гулсарисини пайқаган, энди унга томон кетаётганди. Кўкламдан бери уни кўрмаганди.

Эгарлоғлиқ саман йўрға ўзининг сариқ гулдек ранги кенг, пишиқ сағриси ва қоп-қора кўзли, дўнг пешанали этсиз боши билан бошқа отлардан ажралиб турарди.

– Салом, Гулсари, салом! – пичирлади Танабой унга томон туртиниб-суртиниб бораркан. – Хўш, аҳволинг қалай?

Йўрға от кўз соққасини қийшайтириб қараб, қари хўжайинини таниди, депсиниб, пишқириб юборди.

– Кўринишинг ёмон эмас, Гулсари. Қара, кўкрагинг кенгайиб тўлишиб кетибди. Кўп чопадиганга ўхшайсан. Ўшанда сен қийналдинг-а, биламан... Ҳа, майли, яна яхши одамнинг қўлига тушибсан. Тинч юрсанг, ҳаммаси жойида бўлади, – дерди Танабой хуржундаги сули қолдиқларини пайпаслаб кўриб. Демак, Жўра уни бу ерда оч қолдирмаётган экан. – Хўп, сен туратур, мен борай.

Клубга кираверишда деворда «Коммунистлар – олға!», «Комсомол – совет ёшларининг авангарди!» деб ёзилган алвонлар товланиб турарди.

Одамлар тўда-тўда бўлиб, келиб фойе ва томоша залларига тарқалиб кетарди. Эшик олдида Танабойни Жўра ва колхоз раиси Алданов кутиб олишди.

– Танабой, бир чеккага чиқайлик, – деди Алданов.

– Мана ён дафтаринг. Сен сўзга чиқишинг керак. Биз сени белгилаб қўйдик. Сен партия аъзосисан, энг яхши йилқибоқаримизсан.

– Нима ҳақда гапиришим керак?

– Сен коммунист сифатида қолоқ участкага боришга қарор қилганлигингни айт. Совлиқ қўйлар суруви-га чўпон бўлмоқчилигингни гапир.

– Шугина холосми?

– Нега шугина! Ўз мажбуриятларингни айтасан. Ҳар юз совлиқдан юз ўнтадан қўзи олиш ва сақлаб қолишга, ҳар бош қўйдан уч килограммдан жун қирқиб олишга партия ва халқ олдида мажбурият оламан, дейсан.

– Қўйларни кўрмаган бўлсам қандай гапираман?

– Тағин гапиради-я! Отарни оласан.

Жўра гапни юмшатди:

– Ўзингга маъқул келган совлиқларни танлаб оласан. Хавотирланма. Тағин иккита ёш комсомол чўпонларни оталиққа оламан, деб ҳам айт.

– Кимларни?

Одамлар туртиниб-суртиниб ўтишарди. Жўра рўйхатни кўздан кечирарди.

– Бўлатбеков Эшим ва Зорлиқов Бектойни.

– Мен ахир ҳали улар билан гаплашмадим-ку, улар бунга нима дейишаркин.

– Тағин ўз билганингдан қолмайсан-а! – жаҳли чиқди раиснинг. – Ғалати одамсан. Улар билан гаплашинг шартми? Барибир эмасми? Улар ҳеч қаёққа қочиб кетишмайди, биз уларни сенга бириктириб қўйганмиз, масала ҳал бўлган.

– Масала ҳал бўлса, мен билан гаплашиб ўтиришнинг нима ҳожати бор? – Танабой нари кетди.

– Шошма, – уни тўхтатди Жўра. – Ҳаммасини эслаб қолдингми?

– Эслаб қолдим, эслаб қолдим, – энсаси қотиб йўлида гап отди Танабой...

XIII

Кенгаш кечга яқин тугади. Туман маркази ҳувиллаб қолди. Одамлар ҳар тарафга: фермаларга, тоғларга – қўй сурувлари ва қорамол подалари олдига, овул ва қишлоқларга тарқалиб кетишди.

Танабой ҳам бошқалар билан бирга Александровкадаги қирдан ошиб, ясси текислик орқали юк машинасида жўнаб кетди. Қоронғи тушиб қолган, шамол баданни жунжиктирарди. Куз. Танабой кузовнинг бурчагига ўтириб олди, ёқасини кўтариб ўз фикрлари билан банд бўлди. Мана, кенгаш ҳам тугади. Унинг ўзи бирон бамаъни гапни айта олмади-ю, аммо бошқаларнинг гапини тинглаганди. Демак, ҳамма ишлар юришиб кетиши учун ҳали кўп меҳнат қилиш керак экан-да. Тўғри гап айтди, ахир анави кўзойнакли обком секретари: «Ҳеч ким бизга йўлни тап-тайёр қилиб қўйган эмас, ўзимиз уни очишимиз керак», деди.

Ўйлаб кўринг-а, ўттизинчи йиллардан бери – гоҳ юксалиш, гоҳ пасайиш, гоҳ кўтарилиш, гоҳ ортга қайтиш... Демак, колхоз иши жўя иш эмас экан. Мана, ўзининг ҳам ярим сочи оқарган, бутун ёшлиги ўтиб кетди, нималарни кўрмади, нималарни қилмади, неча бор тентаклик ҳам қилди, бахтли кун ана келади, мана келади, деб кутиб юраверасан, лекин колхознинг машаққатидан барибир қутулмайсан...

Ҳа, майли ишлаш керакми – демак, ишлаш керак. Тўғри айтди секретар – ҳаёт бир маҳаллар урушдан кейин одамлар ўйлаганидек, ҳеч қачон ўз-ўзидан юришиб кетмайди. Ўзинг тирик экансан, уни доим елканг билан

ташиб юришинг керак... Фақат у ҳар гал ўткир қирралари билан ўгирилиб қолади, елкаларимизнинг ҳамма ери яғир бўлиб кетди. Қилаётган ишингдан, бошқаларнинг ишидан кўнглинг тўлса, бу ишлар бахт келтирса бу ҳам майли эди-я... Энди ишлари қандай бўларкин? Жайдар нима деркин? Қизларига лоақал конфет олиш учун магазинга бир кириб чиқишга ҳам улгурмади. Ҳар юзтасидан бир юз ўнта қўзи, ҳар бошдан уч килограммдан жун олиш айтишга осон. Ҳар бир қўзи туғилиши, унинг устига яна тирик қолиши ҳам керак. Ёмғир, шамол, совуқ эса унга қарши туради.

Жун-чи? Жун толасини олиб кўр, кўзинг илғамайди, пуфласанг йўқ бўлиб кетади-қўяди. Килограммларни қаёқдан оласан? Ух, олтинга баравар-а бу килограммлар. Лекин баъзилар буларнинг ҳаммаси қандай олинишини тасаввур ҳам қила олмаса керак...

Ҳа, Жўра уни йўлдан урди, адаштирди... «Сўзга чиқ дейди, лекин қисқа қил, ўз мажбуриятларинг ҳақида сўзла. Бошқа ҳеч нарса гапирма. Маслаҳатим шу». Танабой кўна қолди. Минбарга чиқди-ю, юраги пўкиллади, шундай қилиб юрагида қайнаб тошиб юрган гапларни айта олмади ҳам. Мажбуриятлари ҳақида минғирлаб гапирди-да, тушиб кетди. Эсласанг уяласан. Жўра бўлса мамнун. Нега у бунчалик эҳтиёткор бўлиб қолди? Кексалигиданмикин ёки энди колхозга бош бўлмаганиданмикин? Танабойни эҳтиёт бўлишга чақирининг нима кераги бор экан? Йўқ, у айниган, негадир ўзгарган! Эҳтимол, умр бўйи раис бўлиб колхозни судраганидан, бошлиқлар умр бўйи уни сўкканларидандир. Эпчиллик, усталик қилишга ўрганиб қолганга ўхшайди...

«Ҳап саними, тўхтаб тур, дўстим, бир кунмас бир кун юзма-юз келганда эслатиб қўяман мен сенга...» – ўйларди Танабой пўстинига яхшироқ ўралар экан. Совуқ шамол уриб турибди, уйгача ҳали узок. У ёқда нималар кутаётганикин уни?..

Жўра йўрға отда ёлғиз жўнади. Ҳамроҳларини кутиб ўтирмади. Уйга тезроқ етиб олгиси келар, юраги оғрий бошлаганди. Отни ўз ҳолига қўйиб берди, у кун бўйи дам олганидан энди бир текис елиб борарди. Юргизилган машина сингари бир маромда туёқларини тақилла-тиб кетаётганди. Аввалги ҳамма нарсадан унда фақат чопиш иштиёқигина қолганди. Бошқа ҳамма нарса унда аллақачон ўлган эди. У фақат эгару йўлнигина билсин учун қолган ҳамма фазилатларини йўқотишганди. Гулсари чопиш билан тирик эди. Гўё одамлар тортиб олган нарсаларга етиб олмоқчидай, виждонан, ҳормай-толмай чопарди. Чопарди-ю, лекин етиб ололмасди.

Шамолда Жўра бир оз енгил тортди. Юрагидаги оғриқ ўтиб кетди. У кенгашдан умуман мамнун эди, айниқса, обком секретарининг чиқиши жуда ёқди, у ҳақда кўп эшитган бўлса ҳам биринчи марта кўриши эди. Шундай бўлса ҳам парторг ўзини ноқулай сезарди. Кўнгли ғаш эди. Ахир у Танабойга яхшилик қилмоқчи эди. Ахир, у бундай кенгашлар, мажлислар ва йиғилишларда қатнашавериб, пихи қайрилган, қаерда нима гапириш керагу, нима керак эмаслигини биларди. Тажрибаси бор эди. Танабой эса гарчанд қулоқ солган бўлса ҳам, буни тушунишни хоҳламади. Кенгашдан сўнг унга бир оғиз ҳам сўз айтмади. Машинага ўтирди-ю, тескари ўгирилиб олди. Хафа бўлибди. Эҳ, Танабой, Танабой! Соддасан, ҳаёт сени ҳеч нарсага ўргатмабди. Сен ҳеч нарсани билмайсан ҳам, пайқаймайсан ҳам. Ёшлигингда қандай бўлсанг, шундайлигингча қолибсан. Ҳамма нарсани шартта-шартта қилсанг. Замон ҳозир бошқача. Энди ҳаммасидан муҳими, қандай гапиришни, кимнинг олдида нима гапиришни билиш, сўзинг барча одамларники сингари замон руҳида жаранглаши, ажралиб турмаслиги, ёзилгандай силлиқ бўлиши керак. Шунда ҳамма нарса жойида бўлади. Сени, Танабой, кўнглингнинг кўчасига қўйиб

юборсанг борми, ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлайсан, яна жавоб беришга ҳам тўғри келади. «Ўз ташкилотингиз аъзоларини сиз қандай тарбияламоқдасиз? Бу қанақа тартиб-интизом? Бу қанақа бош-бошдоқлик?» Эҳ, Танабой, Танабой...

XIV

Ҳамон ўша тун, улар иккиси йўлда. Қари одам ва қари от. Жарлик ёқасида гулхан ёнмоқда. Танабой ўрнидан туради, жон бераётган Гулсари устига ёпган пўстинини нечанчи бор тўғрилаб қўяди. Яна унинг бош томонига ўтиради. У хаёлан бутун умрини бирма-бир назардан ўтказади. Саман отнинг чопишидек тез ўтган йиллар, йиллар, йиллар. Ўшанда у қўйларга чўпон бўлиб борган ўша йили, ўша кеч кузда, ўша эрта қишда нима бўлганди?..

XV

Бутун октябрь ойи тоғларда қурғоқчилик бўлиб, ҳамма ёқ олтин тусга кирган эди. Бошда фақат икки кунгина ёмғир ёғиб, ҳаво совиди, туман тушди. Аммо кейин бир кечада булутлар тарқалиб кетди, эрталаб Танабой ўтовидан чиқувди, орқасига тисарилиб кетишига сал қолди – тоғлар чўққиларидаги янги қорлари билан у томон босиб келаётгандай эди. Уларга қор қандай ёғибди! Гўё Тангри ҳозиргина яратгандай, улар фалақда мусаффолигича, сояда ҳам, ёруғликда ҳам яққол кўзга ташланиб турарди. Қор ёғган жойдан кўм-кўк, бепоён бўшлиқ бошланарди. Унинг тубида олис-олислардан коинотнинг хаёлий зумрад уфқи кўриниб турарди. Нур ва соф ҳавонинг мўл-кўллигидан Танабой жунжикиб кетди ва юраги ҳасратга тўлди. У яна Гулсари билан бирга борган хув ўша жувонни эслади. Йўрға қўл остида бўлса эди, минарди-да, завқ-шавқи ва шодлигидан қийқириб, мана бу эрталабки оппоқ қор каби унинг ҳузурига кириб борарди...

Аmmo у бу фақат орзугина эканлигини биларди... Нимаям қиларди, умрнинг ярми орзу-хаёл билан ўтади. Шунинг учун ҳам, эҳтимол, ҳаёт шунчалик лаззатли, орзу қилганларининг ҳамма-ҳаммаси ҳам рўёбга чиқавермаганлиги учун ҳам, эҳтимол, азиздир бу ҳаёт. У тоғлар ва осмонга тикилиб туриб, ҳамма одамларнинг бир хил даражада бахтли бўла олишига шубҳаланарди. Ҳар кимнинг ўз тақдири – қисмати бор. Унда, бир тоғда бир пайтнинг ўзида ҳам ёруғлик, ҳам қоронғилик бўлганидек, ўз қувончлари, ўз ғаму ғуссалари бўлади. Ҳаёт шулар билан тўла-тўқис... У жувон, эҳтимол, энди кутмаётгандир ҳам. Тоғлардаги янги қорни кўриб эслаган бўлмаса агар...

Одам қариб бораверади, кўнгил эса таслим бўлишни хоҳламайди, аҳён-аҳёнда бир ижирғаниб, ўзини эслатиб қўяди.

Танабой отни эгарлади, қўйлар қўрасини очди, ўтовнинг ичига қараб хотинига қичқирди:

– Жайдар, мен қўйларни бир айлантириб келай, сен ишларингни қилиб бўлгунингча қайтиб келаман.

Қўйлар майда қадам ташлаб тез-тез юриб кетишди, қўйлар елка, бошларини қимирлатиб тепаликка қараб кўтарилиб борарди, қўшни чўпонлар ҳам қўйларини ҳайдаб чиқа бошлашганди. У ер-бу ерда тоғ ён бағри, пастликлар, жарликларда қўй сурувлари ер-заминнинг азалий тортиғи – ўт-ўланларни тера бошлади. Кузги тоғларнинг сарғиш, қўнғир ўт-ўланлари орасида кулранг оқиш қўйлар тўда-тўда бўлиб дайдиб юришарди.

Ҳозирча ишлар жойида эди. Танабойга ёмон отар тегмади – улар икки ва уч марта қўзилаган совлиқлар эди. Ярим минг бош. Ярим минг ташвиш. Қўзилагандан кейин эса улар икки баравардан зиёдроқ кўпаяди. Лекин қўзилатишга, чўпонларнинг машаққатли меҳнати бошланишига ҳали узоқ эди.

Йилқиларга қараганда қўйларни боқиш анча тинчроқ, албатта, лекин Танабой уларга дарров кўника қолмади.

Отларни боқиш бошқача эди-да! Аммо, айтишларича, йилқичилик ўз аҳамиятини йўқотган эмиш. Машиналар пайдо бўлганмиш. Отлар энди, демак, фойдасиз бўлиб қолибди-да. Энди қўйчилик: жун, гўшт, тери – асосий нарса. Гарчанд бундай оқилона ҳисоб-китобда ҳақиқат борлигини тушунса ҳам, у Танабойга қаттиқ ботарди.

Яхши айғири бўлган уюрини баъзи пайтларда вақтинча, ярим кунга, ёки ундан ҳам кўпга ташлаб кетиб, ўз ишлари билан банд бўлса бўларди. Қўйларни эса ташлаб ҳеч қаёққа кетиб бўлмайди. Кундузи бир қадам ҳам жилмай улар билан бирга юриш, тунда қоровуллик қилиш керак. Чўпондан ташқари отарда чўлиқ бўлиши керак эди, лекин чўлиқ беришмаётганди. Шунинг учун навбат алмашмай, дам олмай, тинимсиз ишлашга тўғри келарди. Жайдар қоровул ҳисобланарди, кундузи фақат баъзи вақтлардагина қизлари билан қўйларга қарай оларди, тун ярмига қадар милтиқ билан кўра атрофида айланиб юрарди, кейин Танабойнинг ўзига қоровуллик қилишга тўғри келарди. Энди колхоздаги бутун чорвачиликка хўжайин бўлган Иброҳим эса баҳона топишга уста эди.

– Хўш, мен қаердан оламан чўлиқни, Танака? – дерди у куйингандай бўлиб. – Ақлли одамсиз-ку, ахир. Ёшларнинг ҳаммаси ўқимоқда. Ўқимаётганлари эса қўй десангиз тепа сочи тикка бўлади, улар шаҳарга, темир йўлга, ҳатто аллақайлардаги конларга ҳам кетиб қолишмоқда. Нима қилишга ақлим етмай қолди. Сизда ҳаммаси бўлиб биргина отар – шунда ҳам оҳвоҳ қиласиз. Мен-чи? Бутун чорвачилик менинг бўйнимда. Судга тушаман. Бу ишга беҳуда ўтган эканман, беҳуда. Сиз оталиққа олган Бектойга ўхшаш кишилар билан ишлаб бўлармиди? Сен, дейди, мени радио, кино, газеталар билан таъминла, янги ўтов бер, тагин ҳар ҳафтада олдимга магазин келиб турсин. Бўлмаса бошим оққан томонга кетаман-қоламан, дейди. Сиз у билан гаплашсангиз бўларди, Танака!..

Иброҳим алдамаётганди. Унинг ўзи ҳам кўтарилиб кетганидан хурсанд эмасди. Бектой ҳақидаги гапи ҳам тўғри эди. Танабой баъзан бир амаллаб вақт топиб, оталиққа олган комсомоллари олдига бориб турарди. Эшим Бўлатбеков гарчанд унчалик эпчил бўлмаса ҳам кўнгилчан, юмшоқ табиатли йигит эди. Бектой эса чиройли, келишган эди, аммо унинг қора қийиқ кўзларидан ғазаб ўти чақнаб турарди. У Танабойни қовоқ осиб кутиб оларди, унга:

– Сен, Танака, куйиб-пишаверма, яхшиси, ўз болаларинг олдида ўтир. Сенсиз ҳам мени текширувчилар кўп.

– Сенга нима, бир нарса ютқизяпсанми бундан?

– Ютқизишга ютқизмайману, лекин сенга ўхшаганларни ёқтирмайман. Сизлар, ўзингизни сувга ҳам, ўтга ҳам ургансизлар. Доим ҳайбаракаллачилик, «ура, ура!» қилгансизлар. Ўзингиз бўлса одамдай ҳаёт кечирмадингиз, ўзгаларни ҳам одамдай яшашига йўл қўймадингиз.

– Сен, йигит, жуда ҳам ҳаддингдан ошаверма, – Танабой зўр-базўр ўзини тутиб ижирғаниб гапирди. – Қўлингни менга бигиз қилиб гапирма. Бу сенинг ишинг эмас. Ўзини сувга ҳам, ўтга ҳам урган сен эмас, биз бўламиз. Афсусланмаймиз бундан. Сизларни деб ўзимизни ўтга, сувга ташлаганмиз. Шундай қилмаганимизда эди, кўрардим ҳозир аҳволинг нима бўлишини. Кино кўриш, газета ўқиш ҳам гапми, ўз отингни ҳам билмаган бўлардинг. Уч ҳарфдангина иборат биргина «қул» деган отинг бўларди сенинг...

Танабой Бектойни ёқтирмасди, лекин мана шу тўғри сўзлиги учун уни ичидан ҳурмат қиларди. Бектойнинг феъл-атвори айниб бораётганди. У йигитнинг эгри йўлга кириб кетаётганини кўриб Танабой ачинарди. Кейинчалик уларнинг йўллари ажралиб кетиб, шаҳарда тасодифан учрашиб қолганларида Танабой унга ҳеч нарса демади, унинг сўзларини тинглаб ўтирмади ҳам.

Ўша эрта тушган қиш кунлари эди... Қиш ўзининг оппоқ қаҳрли туясида тез елиб-югуриб келиб, чўпонларни беғамлиги учун жазолай кетди.

Бутун октябрь оyi қуруқ келганди, ҳамма ёқ олтин тусга кирганди. Ноябрь ойида эса бирданига қиш тушиб қолди.

Танабой кечқурун қўйларни ҳайдаб келиб, уларни кўрага қамади, ҳамма нарса гўё ўз жойидагидек эди. Аммо тун ярмида уни хотини уйғотиб қолди:

– Тур, Танабой, мен жуда совқотиб қолдим. Қор ёғяпти.

Унинг қўллари муздай эди, ҳамма еридан қор ҳиди келарди. Милтиқ ҳам нам ва совуқ эди.

Ҳовлида оқиш тун. Қор гупиллаб ёғяпти. Қўйлар кўраларда безовталаниб ётишарди, қорга кўникмаганликларидан силкинишар, каллаларини чайқашар, қор бўлса ҳамон шиғаб ёғарди.

«Шошманглар, ҳали сиз билан бизнинг бошимизга бундан ҳам баттарроқ кунлар келади, – деб ўйлади Танабой пўстинига ўралиб. – Эрта, жуда эрта келдинг сен қиш. Оқибати нима бўларкин, яхшилиқми, ёмонлиқми? Балки кейинчалик юмшаб қоларсан, ҳа? Фақат қўйлар кўзилагунча ўтиб кетсанг бўлгани. Бор илтимосимиз мана шугина. Ҳозирча эса ўз билганингни қилавер. Бунга ҳаққинг бор, ҳеч кимдан сўрамасанг ҳам бўлади...»

Қиш индамай қоронғида, одамлар уҳ тортиб, у ёқдан бу ёққа югургилаб қолсин деб ўз ишини қилар эди.

Тоғлар тунда қорайиб, баҳайбат турар эди. Улар қишни писанд қилмасди. Анави чўпонлар сурувлари билан елиб чопаверишсин. Тоғлар эса қандай турган бўлса, шундай тураверади.

Эсдан чиқмайдиган ўша қиш бошланди, аммо унинг оқибатини ким билсин?

Қор эримай ётарди, бир неча кундан сўнг яна гупиллаб ёғиб берди, кейин яна, яна ёғди ва чўпонларни кузги манзилларидан ҳайдаб туширди. Отарлар дай-

диб, тарқалишиб, даралар, овлоқ жойлар, кам қорли ерларга бекина бошладилар. Чўпонлар ўз ҳунарларини – бошқа бир одам бу ерда қордан бўлак ҳеч нарса йўқ, деб қўл силтаб кетган жойлардан отарларга ем-хашак излаб топиб бериш ҳунарларини ишга солишди. Шунинг учун ҳам уларни чўпон дейишади-да... Баъзан бирон бошлиқ келиб қараб туради-да, уни-буни суриштиради, бир дунё нарсани ваъда қилади ва дарҳол тоғдан жўнаб қолади. Чўпон бўлса яна ёлғиз ўзи қиш билан юзма-юз қолади.

Колхоздагилар қўзилатишни қандай ўтказиш ҳақида нима ўйлаётганларини, ҳамма ишлар қилинганми, ҳамма нарса жамғарилганми – шуларни билиш учун Танабой кўпдан бери колхозга бир амаллаб бориб келмоқчи бўларди. Аммо қаёқда дейсиз! Бош қашишга ҳам қўли тегмасди. Жайдар бир куни интернатга ўғлининг олдига бориб келди, лекин у ерда узоқ турмади: усиз жуда қийин бўлишини биларди, Танабой ўшанда қизлари билан қўйларни боқарди. Кичик қизини эгарнинг олдига ўтқизиб, пўстин билан ўраб оларди, у иссиқда тинч эди, каттаси эса совқотарди, у отасининг орқасида ўтирарди. Ҳаттоки ўчоқдаги олов ҳам бошқача бўлиб ғарибона ёнарди.

Эртасига оналари қайтганда эса нима бўлди денг-а! Болалар унинг бўйнига ташланишди, куч билан ажратиб олишга тўғри келди. Ҳа, ота, албатта, ота-ю, лекин онанинг ўрни бошқа.

Вақт шу зайлда ўтиб борарди. Ҳаво ўзгариб туради, гоҳ қиш қаҳрига олар, гоҳ бир оз юмшарди, икки марта бўрон ҳам бўлди, кейин тинчиб, ерлар эрий бошлади. Танабойни худди мана шу нарса ташвишланттирарди. Қўйларнинг қўзилашлари илиқ кунларга тўғри келса яхши-я, агар тўғри келмаса-чи, унда нима бўлади?

Бу орада қўйларнинг қоринлари тобора катталашиб борарди. Боласи йирик ёки эгизак бўлган ай-

рим совлиқларнинг қоринлари осилиб қолган эди. Совлиқ қўйлар эҳтиёткорлик билан зўр-базўр қадам ташлашарди, жуда озиб кетишганди. Орқа суяклари туртиб чиқиб қолганди. Ҳайрон қоладиган жойи ҳам йўқ бунинг – бола қоринда ўсиб, онасининг бор-йўғини сўриб етилиб-тўлишарди, бу ерда бўлса ҳар битта ўтти қор остидан тимирскилаб топиш керак.

Чўпон қўйларни эрталаб ва кечқурун қўшимча боқса, тоққа ем-хашаклар келтирса бўларди-ю, лекин колхоз омборларида ҳеч нарса топилмасди. Уруғликлар ва аравага қўшиладиган, миниладиган отлар учун асраб қўйилган сулидан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

Танабой ҳар куни эрталаб қўйларни қўралардан ҳайдаб чиқараётганда совлиқларни кўздан кечирар, қорни, елинини пайпаслаб кўрар эди. Агар ҳамма бало-қазолардан соғ-омон чиқарса, чамалаб қўзилар бўйича мажбуриятини бажариши, жун бўйича бажара олмаслигига кўзи етарди. Қиш ичида қўйларнинг жунни ёмон ўсди, баъзилариники ҳатто сийраклашиб қолди, тўкила бошлади, уларни янада яхшироқ боқиш керак эди. Танабойнинг қош-қовоғи осиларди, ғазабланарди, аммо ҳеч нарса қила олмасди. Шунда Жўранинг сўзига киргани учун ўзини энг ёмон сўзлар билан койирди. Ваъдани катта берди. Минбарга чиқиб гапирди. «Мен, фалончи пистончи илғор одам, партия ва ватан олдида сўз бераман». Лоақал мана шу кейинги сўзларни гапирмаса ҳам бўларди! Партия ва ватаннинг бунга нима дахли бор-а! Одатдаги хўжалик иши. Йўқ, тартиб-қоида шундай. Нега энди керак бўлса-бўлмаса, биз ҳар қадамда шу сўзларни тиқиштираверамиз, а?..

Нима ҳам қиларди, ўзи айбдор. Ўйлаб кўрмаган. Ўзгаларнинг гапи билан иш қиладиган бўлиб қолган. Уларга нима, алдаб-сулдаб қутулиб олишади, лекин Жўрага раҳминг келади. Ҳеч омади келмаяпти-да унинг. Бир кун соғ бўлса, икки кун касал. Умр бўйи у

ёққа югуради, бу ёққа югуради, унга ялинади, буни кўндиради, хўш, ниманинг уддасидан чиқди? Эҳтиёткор бўлиб боряпти, сўзни танлаб гапиради. Модомики касал экансан, дам олишга чиқсанг ҳам бўлармиди...

Қиш чўпонларни гоҳ умидлантириб, гоҳ ташвишлантириб ўз маромида бораётганди. Танабойнинг отарида икки совлиқ қувватдан кетиб ҳалок бўлди, жуда нимжон бўлиб қолган экан. Унинг оталиғидаги ёш чўпонларнинг ҳам бир нечтадан қўйлари ўлди. Бусиз бўлмайди ҳам. Бир қиш ичида ўн совлиқни йўқотиш оддий нарса. Энг муҳими олдинда, кўклам арафасида.

Бирдан ҳаво илий бошлади. Совлиқларнинг елинлари дарров тўлиша бошлади. Ориқлаб кетишгаи, қоринларини зўрға кўтариб юришган бўлса ҳам, елинлари эса кун сайин эмас, соат сайин қизариб, шишиб борарди. Нима сабабданикин? Қаёқдан бунчалик куч-қувват олишади-я! Кимнингдир бир неча совлиқлари кўзилаб қўйибди, деган овоз тарқалди. Демак, қочириш даврида эътиборсизлик, бепарволик қилинган экан-да. Бу биринчи огоҳлантириш эди. Бир-икки ҳафтадан кейин кўзилар пишган олмадек «тап-тап» туша бошлайди. Қабул қилиб олишга улгурсанг бас. Шунда чўпонларнинг ташвишлар палласи бошланади. Ҳар бир кўзи учун чўпон титраб туради ва қўйлар кетидан юра бошлаган кунини лаънатлайди, агар барра кўзичоқни сақлаб қола олса, агар кўзилар оёққа туриб, қишга қадар думлари кўриниб қолса унинг шодлик-қувончларининг чеки бўлмайди.

Шундай бўлса, яхши бўларди. Кейинчалик одамлардан кўзини яшириб юрмас эди.

Кўзилатиш даврида ёрдам учун колхоздан сақмончиларни – кўпчилиги қари ва боласиз бўлган аёлларни ўз ҳолларига қўймай юборишди. Танабойнинг отарига ҳам икки сақмончини жўнатишди. Улар кўрпа-тўшаклари, чодирлари, қозон-товоқлари билан келиш-

ди. Ҳамминг кўнгли кўтарилди. Сақмончилардан кам деганда етти киши керак эди. Иброҳим отарлар Бештол водийсидаги қўзилатиш пунктига кўчганида яна сақмончилар юборишни ваъда қилиб, ҳозирча шуларнинг ўзи ҳам кифоя, деганди.

Отарлар ғимирлаб қолишди, пастроққа, тоғ ён бағирларига, қўзилатиш базаларига туша бошлашди. Танабой ўзи қўйларни ҳайдаб боргунча аёлларнинг манзилга етиб, у ерда ўрнашиб олишларига ёрдам беришни Эшим Бўлатбековдан илтимос қилди. Аёлларни бир карвон қилиб жўнатди, ўзи эса қўйларни тўплади-да, бўғоз совлиқлар қийналмасликлари учун уларни ўз юришига қараб, бамайлихотир ҳайдаб кетди. Кейинчалик Бештол водийсига олиб борадиган худди шу йўлни тағин икки марта босиб ўтиши, оталиғидаги чўпонларга кўмаклашиши керак эди.

Қўйлар аста-секин жилиб боришарди, уларни шошириб бўлмасди. Ҳатто ит ҳам зерикиб кетди, у ёқдан-бу ёққа изғиб чопа бошлади.

Қуёш бота бошлаганди, аммо ҳали тафти бор эди. Сурув тоғ этакларига тушган сари ҳаво ҳам шунчалик исий бошларди. Кунгай жойларда ўтларни ўра бошлаган эдилар.

Йўлда бир оз тўхтаб қолишди, биринчи совлиқ қўзилаб қўйди. Буни ҳеч ким кутмаган эди. Танабой куйиб-пишиб, янги туғилган қўзининг қулоқ ва бурун ковакларига пуфларди. Қўзилашга ҳам бир ҳафтача вақт бор эди. Бу томдан тушган тарашадай бўлди.

Эҳтимол, йўлда тағин қўзилаб қолишар? Бошқа совлиқларини кўздан кечирди – йўқ, унақага ўхшамайди. Хотиржам бўлди, кейин ҳатто кайфи чоғ бўлиб кетди. Унинг биринчи қўзичоғига қизлари ўзларида йўқ қувонишар. Тўнғич доим азиз бўлади-ю. Қўзичоқ ҳам яхшигина эди. Киприклари қора, туёқлари қора, ўзи оппоқ. Отарда бир нечта ярим дағал жунли

қўйлар бор эди, худди ана шулардан бири қўзилади. Уларнинг қўзилари одатда майин жунли қўйларнинг деярли қип-яланғоч туғиладиган қўзиларидан фарқли ўлароқ бақувват жунли бўлишарди.

– Ҳа, майли, шошилган экансан, ана, ёруғ дунёни кўриб ол, – деди Танабой. – Ҳам бизга бахт-саодатли бўлиб кел! Ўзингга ўхшаган қўзичоқлардан шунча кўп эргашиб келсинки, қадам босишга жой топилмасин, сизларнинг овозларингиздан қулоқларимиз битиб кетсин, ҳаммаси тирик қолсин. – У қўзичоқни боши узра кўтарди. – Қараб қўй, мана у, тўнғич қўзичоқ!

Теварак-атрофда тоғлар турар, улар сукут сақлашарди.

Танабой қўзичоқни пўстини остига яширди ва қўйларни ҳайдаб кетди. Она совлиқ изма-из чопар, безов-таланар, маърар эди.

– Юр, кетдик! – деди унга Танабой. – У шу ерда, ҳеч қаёққа кетмайди.

Пўстин остида қўзичоқ қуриди, исиниб олди.

Танабой кечга яқин отарни базага ҳайдаб келди.

Ҳамма жойида эди, ўтовдан тутун ўрмаларди. Чодир олдида сақмончилар ивирсиб юришарди. Демак, бир амаллаб келиб олишибди. Эшим кўринмасди. Ҳа, ростдан ҳам, у эртага ўзи кўчиб келиш учун юк ташувчи туяни олиб кетувди. Ҳаммаси жойида.

Лекин Танабойнинг кейинчалик кўрган нарсаси уни куппа-кундузи бўлган момагулдуракдай ларзага солди. У ҳамма нарса яхши бўлади, деб ўйламаганди, аммо совлиқлар қўзилайдиган қўйхонанинг қамиш томи чириб, ўпирилиб тушганини, деворлари тешилиб, деразасиз, эшиксиз бўлишини, шамол у чеккасидан кириб, бу чеккасидан чиқаётганини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Атрофда қорлар деярли эриб кетган, қўйхона ичида эса ҳамон уюлиб ётарди.

Қачонлардир харсанг тошлардан қурилган кўра ҳам хароба, вайрона ҳолда ётарди. Танабой шу қадар

хафа бўлиб кетдики, қизлари кўзичоқни кўриб қандай хурсанд бўлаётганлари кўнглига сиғмади. Кўзичоқни уларнинг кўлига берди-да, теварак-атрофни кўздан кечиргани кетди.

Қаергаки қадам қўямасин – ҳамма ерда тоқат қилиб бўлмас даражада хўжасизлик. Уруш бошлангандан бери бу ерда барча нарса ўз ҳолига ташлаб қўйилган, совлиқларни қўзилатишни бир амаллаб эплаштириб, кейин ҳаммасини ёмғир ва шамолга ташлаб кетаверишган бўлишса керак. Сарой томи устида бир ғарам чириган хашак қийшайиб турарди, сочилган сомон уюмлари ётарди, агар бурчакдаги икки чала қоп арпа уни, бир яшик тузни ҳисобга олмаганда, бутун отардаги кўзичоқлар ҳамда совлиқларга аталган ем-хашак ва тўшаманинг бори мана шугина эди, холос. Шу бурчакнинг ўзида шишалари синган бир неча чироқ, керосинли, занглаган бидон, икки бел ва синиқ паншалар ташлаб қўйилганди. Мана шуларнинг ҳаммасига керосин қуйиб, ёндириб кулини кўкка совургиси ва бу ердан боши оққан томонга кетиб қолгиси келди...

Танабой ўтган йилги гўнг ва қорнинг яхлаб қолган уюмларига қоқилиб-суқилиб юрар ва нима дейишини билмас эди. Сўз топа олмасди. Худди ақлдан озган кишидай. «Шундай бўлиши мумкинми, а?.. Шундай бўлиши мумкинми, а?..» деб такрорлагани-такрорлаган эди.

Кейин эса қўйхонадан югуриб чиқиб, отини эгарлашга отилди. Эгарлаётганида қўллари титрарди. Ҳозир ҳув анави ёққа отини елдириб кетади, тун ярмида ҳаммани оёққа турғизади ва уларга кўрсатиб қўяди. Анави Иброҳимни ҳам, раис Алдановни ҳам, Жўрани ҳам ёқасидан тутаяди: ундан раҳм-шафқат кутишмасин! Улар Танабойга шундай қилишдими – ундан ҳам яхшилиқ кўриб бўлишибди! Бўлди, тамом!..

– Қани, тўхта-чи! – жиловни ушлаб олишга улгурди Жайдар. – Қаёққа кетяпсан? Отдан туш, гапимга қулоқ сол!

Э, қаёқда дейсиз! Танабойни тўхтатиб бўпсиз.

– Қўйиб юбор! Қўйиб юбор! – бақирарди у жиловни тортиб, хотинининг устига от суриб, қамчини қарсиллатиб. – Қўйиб юбор, деяпман! Мен ўлдираман уларни! Ўлдираман!

– Қўйвормайман! Сен бирон кишини ўлдиргинг келяптими? Мени ўлдир!

Шу орада Жайдарга сақмончилар кўмакка югуриб келиб қолишди, қизлари чопиб келишди, қий-чув кўтаришди.

– Ота! Ота! Қўйинг!

Танабой жаҳлдан тушди, лекин ҳамон кетмоқчи бўлиб юлқинарди.

– Ушлама мени, ахир кўрмаяпсанми бу ердаги аҳволни? Хув анави кўзичоқлар билан турган совлиқларни кўрмаяпсанми ахир? Эртага биз уларни қаёққа қўямиз, том қани? Ем-хашак қани? Ҳаммаси ҳаром ўлади. Ким жавоб беради? Қўйвор!

– Ҳе, тўхтасанг-чи, тўхта. Хўш, майли, бординг ҳам дейлик, бақириб-чақириб жанжал-тўполон қилдинг ҳам дейлик. Хўш, бундан нима чиқади? Агар улар шу кунга қадар ҳеч нарса қилишмаган бўлса, демак, уларнинг бунга кучлари етмабди-да. Агар иложи бўлганда колхоз янги оғилхона қурган бўлмасмиди?

– Томини ёпиш мумкин эди-ку! Эшиклари қани? Деразалари қани? Ҳамма ёқ вайрона, қўйхонада қор, ўн йиллик қий чиқарилмаган. Буни қара, бу чирик хашак қанча вақтга етади? Ахир кўзичоқларга шунақа пичан бериладими? Қўй-қўзилар тагига нима тўшаймиз? Қўзичоқлар балчиққа ботиб ўлаверишсинми, а? Шундайми сенингча? Қоч, йўлимни тўсма!

– Бўлди, Танабой ўзингни бос. Нима, сен ҳаммадан ортиқмисан? Кўпчилик нима бўлса, биз ҳам шу-да. Тағин сени эркак дейишади-я! – Уялтирди хотини. – Яхшиси, нима қилиш мумкинлигини ўйлаб кўр, ҳали

ҳам кеч эмас. «Туф» де уларга. Биз жавобгармиз, биз шу ишни қилишимиз керак. Мен ҳув анави жарликка тушаверишда қалин ўсган наъматакларни кўрдим, тўғри, тиканакли-ю, лекин уларни чопиб томни беркитса бўлади, устидан гўнг ташлаймиз. Қўй-қўзилар тагига эса қуврай ўришга тўғри келади. Агар ҳаво айниб қолмаса, бир амаллаб қишдан чиқиб оламиз...

Сақмончилар ҳам Танабойни тинчита бошлашди. У эгардан сирғалиб тушди, хотин-халажларга парво қилмай, ўтовга кириб кетди. Худди оғир касалликдан тургандай бошини ҳам қилиб ўтирди.

Уйда ҳамма жимиб қолди. Гаплашгани қўрқишарди. Жайдар тезак ёқиб қайнатилган қумғонни олдида, аччиқ қилиб чой дамлади. Кўзада сув келтириб эрининг қўлига сув қўйди. Озода дастурхонни ёзди, ҳатто қаёқдандир қанд-қурслар ҳам топиб келтирди, ликобчага сариеғ тўғраб қўйди. Сақмончиларни таклиф қилишди ва чой ичишга ўтиришди. Эҳ, бу хотинлар-ей! Гўё меҳмонга келишгандай пиёлалардан чой ичиб ҳар балони гапириб ўтиришарди. Танабой жимгина ўтириб, чой ичди-да, сўнг ўтовдан чиқиб қўй қўранинг қулаб тушган тошларини қалай бошлади. Бу битадиган иш эмасди. Лекин қўйларни тунда қамаш учун бирон нарса қилиш керак-ку. Аёллар ҳам чиқишиб, тошларга ёпишишди. Ҳатто қизалоқлар ҳам тошларни кўтариб келтириш учун чиранишарди.

– Уйга жўнанглар, – деди уларга отаси.

У номус қиларди. Кўзларини ердан кўтармай тош таширди. Ҳақ гапни айтганди Жўра, Жайдар бўлмаганида Танабой бечора бошини омон сақлай олмасди.

XVI

Эртасига Танабой ўз оталиғидаги чўпонларни кўчириб келишга кетди. Кейин бутун ҳафта бўйи тинмай ишлади. У ҳатто шундай қаттиқ ишлаганини эслай олмасди. Ахир фронтда мудофаа линиясини ке-

ча-ю кундуз ухламай қурган эмасмиди. Бироқ у ерда полк билан, дивизия билан, армия билан бирга эди. Бу ерда-чи, ўзи, хотини ва сақмончилардан бири. Иккинчиси эса яқин орага қўйларни ёйгани кетган эди.

Ҳаммадан ҳам қўйхонанн гўнгдан тозалаш, наъма-такларни кесиб келтириш қийин бўлди. Бутазор қалин бўлиб, турган-битгани тикан эди. Танабойнинг этиги йиртилиб, эскириб қолган солдатча шинели ҳам илма-тешик бўлиб кетган эди. Кесилган наъматак шохлари арқон билан боғланиб судраб келтириларди; тиканли бўлганидан на отга ортиб, на орқалаб бўларди. – Бештол водийси эмиш, ундан бешта тўнкани ҳам излаб тополмайсан, – сўкинарди Танабой. Бу лаънати наъматакни икки букилиб эгилиб, терга ботиб таший-верганларидан йўл то қўрагача тирмалаб ташланган эди. Танабой хотин-қизларга ачинарди, бироқ, илож қанча. Улар хавотирда ишлашарди, иш орасида гоҳ-гоҳ ҳавога ҳам қараб қўйиш зарур эди. Ҳавонинг авзойи қалай? Қор уриб берса буларнинг ҳаммаси бир пул. У қўйлар қўзилаб қолмадимикан деб, хабар олиб келиш учун катта қизини отарга югуртирди.

Қўйхонани гўнгдан тозалаш ҳам оғир эди. Бу ерда шунчалик кўп гўнг бор эдики, уни ярим йил ичида ҳам ташиб чиқариш мумкин эмасди. Агар қўй қийи яхши том остида қуруқ ва шиббаланган бўлса, уни қирқиш ҳам қўнгилли бўлади. Бир-бирига зичлашиб, қотиб қолган қийни кессанг, палахса-палахса чиқади. Уларни қуритиш учун катта-катта уюм қилиб тахлаб қўйилади. Қўй қийининг чўғи ёқимли ва беғубор бўлади, қиш совуғида чўпонлар уни ёқиб исинадилар. Аммо гўнг, бу ердагидек, ёмғир ёки қор остида қолган бўлса, у ҳолда бунга тозалашдан ҳам оғирроқ иш йўқ. Тинкани қуритадиган иш. Вақт эса кутиб турмайди. Кечалари ис босган чироқ ёруғида улар бу муздек, ёпишқоқ, қўрғошиндай оғир балчиқни зўр бериб замбилда ташир эдилар. Мана, уларнинг иккинчи сутка ишлашлари.

Қўйхона орқасига каттакон гўнг уюмини ташиб чиқаришган эди, қўйхонанинг ичи ҳали гўнг билан лиқ тўла. Кутиб турган қўзичоқлар учун, ҳеч бўлмаганда, қўйхонанинг бирон бурчагини очишга шошилишарди. Она-бола қўйларнинг ҳаммасини жойлаштириш учун бутун бир қўйхона торлик қилиб турган пайтда, бир бурчагини очиш нима деган гап, – кунига йигирматадан, ўттизтадан қўйлар қўзилаётган бўлса! «Нима бўлади?» – фақат шу ҳақда ўйларди Танабой, замбилга гўнгни солишда ҳам, ташиётганда ҳам, уни тўкиб қайтиб келаётганда ҳам. Шу тарзда ярим кечадан то тонг отарга қадар ҳадеб ўйлагани-ўйлаган. Гангиб қолиб, қўллари увушди. Бунинг устига шамол чироқни ўчирарди. Яхшики, сақмончилар зорланмади, Танабой ва Жайдар сингари ишлашди.

Орадан бир кун ўтди, икки, уч кун ўтди ва ҳоказо. Улар эса ҳамон гўнгни ташир, девор ва том тешиklarини беркитар эдилар. Бир кун кечаси Танабой қўйхонадан замбил билан чиқаётиб отарда қўзичоқнинг маърагани ва она қўйнинг безовталаниб, унга жавобан оёқ тепишини эшитди. «Бошланди!» – юраги шув этиб кетди.

– Эшитяпсанми? – хотинига ўгирилиб қаради Танабой.

Улар бирдан гўнг солинган замбилни оёқлари остига ташлаб, чироқни ушлаганларича отар томон югуришиб қолишди. Чироқнинг хира нурида қўй галасини тимирскилаб қарай бошлашди. Қаёқда у? Хув ана, бурчакда! Совлиқ қўй ҳозиргина туғилиб қалтираб турган увоққина қўзичоқни ялаб турган эди. Жайдар уни барига солиб олди. Яхшиям ўз вақтида улгуришди, бўлмаса қўрада музлаб қолган бўларди. Уларнинг ёнгинасида яна бир совлиқ қўзилаганини кўрдилар. У эгизак туққан эди. Буларни Танабой плашининг этагига солди. Бештаси тўлғоқ тутиб, кучаниб маъраб ётган эди. Демак, бошланибди. Эрталабгача булар ҳам қўзилайди. Сақмончиларни чақиришди. Қўзилаган қўйларни қўйхонанинг ҳали-

ги наридан-бери тозаланган бурчагига жойлаштириш учун кўй кўрадан ажратиб чиқара бошладилар.

Танабой девор остига похол тўшаб, онасининг оғиз сутини биринчи татиб кўрган кўзичоқларни ётқизиб, уларнинг устини қоп билан ёпиб кўйди. Совуқ. Она кўйларни ҳам шу ёққа кўйиб юбордик-ку, – лабини тишлаганча ўйланиб қолди. Ўйлаб ўтиришдан нима фойда? Фақат бир иложини қилармиз деган умид қолди. Қанча иш, қанча ташвиш... Ҳеч бўлмаса похол етарли бўлганда эди, у ҳам йўқ. Иброҳим унга ҳам узрли сабаб топади. Йўлсиз тоғда похол ташиб кўр-чи, дейди.

Э, нима бўлса бўлар, бориб сиёҳ солинган банкани олиб келди. Битта туғилган кўзичоқ орқасига икки, эгизакларига эса уч рақамини ёзиб кўйди. Она кўйларни ҳам худди шундай рақамлаб чиқди. Юзлаб кўй кўзилагандан сўнг уларни бир-биридан ажратиб кўр-чи.

Чўпонлар ишининг энг қизғин палласи бошланди. Бошланганда ҳам у худди мудрофаадагидай, босиб келаётган танкларни ҳеч нима билан даф эта олмаган пайтдагидек шафқатсизлик билан бошланган эди. Сен эса окопда турасан ва ҳеч қаёққа кетмайсан, чунки кетиш мумкин эмас. Иккисидан бири – ё охиригача тик туриб олишиш, ёки ўлиш керак.

Танабой ҳар кун эрталаб кўйларни яйловга чиқариб юбориш олдидан, гўё ўз жабҳасини баҳолаётгандай, тепалик устида жимгина туриб атрофга қарарди. Унинг мудрофаа чизиғи кўҳна, ярамайдиган эди. Бироқ, у туриб бериши керак. Унинг ҳеч қаёққа кетиши мумкин эмас. Ичидан саёз сой оқиб турган илон изига ўхшаш кичик бир дара дўнгликлар орасида сиқилиб турар, ундан кейин баландроқ тепаликлар, улардан кейин эса яна баландроқ қорли тоғлар қад кўтарган эди. Оппоқ ён бағирлар тепасида яланғоч тош қоялари қорайиб кўринарди. У ердаги тоғлар устида ёппасига муз билан қопланган қиш ётарди. У бу ёққа қўли-

ни узатиши мумкин. Фақат ҳаракатга келиши, пастга булутларни тушириб юбориши ва дарани туманликка фарқ қилиб юбориши қолган. Кейин дарани қидириб тополмайсан.

Ҳаво айниб, осмон кулранг тусга кирган эди. Пастлаб шамол эсарди. Теварак бўм-бўш. Тоғлар, ҳамма ёқда тоғлар, қўрқувдан кишининг юраги музлаб кетади. Хароба қўйхонада қўзичоқлар маърашарди. Отардан қўзилай деб қолган яна ўн бош совлиқни ҳайдаб келишди, қўзиласин деб қўйхонада қолдиришди.

Қўй галалари жиндай бўлса-да, хашак топиш учун секин юриб кетди. Энди яйловда ҳам улардан кўз-қулоқ бўлиб туриш керак. Шундай пайтлар ҳам бўладики, совлиқнинг яқин орада қўзилаши мумкин эканлигини билиб бўлмайди. Кейин, бирдан бутанинг орқасига боради-да, бўшаб олади. Агар вақтида қаралмаса қўзичоқ зах ерда ётиб, шамоллаб, касалланиб нобуд бўлиши мумкин.

Шундай бўлса ҳам Танабой тепаликда узоқ туриб қолди. Қўлини силтаб, қўйхона томон юриб кетди: у ерда ишлар ҳали кўнгилдагидек эмас эди. Ҳали нима-лардир қилиб улгуриш керак эди.

Кейин Иброҳим етиб келди, у ун келтирган эди. Кўзлари ҳаёсизларча боқарди... Қаёқдан олиб бераман сизга саройни? – дерди. Колхоздаги қўйхоналарнинг ҳаммаси шунақа. Бошқаси йўқ. Коммунизмга етганимиз йўқ ҳали.

Танабой унга мушт кўтариб ташланишдан ўзини аранг тутиб қолди.

– Бу ерда сенинг пичингингга бало борми? Мен иш ҳақида гапиряпман, мен иш ҳақида ўйлаяпман. Мен жавобгарман.

– Демак, мен сизнингча, ўйламаётган эканман-да? Сиз қандайдир бир отар учун жавоб берасиз, мен эса ҳаммаси учун, сиз учун, бошқалар учун, бутун чорвачилик учун. Менга осон деб ўйлайсизми? – Бу олғирнинг

бирдан инграб юборганидан Танабой ҳайратда қолди, у кафтлари билан кўз ёшларини арта туриб ғўлдиради: – Мен судга тушаман! Судга! Ҳеч қаердан ҳеч нарса ололмайсан. Одамлар сақмончиликка ҳатто вақтинчаликка ҳам боришмаяпти. Мендан бошқа ҳеч нарсани кутманг ҳам. Мен беҳуда, беҳуда бу ишга ўтган эканман...

Шундан сўнг бирон тайинли гап айтмай, содда Танабойни хижолатга қолдириб чиқиб кетди. Кейин уни бу ерда бошқа кўришмади.

Ҳозирча биринчи юз бош совлиқ қўзилади. Водийнинг юқори қисмига жойлашган Эшим билан Бектойларнинг отарида қўзилаш ҳали бошланганича йўқ эди, лекин Танабой офат келаётганлигини сезганди. Уларнинг ҳаммаси, катта ёшдаги уч киши ҳамда олти яшар катта қизи ҳозир қўйларни боқиб юрган қари чўпон аёлни ҳисобга олмаганда, қўзичоқларни артиш, оналарининг олдига олиб бориш, нима билан бўлса ҳам иситиш, гўнгларни ташиб чиқариш, тўшаш учун хашак ташиб келишга аранг улгуришарди. Қўзичоқларнинг очликдан маъраб қичқирган овозлари эшитила бошлади, уларга сут етишмасди, ҳолдан тойган она қўйларнинг эмизиш учун сути йўқ эди. Олдинда нималар кутяпти?

Чўпонларнинг бош қашишга қўли тегмайдиган кунлари ва тунлари бошланди. Қўйлар шу даража кўп қўзилай бошладикки, улар нафас олишга ҳам имкон бермасди.

Кеча ҳаво уларни бир қўрқитди! Бирдан қаттиқ совуқ бошланиб, қора булутлар осмонда ўрмалай бошлади, қуруқ қор ёға кетди. Ҳамма нарса туманликка чўкиб, қоронғилашди...

Бироқ булутлар тезда тарқалиб ҳаво илий бошлади.

Ҳаводан кўклам ҳиди, нам ҳиди келади. «Худо хоҳласа, баҳор ҳам келиб қолар. Келганда ҳам туриб берсин, агар бир келиб, бир кетадиган бўлса, ундан ёмони йўқ», – ўйларди Танабой паншахада похол устидаги қўйнинг йўлдошини оларкан.

Баҳор ҳам келди, аммо Танабойнинг кутганидай бўлмади... У бирдан тунда ёмғир, туман ва қор билан кириб келди. Ўзининг бутун совуқ қор-ёмғирини, ўтов, қўйхоналар, хуллас, нимаики бўлса, ҳаммасининг устига ташлай бошлади. Музлаган лойли ердаги ариқлар, қўлмак сувлар қўпириб, тошиб кетган эди. Чириб қолган томдан сизиб ўтаётган сув деворларни ювиб, қўйхонани босиб кетди, ундаги қўй-қўзиларни қалтироқ босиб, суяк-суягидан совуқ ўтиб кетди. Ҳаммани оёққа турғизди. Ҳамма қўзичоқлар сувда ғуж бўлишиб бир ерга тўпланишди. Она қўйлар сувда қўзилаб маъраб қичқирарди. Баҳор қўзичоқларни туғилиши биланоқ муздек сувга чўмилтириб чўқинтирди. Плаш кийиб, қўлларига чироқ ушлаган кишилар ҳовлиқишарди. Танабой оёғи куйган товукдай типирчилаб қолди. Катта этиклари билан қоронғиликда қўлмаклар, гўнг шилталари устидан кечиб юрарди. Плашнинг этаклари яраланган куш қанотидай шапилларди. У хириллар, ўзига ўзи ва бошқаларга бақирарди:

– Тезроқ мисрангни бер! Белкуракни! Гўнгни бу ёққа ағдаринглар! Сувни тўсинглар!

Ҳеч бўлмаганда қўйхонага тез оқиб кираётган сувни четга буриб юбориш керак эди. Музлаб ётган ерни чопиб, ариқ ўйди.

– Чироқни тут! Бу ёқни ёрит! Нега қараб турибсан!

Тун эса туман билан хиралашиб, қор аралаш ёмғир ураётган эди. Уни асло тўхтатиб бўлмасди.

Танабой ўтовга югуриб кетди. Чироқни ёқди. Бу ерда ҳам ҳамма ёқдан чакка ўтаётган эди. Бироқ қўйхонадагидек эмасди. Болалар ухлашарди, уларнинг кўрпаси ҳам ҳўл бўлиб қолганди. Танабой болаларни кўрпа-тўшаги билан бир қучоқ қилиб ўраб, уларни бурчакка кўтариб келди. Ўтовдан каттароқ жой оча бошлади. Кўрпа ивиб қолмаслиги учун болаларнинг устига кигизни ёпиб ташлади ва чиқиб қўйхонадаги хотин-қизларни чақира бошлади:

– Қўзичоқларни ўтовга олиб келинглари! – деди-ю, ўзи ҳам ўша ёққа чопиб кетди.

Аммо ўтовга булардан қанчасини жойлаштириш мумкин? Кўп деганда ўттиз-қирқтасини. Қолганларини нима қилиш керак. Эҳ, ҳеч бўлмаса қўлдагиларини сақлаб қолсак эди.

Мана, тонг ҳам отди. Ёғингарчиликнинг охири кўринмасди.. Бир оз тинган бўлади, кейин яна гоҳ ёмғир, гоҳ қор, гоҳ ёмғир, гоҳ қор...

Ўтов қўзичоқларга тўлган. Улар тўхтовсиз маърашарди, сассиқ ҳид. Буюмларни бир жойга уйиб, брезент билан ёпиб қўйишди. Ўзлари эса сақмончиларнинг чодирига кўчиб ўтишди. Болалар совқотиб, йиғлашарди.

Чўпоннинг қора кунлари келди. У ўз тақдирини қарғайди. Ҳаммани сўқади, оламдаги ҳамма нарсани. Чўпон бошидан-оёғигача жиққа ҳўл бўлган қўйлар, совуқдан тўнғаётган қўзичоқлар орасида ухламайди, емайди-ичмайди ва сўнгги кучлари билан курашади. Ўлим зах қўйхонадаги қўй-қўзиларни қийрата бошлади. Ўлимнинг бу ерга кириб келиши – ўпирилган том орқали, ойнасиз дераза орқали, эшик ўрни орқали, истаган жойдан кириб келавериши қийин эмас эди. У кириб келди-ю, қўзичоқларни ва заифлашиб қолган она қўйларни қира бошлади. Чўпон кўкариб кетган қўй ўликларини бир нечталаб ташиб қўйхона орқасига уя бошлади.

Далада, қўй кўрада эса қорни осилган бўғоз совлиқлар қор ва ёмғир остида туришарди. Улар бугун-эрта туғадиган. Уларни ёмғир саваларди, жағлари қаришиб, ҳўл жунлари тутам-тутам бўлиб осилиб турарди.

Қўйлар яйловга боришни исташмасди. Шундай совуқ ва лойгарчиликда яйловда нима бор. Қоп ёпиниб олган кекса сақмончи аёл уларни қувлайди, қўйлар эса гўё бу ерда ўзларига жаннат тайёрлаб қўйилгандай, ҳадеб орқага тисарилишади. Аёл йиғлайди, уларни тўплайди, яна ҳайдайди. Улар эса тумтарақай бўлиб яна орқалари-

га қочадилар. Танабой ғазабланган ҳолда чопиб чиқади. Қани энди бу тентак қўйларни таёқ билан саваласанг. Аммо уларнинг қорнида боласи бор. Бошқаларни чақириб, ҳаммалари биргаликда не қийинчиликлар билан қўйларни яйловга ҳайдаб юборадилар.

Бу офат бошлангандан бери Танабой қанча вақт ўтганини билмайди, қўзилатиш пайтидаги ҳисоб-ки-тобидан адашиб қолди. Кўпчилиги иккитадан, ҳатто учтадан қўзилашди. Аммо бутун бойлик нобуд бўлди, ҳамма меҳнат зое кетди. Қўзичоқлар туғилган кун-ёқ лой ва гўнг шилтаси устида ҳаром ўлиб қолаверди. Қолганлари ҳам йўталарди, хирилларди, ичи кетиб бир-бировларини булғаб ифлос қилиб ташлашарди. Боласиз қолган совлиқлар маърашарди, югуришарди, тўлғоқ тутиб ётганларини туртиб, босиб ўтишарди. Буларнинг ҳаммаси, қандайдир, ғайритабиий офат эди. Эҳ, қўзилаш, ҳеч бўлмаганда, бир оз секинлашган-да эдими! – Танабойнинг истаги шу эди.

Совлиқлар эса худди маслаҳатлашиб қўйишгандай, бирининг кетидан бири, бирининг кетидан бири қўзиларди.

Танабойнинг қалбида даҳшатли адоват ўти ёндики, бу ярамас қўйхонада содир бўлган жамики нарсаларга: қўйларга ҳам, ўзига ҳам, ўз ҳаётига ҳам, бу ерда жон бериб, жон олиб юрган ишига ҳам нафрати ошиб кўз олдини қоронғилик қоплай бошлади.

У бир оз эс-ҳушини йўқотиб қўйди, ўй-хаёллардан кўнгли беҳузур бўла бошлади. Уларни қанчалик қувиб юборишга уринмасин, яна нари кетмай қалбига, миясига жойлашиб олмоқчи бўларди: «Нега бундай? Бу кимга керак эди? Нега биз қўйларни қўзилатяпмиз, уларни сақлай олмасак? Ким айбдор бунга? Ким? Жавоб бер, ким? Сен ва сенга ўхшаган вайсақилар. Биз ҳаммасини кўтарамиз, етиб олиб, ўзиб кетамиз, сўз берамиз. Чиройли гапирамиз. Мана кўтар энди, ҳаром

ўлган кўзичоқларни. Чиқариб ташла уларни. Хув ана-ви ҳалқобда ўлиб ётган совлиқни судраб кел. Кўрсат ўзингни, ким эканлигингни...»

Айниқса кечалари тиззасигача лойда ва қўй сийди-гида шалоплаб кечиб юраркан, аламли ва изтиробли ўйлардан Танабойнинг нафаси қисиларди.

О, бу кўзилатиш палласининг уйқусиз тунлари! Оёқ остингда бижиб кетган гўнг ботқоғи, тепангдан ёмғир куймоқда. Шамол қўйхонада худди даладагидек кезиб юрар, чироқларни ўчирар эди. Танабой янги туғилган кўзичоқларни босиб олмаслик учун пайпасланиб, қоқилиб-суришиб, кафтларини ерга қадаб, тиззалаб юриб боради, чироқни топиб ёқади ва унинг ёруғида ўзининг гўнгга ва қонга беланиб қоп-қора бўлиб шишиб кетган қўллари кўради.

У кўпдан бери ўзини ойнада кўрмаган эди. Сочлари оқариб, ўзининг анча кексайиб қолганини сезмасди. Энди уни кексалар қаторига қўшса бўларди. Ўзига қарай олмасди, бунга фурсати йўқ эди. Овқатланишга, ювинишга вақти йўқ эди. Бир зум ўзига ҳам, бошқаларга ҳам тинчлик бермасди. Ишнинг бундай фожиали аҳволда бораётганлигини кўриб ёш сақмончи қизни отга мингизди:

– Йўртиб бориб Жўрани топгин. Айтгин, тез келсин, агар келмайдиган бўлса у ҳолда қайтиб кўзимга кўринмасин.

Кечга томон қиз от чопиб келди, кўм-кўк кўкариб, бутунлай увиб кетган ҳолда отдан сакраб тушди:

– Касал экан у, Танака, тўшакда ётибди, бир-икки кундан сўнг ўлсам ҳам бораман, деб айтди.

– Бу касалдан боши чиқмасин! – деб сўқинди Танабой.

Жайдар унинг танобини тортиб қўймоқчи бўлди-ю, лекин ботина олмади, ҳозир бунинг мавриди эмасди.

Орадан уч кун ўтгандан сўнг ҳаво очила бошлади. Булутлар эринчоқлик билан судралиб кетишди, тоғлардан туман кўтарилди. Шамол тинди. Бироқ кеч

кириб қолган эди. Бу кунлар ичида бўғоз совлиқлар шу даража ориқлаб кетган эдики, ҳатто уларга қараб бўлмасди. Озиб-тўзиб, ингичка оёқ устида, пуфлагандай катта қоринларини осилтириб туришарди. Уларни сут эмизувчи совлиқ деб қандай айтиш мумкин! Ҳозирча қўзилаб тирик қолган совлиқлар, қўзичоқлардан кўпчилиги баҳорга чиқиб олиб, кўкатга оғзи теккандан кейин соғайиб кетишармикин? Эртами-кечми, касаллик уларни йиқитади. Йўқса, «хўрда» бўлади: ундан на жун, на гўшт олиш мумкин...

Ҳавонинг эндигина очилиши билан яна бошқа фалокат юз берди – ер юзи музлай бошлади. Бироқ тушга бориб юмшади. «Эҳтимол, яна қолганини сақлаб қолиш мумкин бўлар», қувониб кетди Танабой. Яна белкурак, паншаха, замбилни ишга солишди. Оз бўлса ҳам қўйхонага йўл очиш керак, бўлмаса қадам босишга йўл йўқ. Бу билан бир оз машғул бўлди. Ҳали яна онасиз қолган қўзичоқларни овқатлантириши, уларни боласиз совлиқларнинг ёнига олиб бориши керак. Улар эса бўйсунмас, бегона қўзичоқларни яқинига йўлатмас эди. Қўзичоқлар тумшуқчалари билан туртиб-ниқтаб сут сўрашар, муздек оғизчалари билан бармоқларни тортқилаб сўришарди. Туртиб олгудай бўлсанг плашнинг ифлосланиб кир бўлиб кетган барини шимишар, овқат қидиришар эди. Маъраб юрган қўй тўдалари орқасидан чопишарди.

Кўз ёши қилсами ёки тарс ёрилиб кетсами. Бу хотинлардан ва ёш қизлардан яна бошқа нимани ҳам талаб қилиши мумкин. Оёқда аранг туришибди. Шилта ҳўл плашда юрганларига қанча бўлди. Уларга ҳеч нима демасди Танабой. Лекин бир сафар ўзини тутиб туролмади. Кекса хотин қўйларни куннинг ярмида қўрага ҳайдаб келди, Танабойга ёрдамлашмоқчи бўлди. Танабой қўйларнинг аҳволидан хабар олмоқчи бўлиб югуриб чиқди. Уларга кўз ташлаши билан тутақиб кетди. Қўйлар турган жойида бир-бировининг

жунини ямлаб ейишаётган эди. Демак, бу қўйлар очлигидан ўлиб кетадиган бўлибди. Танабой югуриб бо-риб аёлга ўшқирди:

– Ҳа кампир, сенга нима бало бўлди? Кўрмаяпсанми! Нега нафасинг чиқмайди? Йўқол бу ердан! Отарни ҳайда. Уларни бирон ерда тутиб турма. Бир-бирининг юнгини ғажишга ҳам йўл қўйма. Бирор дақиқа ҳам тўхтатма. Бўлмаса ўлдираман!

Бу ерда яна бошқа фалокат – эгизак туққан совлиқлардан бири ўз болаларини яқинига йўлаттирмапти. Уларни сузиб, тепиб ҳайдаб юборади. Қўзичоқлар бўлса интилиб, зорланиб йиғлашарди. Бу ҳол она қўйнинг жон сақлаб қолиш учун қўзичоқларни эмизишдан инстинктив равишда воз кечганида юз бериши мумкин, чунки унинг организми куч-қувватдан кетган бўлиб, бошқани боқишга ҳоли келмайди. Бу ходиса юқумли касаллик сингаридир. Битта совлиқ боласини эмизмаса, бошқалар ҳам ундан ўрнак олади.

Саросимага тушиб қолди Танабой. Улар қизча билан биргаликда очлиқдан бир-бирини еб қўйиш ҳолига келган она қўйларни қўзичоқлари билан қўй қўрага қамаб, бу ерда уларни ўз болаларини эмизишга мажбур этдилар. Танабойнинг ўзи совлиқларни тутиб турди, қизи эса қўзичоқларни уларнинг елинига олиб борди. Бироқ она қўй айланиб, буралиб, типирчиларди. Қизча бу ишни уддалай олмади.

– Ота, улар эмиша олмаяпти.

– Эмишади, ўзинг уддасидан чиқа олмаётгандирсан.

– Йўғ-е, кўряпсиз-ку, улар йиқилиб тушишяпти. – Қизчанинг йиғлаб юборишига оз қолган эди.

– Қани ушлаб тур-чи, мен ўзим!

Кошки унинг кучи етса она қўйни ушлаб туришга. Отаси қўзичоқни эмчагига тутиши, у эндигина эма бошлаши билан она қўй бирдан ўрнидан қўзғалиб қизчани йиқитиб қочиб қолди. Танабойнинг тоқати

тоқ бўлди. Қизининг юзига бир шапати урди. У ҳеч қачон болаларини урмаган эди. Энди эса аламини қизидан олди. Қизча бурнини тортиб йиғлай бошлади. Танабой бўлса уни ташлаб, қўл силтаганча чиқиб кетди.

Бир оз юриб қайтиб келди, қизидан қандай кечирим сўрашни билмасди. Унинг ўзи чопиб келди:

– Ота, она қўй қўзичоқларни эмиза бошлади. Биз ойим билан уларни совлиқларга тута бошладик. У энди қўзичоқларни тепиб ҳайдамаяпти.

– Ундай бўлса жуда соз, яша қизим.

Бирдан ўзини енгил ҳис қилди Танабой. Гўё ишлар бир оз юришгандай. Эҳтимол, қолганларини яна сақлаб қолиш мумкин бўлар. Кўряпсанми, ҳаво ҳам юмшаяпти! Ногаҳонда, чинакам баҳор бошланиб, чўпоннинг қора кунлари ўтиб кетса? Яна у ишга тутинди. Ишлаш, ишлаш – фақат шу йўл билангина уларни сақлаб қолиш мумкин.

Отда ўспирин йигит – ҳисобчи келиб қолди. Хайрият... Аҳвол қалай, деб сўрайди.

Танабойнинг сўкиб юборишига сал қолди. Энди нимасини сўрайсан?

– Илгарироқ қаерда эдинг?

– Қаердаси нимаси? Отарма-отар айланиб юрибман, якка ўзим улгуролмаяпман.

– Бошқа отарларда аҳвол қалай?

– Аҳвол чатоқ, шу уч кун ичида кўпи қирилиб кетди.

– Чўпонлар нима дейишяпти?

– Эҳ, сўраманг. Сўкинишади. Бир хиллари гаплашишни ҳам истамайди. Бектой мени ҳовлидан ҳайдаб чиқарди. Жаҳли чиқиб юрибди, яқинига йўлаб бўлмайди.

– Ҳа-а. Унинг олдига чопиб бориб келай десам бош қашишга ҳам қўл тегмайди. Ишдан бўшаб бирров бориб келарман, сен-чи?

– Мен қандай бора оламан? Ҳисоб олиб бораётган бўлсам.

– Бизга бирон ёрдам келадими?

– Бўлади. Жўрани соғайиб чиқибди дейишяпти. Араваларда пичан, похол юборган эмиш. Отхоналардаги ем-хашакнинг ҳаммасини олишибди. Ўлса ҳам отлар ўлсин деган эмиш. Ҳа, араваларни қаердадир тикилиб қолишган дейишади, йўлларнинг қанақа эканлигини ўзинг кўряпсан-ку.

– Йўллар эмиш! Нега илгарироқ ўйлаб кўришмади? Бизда ҳамма вақт шунақа. Энди араваларни юборишдан на фойда. Ҳали мен уларнинг адабини бериб қўяман! – дўқ урди Танабой. – Сўраб ўтирмасдан ўзинг бориб кўргин, ҳисоблаб ёзавергин. Энди менга барибир! – деди ва сўзни кесиб, қўйхонага – совлиқларни туғдиришга кетди.

Бугун яна ўн бешта совлиқ қўзилаган эди. Танабой бориб қўзичоқларни йиғиб олди. Қараса, ҳисобчи унга қоғозни узатяпти:

– Ўлган қўйларга қўл қўйинг.

Танабой қарамасдан қўл қўйди. У шундай зарб билан имзо чекдики, қалам синиб кетди.

– Хайр, Танака. Балки бирон гапингиз бордир, айтинг етказаман.

– Айтадиган ҳеч қандай гапим йўқ, – деди, кейин шундай бўлса-да, йигитчани тўхтатиб: – Бектойникига кириб ўт. Айтгинки, эртага вақт топиб тушликка етиб бораман.

Танабой беҳуда ташвишланган эди. Бектойнинг ўзи илгарироқ етиб келди. Келганда яна қандай етиб келди денг...

Ўтган кеча яна шамол эсиб, эрталабгача пишак изи қор ёғиб чиқди. Қўрада, тун бўйи оёқда туриб чиққан қўйлар устини оқартириб қўйди. Улар энди ётишмасди. Ғуж бўлиб олиб, қимир этмасдан атрофдаги ҳамма нарсага бепарво туришарди. Ем-хашаксиз узоқ қолиб кетишди. Баҳор билан қиш ўртасидаги кураш жуда ҳам чўзилиб кетди.

Қўйхона совуқ. Қор учқуни томнинг ёмғир ювиб кетган жойларидан учиб тушиб, чироқнинг хира ёруғида парвонадек айланиб, секингина пастга, совуқдан қотган қўй ва қўзичоқларнинг устига қўнарди. Танабой бўлса қаттиқ жангдан кейин ўликларни кўмиш командасидаги солдатдек ҳамон қўйларнинг орасида туртиниб-суртиниб ўз хизматини бажариш билан овера эди. Энди у ўзининг оғир аҳволига кўниккан, оғир хаёллари, ғазаби аламзадаликка айланди. Аламлари юрагига наштар бўлиб қадалиб, эгилишга ҳам имкон бермас эди. У этиги билан шалтоқда шалоплаб кечиб, ўз ишини бажариб юраркан, бу тунги соатларда баъзан ўзининг ўтган ҳаётини эсларди...

У ёшлик кезларида дастёр чўпон бола бўлиб юрганди. Акаси Қулибой билан биргаликда бир қариндошларининг қўйларини боқиб юришарди. Орадан йил – ўн икки ой ҳам ўтди, улар фақат овқат учун, кундалик тирикчилик ўтказиш учун ишлаб юрганлари маълум бўлди. Хўжайин уларни алдади. У гаплашишни ҳам истамади. Шу тариқа улар оёқлари йиртиқ чорикларни судраб куп-қуруқ, эски халталарини елкаларига осганча жўнаб кетдилар. Кетатуриб, Танабой хўжайинга дўқ урди:

«Қараб тур, мен улғайганимдан кейин буни эсингга солиб қўяман». Қулибой эса ҳеч нима демади. У укасидан чамаси беш ёшлар катга эди. У бу билан хўжайинни кўрқита олмасликларини билар эди. Ўзи хўжайин бўлиб қўйларга, ерларга эга бўлса унда бошқа гап. «Хўжайин бўлсам – ишчиларни ҳеч қачон хафа қилмайман», деб айтган эди у ўша кезларда. Шу билан улар ўша йили ажралишиб кетдилар. Қулибой бошқа бойнинг қўйларини боқишга кетди, Танабой бўлса Александровкага бориб, муҳожир рус деҳқони Ефремов қўлида батрак бўлиб ишлади. Бу киши унча бадавлат бўлмай, бир жуфт хўкизи, бир жуфт оти ва ўз ерига эга эди. Ғалла экарди. Авлиё ота шаҳарчасидаги вольцовкалик тегирмонда буғдой торттирарди. Ўзи эр-

тадан то кечгача ишларди. Танабой кўпроқ унинг хўкизларига ва отларига қараш билан овора бўларди. Талабчан эди, аммо адолатсизлик ҳам қилмасди. Белгиланган ҳақни бериб турарди. Ўша даврдаги қирғиз камбағаллари доимо ўзларининг ҳамюртлари қўлида ишлашдан кўра рус хўжайинларига ёлланишни афзал кўришарди. Танабой русча гапиришни ўрганиб олди. Хўжайини билан биргаликда Авлиё ота шаҳарчасига юк ташиб, дунёнинг борди-келдисидан бир оз хабардор бўлиб қолди. Кўп ўтмай революция юз бериб, ҳамма нарса остин-устин бўлиб қолди. Танабойларнинг замони келди.

Танабой овулга қайтиб келди. Энди ўзгача ҳаёт бошланган эди. Ер ҳам, эрк ҳам, ҳуқуқ ҳам ҳаммаси бирдан келган эди. Танабойни батрақлар комитетига сайлаган эдилар. У Жўра билан ўша йиллари учрашган эди. Жўра хат-саводли эди, ёшларни ёзишга, ҳижжалаб ўқишга ўргатарди. Танабой сингари батрақлар учун қандай бўлмасин хат-савод ўрганиш жуда зарур эди. Танабой Жўра билан биргаликда комсомол ячейкасига киришди. Улар партияга ҳам бир вақтда ўтишган эдилар. Ҳаммаси ўз йўлида кетаётган эди, камбағаллар энди қийинчиликлар билан катта йўлга тушиб олаётган эдилар. Коллективлаштириш бошланганда Танабой бу ишга бутун вужуди билан берилиб кетди. Ер, қорамол, меҳнат, истак-орзуларнинг ҳаммаси умумий бўлганлигидан янги деҳқон турмуши учун курашда у жонбозлик кўрсатмаса, ким кўрсатарди. Йўқолсин қулоқлар! Жангу жадал, кескин кураш даври бошланди. Кундуз эгарда, тунда мажлис, кенгашларда юришар, қулоқларни рўйхатга олишарди. Бойлар, муллалар ва бошқа бойиб кетган кишилар даладаги ўтлар сингари супуриб ташланган эди. Янги майсаларнинг униб чиқиши учун далаларни тозалаш керак эди. Қулоқларни тугатиш рўйхатида Қулибой ҳам борлиги маълум бўлиб қолди. Ўша кезларда Танабой мажлис ва митинг ўтказиб

от чошиб юрар экан, акасига жир битиб қолган эдн. Бир бевага уйланиб олди, хўжалиги ривожлана бошлади. У қўй, сигир, бир жуфт от, қулунли соғиладиган бия, омоч, борона ва бошқа нарсаларга эга эди. Йиғим-терим пайтида ишчилар ёллар эди. Уни бой-бадавлат бўлиб кетди, деб бўлмас эди. Аммо камбағал ҳам эмас эди. Яхши еб, яхши ишларди ҳам.

Қишлоқ Советининг мажлисида навбат Қулибойга келганда Жўра:

– Қани ўртоқлар, бир ўйлашиб кўрайлик. Уни қулоқ қилиш керакми ёки йўқми? Қулибой сингари кишиларнинг қолхозга фойдаси тегиб қолмасмикин. Унинг ўзи камбағаллардан чиққан бўлса. Тескари ташвиқот олиб борган бўлмаса, – деди.

Қулибой ҳақида турлича гаплар бўлди. Ким унинг тарафини олди, кимлар қарши чиқди. Сўзламаган Танабой қолган эди. У қарға сингари хурпайиб ўтирган эди. Ўгай ака бўлса ҳам барибир ака. Лекин унга қарши бориши керак. Улар бир-бировларини кам кўришса ҳам тинч-тотув яшашарди. Ҳар бири ўз иши билан овора эди. Унга тегманглар деса, унда бошқалар нима бўлади – бошқаларнинг ҳам ҳимоячиси, қариндош-уруғлари топилиши мумкин. Ўзларинг ҳал қилинглари деса-чи, инига уриб кетди, дейишлари мумкин.

Одамлар унинг нима дейишини кутаётган эдилар. Улар Танабойнинг ғазабланаётгани учун ҳам кутаётган эдилар.

– Сен, Жўра, ҳамма вақт шунақа қиласан! – сўзлай бошлади у ўрнидан тураркан. – Газеталарда китобий одамлар ҳақида, жойлардаги зиёлилар ҳақида ёзадилар. Сен ҳам зиёлисан. Сен доимо шубҳаланасан, бирон ишқал чиқиб қолмасин деб чўчиганинг-чўчиган. Нимага шубҳаланиш мумкин? Рўйхатда бор экан – демак, қулоқ! Ҳеч қандай раҳм-шафқат ҳам керак эмас! Совет ҳокимияти учун мен ўз отамга ҳам раҳм-шафқат

қилмайман. У бўлса менинг акам, сизлар хижолат тортмасангизлар ҳам бўлади. Сизлар йўқ десангиз, уни менинг ўзим қулоқ қиламан.

Қулибой эртасига уникага келди. Танабой акасини совуқ кутиб олди, кўришиш учун қўл ҳам бермади.

– Нима учун мени қулоқ қиласизлар? Ахир батрак бўлиб ишламаганмидик? Ахир бой ўз ҳовлисидан сен билан мени ҳайдаб юбормадимми?

– Энди бунинг аҳамияти йўқ. Сенинг ўзинг бой бўлиб қолдинг.

– Қандай бой бўлайин мен? Ўз меҳнатим билан топдим-ку бунинг ҳаммасини. Ҳеч нарсани аямайман, керак бўлса олинглар ҳаммасини. Фақат нега мени қулоққа чиқарасизлар? Худодан кўрқ, Танабой!

– Барибир сен душман синфсан. Биз эса колхоз куришимиз учун сени йўқотишимиз керак. Сен бизнинг йўлимизда кўндаланг бўлиб турибсан, биз эса сени йўлдан олиб ташлашимиз керак...

Бу уларнинг сўнгги сўзлашиши эди. Мана, орадан йигирма йил ўтди-ки, улар бир-бири билан гаплашгани йўқ. Қулибойни Сибирга сургун қилганларида овулда қанча гап-сўз бўлди. Танабойни озчилик ҳимоя қиларди. Кўпчилик эса: «Бунақа уканинг бўлганидан бўлмагани яхши. Садқаи насаб кетсин», деб қораларди. Айрим кишилар тўғридан-тўғри юзига айтарди. Очиғини айтганда одамлар ундан юз ўгирган эдилар. Ошкора суратда бўлмаса ҳам, унинг номзодини кўрсатганларида овоз беришдан бош тортиб, бетараф қоладиган бўлдилар. Шу тариқа у бора-бора активдан четга чиқиб қолди. Барибир, у қулоқлар колхозларга ўт қўйиб, кишиларни отганларидан сўнг ўзини оқлаб олди, энг муҳими, колхоз жонланиб, йилдан-йилга ишлар юришиб кетди. Энди бутунлай ўзгача ҳаёт бошланган эди. Йўқ, ўша тобда бўлиб ўтган ишларнинг ҳаммаси зое кетмади.

Танабой ўша йиллардаги бўлиб ўтган ҳамма нарсаларни ипидан-игнасигача хотиридан ўтказди. Гўё унинг бутун ҳаёти колхозлар кучга кирган ўша ажойиб дамларда ўтиб кетгандай эди. У яна ўша кезлардаги «Қизил дуррали зарбдор қиз» ашуласини эслади, колхозга биринчи марта берилган полуторка машинасини, унинг кабинасида қизил байроқ ушлаб турганини эслади.

Танабой туни билан қўйхона атрофида юрди, ўзининг оғир вазифасини ўтади ва аламли ўйларни ўйлади. Нега энди ҳаммаси чок-чокидан ажралиб кетяпти? Балки бошқа йўлдан кетишгандир? Эҳтимол, янглишишгандир. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Танланган йўл – тўғри йўл эди. Бўлмаса нега ундай бўлди? Адашиб қолишдимикин? Йўлдан озишдимикин? Қачон ва қандай юз берди бу аҳвол? Мана энди мусобақа деган гаплар ҳам чиқиб қолди – мажбуриятга ёзишяпти, бу ерда аҳволинг нима кечди, сенга нима бўлди, нима қўйди, бу билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Илгари қизил, қора доскалар бўларди, ҳар куни қанча гап-сўз, қанча баҳслашувлар бўларди: кимни қизил доскага, кимни қора доскага ёзишди, кишилар учун бу муҳим эди. Энди бўлса буларнинг ҳаммаси эскирган, вақти ўтиб кетган нарсалар эмиш. Хўш, улар нима билан алмашди? Куруқ гап, ваъдабозлик. Амалда ҳеч нарса йўқ. Нега шундай? Буларнинг ҳаммасига ким айбдор?

Бундай чексиз ўй-хаёллардан Танабой толиқиб кетди. Калаванинг учини тополмай гангиб қолди. Ишнинг кўплигидан каловлаб қолди. У ёш сақмончи қизнинг деворга суяниб бош қўйганини кўрди. Яллиғланиб қизариб кетган кўзларининг юмилиб, уйқу билан олишаётганини ва кейин секин сирғалиб ерга ўтириб қолиб бошини тиззасига қўйганича ухлаб қолганини кўрди. Уни уйқудан уйғотмади.

Ўзи ҳам деворга суянганича секин пастга сирғалиб туша бошлади ва ўзини тута олмай, елкасидаги оғирлик уни ҳам аста-секин пастга бука бошлади.

У бўғиқ қийқириқдан ва қандайдир ерга бир нарса-нинг «гум» этиб урилганидан уйғониб кетди. Хуркиб сакраб кетган қўйлар унинг оёқларини босиб ўтишди. Танабой нима гап эканлигини билмасдан ўрнидан ирғиб туриб, атрофни кўздан кечира бошлади. Тонг ёришиб қолган эди.

– Танабой, Танабой, ёрдам бер, – деб чақираётган эди хотини.

У томон сақмончи хотинлар, уларнинг орқасидан Танабой югуриб боришди. Қарасалар, у шифтдан қулаб тушган тўсин ёғоч остида ётарди. Тўсиннинг бир учи ёмғир ювиб кетган девордан сирғалиб чиқиб, чириб қолган томнинг оғирлигидан қулаб тушган эди. Уйқудан асар ҳам қолмади.

– Жайдар! – бақириб юборди у, елкаси билан тўсиннинг тагига кириб зарб билан кўтараркан.

Жайдар вой-войлаганича ёғоч остидан эмаклаб чиқди. Хотинлар бир нарсалар деб йиғлаб уни пайпаслаб кўра бошладилар. Кўрқувдан ҳеч нарсани тушунолмай қолган Танабой уларни ҳар томонга суриб, қалтироқ қўллари билан хотинининг фуфайкаси остини пайпаслай бошлади:

– Нима, нима бўлди сенга?

– Вой, белим! Белгинам!

– Лат едимикин? Қани, қани! – у дарҳол плашини ечди, унга Жайдарни солганларича қўйхонадан олиб чиқдилар ва палатага олиб бориб кўра бошладилар. Сиртдан ҳеч қандай лат емагандай эди. Аммо аслида қаттиқ шикастланганди. Оғриқ азобидан қимирлай олмасди.

Жайдар йиғларди:

– Энди нима бўлади? Бу фалокат қаёқда кутиб турган экан, шундай долзарб кунларда-я, энди ҳолларинг нима кечади?

«Эй Худо! – деди Танабой хаёлан. – Тирик қолганига шукр қилса-чи, бу бўлса? Қуриб кетмайдими бу иш! Фақат соғ-омон бўлсак бўлгани, боёқишим...»

У хотинининг бошини силай бошлади:

– Нима бўлди сенга, Жайдар, тинчлан, соғайиб оёққа туриб кетсанг бўлгани. Бошқа ишлар учун ҳеч ташвиш тортма, эплеймиз...

Шундан кейингина аёллар ўзларига келиб, бир-бирларига гал беришмасдан Жайдарга насиҳат қилиб, уни тинчлантира бошладилар. Жайдар ҳам енгил тортгандек, кўз ёши аралаш кулимсиради.

– Майли, бу воқеа содир бўлганидан хафа бўлманг, мен узоқ ётмайман, бир-икки кундан сўнг туриб кетаман, ана кўрасиз.

Аёллар унга ўрин солишга ва гулхан қалашга ҳозирлик кўрдилар, Танабой эса қўйхонага қайтиб кетди. У бахтсизлик ёнлаб ўтиб кетганига ҳамон ишонмасди.

Янги ёққан юмшоқ қор узра оппоқ тонг ота бошлади. Қўйхонада Танабой тўсин остида қолган қўйни топиб олди. Боя улар буни кўришмаган экан. Қўзичоқ ўлиб ётган совлиқнинг елинини тумшуқчаси билан турткилаб ётган эди. Хотинининг саломат қолганини эслаб, бу ҳол Танабойга янада қўрқинчли ва янада қувончли туйилди. Танабой онасиз қолган қўзичоқни олиб унга бошқа совлиқни излашга кетди, сўнг тўсин остига деворга суяб тиргович қўйди, у ёқда хотинининг ҳоли нима кечганидан хабар олиш учум бориш зарурлиги ҳақида ўйларди.

Ташқарига чиққанда яқиндаги қор устида секин тентиб юрган қўйлар сурувига кўзи тушди. Бегона бир чўпон қўйларни у томон ҳайдаб келаётган эди. Бу қандай отар бўлди? Нега у қўйларни бу ёққа ҳайдаб келяпти? Улар аралашиб кетади-ю, қандоғ бўлди? Танабой бу овсар чўпоннинг бировнинг яйловида юрганини айтиб огоҳлантирмоқчи бўлди.

Танабой яқинроқ бориб, отарни Бектой қувиб юрганини кўрди.

– Эй, Бектой, сенмисан?

У ҳеч нима демади. Индамасдан қўйларни у томон ҳайдаб келаверди, таёқ билан қўйларнинг орқасига дўппослаб урарди, «Ие, бу бўғоз совлиқларга нега мунча азоб беряпти!» – Танабойнинг жаҳли чиқди.

– Қаёқдан келяпсан? Қаёққа? Ассалом алайкум.

– Бир жойдан. – Қаёққа бораётганимни эса ўзинг кўриб турибсан. – Бектой унга яқин келди, белини чилвир билан маҳкам боғлаб, қўлқопини қўйнига – плашининг остига тикиб қўйган эди.

Таёғини орқасида тутганича бир неча қадам нарида тўхтади, аммо саломлашмади. Жаҳл билан тупурди-да, қор устидаги тупугини оёғи билан ишқалади. Бошини бирдан кўтарди. Ўсиб кетган қоп-қора соқоли худди унинг ёш ва чиройли юзига ёпиштириб қўйилгандай эди. Жавдираб турган ўткир кўзлари қовоқ остидан хўмрайиб нафрат ва адоват билан қарарди. У яна тупурди, титраб-қақшаб қўлида ушлаб турган таёғини силтаб, қўйлар томон ишора қилди.

– Ол уларни. Истасанг сана, истамасанг ўзинг биласан, уч юз саксон беш бош.

– Нима учун?

– Кетаман.

– Кетаманинг нимаси? Қаёққа кетасан?

– Бошим оққан томонга.

– Ахир мен айбдорманми?

– Айбинг шуки, сен мени оталиққа олгансан.

– Нима бўпти? Тўхта, тўхта дейман, қаёққа? Қаёққа отланяпсан? – фақат шундагина Танабой ўз оталиғидаги чўпоннинг ниятини англаб етган эди. Бошига қўйилиб келган қондан юраги сиқилиб, қизишиб кетди. – Нега бундай бўлди? – деди у саросимага тушиб.

– Бўлар иш бўлди. Қўлимдан келгани шу. Жонимдан тўйдим.

– Сен нималар деётганингни тушуняпсанми? Бугун-эрта совлиқларинг кўзилайди-ку. Қандай қилиб кетасан?

– Шундай қилиб, биз билан шундай муомала қилар эканлар, биз ҳам шундай қилишимиз керак. Хайр! – Бектой таёқни боши узра бор кучи билан айлантириб улоқтириб юборди-да, нарига юриб кетди.

Танабой ҳайрон бўлиб, турган жойида қотиб қолди. Сўзлашга сўз ҳам тополмади. У бўлса орқасига қарамасдан одимлаб кетаётган эди.

– Эсингни йиғ, Бектой! – Танабой унинг орқасидан югурди. – Бундай қилиш ярамайди. Нима қилаётибман деб ўйлаб кўр! Эшитяпсанми?

– Қўйсанг-чи! – Бектой кескин бурилди. – Буни сен ўйлаб кўр. Мен эса одамлар қандай яшаётган бўлса шундай яшашни истайман. Менинг бошқалардан бирор ерим камми? Мен ҳам бошқалар сингари шаҳарда ишлаб, маош олишим мумкин. Нега мен бу ерда қўйлар билан бирга нобуд бўлиб кетай. Ем-хашак бўлмаса, қўйхона бўлмаса, бирон бошпана бўлмаса. Мени тинч қўй. Ишингга боравер. Жонингни Жабборга бериб, гўнгга ботиб ўл! Ўзингга бир қара, кимга ўхшаб кетибсан. Бу ерда ҳалок бўласан. Сенга бу ҳам камлик қилади. Яна ўртага шиорлар ташлайсан. Бошқаларни ҳам ўз орқангдан эргаштирмоқчи бўласан. Унақаси кетмайди! Меники бўлди! – деди-ю, оппоқ қор устидан шундай шиддат билан юриб кетдики, унинг излари қорайиб сувга тўлиб қолди.

– Бектой, сен сўзимга қулоқ сол! – унга етиб олди Танабой. – Мен сенга ҳаммасини тушунтираман.

– Бошқаларга тушунтир, сўзингни тинглайдиган аҳмоқ йўқ!

– Тўхта, Бектой, гаплашиб олайлик.

– Бектой унинг сўзларини эшитишни истамай жўнаб қолди.

– Судга тушасан!

– Шундан кўра судга тушган ҳам маъкул! – жаҳл билан жавоб қайтарди Бектой ва бошқа ўгирилиб қарамади.

– Сен қочоқсан!

У кетаверди.

– Бунақаларни фронтда отиб ташлашади!

– У тўхтамай кетаверди.

– Тўхта, дейман! – Танабой унинг енгидан ушлаб олди. У эса қўлини тортиб олиб юришда давом этди.

– Бунга йўл қўймайман, кетишга ҳақинг йўқ! – Танабой унинг елкасидан буриб тортди ва ногоҳ кўз ўнги хиралашиб атрофдаги оппоқ тепалар гир айланаётгандай туйилди. Кутилмаганда жағига келиб тушган мушт уни оёқдан қулатган эди. У гир айланган бошини кўтарганда Бектой аллақачон тепалик ортида ғойиб бўлган эди. Унинг орқасидан занжир ҳалқалари сингари ёлғиз оёқ излари қорайиб қолган эди.

– Соб бўлди бу йигит, кетди, – деб инграрди Танабой кафтларини ерга тираб қаддини ердан кўтараркан. Ўрнидан турди. Қўллари қор аралаш лойга ботган эди. Нафасини ростлаб олди. Бектойнинг қўйларини тўплаб, бошини қуйи солганича, ўз отари томон ҳайдаб кетди.

XVII

Овуддан чиққан икки отлиқ тоғ томон йўл олган эди. Уларнинг бири саман отда, иккинчиси тўриқ отда. Отларнинг думи қаттиқ тугиб қўйилган, афтидан, улар олисга кетишаётган эди. Қор аралаш лой парчалари туёқ остидан шалоплаб отилиб чиқиб, сачраб кетарди.

Гулсари таранг жиловни тортиб гижинглаганча шаҳдам қадам ташлаб борарди. Хўжайини соғайгунча у қантариқда дам олволган эди. Бироқ ҳозир ҳам унинг устида хўжайини эмас, балки чарм пальто устидан кийган брезент плашининг барларини очиб юборган аллақандай нотаниш киши ўтирар эди. Унинг кийимларидан бир оз краска ва резинка ҳиди келиб турарди. Жўра бўлак отда, унинг ёнида борарди. Йўрғани у тумандан келган ўртоққа берган эди. Гулсари унга ким мингани билан иши йўқ эди. Йилқи-

дан, аввалги хўжайинидан ажратиб олганларидан буён унга кўп кишилар минган эди. Ҳар хил одамлар – яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, эгарда қулай ва ноқулай ўтирганлар ҳам бор эди. Олифталарнинг ҳам қўлига тушди. Улар отга мингандан кейин суюлиб кетишар эди! Улар жон-жаҳдлари билан отни чоптириб бирдан жиловини тортиб тўхтатар, олдинги оёқлари билан тикка турғизар ва яна уриб ҳайдар ва яна жилловини зарб билан тортганча таққа тўхтатар эдилар. Нима қилаётганини ўзлари билмасдилар, фақат ҳамма унинг Гулсарида кетаётганини кўришса бас. Ҳамма-ҳаммасига кўникиб қолган эди Гулсари. Уни отхонада сақлаб зериктириб қўймасалар бўлгани. У ҳамон аввалги ҳавас, аввалги иштиёқ: югуриш, югуриш ва яна югуриш иштиёқи билан яшарди. У кимни олиб борапти, бунинг унга аҳамияти йўқ. Бунинг от устида бораётган киши учун фарқи бор эди. Саман йўрғани бериб қўйишибдими, демак, уни ҳурмат қиладилар, ундан ҳайиқадилар. Кучли ва чиройли от эди Гулсари. Унга минган киши тинч, роҳат қилиб борарди.

Бу сафар йўрғага колхозга вакил қилиб юборилган туман прокурори Сегизбоев минган эди. Унга колхоз парторги ҳамроҳ бўлиб борар эди – бу катта ҳурмат. Парторг оғиз очмасди, эҳтимол чўчиётгандир: қўзилатиш ёмон аҳволда. Жуда ёмон эди. Шундай экан оғиз очмагани, чўчигани маъқул. Қуруқ сўзлар билан гапга аралашидан нима фойда. Пастки лавозимдаги киши юқори лавозимли кишидан ҳайиқмоғи керак. Акс ҳолда ҳеч қандай тартиб-интизомнинг бўлиши мумкин эмас. Шундайлари ҳам бўладики, улар итоатларидаги кишиларни ўзлари билан тенг кўриб муомала қилишади, кейин шу кишиларнинг ўзидан панд ейишади, ҳасратларидан чанг чиқади. Ҳокимият – катта иш, масъулиятли иш, уни бошқариш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Сегизбоев эгар устида йўрғанинг бир текисда қадам ташлашига монанд тебраниб, шуларни ўйлаб борарди,

унинг кайфиятини ёмон деб ҳам бўлмасди, лекин ҳар ҳолда чўпонларни текширишга юборилаётган экан, у ерда эҳтимол кўнгилсиз аҳволга дуч келиши мумкин, бунин билар эди. Қиш билан баҳор тўқнаш келиб, бир-бирига ён бергиси келмасди, бу тўқнашувда ҳаммадан кўп қўйлар талафот кўришарди, кўзичоқлар нобуд бўларди, ҳолдан тойган совлиқлар қириларди, уларни сақлаб қолиш мумкин эмасди. Ҳар йили аҳвол шу. Бундан ҳамма хабардор. Модомики, уни вакил қилиб юборишган экан, демак, у кимнидир жавобгарликка тортиши керак. Тумандаги қўйларнинг катта қисми қирилиб кетиши ҳатто унга қўл келишини ичида билиб турарди. Ахир чорвачилиқдаги оғир аҳволга тушиб қолганига у, туман прокурори, райком бюросининг аъзоси жавобгар эмас. Биринчи котиба жавоб бериши керак. Ҳали янги, туманга яқиндагина келган, бошқаларнинг азобини ҳам у чексин. Сегизбоев бўлса, четдан қараб туради, у ёқдан юқоридаги ўртоқлар ҳам кўришсин, четдан янги котиба юбориб хато қилиб қўйишмадимикин. Буларни ўйларкан хуноби ошарди, уни сайламаганларига ҳеч чидай олмасди. Прокурор бўлиб ишлаётганига оз мунча вақт бўлди. У ўзининг нималарга қодир эканлигини неча бор исботлаб кўрсатди. Ҳечқиси йўқ, унинг дўстлари бор, бирон нима бўладиган бўлса ҳимоя қилишади. Вақт етди, энди у партиявий ишга ўтиши керак, прокурорлик стулида узоқ ўтириб қолди... Йўрға яхши, лой демай, шилта демай, кема сингари тебраниб сузиб борарди. Парторгнинг оти терлаб-пишиб кетган эди, ҳолбуки йўрға эндигина тер чиқара бошлаганди...

Жўра бўлса ўз ўйлари билан банд. Унинг ранг-рўйи бир ҳолатда, сўлғин юзи заъфарон, кўзлари киртайиб қолган. Юрак касалидан неча йиллардан бери азоб чекади. Вақт ўтган сари касали оғирлашиб борар, фикрлари мунгли эди. Ҳа, Танабой ҳақ эди. Раис бақирарди-чақирарди, лекин бундан нима фойда. Кўпинча ту-

манда қолиб кетар, доимо қандайдир иш билан банд бўларди. Партия мажлисига унинг масаласини қўйиш керак эди, туманда бўлса орқага силтаб кутиб туришни тавсия қилишади. Нимани кутиш керак? Гўё Алданов ўз истаги билан кетмоқчи, дейишарди, эҳтимол, шунинг учундир? Тезроқ кетганда маъқул бўларди. Жўрага ҳам кетиш вақти етган эди. Ундан нима фойда? Доимо касал. Шомансур таътилга келган эди, у ҳам кетишни маслаҳат берди. Кетиш мумкин-а, виждон-чи? Шомансур ақлли бола, энди кўп нарсалар ҳақида отасидан кўра яхшироқ муҳокама юрита олар эди. Қишлоқ хўжалигини қандай бошқариш ва ҳоказо, ҳаммасига ақли етарди. Уларга яхши таълим беришяпти, вақт келиб, улар ҳам таълим бераётган профессорларга етиб қолишар. Бироқ, ҳали гап нима бўлади, нима қўяди – ўлиб кетадими! Аммо ўз ғам-аламларидан бош олиб кетолмайди. Ўзингдан қочиб қутула олмайсан. Ҳа, одамлар нима дейишади? Ваъда берди, ишонтирди, колхозни қарзга ботириб, мушкул аҳволга солиб қўйди. Ўзи бўлса энди четга чиқиб олиб тинчгина яшаяпти, дейишади. Йўқ, унга тинчлик йўқ, бўлмайди ҳам, яхшиси охиригача туриб бериши керак. Ёрдамга келишар, шунча узоқ вақт ёрдамсиз қолдиришмас – фақат тезроқ келишса, келганда ҳам манавига ўхшамай чинакам, ҳақиқий ёрдам келса. Иш барбод қилинганлиги учун суд қиламиз, дейди. Суд қилсанг қилавер! Ҳукм чиқариш билан ишни тузата олармидинг. Ана келяпти, қовоғи солиқ, гўё тоғдагиларнинг бариси жиноятчилару, фақат унинг ўзигина колхоз иши учун курашади, унга буларнинг ҳаммаси бир пул, фақат хўжа кўрсингагина келиб-кетади. Аммо айтиб кўр-чи.

XVIII

Гира-шира туман ичра улкан тоғлар қад кўтариб туради. Улар кувёш нурини кўрмай қовоқ солганча хўмрайиб, баҳайбат паҳлавонлар сингари юксакликдан тумтаяди. Баҳор ҳавоси рутубатли, намгарчилик, туман.

Танабой ўз қўйхонасида жон олиб, жон беради, кун совуқ. Бирданига бир неча совлиқ қўзилаган, қўзичоқларни қўйишга жой йўқ, дод деб борадиган жой йўқ. Қўй-қўзилар маърашади, туртинишади. Барчаси ейиш-ичишни иштайди, пашша сингари қирилади. Бу ёқда яна бели шикастланиб хотини ётади. Турмоқчи бўларди-ю, қаддини ростлай олмасди. Майли, нима бўлса шу бўлар. Пичоқ бориб суякка қадалди.

Ҳамон хаёлидан Бектой кетмасди, бефойда ғазаб Танабойни руҳан эзиб, изтиробга солаётган эди. Бош олиб ётиб қолганлиги учун эмас (ўша ёқдан даф бўлсин), бошқаларнинг инига тухум қўйиб кетган какку қуш сингари ўз отарини унга ташлаб кетганлиги учун ҳам эмас, пировардида, биронтасини юбориб, унинг қўйларини олиб кетишлари ҳам мумкин эди. Бу муттаҳамнинг авра-астарини очиб ташлай олмагани, бир гап билан уни уялтириб ерга киргизиб юбормагани унга алам қиларди. Гўдак! Мишиғини эплай олмаган гўдак! Танабой бўлса кекса коммунист, бутун ҳаётини колхоз ишига сарфлаган киши унга бошлаб жавоб қайтариш учун сўз тополмаса! Чўпонлик таёғини улоқтирганича кетди бу она сути оғзидан кетмаган мишиқи. Танабой шундай воқеа юз беради деб ўйлаганмиди? Унинг жонажон иши устидан биров кулади, деб ўйлаганмиди?

«Бас!» ўзини тўхтатди у ва бир дақиқадан сўнг яна ўша фикр кўнглини буза бошлади.

Мана, яна битта совлиқ қўзилади, эгизак туғибди, қандай чиройли қўзичоқлар. Аммо уларни қаерга жойлаштирамиз? Қўйларнинг елини ҳам шалвираб ётибди, ҳа, уларда қаёқдан ҳам сут бўлсин? Демак, булари ҳам нобуд бўлади? Эҳ, фалокат! Ана, аллақачон у ерда совуқда қўй-қўзилар ўлиб ётибди. Танабой ўлимтик қўзичоқларни йиғиб олиб чиқариб ташлашга кетди. Ҳаллослаганича олдига қизчаси югуриб келди.

– Ота, бошлиқлар келишяпти.

– Майли келишаверсин, – тўнғиллаб қўйди Танабой. – Сен бор қизим, ойингга қара.

Танабой қўйхонадан чиқиб, икки отликқа кўзи тушди. «О! Гулсари! – қувониб кетди у. Қалбидаги эски тор бир овоз чиқариб қўйди. – Кўришмаганимизга қанча вақт бўлди! Унинг юришига қара, ҳамон ўшандай!..» Уларнинг бири Жўра. Йўрға отда келаётган чарм пальтоли кишини эса танимади. Тумандан биронтаси бўлса керак.

«Ҳа, ниҳоят келишди», ўйлади у аламзадалик билан. Бу ерда унинг шикоят қилиши, ўз қисматини айтиб юрагини бўшатиб олиши мумкин эди, бироқ унинг бундай қилиши мумкин эмасди, у зорланмайди, майли, улар уялишсин, улар қизаришсин. Шундай ҳам бўладими! «Ўл» деб ташлаб қўйиб, энди қораларини кўрсатишаётган бўлса...

Танабой уларнинг келишини кутиб турмай ҳаром ўлган кўзичоқларни қўйхона бурчагидаги уюмга олиб бориб ташлаш учун кетди. Шошилмасдан қайтиб келди. Улар бу орада қўрага киришган эди. Отлар оғир нафас оларди. Жўра гуноҳкор ва аянчли бир қиёфада кўринарди. Демак, дўсти олдида жавобгарлигини сезган. Йўрға от устидаги киши эса ғазабли, даҳшатли кўринарди. У ҳатто Танабой билан саломлашмади ҳам. Дарҳол тутақиб кетди:

– Бу қандай ярамас иш! Қаерга борма шу аҳвол! Бу ерда нималар бўлаётганини кўряпсанми! – ўшқирди у Жўрага юзланиб. Сўнг Танабой томон ўгирилди. – Бу нима қилганинг, ўртоқ, – деди у қўли билан нобуд бўлган кўзичоқларни Танабой олиб бориб ташлаган томонга ишора қилиб, – чўпон, коммунист, қўйлар бўлса ўляпти.

– Улар, эҳтимол, менинг коммунист эканлигимни билишмас, – ачитиб гапирди Танабой ва шу заҳотиёқ гўё унинг ичида бир нарса шартта узилгандай кўнгли вайрон, ҳамма нарса унга фарқсиз бўлиб, кўз ўнги қоронғилашди.

– Бу билан нима демоқчисан? – Сегизбоев қизариб кетди ва жим бўлиб қолди. – Социалистик мажбурият олганмисан? – Ниҳоят калаванинг учини топиб олди.

– Ҳа, олганман.

– У ерда нима дейилган эди.

– Эслай олмайман.

– Мана шунинг учун ҳам сенинг кўзичоқларинг ҳаром ўляпти! – Сегизбоев қамчи дастаси билан яна ҳалиги томонни ишора қилди ва бирдан узангидан кўтарилиб, бу сурбет чўпоннинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди.

Лекин у аввал Жўрага ёпишиб кетди:

– Сиз қаёққа қараяпсиз? Одамлар ҳатто ўз вазифаларини ҳам билмайдилар. Планни бузаяптилар, молларни ўлдирияптилар! Сиз бу ерда нима иш билан шуғулланаяпсиз! Ўз коммунистларингизни қандай тарбиялаяпсиз! Қанақа коммунист у? Мен сиздан сўраяпман?

Жўра бошини қуйи солиб жим турар, қўлида тизгинни ғижимларди.

– Бўлгани шу, – унинг учун бамайлихотир жавоб берди Танабой.

– Ҳа-ҳа, бўлгани шу. Сен зараркунандасан! Сен колхоз мулкани йўқ қилиб юборяпсан. Сен халқ душмансан. Сенинг ўрнинг партида эмас, турмада. Сен мусобақа устидан куляпсан.

– Ҳа, турмада, менинг жойим турмада, – тасдиқлади Танабой боягидек осойишталик билан. Унинг қалбини тимдалаган алам, сабр косасини тўлдирган аччиқ ҳасратдан жилмайган лаблари пирпираб учарди. – Хўш, яна нима демоқчисан? – учаётган лабларини қисиб Сегизбоевга тикилиб туриб олди.

– Нега сен бунақа гапиряпсан, Танабой? – аралашди Жўра, – нега? Очиқроқ тушунтирсанг-чи.

– Оҳо! Ҳали сенга ҳам тушунтириш керакми? Сен нима учун бу ерга келдинг, Жўра? – бақирди Танабой. – Нега келдинг? Сендан сўраяпман? Менинг кўзиларимнинг ўлаётганини айтиш учунми? Буни ўзим ҳам

биламан! Томоғимгача гўнгнинг ичида кўмилиб ўтирганимни айтиш учун келдингми? Буни ўзим ҳам биламан! Мен колхозни деб жонимни Жабборга берганим учун айбдорманми? Буни ўзим ҳам биламан.

– Танабой! Танабой! Эс-ҳушингни йиғиб ол! – Ранги ўчиб кетган Жўра сакраб эгардан тушди.

– Наритур! – итариб юборди уни Танабой. – Мен ўз мажбуриятимга ҳам, бутун ҳаётимга ҳам тупурдим. Қоч! Менинг жойим турмада! Сен нима учун манави чарм пальтоли янги манапни бошлаб келдинг? Мени хўрлаш, менинг устимдан кулиш ёки масхара қилиш учунми? Мени қамаш учунми? Қани, аблаҳ, қама мени турмага! – Танабой бирор нарса олиш учун олазарак бўлиб турди, қўлига деворга суёғлиқ паншаха илиниши билан Сегизбоевга ташланди. – Қани, аблаҳ, кет бу ердан! Йўқол!

Жаҳли чиққанидан нима қилаётганини билмай паншахани силкита бошлади.

Кўрқиб кетган Сегизбоев йўрғанинг бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга тортар эди. Паншаха гангиб қолган отнинг бошига урилиб сакраб кетар, шарақлаб яна унинг бошига келиб тушар эди.

Нима учун Гулсари титраб бошини силкитаётганини, нега мунча сувлиқ унинг қизариб турган жағини йираётганини, нима учун унинг кўзлари хонасидан чиқиб кетай дебётганини ғазабланган Танабой тушунмасди.

– Қоч, Гулсари, нари тур! Мен мана шу чарм пальтоли манапни тутиб олай, – деб бақирарди Танабой гуноҳсиз йўрғанинг бошига устма-уст тушириб.

Шошилиб келган ёш сақмончи аёл унинг қўлига осилиб, паншахани юлиб олишга уринди. Лекин Танабой уни итариб юборди.

– Қочайлик! Орқага қочайлик! Ўлдириб қўяди! – деб отига миниб олган Жўра Танабой билан Сегизбоевнинг ўртасига ўзини ташлади.

Танабой паншаха билан унга ҳам ҳамла қилди. Иккаласи ҳам от қўйиб қўрадан қочиб қолишди. Отлар-

нинг думига, узангисига сапчиган ит ҳам хуриб, уларнинг орқасидан югурди.

Танабой бўлса қоқилиб-суқилиб уларнинг изидан чопар, қўлига тушган кесакни улоқтирар ва ҳамон бақирарди:

– Менинг жойим турмада! Турмада! Йўқол! Йўқол бу ердан! Менинг жойим турмада! Турмада!..

Кейин у орқага қайтди, нафаси бўғзига тиқилиб, ҳамон ўзича ғулдуларди: «Менинг жойим турмада, турмада!» Унинг ёнида ўз бурчини бажарганидан гердайиб кўппак ит чопиб борарди. У ўз хўжайинининг мақтовини кутарди, лекин хўжайин унга эътибор бермасди.

Кўрқувдан ранги ўчиб кетган Жайдар ҳассага суяниб оқсоқлаганича рўпарадан келарди.

– Нима қилиб қўйдинг! Нима қилиб қўйдинг?

– Э, аттанг! Э, аттанг!

– Нимага ачиняпсан? Албатта, аттанг, дейсан.

– Йўрғани бекордан-бекорга урганимга.

– Ақлинг жойидами ўзи? Нима қилиб қўйганингни биласанми?

– Биладан. Мен зараркунандаман. Халқ душманман, – деди у нафаси сиқилиб. Кейин жим бўлиб қолди ва қўли билан юзини маҳкам бекитганича икки букилиб, хўнг-хўнг йиғлади.

– Ўзингни бос, ўзингни бос, – ялинарди хотини ўзи ҳам унга қўшилиб йиғларкан. Лекин Танабой ҳамон у ёқ-бу ёққа тебраниб йиғларди.

Ҳеч қачон Жайдар Танабойнинг йиғлаганини кўрмаганди...

XIX

Шу фавқулудда ҳодисанинг учинчи куни туман партия комитетининг бюроси бўлди.

Қабулхонада Танабой Бакасов ўзини кабинетга чақиришларини кутиб ўтирар эди. Ичкарида у ҳақда гап бо-

рарди. Бу кунлар ичида у кўп ўйлади. Лекин у айбдорми ёки йўқми, буни ҳозирча била олмасди. Ҳокимият вакилига қўл кўтариб оғир жиноят қилганини тушунарди. Лекин гап фақат шундагина бўлганидаку, ҳамма нарса осонликча ҳал бўлар эди-я. У ўзининг ножўя хатти-ҳаракати учун ҳар қандай жазо беришларига тайёр эди.

Ахир у ғазабдан ўзини боса олмай колхоз учун жон куйдириб қилган хизматларини шамолга учириб юборди, ўзининг бутун ташвиш ва эзгу ўйларини барбод қилди. Энди унга ким ишонади? Унинг аҳволини энди ким тушунади? «Эҳтимол, тушунишар? – умид учкунлари чақнади унда. – Ҳаммасини гапираман: бу йилги қиш ҳақида, қўйхона ва ўтов ҳақида... Майли, текшириб кўришсин. Хўжаликни шундай бошқариш мумкинми? – Ўтган ишларга сира афсусланмасди. – Майли, мени жазолашсин, – ўйларди у. – Эҳтимол, шунда бошқаларга енгил бўлар. Эҳтимол, шундан кейин чўпонларга қарашар, бизнинг турмушимиз, қийинчиликларимизга эътибор беришар».

Лекин бир дақиқа ҳам ўтмасдан бутун кечмишларини эслаб, у яна ғазабига чидай олмай тиззалари орасида муштларини қисар, қайсарлик билан ўзиникини ўзи маъқулларди: «Йўқ, менинг ҳеч қандай айбим йўқ!» Кейин яна шубҳаланарди...

Қабулхонада негадир Иброҳим ҳам ўтирарди. «У нима қилиб юрибди бу ерда? Ўлакса кўрган кузгундай учиб келибди», – Танабойнинг жони ҳалқумига келиб унга тескари қараб ўтириб олди. У ҳам бошини қуйи солиб чўпонга қараб хўрсиниб, жимгина ўтирарди.

«Нега мунча чўзишяпти? – стулда типирчилаб ўтирган Танабой ўйларди, – жазо беришадиган бўлса – беришмайдим!» Кабинетга деярли ҳамма йиғилиб бўлган эди. Бундан бир неча дақиқа аввал ҳаммадан кейин Жўра кириб кетди. Танабой уни этигининг кўнжигига ёпишиб қолган жундан таниди. Саман йўрғанинг

сарик жуни эди. «Жуда шошибди, Гулсари ҳам терга пишиб кетган бўлса керак», ўйлади у. Лекин бошини кўтармади. Қўнжига жун ёпишган, от теридан бир оз намланган этик Танабой олдидан аста босиб ўтиб эшик ортида кўздан ғойиб бўлди. Котиба қиз кабинетдан чиққунча анча вақт ўтди.

– Киринг, ўртоқ Бакасов.

Танабой чўчиб ўрнидан турди-да, кабинет томон юра бошлади. Юрагининг тўхтовсиз гупиллаб ураётганлиги қулоғи остида эшитилиб турарди. Унинг кўз олди қоронғилашиб кетди. У бу ерда ўтирган одамларни деярли бир-биридан ажрата олмасди.

– Ўтиринг. – Туман партия комитетининг биринчи секретари Қашқатоев Танабойга узун столнинг охиридан жой кўрсатади. Танабой ўтирди. Оғирлашиб кетган қўлларини тиззасига қўйиб кўз олдини босган қоронғиликнинг тарқашини кутди. Кейин столнинг нариги четига қаради. Биринчи секретарнинг ўнг томонида кеккайиб Сегизбоев ўтирарди. Танабой бу одамга шундай нафрат билан боқдики, унинг кўз олдини ўраб турган қоронғилик бир зумда тарқаб кетди.

Стол атрофида ўтирганларнинг юзлари аниқ-таниқ кўринди. Сегизбоевнинг қовоғи осилиб, қизариб-бўзариб кетган эди. Жўранинг юзи эса оқариб кетган ва бутунлай қонсиз эди. У энг четда, ҳаммадан кўра Танабойга яқин ерда ўтирарди. Унинг ориқ қўллари столга ёпилган яшил мовут устида асабий қалтираб турарди. Жўранинг қаршисида ўтирган колхоз раиси Алданов аччиқланиб қаттиқ пишиларди, атрофига хўмрайиб назар ташларди. У кўриладиган ишга ўз муносабатини яширмасди. Бошқалар, афтидан, нима бўлишини кутиб турардилар. Ниҳоят, биринчи котиба папкадаги қоғозлардан бош кўтарди.

– Коммунист Бакасовнинг шахсий ишини кўришга ўтамиз, – деди у сўзларни чертиб-чертиб.

– Ҳа, уни коммунист деб аташ мумкин бўлса, – деди кимдир истехзо билан тиржайиб.

«Ёвузлар! – деб қўйди ўзича Танабой, – улардан раҳм-шафқат кутма. Нима учун мен шафқат кутишим керак? Нима, мен жиноятчиманми?»

У ўзи ҳақидаги масаланинг ҳал қилинишида икки яширин рақиб томоннинг тўқнашиб қолганини ва уларнинг ҳар бири бу аянчли ҳодисадан ўзларича фойдаланишга тайёр эканликларини билмас эди. Биринчи томон – Сегизбоев ва унинг тарафдорлари, янги секретарнинг қаршилигини синаб қўриш ва агар иложи бўлса уни қўлга олишни ўйларди. Бошқа, иккинчи томон, бу Қашқатоев эди. Қашқатоев ўз ўрнига Сегизбоев кўз тикаётганини билар эди. Шунинг учун у ўз обрўсини ерга урмаслиги ва бу хавfli одамлар билан бўлган муносабатини ҳам кескинлаштирмаслиги керак.

Райком секретари Сегизбоевнинг ахборот хатини ўқиб берди. Хатда «Оқтош» колхозининг чўпони Танабой Бакасовнинг ҳақорати ва қилган барча жинояти батафсил ёзилган эди. Ахборотда Танабой рад қилиши мумкин бўлган бирор ортиқча нарса йўқ, лекин хатнинг оҳанги, унга қўйилаётган айбларнинг баён этилиш тарзи унинг тарвузини қўлтиғидан тушириб юборди. У ўзининг мана шу даҳшатли қоғоз олдида мутлақо ожиз эканини тушуниб етгач, аъзойи баданидан тер чиқиб кетди. Сегизбоевнинг ахбороти ўзидан ҳам даҳшатлироқ бўлиб чиқди. Бу қоғозга паншаха билан ҳам ташлана олмайсан. Қаршилиқ кўрсата олмайсан. Танабой ўзини оқлаш учун нималарни айтишни мўлжаллаган бўлса ҳаммаси бир зумда пучга чиқди. Ҳаммаси унинг кўз олдида ўз аҳамиятини йўқотиб, чўпоннинг ўз аҳволидан нолиб қилган аянчли арз-додига айланиб қолди. Аҳмоқ эмасми ўзи? Бу даҳшатли қоғоз олдида у ўзини оқлай олармиди! У ким билан олишмоқчи?

– Ўртоқ Бакасов, сиз бюро аъзоси ўртоқ Сегизбоевнинг хатида келтирилган фактларнинг тўғрилигини тан оласизми? – сўради Қашқатоев ахборотни ўқиб бўлиб.

– Ҳа, – бўғиқ овоз билан жавоб берди Танабой.

Ҳамма жим ўтирарди. Ҳамма бу қоғоздан ваҳимага тушиб қолгандай. Алданов, кўрдингизми нималар бўляпти, дегандай стол атрофида ўтирганларга сурбетлик билан қараб чиқди.

– Ўртоқ бюро аъзолари, агар рухсат берсаларингиз, мен бу ишнинг асл моҳиятига аниқлик киритсам, – дадил гапирди Сегизбоев. – Мен коммунист Бакасовнинг бу ишини шунчаки безорилик деб тушунмоқчи бўлган ўртоқларни дарҳол огоҳлантириб қўймоқчиман. Агар шундай бўлганда эди, менга ишонинг, бу масалани бюрога киритмаган бўлар эдим. Безорилар билан курашнинг бизда бошқа йўллари бор. Гап, албатта, менинг шахсиятимнинг таҳқирланишида эмас. Менинг орқамда туман партия комитетининг бюроси турибди, агар билишни хоҳласангиз, бутун партия турибди ва мен унинг обрўсига путур етказишга, уни таҳқирлашга йўл қўя олмайман. Яна ҳам муҳими – бу иш коммунистлар ва партиясизлар ўртасида сиёсий-тарбиявий ишларни ўз ҳолига ташлаб қўйилганидан, райкомнинг идеология соҳасида олиб бораётган ишидаги муҳим камчиликлардан дарак беради. Бизнинг ҳаммамизга Бакасовга ўхшаш оддий коммунистларнинг мафкураси учун жавоб беришга тўғри келади. Яна бизга, унинг ўзи ёлғизми ёки ҳамфикрлари ҳам борми, деган масалани аниқлашга тўғри келади. «Чарм пальтоли янги манап!» сўзи билан у нима демоқчи. Пальтони бир четга қўйиб турайлик. Бакасовнинг фикрича, мен – совет кишиси, партиянинг вакили – янги манап, бойвачча, халқни бўғувчи эмишман. Қаранг-а! Тушуняпсизми, бу нима деган гап, нима маъно бор бу гапнинг тагида? Тушунтириб ўтириш ортиқча бўлса керак, деб ўйлайман... Энди масаланинг иккинчи томони ҳақида. «Оқтош»даги чорвачиликнинг ўтакетган ёмон аҳволда эканидан хафа бўлиб,

кўзимга ҳеч нарса кўринмай, гўё ўз социалистик мажбуриятини унутиб қолган Бакасовнинг кишини ғазаблантирадиган сўзларига жавобан уни зараркунанда, халқ душмани деб атадим ва унинг жойи партияда эмас, турмада дедим. Тан оламан – ҳақорат қилдим ва унинг олдида кечирим сўрашга тайёр эдим. Энди билсам ҳақиқатан ҳам бу шундай экан. Айтганларимни қайтиб олмайман ва дангал айтаман: Бакасов – хавфли, душмансифат одам.

Танабой нималарни бошдан кечирмади. У бошидан охиригача урушда бўлди. Аммо унинг юраги ҳозиргидек садо чиқариб уриши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Кулоқлари остида болға зарбасидек эшитилган бу садо руҳини эзар, қалбини тирнар, ўзини ўнглаб олишга имкон бермасди. «Тавба, – боши лўқилларди Танабойнинг, – ҳаётимнинг бутун мазмуни – ишларимнинг бутун мазмуни қаёққа кетди? Мана энди келиб-келиб халқ душмани бўлдим. Мен-ку қандайдир қўйхона учун, чала ўлик кўзичоқлар учун, йўлдан озган Бектой учун азоб чекапман. Буларнинг кимга кераги бор!..»

– Ахборотимдан келиб чиқадиган хулосаларни яна бир марта эслатиб ўтаман, – давом этди Сегизбоев сўзларни жой-жойига қўйиб. – Бакасов бизнинг тузумимизни кўролмайди. Колхозни, социалистик мусобақани кўролмайди, ҳаммасига тупуради, бизнинг бутун турмушимизни кўролмайди. Бунининг ўзи колхоз парторги ўртоқ Саёқов олдида ҳам очиқчасига айтди. Бундан ташқари унинг ҳаракатларида ҳокимият вакили ўз хизмат вазифасини ўтаб турган вақтда унга суиқасд қилиш каби жавобгарликка тортиладиган жиноят состави ҳам бор. Мени тўғри тушунишингизни сўрайман, Бакасовни суд жавобгарлигига тортиш учун санкция беришингизни ва бу ердан чиқиши билан дарҳол қамоққа олинишини сўрайман. Унинг жиноятлари эллик саккизинчи моддага тамоман мос ке-

лади. Бакасовнинг партия сафида қолдирилиши ҳақида, менимча, гап ҳам бўлиши мумкин эмас!..

Сегизбоев ортиқча талаб қўйганини биларди. Лекин у шуни ҳисобга олган эдики, агар бюро Танабой Бакасовни жинойий жавобгарликка тортиш лозим деб топмаса ҳам, ҳар ҳолда уни партия сафидан чиқариши аниқ эди. Бу таклифни Қашқатоев қувватламай иложи йўқ эди. Ана шунда Сегизбоевнинг мавқеи яна кўпроқ мустаҳкамланарди.

– Ўртоқ Бакасов, сиз ўз хатти-ҳаракатларингиз ҳақида нима дейсиз? – сўради Қашқатоев бир оз асабийлашиб.

– Ҳеч нарса. Ҳаммаси айтилди, – жавоб берди Танабой. – Демак, мен зараркунанда, халқ душмани эканман, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қоларканман. Шундай бўлгач, нима ҳақда ўйлаётганимни билишнинг нима кераги бор? Ўзларинг ҳал қилинглар, сизларга равшанроқ...

– Сиз ўзингизни соф виждонли коммунист деб ҳисоблайсизми?

– Энди буни исбот қилиб бўлмайди.

– Сиз ўз айбингизни тан оласизми?

– Йўқ.

– Нима, сиз ўзингизни ҳаммадан кўра ақллироқ, деб ҳисоблайсизми?

– Йўқ, аксинча, ҳаммадан кўра ақлсизроқ.

– Рухсат беринг, мен гапирай. – Кўкрагига комсомол значоги таққан ёш йигит ўрнидан турди. У ўтирганлар ичида ҳаммадан ёш бўлиб, нимжонгина, чўзиқ юзли, кўринишда ёш болага ўхшар эди.

Танабой уни энди пайқаган эди.

«Ғош қилавер, бола, аяма, – деди у ўзича. – Мен ҳам қачонлардир шунақа эдим, ҳеч аямасдим...»

– Гапиринг, Каримбеков, – бош ирғади унга Қашқатоев.

– Мен ўртоқ Бакасовнинг қилмишларини маъқулламайман. У қилмишига яраша партия жазосини оли-

ши керак. Шунингдек, ўртоқ Сегизбоевга ҳам қўшила олмайман. – Каримбеков ҳаяжондан овози титраб, ўзини босиб олди. – Мен ўртоқ Сегизбоевнинг ўзини ҳам муҳокама қилиш керак деб ҳисоблайман.

– Ана холос! – унинг сўзини бўлди кимдир. – Нима, сизда – комсомолда тартиб шунақами?

– Тартиб ҳаммада ҳам бир хил, – жавоб берди Каримбеков яна ҳам ҳаяжонланган ҳолда қизариб. Унинг тили тутилиб қолди ва танг аҳволдан қутулишга уриниб сўз қидира бошлади ва бирдан жон-жаҳди билан кескин ва ғазаб билан шартта деди: – Колхозчи, чўпон, кекса коммунистни ҳақорат қилишга сизнинг нима ҳақингиз бор эди? Мана мени халқ душмани деб кўринг-чи... Сиз буни колхозда чорвачиликнинг аҳволи ёмонлиги учун хафа бўлганингиз, қайғурганингиз билан исбот қилмоқчи бўласиз. Лекин сиз, чўпон сиздан ҳам кўп қайғурганини кўз олдингизга келтиролмайсизми? Кўзилар нега ўляпти? Сиз унинг олдига борганингизда унинг турмуш шароити билан, ишлари қандай бораётгани билан қизиқдингизми? Йўқ, сизнинг ахборотингизга қараганда, сиз тўғридан-тўғри уни ҳақорат қилишдан бошлагансиз. Ҳозир колхозларда кўзилаштиш кампанияси оғир аҳволда экани ҳеч кимга сир эмас.

Мен жойларда бўлиб тураман. Биз улардан талаб қиламиз, лекин амалда ҳеч қанақа ёрдам бермаймиз. Мен комсомол чўпонлар олдида жуда ноқулай аҳволда қоламан, тўғриси, уяламан. Қаранг, колхозларда қўйхоналар қай аҳволда? Озуқа масаласи-чи? Менинг ўзим чўпон боласиман. Ёш кўзилар ўлганда қандай аҳвол юз беришини яхши биламан. Институтда бизни бошқа нарсаларга ўқитишган эди. Жойларда эса аҳвол эскича. Буларни кўрсанг жонинг ачийди!..

– Ўртоқ Каримбеков, – унинг сўзини бўлди Сегизбоев, – раҳмимизни келтиришга уринманг. Ҳис-ҳаяжон – ҳар хил маънони англатадиган тушунча. Фактлар керак, фактлар, ҳис-ҳаяжон эмас.

– Кечирасиз, бу ерда жиноятчи устидан суд бўлаётгани йўқ. Балки партия сафидаги бир ўртоғимизнинг иши ўртоқларча муҳокама қилинмоқда, – давом этди Каримбеков. – Коммунистнинг тақдири ҳал қилинмоқда. Келинлар, биргалашиб ўйлаб кўрайлик. Ўртоқ Бакасов нима учун шундай иш қилди. Албатта, унинг ишини қоралаш керак. Лекин бу ҳол қандай юз берди. Колхознинг энг яхши чорвадорларидан бўлган Бакасов қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолди?

– Ўтиринг, – деди норози оҳангда Қашқатоев. – Сиз бизни масаланинг асл моҳиятидан четга тортыпсиз, ўртоқ Каримбеков. Менимча, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига шу нарса аниқ-равшанки, коммунист Бакасов оғир жиноий иш қилган. Бу қандай гап? Қаерда кўргансиз бунақа ишни? Биз ўз ходимларимизнинг обрўсини туширишга, бизнинг вакилларимизга паншаха кўтариб ҳамла қилишга ҳеч кимга йўл қўймаймиз. Ўртоқ Каримбеков, сиз қалб, ҳиссиёт ҳақидаги ўринсиз тортишувлар ўрнига комсомол ишларининг қандай бораётгани ҳақида ўйлаб кўрсангиз бўларди. Туйғу-туйғу билан, иш-иш билан. Бакасовнинг қилган иши бизни сергаклантириши керак ва, албатта, унга партия сафида ўрин йўқ.

– Ўртоқ Саёқов, сиз колхоз парторги сифатида бу воқеаларнинг ҳаммасини тасдиқлайсизми? – сўради у Жўрадан.

– Ҳа, тасдиқлайман, – деди ранги оқариб кетган Жўра секин ўрнидан туриб. – Лекин мен бир нарсани айтмоқчи эдим...

– Нима демоқчисиз?

– Биринчидан, мен Бакасовни ўзимизнинг партия ташкилотимизда муҳокама қилишимизни сўрардим.

– Бу шарт эмас. Партия ташкилотининг аъзоларига райком бюроси қарори ҳақида ахборот берасиз. Яна нима керак?

– Шунга айтиб ўтмоқчи эдимки...

– Нимани, ўртоқ Саёқов? Бакасовнинг партиёга қарши хатти-ҳаракатлари кўриниб турибди. Энди буни тушунтирадиган жойи йўқ. Сиз ҳам жавобгарсиз. Коммунистларни тарбиялаш соҳасида ишларни барбод қилганингиз учун сизга ҳам чора кўрамиз. Нима учун сиз ўртоқ Сегизбоевни бу масалани бюрога кўй-масликка кўндиришга ҳаракат қилдингиз? Хаспўшламоқчимидингиз? Бемаънигарчилик! Ўтиринг!

Мунозара бошланди. МТС директори ва туман газетасининг муҳаррири Каримбековни қувватлаб чиқдилар. Бир он ҳатто Танабойни ҳимоя қилиш мумкиндек кўринди. Танабойнинг ўзи эса руҳи тушган ва ҳаяжонланганидан ҳеч кимнинг гапини эшитмасди. У ҳадеб ўз-ўзига савол берарди: «Менинг бутун орзу-умидларим қаёққа кетди? Бизнинг отарларда, подаларда бўлаётган аҳвол билан бу ердагиларнинг ишлари ҳам йўқ. Мен аҳмоқ бўлиб юрган эканман. Ўз умримни колхозни деб, кўй-кўзилар деб ўтказдим. Ҳозир эса буларни ҳисобга олмаяптилар. Энди мен хавфли одамман. Жин урсин сенларни! Билганларингни қилинглар – агар шу билан ишлар яхшиланиб кетадиган бўлса – ачинмайман. Мени уриб ҳайданглар, менинг куним битган, уринглар, аяманглар...»

Колхоз раиси Алданов сўзга чиқди. Унинг башараси ва ҳаракатларидан Танабой кимнидир койиётганини сизди. Лекин кимни? У «Кишан... йўрға, Гулсари...» деган сўзни эшитмагунча буни тушуниб етмади.

– ...Нима бўлди дейсизми? – деди Алданов жаҳл билан. – Биз отни тушовлаб қўйишга мажбур бўлганимиз учун у очикдан-очик менга, бошингни уриб ёраман, деб дўқ урди. Ўртоқ Қашқатоев, ўртоқ бюро аъзолари, мен колхоз раиси сифатида бизни Бакасовдан қутқаришларингизни сўрайман. Ҳақиқатан ҳам унинг жойи турмада. У раҳбар ходимларнинг ҳаммасини ҳам кўролмайди. Ўртоқ Қашқатоев даҳлизда Бакасовнинг менга қилган

дўқ-пўписаларини тасдиқловчи гувоҳлар ўтиришибди. Уларни бу ерга таклиф қилиш мумкинми?

– Йўқ, ҳожати йўқ, – жиркангандай юзини буруштирди Қашқатоев. – Шу ҳам етади. Ўтиринг.

Кейин овозга қўйишди.

– Битта таклиф киритилди. Ўртоқ Бакасов партия аъзолари сафидан ўчирилсин. Ким қўшилади?

– Бир дақиқа, ўртоқ Қашқатоев, – яна ирғиб ўрнидан турди Каримбеков. – Ўртоқ бюро аъзолари, биз бу билан оғир хатога йўл қўяётганимиз йўқми? Бошқа таклиф бор. Бакасовнинг шахсий делосига ёзиб қўйиш шарт билан, қаттиқ ҳайфсан бериш билан чегаралансин. Шу билан бирга бюро аъзоси Сегизбоевга ҳам коммунист Бакасовнинг инсонлик шаънини таҳқирлагани, райкомнинг вакили сифатидаги қўлланган ярамас, иш услуги учун ҳайфсан эълон қилинсин.

– Демагогия, – бақирди Сегизбоев.

– Тинчланинглар, ўртоқлар, – деди Қашқатоев. – Сизлар райкомнинг бюросида ўтирибсизлар, уйларида эмас, тартибга риоя қилишингизни сўрайман. – Бу ёғи энди райкомнинг биринчи секретарига боғлиқ эди. У масалани Сегизбоев мўлжаллаган томонга буриб юборди. – Бакасовни жиний жавобгарликка тортишни менимча кераги йўқ. Лекин у партия сафида қолишга лойиқ эмас. Бу масалада ўртоқ Сегизбоев бутунлай ҳақли. Овозга қўяман. Бакасовни партиядан ўчирилсин, деган ўртоқлар қўл кўтарсин.

Бюро аъзолари етти киши эди. Учаси ўчирилсин, деб қўл кўтарди, учтаси қарши. Фақат Қашқатоевнинг ўзи қолди. У бир оз кечикиб, ўчирилсин деб қўл кўтарди. Танабой ҳеч нарсани кўрмади. У ўз масаласининг ҳал қилинганлигини фақат Қашқатоевнинг котиба аёлга айтган сўзларидан кейингина эшитди.

– Протоколга ёзиб қўйинг. Райком бюросининг қарори билан ўртоқ Бакасов Танабой партия сафидан ўчирилди.

«Тамом!» – деди ичида Танабой, мурдадай совиб.

– Мен Сегизбоевга ҳайфсан берилишини талаб қиламан, – деди бўш келмасдан Каримбеков.

Буни овозга қўймаса ҳам бўларди. Лекин Қашқатоев овозга қўйиш керак, деган қарорга келди. Бунда ўзининг яширин мақсади ҳам бор эди.

– Ким ўртоқ Каримбековнинг таклифига қўшилса қўл кўтаришларингизни сўрайман. – Яна уч киши уни ёқлаб, уч киши қарши қўл кўтаради. Яна Қашқатоев тўртинчи бўлиб қўл кўтариб Сегизбоевни ҳайфсандан қутқариб қолди. «Лекин у буни билармикан, бу хизматнинг қадрига етармикан? Ким билади буни... Маккор, қув».

Одамлар кетишга тайёрланиб, ўринларидан қўзғалишди. Танабой энди ҳамма нарса тамом бўлди, деб ўйлади ва индамай ўрнидан турди, ҳеч кимга қарамай эшик томон юра бошлади.

– Бакасов, қаёққа? – Тўхтатди уни Қашқатоев. – Партия билетингизни қолдириб кетинг.

– Қолдириб кетай? – Нима ҳодиса бўлганини Танабой энди тушунган эди.

– Ҳа. Столга қўйинг. Энди сиз партия аъзоси эмас-сиз ва уни олиб юришга ҳақингиз йўқ.

Танабой партбилетини олиш учун қўйнига қўл солди. Орага чўккан жимликда у анча ивирсиди. Унинг партбилети фуфайкаси, костюми остидаги чарм сумкачада бўлиб, буни Жайдар тикиб берган эди. Бу сумкачани Танабой қайиш ўтказиб елкасига тақиб юрарди. Хуллас, у сумкачани олди. Қўйнидан кўксига тегиб, баданининг илиқ ҳид уриб қолган партия билетини олди ва Қашқатоевнинг совуқ, ярқироқ столи устига қўйди. Ҳатто ўзи ҳам совуққа қотгандек жунжикиб кетди. Яна ҳеч кимга қарамасдан сумкачасини қўйнига солиб кетмоқчи бўлди.

– Ўртоқ Бакасов, – орқадан Каримбековнинг овози эшитилди. Унинг юраги ачигани билиниб турарди.

– Ўзингиз нима дейсиз? Ахир сиз бу ерда ҳеч гап айтмадингиз-ку. Эҳтимол, сизга қийин бўлгандир. Биз

ўйлаймизки, юзингизга эшик ёпилгани йўқ, эртами, кечми яна партия сафига қайтишингиз мумкин. Айтинг-чи, ҳозир нима ҳақида ўйлаясиз?!

Танабой ноқулай аҳволга тушиб, ҳали ҳам қандай бўлмасин ўз елкасига тушган ғам юкини енгиллатишга ҳаракат қилаётган нотаниш йигитга алам билан қайрилиб қаради.

– Мен нима ҳам дердим. Бу ерда ҳаммасини гапириб бўлмайди, – деди ғамгин. – Фақат бир нарсани айтишим мумкин. Агар қўл кўтарган бўлсам ҳам, ёмон гаплар айтган бўлсам ҳам, ҳеч айбдор эмасман. Буни мен сизларга тушунтира олмайман. Гапнинг бори шу.

Орага оғир жимлик чўқди.

– Ҳим, демак, сен партиядан хафа бўляпсанми? – жаҳли чиқиб деди Қашқатоев. – Лекин ўзинг биласан, ўртоқ. Партия сенга маслаҳат бериб тўғри йўлга солди, сени суддан асраб қолди. Сен бўлсанг бундан рози эмассан, қайтага хафа бўляпсан. Демак, сен ҳақиқатан ҳам партия аъзоси деган номга муносиб эмассан. Бундан кейин сенга эшик очиқ бўлиши даргумон.

Танабой райкомдан бамайлихотир кўринишда чиқди. Ҳаддан зиёд хотиржам кўринарди. Бу ёмон аломат эди. Ҳаво илиқ, қуёш чарақлаб турарди. Кеч кирмоқда. Одамлар ўз ишлари билан ўтиб кетаётган эдилар. Клуб олдидаги майдонда болалар югуриб ўйнашарди. Танабой буларга қараган сари ўз-ўзидан юраги эзиларди. Бу ердан тезроқ жўнаш керак, тоққа, ўз уйига. Бундан ҳам ёмонроқ ҳодиса юз бермасдан жўнаб қолиш керак.

От боғлайдиган ғов олдида унинг оти билан ёнма-ён Гулсари турарди. Танабой яқинлашиши билан катта, узун, бақувват от бир оёғини қўйиб, иккинчи оёғини босди, қора, осойишта кўзлари ишонч билан унга тикилиб турди. Танабой паншаха билан унинг бошига қандай урганини йўрға аллақачон унутган эди. Шунинг учун ҳам у от-да.

– Эсингдан чиқар, Гулсари, хафа бўлма, – шивирлади йўрғага Танабой. – Менинг қайғум оғир. Жуда оғир. – Отнинг бўйнидан қучоқлаб хўрсинди, ўтиб турган одамлардан уялганидан ўзини зўрға йиғидан тийди.

Отига миниб уйга жўнади. Александровка тепалигидан ўтгандан кейин Жўра унга етиб олди. Орқадан елиб келаётган йўрғанинг таниш туёқ товушларини эшитиши билан Танабой зарда билан лабини қимтиб, ўшшайди. Қайрилиб ҳам қарамади. Алаmidан унинг кўнгли ғаш, кўз олди қоронғи эди. Энди Жўра бутунлай бошқа, аввалгига сира ўхшамасди. Мана бугун Қашқатоев бир бақириб бериши билан у худди интизомли ўқувчидек итоаткорона ўрнига ўтириб қолди. Кейин нима бўлади? Одамлар унга ишонишади, у бўлса тўғри гапни айтишдан қўрқади. Ҳар гапида ўзини эҳтиёт қилиб гапиради. Буни унга ким ўргатди? Майли, Танабой қолоқ одам, оддий колхозчи бўлсин, аммо у саводли, ҳамма нарсани билади, бутун умр раҳбар бўлиб юради-ку. Буларнинг ҳаммаси Сегизбоевлар ва Қашқатоевлар айтганидек эмас эканлигини, наҳотки, Жўра пайқамаса! Уларнинг сўзлари сирти ялтироқ, аслида эса ёлғон ва сафсатадан иборат эканлигини, наҳотки, билмаса. У кимни алдаяпти, нима мақсадда?

Жўра чопавериб қизиб кетган йўрғани жиловидан тортиб етиб олганида, ёнма-ён кетаётганларида ҳам Танабой унга ўгирилиб қарамади.

– Мен бирга қайтамиз деб ўйлаган эдим, Танабой – деди у нафасини ростлаб. – Қарасам, сен жўнаб қолибсан...

– Сенга нима? – деди ҳамон унга қарамай Танабой. – Ўз йўлингга кетавер.

– Кел, гаплашиб олайлик. Юз ўгирма, Танабой. Дўстона, коммунистларча гапиришамиз, – гап бошлади Жўра ва гапи оғзида қолди.

– Мен сенга дўст эмасман, бунинг устига энди коммунист ҳам эмасман. Ҳа, сен ҳам кўпдан бери коммунист эмассан. Тилёғламалик қиляпсан.

– Сен буни жиддий гапиряпсанми? – сўради Жўра, паст овоз билан.

– Албатта, жиддий. Сўз танлашни ҳам ўрганганим йўқ. Нимани, қаерда ва қандай гапиришни ҳам билмайман. Хайр бўлмаса, сен тўғрига кетасан, мен эса бу ёққа буриламан. – Танабой отни йўлдан четга бурди, қайрилмасдан ва дўстининг юзига бирон марта ҳам қарамасдан отни тўғри дала орқали тоққа ҳайдаб кетди.

У Жўранинг мурдага ўхшаб оқариб кетганини, қўлини чўзиб буни тўхтатишни истаганини ва кейин томирлари тортишиб, кўкрагини ушлаганча, йўрғанинг ёлига ётиб олганини, оғзини каппа-каппа очиб нафас олаётганини кўрмади.

– Аҳволим чатоқ, – пичирлади Жўра, чидаб бўлмас оғриқдан ғужанак бўлиб, – вой, аҳволим ёмон! – хирилларди у кўкариб, нафаси қисилиб. – Тезроқ, овулга, Гулсари, тезроқ, овулга.

Йўрға қоронғи, кимсасиз даштда овул сари учиб борарди, устидаги одамнинг овози отни чўчитарди, овозида аллақандай кўрқинчли, ваҳимали нарса бор эди. Чопиб бораётиб Гулсари кўрқувдан пишқирир ва қулоқларини чимиради. Одам эса эгар устида азоб чекар, ғужанак бўлиб, титраган қўллари ва тишлари билан отнинг ёлига маҳкам ёпишиб олган эди. Тизгин чопиб бораётган Гулсарининг бўйнида осилиб борарди.

XX

Кеч пайти эди, Танабой ҳали йўлда тоққа кетаётганида, овул кўчаларидан бир отлиқ чопиб ўтди, безовталанган итлар ҳурий бошлади.

– Ҳой, бу ҳовлида ким бор? Бу ёққа чиқ! – чақирди у ҳовли эгасини. – Идорага, партия мажлисига.

– Нима гап ўзи? Нега мунча шошилинч?

– Билмадим, – жавоб берди хабарчи. – Жўра чақиряпти. Тезроқ келишсин, деди.

Жўранинг ўзи эса шу маҳал идорада ўтирган эди. Елкаларини стол четига қўйиб ҳансираб нафас олар, панжаси билан қўйлаги остидан кўкрагини қаттиқ фижимларди. Оғриқ азобидан инграр, лабларини тишларди. Кўкариб кетган юзларидан совуқ тер чиқди. Қовоқлари кўқарган, кўзлари ичига тушиб кетганди. Баъзан у ҳушидан кетиб, назарида яна қоронғи даштликда йўрға устида келаётгандай эди, Танабойни чақиришни истарди-ю, у ништардай ботадиган сўзларни айтиб, орқасига ҳам қарамай кетарди. Танабойнинг сўзлари унинг юрак-бағрини ёндириб, ўртар эди...

Пичан устида ётиб бир оз дам олгандан сўнг парторгни қўлтиғидан ушлаб отхонадан бу ёққа олиб келдилар. Отбоқарлар уни ҳовлисига олиб кетмоқчи бўлдилар, лекин у бунга кўнмади. Коммунистларни чақириб келишга одам юбориб, энди уларни ана келади, мана келади деб кутарди.

Қоровул аёл чироқни ёқиб, Жўрани ҳоли қолдирди-да, даҳлиздаги печкага ўт қўйиш билан овора бўлди, у баъзан қия очилган эшикдан қараб уҳ тортиб, бошини чайқаб кўярди.

Жўра одамларни кутарди, вақт эса имиллаб ўтаётган эди. Унга ато қилинган ва кўпгина қисмини яшаб бўлгандан кейингина қадрига ета бошлаган бу ҳаёт энди ҳар дақиқа сайин аччиқ ва аламли томчилар сингари томиб тамом бўлаётгандай эди. У кунлари ва йиллари қандай ўтганини пайқамай қолди. Ҳаш-паш дегунча улар меҳнат билан ўтиб кетди. Унинг кутган нарсасининг ҳаммаси рўёбга чиқмади; ҳамма нарса у истаганча бўлмади. Ҳаракат қилди, курашди, бироқ мушкулдан қутулиш учун, юриш бунчалик хатарли бўлмасин учун аллақарларда чекинди, четлаб ўтди. Аммо уларни четлаб ўтолмади. Тўқнаш келиб қолишдан кўрқиб юрган куч уни боши берк кўчага сиқиб қўйган эди, энди чекиниш мумкин эмасди, йўл тамом бўлганди. Эҳ, агар у ўз хато-

сини эртароқ тушунгандами, ҳаёт кўзига тик қарашга ўзини вақтлироқ мажбур этгандами...

Ҳаёт аччиқ ва аламли томчилар сингари томиб тугаб бораётганди. Одамлар тезроқ келақолса бўлмай-дими! Мунча узоқ куттиришяпти!

«Фақат улгурсам бўлгани, – қўрқув аралаш ўйларди Жўра. – Ҳаммасини айтишга улгурсам бас! – Бу умидсиз, унсиз нидо билан сўниб тугалланаётган ҳаётини сақлаб турарди. Ўзини дадил тутишга ҳаракат қилиб, сўнгги жангга ҳозирланарди. – Ишнинг қандай содир бўлганлигини, бюронинг қандай ўтганлигини, Танабойнинг партиядан қандай чиқарганликларини ҳаммасини гапириб бераман. Билиб қўйишсин: мен райкомнинг бу қарорига қўшила олмайман. Билиб қўйишсин: мен Танабойнинг партиядан чиқарилишига рози эмасман. Алданов ҳақида қандай фикрда бўлсам, барини айтиб бераман. Майли, мендан кейин унинг маърузасини эшитишсин. Майли, коммунистлар ҳал қилишсин. Мен ким эканлигимни батафсил сўзлаб бераман. Колхозимиз ҳақида, кишилар ҳақида гапираман... Фақат улгуриш керак, тезроқ келишса эди, тезроқ...»

Биринчи бўлиб хотини дори билан етиб келди. У жуда қўрқиб кетган эди, бир нарсалар деб йиғларди.

– Ақлинг жойидами ўзи? Наҳотки, шу мажлислардан тўймаган бўлсанг. Юр уйга. Ранг-рўйингга қара, ҳеч бўлмаса ўзинг тўғрингда ўйлаб кўрсанг-чи.

Жўра эшитишни истамасди. Дорини ичатуриб қўл силтади. Тишлари стаканга урилиб, кўкрагига оқиб тушди.

– Ҳечқиси йўқ, энди ўзимни яхши сезяпман, – дерди у бир маромда нафас олишга ҳаракат қилиб. – Сен мени у ерда кутиб тур, кейин бошлаб олиб кетасан. Қўрқма, боравер.

Кўчада кишиларнинг оёқ товуши эшитилиши билан Жўра стол ёнида қаддини ростлади, ўзининг сўнгги бурчи деб ҳисоблаган нарсаларни адо этиш учун оғриққа бардош бериб, бор кучини тўплади:

– Нима ҳодиса юз берди? Сенга нима бўлди, Жўра?
– сўрашарди ундан.

– Ҳеч нима. Ҳозир айтаман, ҳаммаси келишсин, –
жавоб берди у.

Умр аччиқ ва аламли томчилар сингари томиб, ту-
габ бораётганди.

Коммунистлар тўпланишганда парторг Жўра Саё-
қов столдан туриб, бошидан телпагини олди ва пар-
тия мажлисини очиқ деб эълон қилди...

XXI

Танабой уйига тунда етиб келди. Жайдар ҳовлига
чироқ кўтариб чиқди. Кутавериб кўзлари тўрт бўлган-
ди. У эрига кўзи тушиши биланоқ аллақандай мусибат
юз берганини англади. Танабой жимгина отининг
сувлиғини чиқарди, эгарини олиб қўйди. Жайдар эса
чироқни тутиб турарди. Танабой лом-мим демасди.
Унинг бу сукути тобора даҳшатлироқ бўлиб туйилар-
ди. Бечора Жайдар бўлса уни хурсанд қилмоқчи эди:
тумандан бир оз хашак, сомон ва арпа уни келтириш-
ганди. Ҳаво ҳам анча исиб, кўзиларни яйловга чиқар-
дилар, улар энди майсаларни чимдиб емоқдалар.

– Бектойнинг отарини олиб кетишди, янги чўпон
юборишди, – деди у.

– Э, Худо урсин, ўша чўпонингни ҳам, Бектой-у ота-
рингни ҳам.

– Чарчадингми?

– Нега чарчар эканман? Партиядан ҳайдашди!

– Секинроқ, сақмончилар эшитиб қолишади.

– Эшитса нима? Нега яширар эканман. Дайди ит-
дек ҳайдаб юборишди. Шундай қилишлари керак эди.
Сени ҳам шундай қилиш керак. Биздақангиларга бу
ҳам оз. Нега туриб қолдинг? Мунча анграясан?

– Бориб дам олгин.

– Буни ўзим ҳам биламан.

Танабой кўйхона томон кетди. Кўйларни кўздан кечирди. Сўнг кўрага чиқиб, қоронғида тентираб юрди-да, яна кўйхонага қайтиб келди. Ўзини қўярга жой тополмасди. У овқатланишдан ҳам, гапиришдан ҳам бош тортган эди. Бир бурчакдаги сомон устига ўзини ташлаб қимир этмай ётди. Тирикчилик, кундалик ташвиш, ҳадиксирашлар энди бир пул эди. Унинг кўнглига қил сиғмасди. Яшашни ҳам, ўйлашни ҳам, атрофдаги бирон нарсани кўришни ҳам истамасди.

Танабой у ёққа ағанарди, бу ёққа ағанарди, ҳамма нарсани эсдан чиқариб ухламоқчи бўларди. Бироқ ҳамма нарсани унутиб бўлармиди? У яна ўтган ишларни эслади. Бектойнинг қай тарзда отарни ташлаб кетгани, оппоқ қорда унинг қора излари қолгани, Бектойнинг сўзига жавобан оғиз оча олмаганини бирма-бир эсга олди, яна Сегизбоевнинг йўрға устидан туриб бақириб, оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан уни сўккани, турмага соламан деб дўқ ургани, туман партия комитетининг бюросида Танабойни зарарли шахс ва халқ душмани, деб атаганларини хаёлдан ўтказди. Шу билан ҳамма нарса, унинг бутун ҳаёти тугагандай эди. Яна бирон бир жарга йиқилиб тушиб бўйни синмагунча паншахани ушлаб, қоронғи тун қаърига қараб чопиш, додлаш, фарёд чекишни истарди.

Кўзи уйқуга кетаркан, у бундай ҳаётдан кўра ўлим афзал деб ўйларди. Ҳа, ҳа, ўлим афзал!

...Боши оғриб уйқудан турди. Бир неча дақиқа ўзининг қаердалигини, нима бўлганлигини англай олмади. Ён-атрофида кўйлар йўталишар, кўзичоқлар маърашарди. Энди билса кўйхонада ётган экан. Ҳовлида тонг ёришиб келмоқда. Нега уйғонди? Нима учун? Уйғонмагани маъқул эди. Биргина ўлимдан бошқа илож қолмади, ўзини ўлдириши керак.

...Шундан сўнг у ариқдан ҳовучлаб сув ичди. Сув ниҳоятда совуқ бўлиб, юзи юпқагина музлаган эди. Қалтироқ

бармоқлари орасидан сув шилдираб оқиб тушар, у бўлса яна ҳовучини сувга тўлдириб, сипқориб ичарди. Бир оз нафасини ростлаб ўзига келди, фақат шундагина у ўзини ўлдириш ҳақидаги фикри аҳмоқона фикр эканлигини тушуниб етди. Инсонга бир марта бериладиган ҳаётдан қандай қилиб ўзини маҳрум этиш мумкин?! Сегизбоевлар шунга арзийдими? Йўқ, ҳали Танабой яшашни хоҳлайди, ҳали у тоғни толқон қилади...

Уйига қайтиб келиб милтиқ ва патронтошни секингина бекитиб қўйди ва шу куни кечгача ишлади. Хотини билан қизчалари ва сақмончи аёллар билан ширин муомалада бўлмоқчи эди-ю, лекин хотинлар бирон нарсани сезиб қолишмасин деб ўзини қўлга олди. Хотинлар эса гўё ҳеч нарса рўй бермагандай, ҳамма иш жойида экандай, ўз ишлари билан машғул эдилар. Танабой уларнинг бу қилиғидан ғоят хурсанд эди ва лом-мим демасдан ишни давом эттираверарди. У яйловга чиқиб, қўйларни ҳайдаб келишга ёрдам берди. Кечқурун ҳаво айний бошлади. Қор ёки ёмғир ёғиши аниқ эди. Чор-атрофдаги тоғларни туман қоплаб, кўк юзини қалин булутлар чулғаб олган эди. Яна кўзичоқларни совуқдан асраш ҳақида бош қотириш керак. Яна қирғин бошланмасин учун қўйхонани тозалаб, остига сомон сочиш лозим эди. Танабой диққат бўлар, лекин ўтган воқеаларни имкон қадар унутишга, умидсизликка тушмасликка ҳаракат қиларди.

Ҳаво қоронғилашганда қўрада бир отлик пайдо бўлди. Жайдар уни қарши олди. Улар алланималар ҳақида гаплашишарди. Бу вақт Танабой қўйхонада иш билан банд эди.

– Бир дақиқага бу ёққа чиқ, – хотини уни чақирди, – бир одам келибди. – Танабой хотинининг овозидан қандайдир кўнгилсиз воқеа рўй берганини сезди.

Ҳовлига чиқиб, отлик билан кўришди. У одам қўшни овулнинг чўпони экан.

– Э, Айтбой, сенмисан? Отдан туш. Қаерлардан сўраймиз?

– Овулдан келаётирман. Бир иш билан борган эдим. Айтишларича, Жўра қаттиқ касал экан. Сен, албатта, олдига борармишсан. Шундай деб тайинладилар.

Яна Жўра. Унутилган ғам-аламлар яна қайтадан янги-ланади. Танабой унинг дийдорини кўришни истамасди.

– Нима, мен дўхтирмидим? У ҳамиша касал. Усиз ҳам ташвишим бошимдан ошиб ётибди. Кўриб турибсан-ку, ҳавонинг авзойи ҳам бузилиб келяпти.

– Борасизми, бормайсизми, бу ёғини ўзингиз биласиз. Менга тайинлаган гапларини келиб айтдим. Хайр, вақтим зиқ, кеч тушиб қолди.

Айтбой отини йўлга бурди-ю, лекин яна жировини тортиб деди:

– Танака, яна бир ўйлаб кўр. Аҳволи ёмон. Ўғлини ўқишдан чақиртирибдилар. Вокзалга кутиб олгани кетишибди.

– Хабар келтирганинг учун раҳмат. Аммо мен бормайман.

– Боради, – уялиб-қизариб гапга аралашди Жайдар, – ташвиш тортманг, боради у.

Танабой индамади. Аммо Айтбой бир оз узоқлашгач, хотинига ўшқирди:

– Сен бу одатингни ташла. Нега менинг номимдан сен жавоб берасан? Нима қилишимни ўзим биламан. Бормайман дедимми, бормайман!

– Нима деётганингни билияпсанми, Танабой?

– Ўйлаб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Етар энди. Андиша қила-қила партиядан ҳам чиқиб қолдим. Менинг энди ҳеч кимим йўқ. Мен касал бўлсам, бирон кимса кўргани келмасин. Бир ўзим пешанамдагини кўрарман! – деди ғазаб билан қўл силтаб ва кўйхона томон одимлаб кетди.

Лекин кўнгли ҳамон жойига тушмасди. Она кўйлар олдидан янги туғилган кўзичоқларни кўтариб, улар-

ни бир бурчакка элтиб қўяр, қўйлар орасида юриб бораётиб, маъраётган қўйларга «чу» деб, ўз-ўзича дўнғиллаб қўярди:

– Аллақачонлар кетганида бунчалик азоб тортмасди. Қачон қарасанг юрагини чангаллаб юради-ю, лекин эгардан тушмайди. Бошлиқ эмиш! Елкамнинг чуқури кўрсин сени. Хафа бўлсанг бўлавер, мен ҳам сендан хафаман. Ҳеч ким билан ишим йўқ...

Ҳовли қоронғи. Қор аста-секин ёға бошлади. Коинот шу даражада хомуш ва сокин эдики, ҳатто қор заррачаларининг ерга тушаётгани ҳам эшитиларди.

Танабой ўтовга кирмади, хотини билан гаплашишдан ўзини олиб қочиб юрди. Жайдар ҳам унинг олдига келмасди. «Ўша ерда ўтирсанг ўтиравер, – деб ўйлади Танабой. – Лекин мени боришга мажбур этолмайсан. Энди мен учун буларнинг ҳаммаси аҳамиятсиз. Мен билан Жўра мутлақо бегона кишилармиз. Унинг йўли бошқа, менинг йўлим бошқа. Олдин дўст бўлсак энди бегонамиз. Агар мен унинг дўсти бўлсам шу маҳалгача у қаерда эди? Йўқ, мен учун энди бу аҳамиятсиз...»

Охири Жайдар унинг олдига келди. У эрининг кишилик чакмони, янги этик, белбоғ, қўлқоп ва телпагини келтирганди.

– Кийимингни кий, – деди у.

– Бекорга уриняпсан. Ҳеч қаерга бормайман.

– Вақтни ўтказма, бирон ҳодиса содир бўлса, кейин ўзинг умр бўйи пушаймон бўлиб юрасан.

– Пушаймон бўлмайман. Ҳеч қандай ҳодиса ҳам рўй бермайди. Бир оз ётади-да, яна ишига чиқиб кетади. Биз уни энди кўрибмизми.

– Танабой, мен сендан ҳеч вақт бирон нарса илтимос қилмаган эдим. Мана энди сендан илтимос қиламан: алам-қайғуларингни менга қолдиргин-у, ўзинг боргин, бир одамгарчилик қил!

– Йўқ! – қайсарлик билан бош чайқади Танабой. – Бормайман. Энди мен учун буларнинг ҳаммаси барибир. Сен одоб ва одатни ўйлайсан. «Одамлар нима дейди» деб ўйлайсан энди. Менинг ҳеч нарса билан ишим йўқ.

– Эсингни йиғиб ол, Танабой. Мен бориб оловдан хабар олай, яна кигизга чўғ сачрамасин.

Жайдар эрининг уст-бошларини унинг олдида қолдириб кетди. Лекин Танабой ўрнидан қимирламади. Бир бурчакда хаёлга чўмиб ўтираверди, ўз қарорини бузишга журъат этолмади. Жўрага айтган сўзларини ҳам хотирасидан чиқариб ташлай олмасди. Энди-чи: «Ассалому алайкум, бир кўриб кетай деб келдим, соғлигинг қалай? Бирон ёрдамим керак эмасми» деб борсинми? Йўқ-йўқ, у бундай қила олмайди, бунга одатланмаган.

Жайдар қайтиб келди:

– Ҳали кийимларингни киймадингми?

– Жонимга тегаверма. Бормайман дедим-ку...

– Ўрнингдан тур! – ғазаб билан бақирди Жайдар.

Танабой худди командирнинг буйруғини бажарган солдатдек ўрнидан сакраб турганини сезмай қолди. Жайдар яқин келиб чироқнинг хира шуъласида ғам чўккан ғазабли кўзларини эрига тикди. – Агар сен эркак бўлмасанг, инсон бўлмасанг, муштипар бир ожиза бўлсанг, сен учун мен бораман, сен эса лаб-лунжингни осилтириб ўтиравер! Ҳозироқ жўнайман. Бор, отни дарҳол эгарла.

Танабой хотинининг фармонига бўйсуниб, отни эгарлагани кетди. Эшикда майдалаб қор ёғаётган эди. Зулмат гўё гирдобдек чархпалаксимон товушсиз айланарди. Зимзиё қоронғиликда ҳатто тоғлар ҳам кўринмасди. «Энди бу кўрғилик ҳам бор экан! Шундай қоронғи кечада танҳо ўзи қаерга боради? – қоронғида от устига эгар ташлар экан, дилидан ўтказди у, – кошки гапга кирса. Айтганини қилмасдан қўймайди. Ўлдирсанг ҳам қайтмайди. Йўлда бирон ҳодиса юз берса нима бўлади? Ҳе, ўзидан кўрсин...»

Танабой отни эгарлади-ю, ўз-ўзидан уялиб кетди. «Ростдан ҳам одам эмасман. Мени хафа қилишди, деб ақлимни еб қўйибман. Ранжиганимни ҳаммага намойиш этиб юрибман: мана кўринг, мен қандай ғамгин, ахволим нақадар оғир, деб жар солмоқдаман. Бечора хотинимни ҳам қийнаб юбордим. Унда нима гуноҳ? Нега уни бунчалик қийнайман? Бу ишим яхшиликка олиб бормайди. Мен ярамас одамман. Ҳайвонман, ҳа, ҳайвон!»

Танабой иккиланиб қолди. Лекин ўз гапидан қайтиш ҳам осон эмас эди. У бошини қуйи солганича уйга қайтиб келди.

– Эгарладингми?

– Ҳа!

– Бўлмасам мин, – деди-да, Жайдар плашни узатди. Танабой индамай кийина бошлади. У хотинининг биринчи бўлиб муросага келганидан хурсанд эди. Айни вақтда у хўжа кўрсинга саркашлик қилиб:

– Эртага борсам-чи? – деди.

– Йўқ, ҳозир йўлга туш. Кейин кеч бўлади.

Тоғларни секин-аста тун зулмати қоплаб олаётган эди.

Лайлак қор секин-аста, бир маромда учиб тушаётганди. Танабой қоп-қоронғи ён бағирлар бўйлаб бир вақтлари тарк этган дўсти томон танҳо елиб борарди. Бошига, елкаларига, соқоли ва қўлларига қор учқунлари ёпишиб қоларди. Танабой эгарда қимирламай ўтирар, устидаги қорларни ҳам қоқмасди. Шу зайлда хаёл суриш қулай эди. У Жўра ҳақида, уларни бир-бирига узоқ йиллар дўст қилиб қўйган нарсалар ҳақида ўйларди. Жўра унга савод ўргатган пайтларини, кейин эса биргалиқда комсомолга ва сўнгра партияга кирган кезларини ўйларди. Бир вақтлари Жўра билан канал қурилишида бирга ишлаганларини, кунлардан бирида Жўра Танабойнинг сурати билан у ҳақда кичик мақола босилган газетани ҳаммадан олдин олиб келиб, ҳаммадан олдин Танабойнинг қўлини сиқиб табриклаганини эслади.

Танабойнинг кўнгли борган сари юмшар ва қалбини аллақандай ногаҳоний ташвишли ҳис қамраб олар эди: «Ҳозир аҳволи қандай экан-а? Борди-ю, ҳақиқатда ҳам аҳволи оғир бўлса-чи? Нега ўғлини чақиртирди экан? Ёки унга бирон нарса демоқчимикан? Васият қилиб, видолашмоқчимикан?..»

Тонг ёришиб келмоқда. Ҳамон чарх уриб қор ёғарди.

Танабой отини ҳайдаб елдириб кетди. Ҳадемай анави тепаликлар этагидаги пастқамликда овул кўринади. Жўранинг ҳоли нима кечди экан? Тезроқ етиб бориш керак.

Ногоҳ овул томондан тонг сукунати ичида алланечук мунгли нола қулоғига чалинди. Гўё кимнингдир фарёди эшитилиб яна жимиб қолди. Танабой отнинг жиловини тортиб, шамол келаётган ўша томон қулоқ солиб турди. Ҳеч нарса эшитилмасди. Эҳтимол, унинг қулоғига шундай эшитилгандир.

От Танабойни тепаликка олиб чиқди. Пастликда, қор остида қолган полизлар ва яланғоч дарахтлар орасида кимсасиз овул кўчалари чўзилиб ётарди. Ҳали эрта бўлгани учун кўчаларда ҳеч ким кўринмасди. Фақат бир ҳовли олдида одамлар тўдаси қорайиб кўринар, отлар дарахтларга қантариб қўйилган эди. Бу Жўранинг ҳовлиси эди. Нега у ерда одамлар бунчалик кўп. Нима бўлди экан? Наҳотки...

Танабой узангида қоматини ростлаб, энтика-энтика муздек ҳаводан чуқур бир нафас олди-да, жимиб қолди. Ва шу заҳотиёқ отини пастликка қараб солди. Йўғ-э. Бундай бўлиши мумкин эмас. Кўнгли беҳузур бўла бошлади, гўё у ерда содир булган бирон воқеа учун ўзини гуноҳкор деб ҳис этар эди. Ягона дўсти абадий кўз юмиш олдида видолашмоқ учун чақирса-ю, у қайсарлик қилиб, ўжарлик қилиб, аразлаб юрса. Энди у нима деган одам бўлди. Нега хотини унинг юзига «туф» демади? Жон талвасасида ётган кишининг

охирги илтимосига кулоқ солишдан ҳам шарафлироқ нарсa борми бу дунёда?

Танабойнинг кўз ўнгида яна ўша Жўра йўрға саманда орқасидан етиб келган дашт йўли намоён бўлди. Ўшанда у Жўрага нималар демаганди? Унинг бу гуноҳларини кечириб бўладими энди?

Танабой от устида ўз айби ва ор-номус юки остида эгилганича қорли кўчадан эс-хушидан айрилиб борарди.

У бирдан Жўра ҳовлиси рўпарасида бир гуруҳ отлиқларни кўрди. Улар овоз чиқармасдан тўпланишиб келишарди. Кутилмаганда улар эгарда тўлғанишиб бараварига дод-фарёд чека бошладилар.

– Уй-бай, бовурим-ой! Уй-бай, бовурим!

«Қозоқлар келишибди», – деди Танабой ва дўстидан жудо бўлганини энди билди. Дарёнинг нарёғидан келган қўшни қозоқлар Жўра учун энг яқин биродарлари ва қўшнилари учун бутун округда мўътабар бўлган, ўзларининг яқин дўстлари учун кўз ёши тўкар эдилар. «Раҳмат сизларга, дўстлар, – кўнглидан ўтказди Танабой. – Ота-боболаримиз давридан бери сизлар шодлигимизга ҳам, ғам-андухимизга ҳам шерик эдингиз, тўй-у улоқларни бирга ўтказар эдик.

Ҳа, дўстлар йиғланг, биз билан йиғланг!»

Уларга қўшилиб Танабойнинг ўзи ҳам бор овоз билан фарёд чекиб бутун тонгги овулни ларзага келтирди:

– Жўра-а-а! Жўра-а-а-а!

У отини йўрттириб борар экан, эгар устида у ёқдан-бу ёққа чайқалиб бу дунёдан кўз юмган дўсти хотираси учун зор-зор йиғлар эди...

Мана, Жўранинг ҳовлиси. Гулсарини эшик олдига боғлаб қўйибдилар, унинг устида мотам ёпиғи. Сағрисига тушаётган қор учқунлари аста-секин эриб кетаётган эди. Гулсари энди эгасиз қолди. Қуруқ эгар билан турарди.

Танабой ўзини отининг ёлига ташлар, қаддини кўтариб, яна ташланар эди. Кишиларнинг юзини ту-

ман босгандек зўрға ажрата оларди. Ҳамма ёқда йиғи-
сиғи. Ғала-ғовур ичида кимнингдир:

– Танабойни отдан тушириб, Жўранинг ўғли олди-
га олиб боринглар, – деганини ҳам эшитмасди.

Бир неча киши уни отдан туширишга ёрдамлашди,
қўлтиғидан олиб, одамлар орасидан олиб ўтишди.

– Мени кечир, Жўра, мени кечир! – йиғларди Танабой.

Ҳовлида Жўранинг талаба ўғли Шомансур уй де-
ворига юзини қўйганича турарди. У ўгирилиб жиққа
ёшга тўлган кўзларини Танабойга тикди. Улар йиғлаб
кучоқлашиб кўришишди.

– Сен отангдан, мен дўстимдан жудо бўлдик! Мени
кечир Жўра! Мени кечир! – энтикиб хўнграб йиғларди
Танабой...

Сўнгра уларни ажратишди. Шу пайт Танабойнинг
кўзи, ёнида турган хотинлар орасидаги Бибижонга туш-
ди. У Танабойга қараб кўз ёшларини дув-дув тўкарди.
Уни кўриш билан Танабой янада хўнграб йиғлаб юборди.

У Бибижоннинг яқинроқ келиб, тасалли беришини,
кўз ёшларини артишини истарди. Аммо у яқин келма-
ди. Жойида турганича йиғларди. Танабойни бошқа-
лар овутмоқчи бўлишарди.

– Бас қил, Танабой, йиғидан наф йўқ, бўлди энди.

Бундан унинг дард-алами ошиб, яна зор-зор йиғларди.

XXII

Пешиндан сўнг Жўрани дафн этдилар. Қуёшнинг
сўниқ гардиши ҳаракатсиз оқиш булутлар орасидан
зўрға кўринарди. Ҳамон ҳаводан юмшоқ хўл қор пар-
чалари учиб тушаётган эди. Кўмишга кетаётганлар
кумушдек оппоқ далада тинч оқар қорамтир дарё
каби оқиб бораётган эди. Бу дарё гўё бу ерда кутил-
маганда пайдо бўлиб, биринчи дафъа ўзига йўл очиб
бораётгандай эди. Олдинда бортлари очик машинада
дафн этиладиган оппоқ наматга маҳкам ўраб қўйил-
ган Жўранинг жасадини олиб кетаётган эдилар. Унинг

ёнида хотини, бола-чақалари, қариндош-уруғлари ўтиришарди. Қолган бошқа отлиқлар эса машинага эргашиб борарди. Танабой ва Шомансур машина орқасидан пиёда боришарди. Танабой мархум дўстининг оти – эгарлоғлиқ Гулсарини етаклаб олганди.

Овулдан чиқаверишда йўл юмшоқ қор билан қопланган эди. У от туёқлари остида топталиб, одамлар кетидан қора бир тасма сингари чўзилиб борарди. Бу йўл гўё Жўранинг сўнгги йўлини белгилаб бераётгандай, тепалик орқали қабристонга бурилди. Энди бу ерда Жўранинг йўли тугар эди.

Танабой отни жиловидан ушлаб етаклаб борар экан, унга қараб ўз ичида шундай деярди:

«Икковимиз Жўрамиздан ажралдик, Гулсари. Энди у йўқ, энди уни топиб бўлмайди... Ўша куни мени нега чақирмадинг, мени йўлда тўхтатмадинг? Худо сенга тил бермаган-да. Мен инсон бўлсам ҳам сендан тубан эканман. Ўз дўстимни йўл ўртасида ташлаб кетдим, унга қайрилиб ҳам қарамадим, йўлимдан ҳам қайтмадим, ўйлаб ҳам кўрмадим. Жўрани мен ўлдирдим, ҳа, сўз билан ўлдирдим, сўз билан...»

Танабой йўл бўйи то қабристонга бора-боргунча Жўрадан кечирим сўраб борди. Қабристонда, Шомансур билан биргаликда лаҳадга тушиб Жўранинг жасадини мангу ётоғига қўяётганда ҳам:

– Алвидо, Жўра! Мени кечир, эшитяпсанми, Жўра, мени кечир! – дер эди.

Аввал одамлар кафтларида сиқимлаб тупроқ ташлашди. Сўнг чор тарафдан белкураклар билан тупроқни суриб тушира бошлашди. Бирпасда гўр тўлиб, устида янги бир қабр ҳосил бўлди.

Кечир, Жўра!..

Фотиҳадан сўнг Шомансур Танабойни бир чеккага чақириб:

– Сизда ишим бор, Танака, гаплашиб олишимиз керак, – деди.

Улар ҳовли орқали одамлар орасидан – тутаб ётган самоварлар ва гулханлар олдидан ўтиб, боққа чиқишди. Ариқ лабидан юриб полизнинг нариги ёғидаги янги йиқитилган дарахт танасига бориб ўтиришди. Улар бир оз жим ўтиришди, ҳар бири ўзича хаёл сурарди. «Инсон ҳаёти шу экан-да, – ўйларди Танабой. – Кечагина бола бўлган Шомансур бугун ажабтовур йигит бўлиб қопти. Ғам-ғусса уни яна улғайтириб қўйибди. Энди у Жўранинг ўрнига ўринбосар бўлиб қолди. Энди бир-биримиз билан тенг одамлардек гаплашамиз. Шундай ҳам бўлиши керак. Ўғиллар оталарининг ўрнини эгаллайди. Ўғиллар отанинг ишини давом эттиришади. Илоҳим, отасидек бўлсин. Лекин бизлардан илгарилаб кетишсин, ақл-фаросатда, ишбилармонликда биздан юксак кўтарилишсин, халққа хизмат қилиб ўзлари ҳам бахтли бўлишсин. Биз – оталар: биздан ўзиб кетсинлар, биздан кўра яхшироқ ишлаб, яхшироқ яшасинлар деган умидда фарзанд ўстирамиз... Ҳа, бизнинг умидимиз шу».

– Шомансур, сен энди оила бошлиғисан, – кексалардек соқолини силаб деди Танабой. – Энди сен Жўранинг ўрнини босасан. Мен эса сенинг гапларингга қулоқ соламан.

– Танака, мен отамнинг васиятини сизга айтишим керак, – деди Шомансур.

Танабой бир сесканиб тушди, ўғлининг гапириши ва овозидан отасининг сўз оҳанги эшитилди, ўша йигит Жўранинг руҳиятини ҳис этди. Жўранинг ёшлик йилларини Шомансур билмасди, Танабой эса уни биларди ва эсда яхши сақлаб қолган эди. Танишлари тирик экан, инсон ўлмайди, деб бекорга айтишмаган экан.

– Қулоғим сенда, ўғлим.

– Мен отамни кўз юммасдан олдин кўришга муяссар бўлдим, Танака. Кеча тунда ўлимидан бир соат илгари етиб келишга улгурдим. Охирги нафасга қа-

дар эс-хуши ўзида эди. Кўзлари, Танака, сизга интизор эди. «Танабой қани? Келмадими?» деб ҳадеб сўрарди. Биз эса сизни йўлда, ҳозир етиб келади, деб тасалли берардик. Афтидан сизга нимадир айтмоқчи эди, лекин муяссар бўла олмади.

– Ҳа, Шомансур. Бизнинг бир-биримиз билан кўришишимиз жуда зарур эди. Бир умрга дилимда армон бўлиб қолди. Бунга мен айбдорман. Эртароқ етиб келолмадим.

– Отам менга бир нарсани тайинлади. Ўғлим, Танакага айтгин, кечирим сўрайман, гина-гудурат сақлаб юрмасин, менинг партия билетимни унинг ўзи туман партия комитетига олиб бориб топширсин. Менинг билетимни Танабойнинг ўзи, ўз қўли билан элтиб топширсин, яна унутмагин, албатта, унга етказгин. Шундан сўнг хушидан кетди. Қийналди. Жон бераётганда ҳам кимнидир кутаётгандай қаради. Йиғи аралаш алланималарни уқтирди, аммо биз англай олмадик.

Танабой индамай ўтирар, ҳиқ-ҳиқ йиғлаб, соқолини силарди. Жўра кетди. Ҳа, Танабойнинг дилини яримта қилиб, ҳаётининг бир қисмини олиб кетди.

– Сўзларинг учун раҳмат, Шомансур, барака топ. Отанга ҳам раҳмат, – деди ниҳоят Танабой ўзини қўлга олиб. – Лакин менинг кўнглимни бир нарса ғаш қилмоқда. Сен мени партиядан чиқарганларини биласанми?

– Биламан!

– Партиядан ҳайдалган бўлатуриб Жўранинг партия билетини қандай қилиб райкомга элтаман. Бундай қилишга ҳақим йўқ-ку!

– Билмадим, Танака. Ўзингиз биласиз. Мен отамнинг васиятини бажармоғим лозим. Мен сиздан яна ўтиниб сўрайман, отамнинг сўзини ерда қолдирманг.

– Мен жон-дилим билан бажарар эдим. Аммо бошимга мусибат тушган. Ўзинг элтиб топширсанг дуруст бўлмасмикан-а, Шомансур?!

– Йўқ, бўлмайди. Отам сўраган нарсасини ўзи яхши билган. Модомики, у сизга ишонибди, нега энди мен ишонмас эканман? Туман партия комитетига бориб айтинг, Жўра Саёқовнинг васияти шундай экан, денг.

Ҳали тонг отганича йўқ эди, Танабой каллайи сахарлаб туриб овулдан чиқди. У ўша учқур отга миниб олганди, ҳа, ўша яхши ва ёмон кунларида садоқатли ҳамдами Гулсарининг устида ўтирарди. Саман йўл четидаги музлаб қолган ерни оёқлари билан эзиб-сачратиб елиб борарди. У бу сафар ўзининг собиқ хўжайини, мархум коммунист дўсти Жўра Саёқовнинг махсус топшириғи билан туманга бораётган Танабойни элтарди.

Олдинда, чексиз сахро этагидан аста-секин тонг ёришиб келарди. Субҳ оғушидан туғилган шафақ ғира-шира уфқни тобора нурафшон этарди...

Йўрға от ўша шафақ томон, ҳануз фалак этагида ёлғиз ўзи ёғду сочаётган юлдуз томон интиларди. Унинг танҳо ўзи дўпир-дўпир йўрғалаб, кимсасиз ёлғиз оёқ дашт йўлларига жон киритиб борарди, Танабой кўпдан бери саман йўрғани минмаган эди. Гулсари одатдагидай жуда ҳам тез ва текис йўрғалаб борар эди. Шамол отнинг ёлини тараб, ёл Танабойнинг юзларига уриларди. Ҳа, Гулсари кучга тўлган ажойиб от эди.

Танабой йўлда хаёл суриб борди, ўй-хаёлларининг бошига етолмади: нега Жўра ўлими олдидан ўз партилетини райкомга элтиб топширишни унга – партиядан чиқарилган Танабойга васият қилди? Жўранинг бундан мақсади нима эди? Ёки уни синамоқчи бўлдимикан? Ё эҳтимол, бу билан Танабойнинг партиядан ҳайдалишига асло рози эмаслигини билдирмоқчимми? Энди бу муаммони асло еча олмайсан. Жўра энди ҳеч қачон ҳеч нарса дея олмайди. Ҳа, бу дунёда «ҳеч қачон» каби даҳшатли сўзлар мавжуд. Шу билан гап тамом...

Яна аллақандай фикрлар унинг миясини чулғаб олди, бутунлай хаёлидан чиқариб ташламоқчи бўлган

нарсалар яна жонлана бошлади. Йўқ, ҳали «тамом» дейишга эрта.

Жўранинг васияти ёдида. У дўстининг билети билан районга боради, дўсти ҳақида нимаики билса, ҳаммасини тўкиб-сочади, халқ учун, Танабойнинг ўзи учун Жўранинг қилган яхшиликларини бирма-бир айтиб беради. Ўзи ҳақида ҳам гапириб беради, зероки, дўсти билан у бир қўлнинг эту тирноғидек эдилар.

Ҳа, уларнинг ёшлик кезларида қандай бўлганликларини ва қандай ҳаёт йўлини босиб ўтганликларини ҳамма билиб қўйсин. Зораки, одамлар Танабой билан Жўрани ҳаёт вақтларида ҳам, вафотларидан кейин ҳам бир-биридан ажратиш инсофдан эмаслигини тушуниб етсалар. Фақат гапига қулоқ солсалар бас, кўнгли дардини изҳор этишга имкон берсалар бўлгани.

Танабой райком секретари қошига қандай кириб боришни, Жўранинг партия билетини унинг столи устига қўйиб барча бўлиб ўтган воқеаларни қандай айтиб беришини ўйлаб борарди. Ўз гуноҳини бўйнига олиб кечирим сўрайди, ўзини яна партия сафига қайтаришни илтимос қилади, чунки у партиясиз яшай олмайди, бусиз ўз ҳаётини ҳам тасаввур қила олмайди.

Бордию партиядан ўчган шахснинг партиявий ҳужжатни келтиришга нима ҳақи бор, дейишса-чи. «Сен коммунистнинг партбилетига қўл тегизмаслигинг, бундай ишларга аралашмаслигинг керак эди. Сендан бошқа одам топиларди», дейишса-чи! Жўранинг сўнгги истаги шу эди-ку, ахир! У ўлими олдидан шундай васият қилган эди. Буни ўғли Шомансур ҳам тасдиқлайди. «Ҳе, жон талвасада, беҳушлиқда одам нималарни гапирмайди, дейсан». Унда Танабой нима деб жавоб беради...

Гулсари музлаб ётган йўлдан тасирлатиб чопиб борарди. Мана, у бепоён даштни орқада қолдириб, Александровка тепалигига чиқиб олди. Гулсари елиб

борарди. Танабой туман марказига қандай етиб борганини билмай қолди.

Туман ташкилотларида иш куни эндигина бошланган эди. Танабой ҳеч қаерда тўхтамасдан жиққа терга ботган йўрғани тўғри райком биноси томон ҳайдади. Отни қозиққа боғлади, уст-бошини қоқди ва юраги «дук-дук» уриб райком биносига кирди. Унга нима дер эканлар? Қандай қабул қилишар экан? Коридорда ҳеч ким кўринмасди. Ҳали кишилар овуллардан келиб улгурмаганди. Танабой Қашқатоевнинг қабулхонасига кирди.

– Салом, – деди у котиба қизга.

– Салом!

– Ўртоқ Қашқатоев ўзларидами?

– Ҳа, ўзларида.

– Ундай бўлса, кириб у кишига айтинг, партия ташкилотимизнинг секретари Жўра Саёқов вафот этди. У ўлими олдида партия билетини райкомга элтиб беришимни илтимос қилган эди, шуни келтирган эдим.

– Жуда яхши. Бир зум кутиб туринг.

Котиба қиз Қашқатоев кабинетида узоқ туриб қолмаган бўлса-да, Танабойнинг тоқати тоқ бўлди, ўзини қўярга жой тополмади.

– Ўртоқ Қашқатоев банд эканлар, – деди котиба қиз кабинетдан чиқиб эшикни жипслаб ёпар экан. – У киши Саёқовнинг партбилетини ҳисобга олиш секторига топширишингизни айтдилар. Ҳув ана, коридор билан борсангиз ўнг қўлда.

«Ҳисобга олиш сектори... Коридор билан борсангиз ўнг қўлда». Бу нима деган гап? – Танабой ҳеч нарсага тушуна олмасди. Шу пайт воқеани дарҳол тушунди-ю, руҳи бирдан тушиб кетди. Наҳотки, шундай бўлса? Наҳотки, бу шундай осонгина иш бўлса. У ўйлагандики...

– Менинг унга гапим бор. Илтимос, кириб айтсангиз, жуда зарур гапим бор.

Котиба қиз истар-истамас кабинетга кирди ва қайтиб чиқиб, яна деди:

– У киши жуда ҳам банд. – Кейин хайрихоҳлик билан қўшиб қўйди: – Ахир сизнинг масалангиз ҳал этилган эди-ку?! У сизни қабул қилмайди, яхшиси қайта қолинг, – яна илова қилди паст овоз билан котиба қиз.

Танабой коридордан юриб, ўнгга бурилди: «Ҳисобга олиш сектори» деган ёзув. Эшикда дарча. Тиқиллатди. Дарча очилди.

– Сизга нима керак?

– Сизга билетни топширгани келдим. Парторгимиз Жўра Саёқов вафот этди. «Оқтош» колхозидан. – Танабой то камзули остидаги тасмали чарм халтачани олгунча ҳисобот секторининг мудирини сабр билан кутиб турди. Танабой унда яқин кунларга қадар ўзининг партия билетини олиб юрган эди, бу сафар эса унда Жўранинг партия билетини олиб келди. Билетни дарчадан узатаркан: «Алвидо, Жўра!» – деди. У ведомостга Жўранинг партия билети рақамини, фамилиясини, исминини, отасининг отинини, партия сафига кирган йилини қандай ёзаётганлигига қараб турди. Булар у ҳақдаги охириги хотира эди. Кейин ведомостни қўл қўйишга узатди.

– Бўлдими? – сўради Танабой.

– Бўлди.

– Хайр.

– Хайр. – Дарча қаттиқ ёпилди.

Танабой кўчага чиқди. Йўрғанинг тизгинини еча бошлади.

– Тамом, Гулсари, – деди у отга, – вассалом.

Толмас йўрға уни орқага – овулга учириб олиб кетди.

Кенг баҳор дашти от туёғининг дупур-дупури остида шамол билан бирга уни қаршилар эди. Фақат отнинг чопишигина Танабойни тинчлантириб, унинг дардига малҳам бўлди.

Шу куни кечқуруноқ Танабой ўз жойига, тоққа қайтиб келди.

Хотини уни жимгина кутиб олди. Отнинг жиловидан тутиб, эрининг қўлтиғидан ушлаб эгардан тушишга ёр-

дамлашди. Танабой ўгирилиб хотинининг кифтига ўзини ташлаб кучоқлади. Хотини ҳам уни кучоқлаб йиғларди.

– Жўрани дафн этдик! У йўқ орамизда, Жайдар. Йўқ менинг дўстим! – дерди Танабой яна кўз ёшларига эрк бериб.

Кейин у ўтов олдидаги харсанг тошга жимгина ўтирди. Ўзи холи бўлишини истарди. Оппоқ қорли тоғнинг қиррали чўққиларидан секин кўтарилиб келаётган ойнинг чиқишини кўришни истарди. Хотини ўтовда болаларини ётқизаётган эди. Ўчоқда оловнинг чарсиллаб ёнаётганлиги эшитиларди. Кейин темир қўбизнинг юракни эзувчи оҳанги янгради. Гўё шамол алам билан инграётгандай, гўё бир одам далада йиғи аралаш ашула айтиб югураётгандай, атрофдаги ҳамма нарсалар эса нафасни ичига ютиб, сукут сақлаб тургандай ва фақат инсоний қайғу-ҳасрат нола чекаётгандай эди. Гўё у югурар ва ўзининг қайғу-алами билан қаерга бош уришни билмас, бу сокин ва кимсасиз ерда аламларини айтиб, кўнглини қандай бўшатишни билмас, унга ҳеч ким жавоб қилмасди. У ўзи йиғлар, ўзини ўзи тингларди. Танабой хотинининг «Кекса овчининг қўшиғи»ни айтаётганини англади...

*Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Ҳолимга йиғлар ким, ўғлим Қорагул.
Тақдир жазолади, ўғлим Қорагул,
Қисмат ўч олади, ўғлим Қорагул.
Овчилик касбига, ўғлим Қорагул,
Ўргатдим, оҳ, нега, ўғлим Қорагул.
Қуш-ҳайвон қийратдинг, ўғлим Қорагул,
Жониворни отдинг, ўғлим Қорагул?
Ҳар тирик мавжудот, ўғлим Қорагул,
Дастингдан ўлса наҳот, ўғлим Қорагул.
Ёлғиз қолдим аламда, ўғлим Қорагул,
Ҳеч бир инсон шу дамда, ўғлим Қорагул.
Йиғимга солмас қулоқ, ўғлим Қорагул,*

*Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Жонингга қасд қилдм ўғлим, Қорагул...*

...Танабой ўтов олдида ўтириб, қадимий қирғиз марсиясини тинглар, хомуш турган қоп-қора тоғлар ортидан ойнинг секин-аста сузиб чиқаётганлигини, ўткир қиррали қорли чўққилар тепасида, бир-бировларининг устига қалашиб кетган қоялар тепасида унинг муаллақ туриб қолганлигини томоша қилар эди. Шунда у марҳум дўстидан кечирим сўраб яна илтижо қиларди.

Жайдар эса ўтов ичида қўбизда ҳамон улуғ овчи Қорагул ҳақидаги марсиясини чаларди:

*Мен сени ўлдирдим, ўғлим Қорагул,
Ҳолимга йиғлар ким, ўғлим Қорагул.*

XXIII

Тонг отиб қолганди. Гулхан ёнида, жон бераётган йўрға отнинг бош томонида ўтириб, кекса Танабой кейин бўлиб ўтган воқеаларни эслади.

Ўша кунлари у вилоят марказига борганлигини ҳеч ким билмаган эди. Бу унинг охирги марта уриниб кўриши эди. У тумандаги кенгашда нутқини эшитган обком секретарини кўргиси ва унга ўзининг ҳамма қайғу-аламларини сўзлаб бергиси келарди. Бу одам уни тушунишига ва унга ёрдам беришига ишонарди. Жўра ҳам у ҳақда яхши гаплар айтган эди, бошқалар ҳам уни мақташарди. Обкомга келгандагина бу секретарни бошқа вилоятга ишга ўтказилганлигини билди у.

– Эшитмовдингизми ҳали?

– Йўқ.

– Агар ишингиз жуда муҳим бўлса, мен янги секретаримизга айтаман, эҳтимол, у сизни қабул қилар, – таклиф қилди қабулхонадаги аёл.

– Йўқ, раҳмат, – рад этди Танабой. – Мен шундай, ўзимча, шахсий ишим билан келувдим. Мен ахир уни танирдим, у ҳам мени биларди. Бўлмаса уни безовта қилиб ўтирмасдим. Кечирасиз, хайр. – У дилида аввалги секретарни яхши билганлигига, у ҳам буни – чўпон Танабой Бакасовни шахсан таниганлигига ишонган ҳолда қабулхонадан чиқди. Нега танишмасин ахир? Улар бир-бирларини танишлари ва ҳурмат қилишлари мумкин эди, у бундан шубҳаланмасди, шунинг учун ҳам шундай деди.

Танабой кўчага чиқиб, автобус станцияси томон йўл олди. Пиво дўкони олдида икки ишчи машинага пиводан бўшаган бочкаларни ортаётган эди.

Кузовда турган шеригига бочкани ғилдирашиб чиқариб бераётган пастдаги ишчи ёнидан ўтиб бораётган Танабойга тасодифан кўзи тушиб қолди-ю, афт-башараси ўзгариб кетди. Бу – Бектой эди. У машина кузовига қия қилиб тираб қўйилган тахта устида бочкани ушлаб туриб Танабойга қисик кўзларини адоват билан тикканича, унинг нима дейишини кутиб турарди.

– Ҳей, нима бўлди сенга, ухлаб қолдингми, нима бало? – деб сўз отди Бектойга, машина устида турган шериги ғижиниб.

Бочка пастга думалаб тушиб борар, Бектой эса уни ушлаб, бочканинг оғирлигидан букчайиб, Танабойдан кўзини узмай қараб турарди. Лекин Танабой у билан саломлашмади. «Э-э, шу ердამидинг. Шу ерда экансан-да. Тузук, ишингни топибсан. Пиво корхонасига ўрнашибсан-да, – ўйлади Танабой ва тўхтамай ўтиб кетди. – Йигит бу ерда нобуд бўлади-ю! – ўйлади у кейинчалик қадамини секинлатиб. – Яхши одам бўлиши мумкин эди, ё гаплашиб кўрсаммикин?» – орқасига қайтмоқчи бўлди. Бектойга раҳми келди, унинг ҳамма гуноҳини кечиришга тайёр эди, фақат ақлу ҳушини йиғиб олса бас. Аммо бундай қилмади. Агар Бектой унинг партиядан ўчирилганлигини билса, суҳбатдан фойда бўлмаслигини ту-

шунди. Танабой бу тили заҳар йигит олдида ўзини, ўз тақдирини, ўзи ҳамон содиқ бўлган ишини хор қилишни истамасди. Индамай, шу бўйича кетди.

Шаҳардан йўловчи машинада қайтди ва йўл бўйи Бектой ҳақида ўйлаб борди. Думалаб тушаётган бочканинг оғирлиги остида унинг букчайиб турганлиги, ниманидир кутиб Танабойга тикилиб қараганлиги унинг кўз ўнгидан кетмади.

Кейинчалик Бектойни суд қилишганида Танабой фақат Бектойнинг отарни ташлаб кетганлигини айтди, холос. Бошқа ҳеч нарса демади. У Бектойнинг пировардида ўз хатосини тушуниб етишини ва тавбасига таянишини жуда хоҳларди. Лекин у тавба қилишни хаёлига ҳам келтирмайдиганга ўхшарди.

– Қамоқ муддатингни ўтагач, менинг олдимга кел, – деди Танабой Бектойга, – кейин нима қилишинг тўғрисида маслаҳатлашармиз. – У ҳеч нарса демади, ҳатто кўзини ҳам олмади ердан. Танабой ундан нари кетди. Партиядан чиқарилгандан кейин у ўзига ишонқирамай қолди, ҳамманинг олдида ўзини гуноҳкор ҳис этарди. Негадир кўрқадиган, ҳадиксирайдиган бўлиб қолди. У шунақа нарсалар юз беришини умрида ҳеч қачон хаёлига келтирмаганди. Ҳеч ким унинг юзига солмасди-ю, лекин барибир ўзини одамлардан четга олар, гап-сўзларга аралашмас, кўпроқ сукут сақлаб юрар эди.

XXIV

Йўрға Гулсари калласини ерга ташлаб, гулхан ёнида қимир этмай ётарди. У ҳаётни аста-секин тарк этмоқда эди. Унинг бўғзи хириллар, кўзлари катта-катта очилар ва сўнар, оловга бўзарганча тикилиб, таёқдай чўзилган оёқлари қотиб борар эди.

Танабой ўзининг йўрғаси билан видолашар, унга сўнгги сўзларини айтарди: «Сен буюк от эдинг, Гулсари. Сен менинг дўстим эдинг, Гулсари. Сен ўзинг билан бирга менинг энг яхши йилларимни олиб кет-

япсан. Мен умрбод сени эслайман, Гулсари. Ҳозир ҳам сени тилга олаётганимнинг сабаби шуки, сен жон бер-япсан, донгдор отим Гулсари. Қачондир сен билан у дунёда учрашамиз. Лекин мен у ёқда сенинг туёқларингнинг тапир-тупурини эшита олмайман. Ахир у ёқда йўллар йўқ, у ёқда ер йўқ. Аммо мен тирик эканманки, сен ўлмайсан, чунки мен сени эслаб юраман, Гулсари. Туёқларингнинг тапир-тупури мен учун севимли қўшиқ сингари жаранглайди...»

Кекса Танабой шундай хаёлларга ботаркан, замон йўрғанинг чопиши сингари тез ўтиб кетганидан, улар негадир тез қариб қолганликларидан хафа бўларди. Эҳтимол, Танабой ўзини қари деб ҳисоблашига ҳали эртадир ҳам, лекин одам кексалигидан, ёшининг улғайганидан эмас, балки ўзининг қарилиги, замонаси, даври ўтиб кетганлиги, энди фақат бундан буёнги умрини яшаб тамомлашгина қолганлигини ҳис этишдан ҳам қарийди.

Ҳозир, йўрға жон бераётган мана шу тунда Танабой ўтган умрини қайтадан диққат билан кўз ўнгидан ўтказаркан, қариликка бунчалик барвақт таслим бўлганидан, уни унутмаган ва ўзи Танабойни қидириб топиб, ўзи унинг олдига келган одамнинг маслаҳатига дарров қулоқ солмаганидан афсусланди.

Бу воқеа уни партиядан ўчирганларидан сўнг етти йил ўтгандан кейин юз берганди. Танабой ўша вақтларда Сариховуз дарасида колхоз экинзорларига назоратчи бўлиб ишларди, у ердаги қоровулхонада ўзининг кампири Жайдар билан бирга яшарди. Қизлари ўқишга кетишди, кейин эса куёвга чиқишди. Ўғли техникумни битиргач, туманда ишга тайинланди, у ҳам энди оилали эди.

Ёз кунларидан бирида Танабой дарё бўйида ўт ўриб юрганди. Пичан ўрадиган иссиқ ва қуёшли кун эди. Дара жимжит. Чигирткалар чирилларди. Қарияларнинг оппоқ кенг иштони устидан қўйлагини тушириб олган Танабой шиғиллатиб ўраётган ўтларни бир

текис ётқизиб бораётган чалғи ўроқ ортидан одимлаб борарди. Завқ билан ишларди. Сал нарироқда енгил «газик» тўхтаганини, машина ичидан икки киши чиқиб у томон йўл олганлигини сезмай ҳам қолди.

– Ассалом алайкум, Танака, ҳорманг! – деган сўзларни эшитди у ён томондан. Қайрилиб боқиб Иброҳимни кўрди. У ҳали ҳам уддабурон, икки бети қип-қизил, семиз, қоринли эди. – Мана биз сизни охир топдик, Танака, – оғзи қулоғига етиб тиржайди Иброҳим. – Райком секретарининг ўзлари келдилар, сизни кўргилари келибди.

«Ҳа, тулки-ей! – Танабой беихтиёр завқланиб ўйлади у ҳақда. – Ҳар қачон ҳам ўзига иссиқ ўрин топа олади. Қара, қандай хушомад қиляпти. Энг яхши, оқ кўнгил одамдай-а. Ҳамманинг ҳам кўнглини олади, ҳамманинг ҳам тилини топади!»

– Ваалайкум ассалом, – Танабой уларнинг қўлини сиқиб кўришди.

– Танимаяпсизми, ота? – хушмуомалалик билан сўради Иброҳим билан бирга келган ўртоқ, унинг қўлини бақувват панжасидан қўйиб юбормай.

Танабой жавоб беришга шошилмасди. «Қаерда кўрган эканман уни?» деб ўзига савол берарди. Унинг олдида қандайдир жуда таниш, шу билан бирга, назарида жуда ўзгариб кетган одам турарди. Ёш, соғлом, бақувват, офтобда қорайган, очиқ юзли, қарашлари дадил, кулранг мовутдан костюм, похол шляпа кийган йигит. «Шаҳарлик, кимдир биров», – ўйлади Танабой.

– Ахир бу ўртоқ... – ёрдам бермоқчи бўлди Иброҳим.

– Тўхта, тўхта, ўзим айтаман, – тўхтатди уни Танабой ва ўзича кулиб деди: – Танидим, ўғлим. Танимай ҳам бўладими? Яна бир марта кўришиб қўяйлик. Сени кўрганимдан хурсандман.

Бу Каримбеков эди. Танабойни партиядан ўчираётганларида райкомда уни дадил ҳимоя қилган комсомол секретари эди.

– Агар таниган бўлсангиз, келинг, бир гаплашиб олайлик, Танака. Юринг, қирғоқ ёқалаб бир айланиб келайлик. Сиз эса чалғини олиб, ўриб тура туринг, – таклиф қилди Каримбеков Иброҳимга.

Иброҳим устидан камзулини ечиб, бу ишни бажаришга бажонидил розидай типирчилаб қолди:

– Албатта, жоним билан, ўртоқ Каримбеков.

Танабой ва Каримбеков пичанзор бўйлаб юриб кетишди. Дарё ёқасидаги тош устига ўтиришди.

– Эҳтимол, мен сизнинг олдингизга қандай иш билан келганимни сезаётгандирсиз, Танака, – сўз бошлади Каримбеков. – Кўриб турибман, сиз ҳамон илгаригидай тетиксиз, пичан ўряпсиз, демак, соғлигингиз жойида. Шунга хурсандман.

– Қулоғим сенда, ўғлим, мен ҳам сендан хурсандман.

– Гап шундай, сизга очиқ-равшан бўлсин учун шуни айтайки, Танака, ҳозир, ўзингиз биласиз, кўп нарса ўзгариб кетган. Кўп нарсалар ўнгланиб кетди. Бундан кам билмайсиз.

– Биламан. Ҳақ гап ҳақ-да. Колхозимиз ишларидан ҳам билса бўлади. Ишлар яхшироқ юришиб кетгандай. Ҳатто ишонгинг ҳам келмайди. Яқинда мен Бештол водийсида бўлдим, хув ўша йили мен нақ шу жойда чўпонлик азобини тортгандим. Ҳавасим келиб кетди. Янги кўйхона қуришибди. Беш юз бош кўй сиғадиган шифер томли яхши кўйхона. Хў-ўш, чўпонларга уй қуришибди. Ёнида эса сарой, отхона. Аввалгисига сира ўхшамайди. Кўйлар қишлайдиган бошқа жойларда ҳам худди шу аҳвол. Овулнинг ўзида ҳам халқ уй-жой қуриб ётибди. Қачон борсам, кўчада янги уй қад кўтарганини кўраман. Илойим бундан буён ҳам шундай бўлсин.

– Биз ҳам шунинг ғамида, шунинг ташвишида юрибмиз, Танака. Ҳали ҳаммасини ҳам жойида деб бўлмайди. Аммо вақт-соати келиб ҳаммасини ҳам тўғрилаймиз. Мен сизнинг олдингизга бир иш билан келдим. Партия-

га қайтинг. Ишингизни қайта кўрамиз. Сиз ҳақда бюрода гап бўлди. Ҳечдан кеч яхши, дейишади одамлар.

Танабой индамади. Хижил бўлди. Қувониб ҳам кетди, алам ҳам қилди унга. Бутун кечмишларини хотирлади, алам-изтироб унга чуқур ўрнашиб қолганди. Ўтмишни титкилагиси, у ҳақда ўйлагиси келмасди.

– Яхши сўз учун раҳмат, – миннатдорчилик билдирди Танабой райком секретарига. – Чолни унутмаганлигинг учун раҳмат. – Сўнг бир оз ўйланиб очиғини айта қолди. – Энди мен қариб қолдим. Партияга энди мenden нима фойда? Унинг учун мен нима қилиб бера олардим? Ҳеч нарсага ярамайман. Даврим ўтди, сен хафа бўлма. Ўйлаб кўришга рухсат бер.

* * *

Танабой анча вақтгача бир қарорга келолмади – эртага бораман, индинга бораман, деб ишни пайсалга солди. Вақт эса ўтиб борарди. Довондан ўтиш қийин бўлиб қолган эди унга.

Ниҳоят, бир сафар отни эгарлаб йўлга тушди ҳам, бироқ ярим йўлдан қайтиб келди. Нега? Нодонлик қилиб қайтиб келганини ўзи тушунарди. Ўзига ўзи: «Қариганда эс-хушимни йўқотиб, ёш болага ўхшаб қолдим» деди. Буларнинг ҳаммасига ақли етарди, лекин ўзига кучи етмай қолган эди.

У даштда чопиб бораётган йўрғанинг чанг-тўзонини кўрди. Гулсари эканлигини дарҳол билди. Энди уни камдан-кам кўради. Гулсари ёзги қуруқ даштликда оппоқ из қолдирган эди. Танабой унга узоқдан қараб туриб маъюслана бошлади. Илгари туёқлари остидан кўтарилган чанг-тўзон йўрғага ҳеч қачон етиб ололмасди. У қора қуш сингари олдинда учиб борар, орқасида дум шаклидаги узун чанг тўзонини қолдириб кетарди. Энди бўлса йўрғани ҳадеб чанг-тўзон булутлари қоплаб олмоқда. У олдинга ёриб чиқиб олади, бир лаҳза ўтмай ўзи кўтарган

куюқ чанг ичида яна ғойиб бўлади. Йўқ, энди у чанг-тўзондан ўзиб кетолмайди. Демак, жуда қариб қолибди, ҳолдан кетиб таслим бўлибди. «Аҳволинг чатоқ, Гулсарри», қайғу билан ўйлади Танабой.

Унинг чангда нафаси қисилаётганини, чопиш қанчалик оғирлигини, чавандознинг жаҳл билан уни қамчилаётганини тасаввур қилди. У кўз ўнгида йўрғанинг саросимага тушиб қолган кўзларини, унинг қуюқ чанг тумани ичидан чиқиб олишга бор кучи билан қанчалик уринмасин, лекин чиқа олмаётганини кўриб турарди. Чавандоз масофанинг узоқлигидан унинг қичқирган овозини эшитмаса ҳам, Танабой: «Тўхта, отни қаттиқ ҳайдама!» деб қичқирди ва ўз отини чоптирганча унинг йўлини кесиб чиқмоқчи бўлди.

Бироқ етолмасдан, тезда тўхтади. Агар чавандоз уни тушунган бўлса-ку яхши-я, борди-ю тушунмаган бўлса-чи? «Сенинг ишинг нима? Сендақа буйруқ берадигандан ўргилдим. Қандай истасам, шундай кетаман. Йўқол бу ердан, қари тентак!» деб жавоб қайтарса-чи.

Йўрға эса бу орада гоҳ чанг-тўзон орасида кўринмай қолар, гоҳ ундан отилиб чиқиб, узоқлашиб борарди. Танабой унинг орқасидан узоқ қараб турди. Кейин отини буриб орқага қайтиб кетди. «Биз энди қаридик, ёшимизни яшадик, Гулсарри. Энди биз кимга керак бўламиз? Энди менинг ҳам олдингидек куч-қувватим йўқ. Охириги кунларимизни кечириш қолди, Гулсарри», – дерди у...

Танабой бир йилдан кейин йўрғани аравага кўшилган ҳолда кўрди. Танабойнинг кўнгли яна бузилди. Сафдан чиқиб қолган ва бўйнига куя тушган бўйинча урилган, эски аравани тортаётган учқур йўрғага қараб ачинар эди. Танабой қарашни ҳам истамай орқасига ўгирилди.

Танабой йўрғани яна учратди. Унинг устида йиртиқ майка кийиб олган етти ёшлардаги бола кўча бўйлаб борарди. У яланғоч оёқлари билан отни ниқтаб, уни ўзи бошқараётганидан қувониб мағрурланарди. Афтидан, боланинг отга биринчи марта миниши эди,

шунинг учун ҳам уни жуда ювош ва итоаткор бўлиб қолган эски йўрға Гулсарига мингзиб кўйишган эди.

– Бобо, менга қаранг! – кекса Танабойга мақтанарди бола. – Мен Чапаевман! Мен ҳозир сойдан ўтаман.

– Қани-қани, ўт-чи, мен кўрайин! – дадиллантирди уни Танабой.

Бола от жиловини дадил ушлаб сойдан кеча бошлади. Аммо от нариги қирғоққа чиқаётганида бола ўзини тутолмай сувга шалолаб йиқилиб тушди.

– О-йи! – деб қичқирди у кўрққанидан.

Танабой уни сувдан тортиб олди ва отнинг ёнига келтирди.

Гулсари сўқмоқ йўлда оғирлигини навбат билан дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб турарди. «Отнинг оёғи оғрияпти, демак, аҳвол чатоқ», ўйлади Танабой. У болани қари йўрғага мингизди.

– Ҳайдайвер, энди йиқилма.

Гулсари йўл бўйлаб секин юриб кетди.

Шундан сўнг охирги марта йўрға яна Танабойнинг кўлига тушди.

У отни парвариш қилиб оёққа турғизгач, охирги марта Александровкага олиб борганди. От йўлда ўлди.

Танабой ўғли ва келини иккинчи бола кўришлари муносабати билан борди. Уларга совға қилиб бир нимта қўй, бир қоп картошка ва хотини ёпган нон ҳамда бошқа ҳар хил емишларни олиб келган эди. У Жайдарнинг касалман деган баҳона билан келмаганлигининг сабабини кейинчалик тушунди. У ҳеч кимга айтмаган бўлса-да, келинини ёқтирмас эди. Ўғли эса иродасиз, бўшанг йигит. Унга шафқатсиз, ўктам хотин тушган эди. Уйида ўтирадиган бу аёл эрини «гаҳ» деса, кўлига қўнадиган қилиб олганди. Арзимаган нарса учун кишини хафа қиладиган, ҳақорат қиладиган, фақат ўзини юқори тутиб, сўзини ўтказадиган одамлар бўлади-ку, келини ҳам худди шундай эди. Унинг ўғлини иши бўйича юқори лавозимга кўтаришлари керак экан, аммо кейин негадир бошқаси-

ни кўтариб, уни эса четда қолдирибдилар. Келини ҳеч бир гуноҳсиз бўлган чолга ташланди:

– Бутун умринг чўпонликда, йилқичиликда ўтар экану партияга киришнинг нима ҳожати бор эди. Барибир охирида ҳайдадилар, шу важдан ўғлингга ҳам йўл йўқ. У энди юз йил бир лавозимда қолади. Сизлар у ёқда тоғда ўз уйингиздасиз, сиз кексаларга бундан ортиқ нима керак! Биз бўлсақ, бу ерда сизларнинг касофатингизга қоляпмиз.

Қолган гаплари ҳам шу мазмунда эди. Танабой келганига пушаймон бўлди. Келинини тинчлантириш мақсадида ишончсизлик билан деди:

– Агар иш шундай бўладиган бўлса, эҳтимол, мен яна партияга киришни сўрарман.

– Сен партияга жуда кераксан, уларнинг сенга жуда кўзи учиб турибди. Сандақа қари-қартангларсиз иш битмас эмиш! – пиқирлаб кулиб юборди келини унга жавобан.

Агар у келини бўлмай, кимдир бошқа одам бўлганда Танабой шунақа гапларга чидаб ўтирармиди. Аммо яхшими, ёмонми, улар ўзингники бўлгандан сўнг нима ҳам қила олардинг. Кекса чол жимгина ўтирарди, эрингнинг юқори лавозимга кўтармаганларига сабаб отасининг айбдор бўлганлиги эмас, балки унинг ўзи ҳеч нарсанинг уддасидан чиқа олмаганлиги ва шунақа хотинга дуч келганлигидир, ўз қадрини билган киши бошини олиб қочиб қутулиши мумкин эди, гап қайтариб ўтирмади. Халқ: «Эрни эр қиладиган ҳам, қаро ер қиладиган ҳам хотин» деб бекорга айтмаган. Бироқ чол ўғлини яна хотини олдида беобрў қилишни истамади. Майли, улар чол айбдор деб ўйлаб юраверишсин.

Шунинг учун ҳам Танабой тезроқ туриб жўнади. Уларникида қолишни истамади.

«Аҳмоқсан, аҳмоқ! – сўкарди у энди келинини гулхан олдида ўтириб. – Ажабо, қаёқдан ҳам бу ёруғ дунёга келаркин шунақа бетамизлар? На ор-номус, на иззат-ҳурмат, на бошқаларга яхшилик қилишни би-

ласизлар? Фақат ўзларингни ўйлайсизлар! Ҳаммани ҳам ўз газларинг билан ўлчайсизлар. Аммо сенинг ўйлаганингча бўлмайди. Мен ҳали одамларга керакман, керак бўламан...»

XXV

Субҳидам. Тоғлар уйқудан бош кўтариб, қоматини ростлай бошлади, дашт кенгайиб, равшанлаша боради. Жарлик ёқасидаги ўчиб қолган гулханнинг қорайиб қолган чўғлари секин сўнар эди. Унинг ёнида елкасига пўстинини ташлаб, сочлари оқариб кетган чол турарди. Энди пўстин билан йўрғанинг устини ёпишга ҳожат йўқ эди. Гулсари нариги дунёга – жаннат отлари орасига кетган эди...

Танабой ўлган отга қараб туриб ҳайратда қолди – унга нима бўлди! Гулсари калласини орқага ташлаб, ёнбошлаб ётарди, унда юганнинг чуқур ботиб кетган ўрни кўриниб турарди. Тарс-тарс ёрилиб кетган туёқларидаги тақалари ейилиб кетган, букилмас оёқлари чўзилиб ётарди. У энди ерда бошқа юра олмайди, йўлларда ўз изларини қолдира олмайди. Кетиш керак эди.

Танабой отга охирги марта эгилиб қаради, унинг совиб қолган кўзларини бекитди. Танабой юганни олганича, орқасига қарамасдан одимлаб кетди.

У даштлик орқали тоққа йўл олди. Кетаркан чуқур ўйга толди. Қариб қолганини, куни битиб қолганини ўйлади. У қанотларидан ажралиб қолган ёлғиз куш каби тез учар шерикларидан орқада қолиб ўлишни истамасди. У парвоз қила туриб ўлишни истади, токи бир ошёнда ўсиб, бирга йўл олганлар унинг тепасида хайрлашув қичқириқлари билан айланиб юришсин.

«Шомансурга ёзаман, – жазм қилди Танабой. – Хатга шундай деб ёзаман: Йўрға Гулсари эсингдами? Албатта эсингдадир. Мен унга миниб райкомга отангнинг

партбилетини олиб борган эдим. Сенинг ўзинг мени жўнатган эдинг. Хўш, мен ўтган кечаси Александровкадан қайтиб келдим, йўлда менинг ажойиб йўрғам ўлиб қолди. Тун бўйи отнинг ёнида ўтириб бутун ҳаётимни ўйлаб чиқдим. Худо кўрсатмасин-у, йўрға Гулсари сингари мен ҳам йўлда ўлиб қоларман. Сен менинг партияга қайтишимга ёрдамлашинг керак, ўғлим Шомансур. Менинг саноқли кунларим қолди. Илгари қандай бўлган бўлсам шундай бўлишни истайман. Сенинг отанг Жўра ўзининг партбилетини райкомга олиб боришни менга бекорга васият қилмаганини энди тушуниб турибман. Сен эса унинг ўғлисан ва мени – кекса Танабой Бакасовни биласан...»

Танабой юганини елкасидан ошириб ташлаб, дашт бўйлаб кетиб борарди. Юзларидан оқиб тушаётган кўз ёшлари соқолини ҳўл қилиб юборганди. Лекин Танабой уни артмасди. Бу – йўрға Гулсари учун тўкилаётган ёшлар эди. Кўз ёшлари орқали янги тонгга, тоғ этагида тез учиб бораётган танҳо кулранг ғозга боқди. Кулранг ғоз ўз галасига етиб олиш учун шошиларди.

– Учавер, учавер! – шивирларди Танабой. – Қанотинг толмай туриб, шерикларингга етиб ол.

Кейин хўрсиниб деди: – Алвидо, Гулсари!

У кетар экан, қулоғига қадимги қирғиз ашуласи эшитила бошлади.

...Она туя бир неча кундан бери елиб-югуради. Боласини чақиради, излайди. Қайдасан, қора кўзли бўталоғим? Жавоб бер! Елинимдан, тўлиб кетган елинимдан сут оқяпти, оёқларимдан оқиб тушяпти. Қайдасан? Жавоб бер. Елинимдан, тўлиб кетган елинимдан сут оқяпти. Оппоқ сут...

1966 йил

СОМОН ЙЎЛИ

*Ота, мен сенга ёдгорлик ўрнатолмадим. Сенинг
қаерга дафн этилганигни ҳам билолмайман.
Ушбу асаримни, отам Тўрақул Айтматов, сенга
бағишлайман.*

*Она, сен бизни улғайтириб одам қилдинг. Се-
нинг узоқ умр кўришингни тилаб, онам Наима
Айтматова, сенга бағишлайман.*

I

– Омонмисан, кутлуғ далам!

– Шукр. Келдингми, Тўлғаной? Бултургидан анча
чўкиб қолибсан. Сочларинг оппоқ, кўлингда ҳасса.

– Умр ўтиб боряпти, она-Ерим, орадан тагин бир
йил ўтди. Бугун менинг сиғинадиган куним.

– Келишингни билардим. Кутаётгандим, Тўлға-
ной. Бу сафар набирангни ҳам эргаштириб келмоқчи
эмасмидинг?

– Шундай эди-ю, лекин бу сафар ҳам ёлғиз келдим.

– Демак, сен унга ҳали ҳам ҳеч нима айтмабсан-да,
Тўлғаной?

– Йўқ, айтолмадим.

– Ишқилиб, эртами-кечми, ахир бир кун у ҳам эшита-
ди-да, Тўлғаной. Эл оғзига элак тутиб бўлади, дейсанми?

– Тўғри айтасан. Эртами-кечми, ахир бир куни би-
лади. Ўзи ҳам улғайиб, яхши-ёмонни тушунадиган
бўлиб қолди. Бироқ мен учун ҳали ҳам темир қанот
полапонга ўхшаб кўринади. Болалик қилиб ўтган-кет-
ганни тўғри тушунолмай, кўнгли совиб қолмаса деб
ташвишланаман. Бари бир одам ҳақиқатни бир кун
эмас, бир куни билиши керак-да. Мен билган ҳақиқат-

ни, сирдошим хосиятли ер, сен билган ва эл билган ҳақиқатни ҳозирча ёлғиз угина билмайди, холос. Билганда нима дер экан, қандай ўй-хаёлларга бораркин, гапнинг тагига етолармикин? Қандай қилиб ўша дилини оғритмай, ёшлигиданоқ ҳаётдан кўнглини қолдирмай, сиримни айта олсам экан? Қани энди икки оғиз сўз билан битадиган иш бўлса. Кейинги кунларда фақат шуни ўйлайман, туну кун хаёл сураман. Қишда тобим қочиб, тўшакда ётганимда ҳам ўлимдан қўрқмаган эдим, ажал етса тап тортмай ўлимни қарши олардим. Бироқ, куним битиб, кўзим юмилиб кетса, айтадиган васиятимни айтолмай, ўзим билан гўрга олиб кетаманми, деб юрагимга ваҳима тушди. У эса йўқ, буни қайдан билсин, у тентак, мактабни ҳам йиғиштириб қўйиб, ёнимдан силжимай қолди. Онасининг худди ўзгинаси: «Энажон, қаеринг оғрияпти? Сув ичасанми ё доридан берайми? Устингни ёпиб қўяйми, энажон?» – деб гирдикапалак бўларди. Ўшанда тилим бормади, кучим етмади. Бойқушим, ичида ҳеч кири йўқ, содда дил нарисида гўдак эди. Ҳеч нимадан гумон қилмасди. Унга нима ҳам дея олардим. Шуларни ўйларканман, калавамнинг учини тополмай қийналардим. Ундай қилиб ҳам, бундай қилиб ҳам фикрларимни тарозига солиб кўрардим: бу нарса жўнгина сўзлаб берадиган жумбоқ эмас экан-да. Қанчалик ўйламай, барибир бир фикрга келиб тўхтаймак: бўлган ҳақиқатни бола тўғри тушунсин деб мен унга ёлғиз ўз тақдиринигина эмас, балки бутун замонанинг тарихини, ўтган-кетганлар хусусида, ўзим ҳақимда, барига гувоҳ бўлган, саховатли далам, сенинг ҳақингда, қолаверса, ўша кезде ҳеч нимадан беҳабар миниб ўйнаб юрган велосипеди ҳақида айтиб беришим керак. Балки шундагина тўғри қилган бўларман. Турмуш ҳаммамизни бир тугунга боғлаб, ҳамирдек қориштириб қўйган экан, ҳеч нимани яшириб ҳам, қўшиб ҳам бўл-

майди. Ҳатто бола эмас, кекса киши ҳам бу ишни ҳар хил тушуниши мумкин. Кўзимнинг очиғида шу катта қарзимдан қутулсам, ўлсам армонсиз кетардим...

– Бу айтганларинг тўғри, Тўлғаной. Қани берироқ кел, мана бу тошга ўтир. Оёқ оғриқсан-ку. Ўтир, бир йўлини қилармиз. Олдинги сафар бу ерга келганинг эсингдами, Тўлғаной?

– Ундан бери қанча вақтлар ўтиб кетди-ку, эслол-майман.

– Йўқ, сен ўша вақтларни эшлашга бир ҳаракат қилиб кўр-чи, Тўлғаной. Қани бир бошидан эсла-чи.

– Эсимда яхши қолмабди. Кичкиналигимда, ўрим маҳалида, ота-онам етаклаб келиб, ғарамлар тагига ўтирғизиб қўйишарди.

– Ҳа, йиғламасин деб қўлингга бир бурда нон ҳам бериб қўйишарди.

– Кейин, улғайиб қолганимда, эл яйловга кўчганда, ўша атрофда экинларни кўриб югуриб юрардим. Унда мен ғизиллаб чопиб юрадиган, сочлари тўзғиган сариқ қиз эмасмидим. У, болалик-эй, унинг ҳам ўзгача гашти бор экан! Чорвадорлар ҳу пастки томондан сариқ ёйиқ текислигида чангу тўзон кўтариб кўчиб жўнашар эди. Бирининг кетидан бири турна қатор тизилишиб яйловга, салқин адирларга ошиқиб йўл олишарди, ўшандаги ёшлик чоғларим-эй! Уюр-уюри билан дупурлашиб, кишнашган йилқилар босиб кетгудек бўлиб келишаверса, буғдойнинг ичидан сакраб чиқиб, уларни ҳуркитиб юборардим.

«Эй, ердан чиққан алвасти, ҳап сеними!» – деб йилқичилар узун таёғини кўтариб мени қувлаб юборишарди.

Неча минглаб қўй туёқлари дўл ёққандагидек дупурлашиб ўша йўлдан ўтиб туришарди. Уларнинг орқасидан бой овулларнинг кўч-кўронлари ўтиб борар, йўрға миниб, қип-қизил чўғдек кийинган қиз-жувонларни

кўрганимда, ҳайрон бўлиб, суқланиб қараб қолардим. Анча жойгача уларнинг орқасидан эргашиб югуриб-елиб борардим. Қани энди, мен ҳам шунақа рўмол ўраб, шунақа кўйлак кийсам, деб орзу қилардим.

– Рост, Тўлғаной, сен унда яланг оёқ, яланг бош бир қашшоқнинг қизи эдинг. Бироқ, ўшандай шойиларни киймасанг ҳам, бўйинг етганда оқ-сарикдан келган, етилиб тўлишган қандай сулув қиз бўлдинг. Сен унда кўланкангга қараб қадам босардинг. Айниқса, эрта биланги кўланканг худди ўзингдек хушбичим бўларди.

– Ўшанда мен ўн етти ёшларда эдим. Ўша йили ўроқ ўриб юриб Сувонқул билан учрашмаганмидим. Сувонқул бу ерга Толоснинг юқори ёғидан ёлланиб келган эди. Ҳозир кўзимни юмсам хаёлимда Сувонқулнинг ўша вақтдаги қиёфаси гавдаланади. Ёшгина, ўн тўққиз-йигирмалардаги йигит, ўзи хипчароқ кўринса ҳам, кўллари пайдор, темирдек салмоқли эди. Чакмонини доимо елкасига ташлаб юрарди. Ёнингда шеригинг ўроқ ўриб юрса, кишининг қалбини қувонтиради: ҳар ишнинг қиёмини келтириб ишлайдиган азаматлар бўлади-ку, Сувонқул шундайлардан эди. У тезда ўзиб кетар, мен ҳам ўроққа чаққон эдим, шундаям ортда қолиб кетардим. Сувонқул қайтиб келиб, менинг тегишимдан ўра бошлаганда изза тортардим: «Сизни биров ёрдамга чақирдим? Талтайманг, кетинг бу ердан, ўзим ҳам битираман!» – десам кулиб кўйиб, индамай ишлайверарди, ўшанда нимадан орланган эканман? Энди билсам, эркаланган эканман...

– Сизлар ўшанда ишга доим элнинг олди бўлиб келардиларинг, Тўлғаной.

– Тўғри. Эл уйғонмай, ғира-шира тонг ёришганда Сувонқул билан иккимиз бирин-кетин ишга кетардик. У мени бериги томондан қарши оларди. Ўша кунлар, ўша ажойиб тонг отишлар бизнинг севги кунларимиз экан. Бир-бирига келаётганда дунё бошқача кўриниб, бошқа-

ча сезиларди. Эл-юртга нон берган жонажон деҳқон далам, бўзариб-сарғайиб ётсанг ҳам, оппоқ тонгларни денгиздек тошиб, қучоғини сенчалик очиб, сенчалик ўртаниб ким кутиб оларди! Ўша тонгларни сенга ҳамроҳ бўлиб биз кутиб олардик, ўша тонгларни сенга ҳамроҳ бўлиб тўрғай кутиб оларди. Кўримсизгина бўз тўрғай осмонда бетиним қанот қоқиб пирпираб, гўё одамнинг осмонда учиб юрган юраги каби бир нуқтадек бўлиб кўринса ҳам, қанчалар нозик, қанчалар киши дилини тўлқинлантирувчи қўшиқлар тўқиб, зорланиб сайрар эди. «Ана, бизнинг тўрғай сайради!» – деб қўяр эди Сувонқул. Қизиқ, тўрғайни ҳам ўзимизники қилиб олган эканмиз. Хуш овозингдан айланай, тўрғайим...

– Рост, Тўлғаной, ўша тўрғай сизларнинг тўрғайингиз эди.

– Эсингдами, Ер, ўша ойдин кеча? Балки, табиатда, иккинчи бор ундай тун бўлмас. Ой ёруғида ўроқ ўрамиз, деб Сувонқул иккаламиз қолиб кетмаганмидик. Ху уфқ ортидан кумуш ранг ой кўтарилганда, юлдузлар ҳам осмон узра бирин-кетин кўз очишди. Ўшанда биз уват четида Сувонқулнинг тор чакмонини остимизга солиб ариқ қирига бош қўйиб чўзилиб ётганимиз. Шу кеча биз умр бўйи йўлдош ажралмас ёр бўлиб қовушдик. Сувонқул чўяндек қўли билан кокилимни силаб, манглайимдан юзимдан эркалатиб сийпаганда, унинг қони жўшиб ураётган қалбимнинг ҳарорати кафтидан сезилиб турарди. Мен унга эркалаб: «Сувон, нима дейсиз, биз бахтли бўламизми, а?» – десам, эсингдами ўшанда айтган гаплари: «Ер-сув элга тенг бўлса, биз билан ҳам экин экадиган еримиз бўлса, биз ҳам эл қатори ер ҳайдаб, экин экиб, хирмон қўтарсак, бизнинг бахтимиз ўша. Бизга бундан ортиғининг нима кераги бор, Тўлған. Деҳқоннинг улуши эккан экинида», – демаганмиди. Унинг айтган сўзларига нима учундир беҳад қувониб кетиб, бўйнидан маҳкам қучганимча,

лабларидан жон-таным билан ўпдим... Сўнгра ариқдаги сувга чўмилиб чикдик-да, яна ўз ўрнимизга келиб, қўл ушлашиб, жимгина осмонга қараб, роҳатланиб ётдик.

Ер, сен ҳам ўшанда сокин ойдин тунда салқин тортиб, бизга қўшилиб яйраб ётдинг. Гармсел эсганда ширин асал ҳиди широлжин билан эрманнинг хушбўй ҳидига аралашиб буғдойзорга тараларди, буғдойзор шувуллаб, бошоқларга тушган ой нури олтин кўлдек чайқалиб ётарди. Ёки ўша тунни табиат бизга атайлаб шундай ҳолда бахш этдимикин? Ярим кечаси юлдузлар тўдасига қарасам, сомон йўли оламнинг у бошидан бу бошигача ёйилиб ётган пайти экан. Сувонкулнинг айтганлари эсимга тушиб, хаёлимда осмоннинг ўша кумуш йўли билан қандайдир азамат бир деҳқон катта қучоқ сомон кўтариб ўтгану, гўё унинг улкан қулоғидан сочилиб тушган дон, тўпон барака тўкиб из қолдириб кетгандек эди. Орзумизга етсак, менинг ҳам Сувонкулим шундай сомон кўтарган деҳқон бўлса, хирмоннинг бетидан биринчи созуриб олган сомонидан қучоқ тўлдириб йўлга тушганида, худди ўшандай барака тўкилган йўл солиб ўтса, деб ўйланиб ётдим. Она-Ерим, биринчи марта сенга ўшанда гапирдим. Эсингдами менинг айтганларим?

– Эсимда, Тўлғаной! Сен ўшанда менга юзланиб, бундай дегансан: «Ер, жон ато этган Ер, бизни кўтариб юрган Ер, сен бизга бахт бермасанг, нега Ер бўлиб аталгансан, биз нечун дунёга келганмиз! Биз сенинг болаларингмиз, Ер, тилақдош бўлгин, орзу-ниятимизга етайлик!» – деб айтгансан, Тўлғаной.

– Ҳа, шундай деганман. Кун чиқар пайтда кўзимни очсам, Сувонкулим ёнимда йўқ. У аллақачонлар туриб, ўроқ ўриб ётган экан. Қачон турганини билмайман, роса қийратиб ташлабди; буғдой пояда боғ-боғ буғдой уюлиб ётибди.

«Ҳой, Сувонкул, бу нима қилганингиз?» – дедим. У кафти билан терини артиб: «Сени ухласин дегандим»,

– деб кулиб қўйди. Мен унинг бу ишидан бир оз ўпкалаб: «Кечаги гапларингиз қани, шу ҳам тенг шериклик бўлибдими?» – десам, у ўроғини ташлаб, югуриб менинг олдимга келди-да, кучоқлаб қўлида кўтарганча: «Кўзингдан айланайин, Тўлған, кўзингдан ўргилиб кетай, тенг шерикмиз, бундан буён яхши-ёмоннинг барига шерик бўламиз!» – деди. Шу зайлда мени қўлидан қўймай, эркалатганича алланарсалар ҳақида гапирди, мен бўлсам хурсандлигимдан кулардим. Бир вақт қарасам, мени кўтарганича тепаликка югуриб чиқди-да, кўтарилиб келаётган қуёшга қараб: «Эй қуёш, кўрдингми? Кўрдингми менинг жононимни! Мана, мана, кўриб ол, кўрманани бер, бергин суюнчингни аямай!» – деб қичқирди. Ҳазилими, чиними – билмайман, мен ўшанда йиғлаб юбордим, қалбим қувончга тўлганидан ўзимни тутолмай анчагача энтикиб-энтикиб йиғлардим...

– Қўй, Тўлғаной, энди йиғлашинг яхши эмас. У йиғи бошқача йиғи эди, одамнинг умрида ундай йиғи бир мартагина бўлади. Энди нимага йиғлайсан. Йиғлама, ёки тилакларингга эриша олмадиларингми? Айт-чи, тўғрисини, сизларчалик ким бахтли бўла олди?

– Гапинг тўғри. Янги замонда Сувонқул иккимиз ҳам ўз меҳнатимиз билан вояга етдик. Биласан-ку, қишу ёз демай қўлимиздан кетмон тушмади. Меҳнатимиз зое кетмади – уйли-жойли бўлдик, мол-ҳол орттирдик. Тилагимизга етиб, уч фарзандли бўлдик. Ҳа, бирин-кетин уч ўғил кўрдик. Ҳозир баъзан ўйлаб ўтириб хаёлимга шундай мудҳиш фикрлар келади: нима учун йил сайин қўйга ўхшаб туғавердим экан? Одамларникидек ораларидан уч-тўрт йил ўтганда, балки, бундай фалокатдан четда қолишармиди. Балки, бутунлай дунёга келишмаганда нима қиларди! У, шўринг қурғурлар... Айланиб-қоқиниб кетайларим, сўзимни оғир олманглар, кечиринглар, кечиринглар

оналарингни! Юрагим тутақиб, ўлгим келганидан айтаётган гапим-да! Қандай қилай энди...

– Тўлғаной, эсингни йиғ... Сўзингни қайтариб ол. У болаларга шак келтирма. Уларни мен тирноқдайлигидан кўриб-билиб юрдим-ку. Уларнинг босиб кетган излари кўринмагани билан, менинг кўксимда муҳр бўлиб сақланиб қолган, Тўлғаной. У учала оға-иниларни сизларнинг фарзандларингиз эканини Сувонқул бу ерга биринчи марта трактор ҳайдаб келганда билдим.

– Ҳа, ҳа, худди ўшанда. Сувонқул ўша йили қиши билан сувнинг нариги томонидаги катта қишлоқдаги тракторчилар курсига қатнаб, тракторчиликни ўрганиб олди. Унда тракторни ким билсин. Сувонқул уйга кечикиб келганда қаердаги бир бўлмагур ишларга ўралашиб юрибсиз, ундан кўра бурунги бригадирлигингиз яхши эмасмиди, эл қатори тирикчилигингизни қилсангиз-чи, деб уришиб ҳам берардим. Шундай десам, яна кулиб қўйиб: «Тракторни сен ўйинчоқ билиб юрганга ўхшайсан. Шошма ҳали, Тўлған, ёзда ҳайдаб келганимда биларсан», – дер эди. Даладан совқотиб чарчаб келганини кўриб, «Ке, қўй энди», – деб аяр эдим. Ўйлаб кўрсам, Сувонқул ишнинг кўзини билиб юрган экан. Тракторчилар ўқишига овулдан саводли бирон кимса чиқмаганда, Сувонқулнинг ўзи мен бораман саводимни ҳам чиқараман, деб бригадирликдан бўшаб олганди. У кезларда Қосим билан Майсалбек мактабга қатнаб юришарди. Отасига ўшалар муаллимлик қилишди.

Кечқурун уй ичимиз билан оворамиз. Сувонқул ерга бағрини бериб ётиб олиб, ёзишни ўрганганда, уч ўғли уч томонидан ўргатиб, ота, бундай қилиб ёзинг, қаламни бундай ушланг, қўлингизни қалтиратманг, тўғри ёзинг, деб ғужурлашиб ётар эди. Сувонқул кетмон чопгандан баттар қора терга тушиб кетарди. Ўзимни тутолмай кулгим келарди. «Қўйсаларинг-чи, болалар, оталарингни жонига тегмай, мулла қилмоқ-

чимисизлар уни? Сувонкул, жонингизни мунча қийнамай, ё муллаликни, ё тракторни ўргансангиз-чи», десам, хўрсиниб қўярди. «Ҳаммадан ҳам сеники ўтиб кетди-ку. Тракторни ўрганиш учун анчагина муллик керак экан-да. Масхара қилаверма!» Ҳайтовур, шундай қилиб юриб, охири мақсадига етди...

Илк баҳор, эндигина тупроқ кўчиб қолганда овулнинг четидан дукурлаган овоз чиқиб, аллақердан ҳуркан йилқилар кўчани қоқ ёриб, пишқириб, тўпи билан чопиб ўтишди. Нима бўлдикин, деб эшикка чопиб чиқсам, чорбоғ этагида трактор келаётган экан. Қоп-қора чўян машина, тутунини бурқситиб, баҳайбат ғилдираклари билан ерни ўйиб, гумбурлатганича тобора кўчага яқинлашиб келаверди. Унинг атрофидаги халқни кўрсанг, ёшу қари демай, бутун овул чувиллашиб юришарди. Одамларга қўшилиб мен ҳам югуриб етиб бордим. Қарасам, учала ўғлим бир-бирини маҳкам ушлашиб, трактор ҳайдаётган отасининг ёнида келишарди. Турқларини кўрсанг, ёвни енгиб келаётгандек, кўзлари чироқдек чақнаб, юзларидан нур ёғиларди. Ўзларида йўқ хурсанд бўлиб, гердайиб, мақтанишиб келишаётган экан. Улар ўша куни эрталабоқ кўприк томонга чопиб кетишган экан, менга айтишмабди ҳам, юбормай қўяди, дейишган бўлса керак. Болаларга эсим оғиб, бирон нима бўлиб қолмасин, деб:

– Қосим, Майсалбек, Жайноқ, ҳа сенларними! Тушинглар! – деб қичқирсам, тракторнинг гуриллашидан ўз товушимни ўзим ҳам эшитмай қолдим. Сувонкул менинг нима деганимни тушунди, шекилли, кўрқма, дегандек кулимсираб қўли билан ишора қилиб қўйди. Унинг ҳам қувончи кўксига сиғмай суюниб келарди. Сувонкул ўшанда ёшгина, қора мурт йигит эди. Э, Худоё, болаларнинг отасига шунчалик ўхшаш эканлигини ўшанда сезсам бўладими. Тўртталаси ҳам бирга туғишгандек. Айниқса, Қосим билан Майсалбек худди Сувонкулнинг ўз-

гинаси – қуйиб қўйгандек эди. Кенжам, Жайноғим бўлса, менга ўхшашроқ, оқ-сарикдан келганди.

Трактор шу бўйи овулда тўхтамасдан тўғри далага чиқиб кетди. Ҳаммамиз бирдек – отлиқ ҳам, пиёда ҳам унинг кетидан қолмай эргашиб келяпмиз, энг қизиқтирган нарса – тракторнинг ер ҳайдаши эди. Тракторнинг уч қатор тиши ер бағрини ёриб, чимларни кесиб-қўприб юриб кетганда одамларнинг бари чувиллаб, «Балли-балли!» дейишиб, хуркиб тисарилган отларига қамчи босиб, унинг кетидан бирга юра бошлади. Нима бўлиб кўпчиликдан айрилиб қолганимни билмайман, бир вақт қарасам, ёлғиз ўзим қолибман. Трактор борган сари узоқлашиб боряпти, мен бўлсам жимгина орқадан жавдираб қараб турибман. Бироқ, ўшанда ер юзида менчалик бахтли киши бўлмагандир, хурсандчилигим чексиз эди. Сувонқулнинг овулга биринчи марта трактор ҳайдаб келганигами, ё фарзандларимни шундай кўзга кўриниб, дастёр бўлиб қолишганигами – қайси бирига кўпроқ суюнишимни билмай, ёлвордим: «Қаторлашиб ўтирган бўй-бастиларингдан айланайларим! Илоҳим отангиздек одам бўлсангизлар розиман, ўшанда розиман тақдиримга!» дея тақрорлардим.

– Ҳа, Тўлғаной. Она бўлиб, оналик лаззатининг энг ширин дамларини ўшанда тотган эдинг. Сен унда тўлиб тошган, куч-қувватли аёл эдинг. Ишда ҳам ёшлардан қолишмас эдинг.

– Тани-жонинг соғ бўлса, ишлаганга нима етсин. Қолаверса, чиндан ҳам бахтли бўлган эканман. Бирга ўсган тераклардек ўғилларим эр етиб, ҳар бири ўз йўлларини топиб қолишганди. Қосим отасига тортдим, трактор ҳайдайман деб юриб, трактор ҳайдаб, кейин комбайнчиликни ҳам ўрганиб олди. Бир ёз комбайнда штурвалчи бўлиб, сувнинг нариги бетигаги «Қайинди» колхозида ишлаб юрди. Кейинги йили яна ўзимизнинг овулга комбайнчи бўлиб келди. Она бечорага болаларнинг бари

бирдек азиз, албатта. Шундай бўлса ҳам ўртанча ўғлим Майсалбек билан кўпроқ фахрланардим. Эҳтимол, соғиниб юрганимдандир, уясидан эрта учган полапондек, Майсалбегим уйдан эрта кетмадим. У ёшлигиданоқ мактабда яхши ўқимасмиди. Китобга жуда ўч эди, китоб деганда муккасидан кетарди. Шундай қилиб юриб, мактабни битирган заҳоти, муаллимликка ўқиш учун шаҳарга кетмовмиди. Кенжатойим, Жайноқ эса ўта кетган қизиқчи, очиқ-сочиқ йигит бўлиб ўсди. Уйда туриш йўқ эди унда. Комсомолнинг секретариман, деб, ёшлар қаерда бўлса: мажлисдами, ўйиндами, тўгаракдами, деворий газета чиқаришяптими – бу ҳам ўшалар билан бирга ўша ерда бўларди. Гоҳ жиним кўзиб: «Ҳай, санқи, гармонингни ҳам, тўшагингни ҳам олиб, бир йўла колхоз идорасига кўчиб бора қолсанг-чи. Сенга уй-жойнинг ҳам кераги йўққа ўхшайди! – десам, Сувонқул ўғлининг тарафини оларди. «Уришма, онаси, кўпчиликнинг юмуши. Бекор юрган бўлса, ўзим ҳам тизгинини тортиб кўярдим», – дер эди. Сувонқул ўша кезларда тагин бригадирлик қилаётган эди. Чунки тракторни энди ёшлар ҳайдай бошламаганмиди.

Кўп ўтмай келинлик ҳам бўлдик. Қосим «Қайинди»да ишлаб юрганда бир-бирига кўнгил қўйиб қолган бўлса керак, Алиманни ўша ёқдан олиб келмадим. Кўҳликкина, хипча белли, ёшгина қиз экан, энг аввал бошдан унга меҳр қўйиб, ўз боламдек кўриб қолдим. Келин ақлли бўлса, ўз болангдек бўлмай нима бўларди. Ростини айтиш керак, келиним ёмон чиқмади.

Шунинг ўзи оиланинг катта ризқи-ку. Ҳозир ўйлаб қарасам одам бошига давлат куши кўнганда, одамнинг ўз феъли-атворидан, оилага, элу халққа қилган муомаласидан бир-бирига улашиб, униб ўсиб, кўпайишиб бахт учиб келар экан-да. Шундай топилган толе қадр-қимматли бўларкан. Ўз қонингдек – тўкилса, жон берган билан баробар экан.

Алиман келган йил – унутилмас йил, эсдан чиқмас ёз бўлди. Ўша йили экинлар жуда эрта пишиб берди. Сойдаги катта сув ҳам ҳар йилгидан эрта тўлиб-тошиб оқди. Икки-уч кун сурункасига ёққан ёмғир тоғдаги қорларни дарров эритиб юборди, шекилли, дарёнинг ранги бузилиб, ҳадемай селдек тошқинлаб бостириб келди. Эскидан қалқиб турган оролчаларни бир кечада ямлаб, ювиб кетса бўладими.

Шунга қарамай, об-ҳаво ўнгидан келиб, бир текисда исиб турди. Етилиб қолган буғдойлар сарғиш тортиб ер юзини қоплаб, этаги уфққа туташиб кетган қирлардаги экинлар пишиб берди. Ўшанда бизлар қўлга ўроқ тутиб ишга киришиб кетдик. Майдон чеккаларини ўриб, комбайнга йўл очдик. «Энди келининг билан беллашмай, уйда роҳат қилиб ўтирсанг бўлмай-дими!» – дегувчилар ҳам йўқ эмасди. Бу сўзларга мен парво қилмасдим, қўлдан келса, эл қатори ишлаганга нима етсин. Келиним иккаламиз бирдек ўроқ ўриб юрдик. Ўша кунлардаги хотиралар ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Алиман буғдойзор чеккасида ўсиб турган гулхайридан бир даста териб олиб, бир вақт қарасам, мендан уялинқириб буғдойзор орасидан жимгина кетиб бораётган экан. Бу нимаси, қўлидагини нима қилар экан, деб турсам, йўл ёқасида турган комбайнга яқинлаб борди-да, гулдастасини комбайн зинапоясига қўя солиб, яна югуриб келди. Комбайнда одам қораси кўринмасди. Қосим қаёққадир кетган экан. У эрта-индин ўримга тушамиз, деб комбайнни шайлаб қўйган эди. Алиманнинг бу ишига ич-ичимдан қувониб, Худо хоҳласа, иккаласи аҳил яшаб кетишар экан, деб келинимдан кўнглим таскин топди. Алиманнинг ўшандаги қиёфаси ҳали ҳам кўз ўнгимда: бошида қизил дурра, эгнида оқ кўйлак, хушбичим нимча, қўлида гулхайри ушлаган, ўзи қора мағиздан келган, шаҳло кўзлари чақнаган сулув келинчак эди. У, ажойиб кели-

ним! Гулга мафтун келиним. Ўзиям гулга ишқибоз эди, эрта кўкламда қор остидан бўлса ҳам бойчечак териб келарди... Эсим қурсин, нимани гапираётган эдим. Ҳа, ҳа, ўша куннинг эртасига ўрим бошланиб кетмадим.

Йиғим-теримнинг биринчи куни ўзгача бир байрам эмасми. Шунча юриб ўша куни қовоғи солинган ҳеч-бир кимсани кўрмадим. Бу кунни ҳеч ким байрам деб атамас ҳам, ҳар кимнинг овозида қандайдир қувноқлик, юриш-туришда ҳам, ҳайдаган араваси, минган оти, қилган иши ҳаммаси-ҳаммасида бирдек қувноқлик, тўғриси айтганда, ўримнинг дастлабки куни ҳеч ким ишлаб ёлчитмади. У куни ўйин-кулгидан, ҳазил-мазах гаплардан қўл бўшамайди. Айниқса, ўроқчилар орасида қизиқ бўлади, унда ёшлар, қиз-жувонлар кўп эмасми. Томоша ўшаларда. Қосим МТСдан мукофотга олган велосипедни миниб, эрталаб комбайни олдига кетаётганди, бир тўда шўх жувонлар уни тутиб олишди. «Нега сен велосипеддан туша солиб, бизга салом бермайсан? Сен гердайиб қолибсан! Ўроқчиларни кўзга илмай қўйганга ўхшайсан!» – дейишиб, Қосимни ҳар томондан тортишиб, Алиманга бош эгиб кечирим сўратишса бўладими. Қосим бу билангина қутулолгани йўқ. «Куллуқ қилдим, куллуқ қилдим!» – деганига қарамай, сен энди бизни велосипедингга миндириб, худди ўрис қизлардек сайр қилдирасан, дейишиб, бир-бирларини велосипедга кўтаришиб миндиришиб, орқасидан қий-чув кўтариб юришиб, Қосимни роса овора қилишди. Шунда ҳам велосипедда жўн ўтиришмай, ўйнашиб: «Войдод, акажон, ўлдим, энди ўлдим, йиқилдим, войдод!» – дейишса, бошқаларининг ичаги узилгудек бўлиб: «Ўлсанг ўл, ўлсанг ҳам бўйнидан қучоқлаб йиқил!» – дейишиб далани бошларига кўтариб кулишарди. Шундай қилиб, Қосимнинг жиғига тегишарди. Унинг ўзи ҳам кулгидан маст бўлиб, бўлди энди, деб бирини айлангириб келса, яна бири те-

гажаклик қилиб унга осилишарди: «Ҳа, менинг ундан нима кам? Бурним пучуқ, кўзим қийшиқми?» – дейишиб жони-ҳолига қўйишмасди. Охири Қосимнинг ҳам жини кўзирди: «Ҳой, сизлар нима бало, қутурдингларми? Оч канадек ёпишасизлар-а? Бас энди. Масхарабозлик қилгани келганмисизлар ё ишлашгами?»

Шаддод келинлар шунда ҳам бўш келмай: «Анавини қаранглар! Ишни сен қиласан, ҳукумат комбайнни нимага чиқариб қўйибди!» – дейишарди.

Ёшларгина эмас, нарироқда туриб бу ўйин-кулгига биз ҳам роса қонардик, кулавериб ичакларимиз узиларди. Ҳо, ўшандаги мусаффо осмон! Ўшандаги қуёшнинг порлаши, ўшандаги донли бошоқлар, ўшандаги элнинг кулгиси!..

– Ҳа, Тўлғаной. Ўша куни худди шундай бўлган эди. Сен ўша куни ўз толеингни янада чуқурроқ тушуниб, менга сиригини айтгандинг.

– Мен ҳозир ҳам шуни айтмоқчиман. Ҳозир ҳам ўша фикримдан қайтмайман. Ҳозир ҳам ўша кунларни туганмас жумбоқдек гапириб бераман.

Тез орада ўроқчилар ишга киришиб, адирда иш қизиб кетди. Саратон авжига миниб, қуёш сели қайнарди. Қалбим эрталабки қувончдан талпиниб, руҳим шодланиб, майин шабададан лаззат олгандек роҳатланарди. Ўша кунги қувончларнинг барчаси мен учун, менинг толеим учун ато қилингандек туйиларди. Кўзим кўриб, қулоғим уққаннинг ҳаммаси борлиқни, ҳаёт гўзалликларини очиб, ором бахш этарди. Бир томондан ўроқларнинг жангани, бир ёндан шовуллаб тўкилаётган буғдойларнинг ёқимли овози эшитилиб турса, нариги ёқда Қосимнинг комбайни тошқин сувдек гуркираб, «Меҳнат қўшиғи»нинг янгича куйини куйлаётгандек, буғдойни шипириб ўрмоқда эди. Комбайнда ўтирган Қосим шаршарадек қўйилиб тушаётган буғдойга кафтини тутиб, бир ҳовуч донни юзига яқинлаштириб ҳидлаганда, ўзим ҳам бир

қоп семириб кетгандек бўлдим: янги доннинг ҳидидек ёқимли ҳид бормикин!

– Э-эй, аравакаш, эртароқ бўл! – деб Қосим тоғ тепа-сида туриб жар солгандек қичқирган эди, дарҳол арава етиб келиши билан комбайн тўхтади, Алиман: «Сувини элтиб берайин!» – деб кўзани олганича Қосим томон-га югурди. Буғдойзор оралаб оқ кўйлак, қизил дуррали Алиман югуриб борар экан, қўлида ушлагани кўза эмас, гўё юрагини тортиқ қилиб кўтариб бораётгандек, севган ёрига бутун борлиғи билан берилганлиги унинг барча ҳаракатларидан сезилиб турарди. «Ҳойнаҳой, Сувонкул ҳам чанқаб қолгандир» – деган хаёл билан ён-веримга қарасам у кўринмасди. Қайдан кўринсин, ўрим бош-лангандан кейин бригадирда тиним бўлармиди. Эрта-дан-кечгача отдан тушмай дала айланиб юргани-юрган.

Кечки пайт ўроқчиларга аталган янги буғдой нони ҳам тайёр бўлди. Янги нонга биринчи бўлиб ўроқчи-ларнинг оғзи тегиши илгаридан қолган расм эмасми. Биз у ноннинг унини анҳорнинг четидан ўриб олин-ган буғдойлардан туйиб тайёрлаган эдик. Янги буғ-дойнинг нонига оғиз текканда ҳар қачон хосиятли таом тотгандек бўламан. Кўринишда қора бўлса ҳам, хаамири юмшоқ йўғрилган янги нон унча кўпчиб пиш-магани билан унинг думбул таъмига ва қуёш, ер, ту-тун анқиган тансиқ ҳидига нима етсин!

Қорни очган ўроқчилар ариқ бўйига йиғилишганла-рида, қуёшнинг оташ нафаси сўниб, уфқ сари бош кўйган эди. У кунги оқшом – одатдагидан ёрқин ва узоққа чўзи-ладигандек туйиларди. Биз уй ичимиз билан олачиқнинг сиртидан ўрин олдик. Сувонкул ҳадеганда келавермади. Жайноқ эса эски одатича яна йўқ, акасининг велосипе-дини миниб, Қизил уйга варақа илмоқчиман, деб шоши-либ кетганди. Алиман бошидаги дуррасини ерга ёзиб кўйиб, уйдан олиб келган олмаларни сочиб ташлади-да, косаларга ачитма қуйди. Комбайнни тўхтатиб, ариқда-

ги сувга қўлини ювиб келгандан сўнг, Қосим ҳам келиб ўтирди. У чарчоқ ҳолда секин нон ушатар экан:

– Иссиққина экан ҳали ол, опа. Янги буғдойнинг нонини биринчи бўлиб татиб кўр, – деди.

– Бисмилло, – деб нондан олдим, чайнаётим аллақандай бир янги таъм, янги ҳидни сездим. У ҳид – комбайн қўлининг ҳиди – сомон, қорамой, темир ушлаган қўлларнинг ҳиди эди. Ноннинг ҳар бир тўғрамидан ўшандай керосин ҳиди ҳам келиб турарди, бироқ умримда шунчалик мазали нон емаган эдим, чунки у нонни ўғлимнинг меҳнаткаш қўллари ушатиб берган эди, у нон кўпчиликнинг нони, шу даврада тўпланишиб ўтирган кишиларнинг топган нони эди. Шу чоқда мен онанинг ким эканлигини, унинг бахти бамисоли буғдойнинг униб чиққан пояси бўлса, унинг туб-томири ер билан чирмашгандек, элнинг, кўпчиликнинг бахту саодатидан ажралмас эканини ўйладим. Ҳа, мен ҳозир ҳам бунга ишонаман.

Майли, бу бечора бошимга нималар тушмади... Эл-юрт бор экан – ҳаёт ҳам бор...

Шу аснода Сувонқулни кутавериш кеч ҳам кирди. Ёшлар у ёқдаги сув бўйига боришиб, жар ёқасида ловиллаган гулхан ёқишди, қўшиқ айта бошлашди. Уларнинг орасида қиёқ¹ чалиб баланд товуш билан қўшиқ айтган Жайноқнинг таниш овози қулоққа чалинар эди: «Овозингдан ўргилай, ёшлигингда сайраб қол, тенгқурлар билан жўр овоз бўлиб айтилган қўшиқ, кўнгилни очиб, одамларни бир-бирига яқинлаштириб иноқлаштиради», – деб, тинглаб ўтирдим. Ахир, онаман-да, она! Фикри хаёлимда болаларим, уларнинг келажаги бўларди, «Қосим-ку одам бўлиб қолди, – деб ўйлардим ўзимча. Ёз чиқиши билан келинчаги иккови алоҳида уй-жой қуриб кетишади. Меҳнаткашлиги ҳам худди отасининг ўзи, қоронғи тушиб қолса ҳам комбайн, тракторнинг чирогини порлатиб, далада буғдой ўриб юргани-юрган эди,

¹ Қиёқ – скрипкага ўхшаган чолғу асбоби

Алиман ҳам қаватида, иш вақтида бир дам бирга бўлиш ҳам улар учун ғанимат эмасми. Майсалбегимни ўйлаганимда соғинганимдан кўзимга жиққа ёш келарди. Ўтган жума куни хат ёзиб, унда бу йил ёзда уйга боролмасам керак, болалар лагерига бошлиқ бўлиб Иссиқкўлга жўнаппман, дебди. «Майли, шу касбни севган экан, қаерда бўлса ҳам омон бўлсин», – деб дуо қилардим.

Сувонкул келиб овқатланганидан сўнг, тунда овулга қайтдик. Эрталаб мол-ҳолга қараши керак эди, кечкурун эса уларга кўз-қулоқ бўлиб туришни қўшним Ойшага тайинлаб келгандим. У бечора касалманд бўлиб, бир кун соғ бўлса, бир кун касал бўлиб ишга чиқолмас эди.

Биз отга мингашиб келаётганимизда, тун мудраб, дала осуда эди. Майин эсган шабада қоронғида шитирлаб, ўт-ўланлар бошини ялаб ўтар, ой шуъласида чайқалган буғдойзорлар мавжланиб, кўланкаларини ўйнатар ва толиққан ер уйқуга кетган эди. Олисда оққан сой шарқираб, гўё унинг бешигини тебратаётгандек туйиларди. Буғдойзор ичида эса чигирткалар чириллар эди. Табиатнинг бу сукунатли дамлари қандайдир ўтган-кетганларни ёдга солиб, алланималарни эслатиб, юракни зориқтирарди. Сувонкулнинг белбоғидан маҳкам ушлаб, мингашиб келяпман. У мени, олдинга ўтиришни таклиф этса ҳам, унамай, ҳар доим шундай орқада мингашиб юришни яхши кўрардим. Отни баъзан йўрғалатиб, баъзан йўрттириб бораётган Сувонкулнинг жимгина келиши ҳам, унинг камсуханлиги ва эгарда ҳорғин ҳолда ўтириши ҳам мен учун жондан азиз эди. «Ҳа, бояқишим, умр ўтиб, қариб боряпмиз, ҳар қалай умрни зое кетказмаганга ўхшаймиз. Ҳаёт шундай экан – иккаламиз гўё кечагина қўшилгандаймизу, буни қара, қанча вақтлар ўтиб кетибди. Шундай бўлса ҳам ҳаёт қандай ширин, ҳали ҳам қалбдаги орзу-умидлар тугамайди», – деб ўйлаб келаётиб, бошимни кўтариб осмонга қарасам, юрагим

«шув» этиб кетди: Сомон йўли худди ўша вақтдагидек осмоннинг у бошидан бу бошига чўзилиб ётган экан. Чиндан ҳам осмон гумбази бўйлаб тунги юлдузлар орасидан қандайдир бир алп деҳқон хирмонда бир кучоқ сомон кўтариб ўтгану, йўлда тўкилиб қолган тўпон кўзга аниқ кўриниб тургандек. Ҳатто сочилиб ётган сомонни шамол ўйнатаётгандек, милтираб учган майда учқунлар ялт-ялт қилиб товланиб ётарди. «Вой, тавба!» – деб ёқамни ушладим. Ўша тун, ўша ёшлик кезлари ярқ этиб кўз ўнгимга келди. Ўйлаб қарасам, ўшандаги орзу-ниятларимизнинг ҳаммаси рўёбга чиқмадими? Ҳа, ер-сув элники бўлиб, кўп қатори биз ҳам кўш ҳайдадик, экин экиб, хирмон кўтариб, тилагимизга етдик. Замон ўзгариб, бундай бахтли кунлар келишини ўшанда ким билсин, ҳайтовур, яхши ният – ярим мол, деганларидек, кўпнинг нияти ерда қолмас экан-да, дедим ўзимча. Шундай хаёлларга берилиб, жимгина кетаётганимда Сувонқул ялт этиб орқасига ўгирилди: «Нима, ухлаб қолдингми дейман, Тўлғаной? Гапирмайсан? – деди. – Мен ҳам бугун роса чарчадим. Ҳозир уйга етамиз. Ёки янги кўча билан бурилиб кетайликми?» «Бурила қолайлик», – дедим мен.

Янги кўча деганимиз овулга кираверишдаги йўл бўйида эди. У кўча бўлиб кўча ҳам эмасди, ўша йили кўкламда уй қурадигаи ёшларга уй учун берилган эди. Қосим билан Алиман ҳам янги кўчанинг бошидан ер олишганди. Фиштарни аста-секин уч киши бўлиб қуйишиб, териб, пойдевор ўрнини ҳам қазиб қўйишганди. Ўтган ҳафтада икки кун сойдан тош териб, уйнинг ўрнига ташиб келтиришганди. Биз ўшани кўришга бурилдик, бундан буён ўроқ маҳалида кундуз кунлари осонликча қўл бўшайдими. Уюлиб ётган катта тепа тошларни кўриб, Сувонқул болаларнинг ишидан хурсанд бўлди: «Кўнглинг тўқ бўлсин, онаси, тош бемалол етиб-ортади, молхоналик тош ҳам ортиб

қолар, – деди у. – Йиғим-теримни тугатгандан кейин, ёпирилиб, деворини кўтариб, устини ёпиб оламизу, қолганини келгуси ёзда битказамиз. Тўғрими, Тўлган?» «Тўғри, устини ёпиб олсак, қолганини ҳам омонлик бўлса битказамиз. Жайноғимиз шошиб, ўпкасини кўлтиқлаб қолибди. Бу кўча Комсомол кўчаси аталсин деб қарор чиқардик, дейди. Алиман янгаси бўлса уни мазах қилиб кулиб: ҳой, кичкина бола, туғилмаган болага элдан бурун от қўйгандек, яланғоч ерга ном излаб овора бўлиб юргандан кўра, олдин уйланиб, жойпой қилиб, кўча курсанг-чи, кўчага ном қўйиш қочмас, деса, Жайноқ ҳам бўш келмай: – Йўқ, сиз тўғри тушунмаяпсиз, деб талашиб-тортишиб кетди».

Сувонкул менинг бу сўзимга кулиб қўйди: «У қурмагурни қанчалик шошқалоқ дейишмасин, аммо кўчанинг номини тўғри топибди. Мана бу қурилаётган уйларнинг ҳаммаси ёшларники-да, ҳаммаси ўсиб келаётган ёш авлодниги. Элнинг ўз-ўзидан ўсиб-унаётгани учун, овулимизга сиғишмай, янги қишлоқ қуряпмиз, мана шу кўча битсин, ўшанда кўрасан, ўғлимнинг айтганларн ҳаммаси тўғри чиқади...»

Биз шу зайлда сўзлашиб келаётган тун, кейин билсам, дунёнинг энг қирғинли туни экан.

II

– Бошингни юқори кўтар, Тўлғаной, бардам бўл.

– Тўғри. Бундан бошқа иложим қанча. Эсингдами, айланайин она-Ер, ўша кунги воқеалар?

– Мен ҳеч нимани унутмайман, Тўлғаной. Ёруғ дунё бино бўлгандан бери ўтган-кетган нарсаларнинг ҳаммаси ёдимда. Китобга сиғмаган, одамлар унутган тарихнинг бари менинг ёдимда, сенинг ҳам бошингдан ўтказганларинг бариси дилимда. Сўзлай бер, сўзла, Тўлғаной, бугун қулоғим сенда.

– Оҳ, нимани айтайин. Ўшанинг эртаси куни қуёш чиқар-чиқмас ўроқ ўриб, ишга тушдик. У куни биз

катта сой ёқасидаги жарликдаги буғдойзорда иш бошладик. Эндигина қизғин иш бошлаган эдик, сувнинг нариги бетидан чопиб келаётган отлиқ кўринди. Худди орқасидан ёв қувиб келаётгандек. Чакалак-қамишзорларни оралаб, отининг ёлига ёпишиб олганича бир одам сув ёнидаги тошлоққа келди-да, отининг тизгинини тортмай туриб ниқтаб солди. Бу ким бўлди экан, пастдаги кўприкдан ўтмасдан, нега мунча шошилди экан, деб қараб турдик. Отлиқ – ўрис йигит экан. Жийрон айғирни қамчилаб сувга солганда, ҳаммамиз ҳайратланиб қотиб қолдик: дарёда сув бўлган пайтда бу ердан ҳеч ким ўтолмас эди; от тугул туяни ҳам оқизиб кетадиган тошқин дарё ҳайқириб ётса-ю, жонидан тўйган ким экан? «Ҳой, ўртоқ, тўхта, қайт орқанга!» – дегунча бўлмай гижинглаган айғирни сапчитганича қамчи босиб ҳалиги отлиқ ўзини сувга урди. У, алланарсаларни қичқириб қўл силкиди. Аммо дарёнинг шовқинидан ҳеч нима эштилмасди. Гулдураб кўпик отиб тўлқинланган сув кўз очиб юмгунча отлиқни олиб кетди. Қулоғини чимирган айғирнинг боши тўлқинлар орасида бир кўриниб, бир кўринмай борарди. Асов дарё икки қўллаб отининг ёлига ёпишиб олган ҳалиги кишининг шапкасини бошидан юлиб олиб, ўзи билан бирга оқизиб кетаётган эди. Бироқ отлиқ оқим кучидан фойдаланиб, тобора қирғоққа яқинлашаверди. У пастда, тегирмонга қуйиладиган жойга бориб, сувдан чиққанда ҳаммамиз енгил нафас олдик. Баъзилар: азамат йигит экан, дейишса, баъзилар: у соғ эмас, маст бўлиб, қутуриб юрган қандайдир кимса бўлса керак, дейишарди.

Тегирмоннинг ёнгинасида буғдой ўриб юрган Қосимнинг комбайни жимиб қолганди. Мен унга анчагача эътибор қилмабман. Эҳтимол, бирор ери бузилгандир, иш пайтида ҳар нарса бўлиши мумкин. Ҳеч қаёққа қарамай, ҳадеб ўроқ тортавердим. Кутилмаганда ёнимда турган Алиман жонининг борича «Эна!» деб қичқириб юборди.

Бундай қарасам, ўроғини ташлаб юбориб, келинимнинг ранги қув ўчиб, кўм-кўк бўлиб кўкариб кетибди. «Илон чақиб олдимикин?» – деб ўйлаб: «Вой-вой, келинимга нима бўлди?» – деб олдига чопиб бордим. Алиман ғиқ этмасди. Унинг олайган кўзлари тикилиб турган томонга қараб турганимда, эгим жунжикиб кетди. Комбайннинг ёнидан аллақандай қийқириқ товушлар эшитиларди; чор атрофдан отлиқ, яёв, аравада буғдойзор оралаб одамлар чопиб келишарди. «Вой, энажон!» – деб қичқирган Алиман комбайн томон жон ҳолатда югуриб кетди. «Воҳ, булар соғга ўхшамайди! Комбайннинг тишига илиниб, майиб бўлган шекилли!» – деган сўзлар қулоғимга урилиб, бутун вужудимни қамраб олди. «Бўл кетдик!» – дейишганда, ўроқчилар ёпирилиб югуришди. «Худо ўзинг сақла, Худо ўзинг сақла, Худо!..» – деб улар орқасидан югуриб кетаётиб, ариқдан сакрайман деб юз тубан йиқилиб, ўрнимдан турдим. Яна югуриб кетдим. Воҳ, ўшандаги жон талвасам-эй! Буғдойга ўт тушгандек устимдаги кўйлагим, буткул вужудим, сочимнинг тубигача зирқираб, талпиниб чопардим. Осмондаги сўқир қуёш юзига парда тутиб олгандек кўз ўнгимда бир неча бўлиб кўриниб, бошим айланарди. Уларга етолмай йиқилар эканман, тўхтанглар, деб қичқирай десам, овозим чиқмасди.

Шу зайлда югуриб, комбайнга етиб борганимда, тўпланган одамлар чувалашиб, кийим-кечаги жиққа хўл, жийрон айғирни жиловидан ушлаб олган бир одамни ўраб олишган экан. «Бундай туринглар, мени кўйиб юборинглар», – деб тўдани ёриб кирганимда комбайн ёнида турган Қосим билан Алиманни кўрганимда қалтираган кўлларимни узатиб боламга ташландим. Қосим ҳозирланиб, дарҳол мени тўсиб қолди-да: «Она, уруш бошланибди!» – деди. «Уруш? Уруш дейсанми?» Бу сўзни мен ҳеч қачон эшитмагандек, унинг маъносига тушунмагандек, яна қайтариб сўрадим. «Ҳа, она, уруш бошланибди», – деди Қосим. «Нима учун уруш?

Қанақа уруш?» Бу совуқ хабарнинг ортида нималар ётганини пайқамандек, «Уруш, уруш дейсанми?» – деб пичирлаб туриб, юрагимда пайдо бўлган қўрқинчдан нафасим қисилиб, йиғлаб юбордим. Мени кўриб бошқа аёллар ҳам чувиллаб йиғлаб юборишди.

«Эҳ, хотинлар, тўхтанглар ҳозир! Жим бўлинглар!» – деб кимдир биров қичқирди. Шунда баримиз ундан маслаҳат кутгандек жим бўлиб қолдик. Далага ҳам сукунат чўкди. Шу сув сепгандек жимликни аллакимнинг луқмаси бузди: «Урушга кетар эканмиз-да!» Унинг гапига ҳеч ким жавоб қайтармади. Сокинлик баттар кучая бориб, сойда шовуллаб оқаётган дарёнинг товуши қулоққа янада аниқроқ эшитила бошлади. Қосим тўпланганларга бир сидра қараб олди-да, ўз-ўзига гапирётгандек ғудурланди: «Энди экин-тикинни эртароқ йиғиб олиш керак, бўлмаса қор остида қолиб кетади» – сўнг-ра яна бир оз жим қолиб, бирдан ёрдамчисига қатъий буюрди. «Нимага анграйиб турибсан, юргиз моторни! Сизлар-чи, сизлар энди нимага қараб турибсизлар, ўроқчилар! Одам етишмай қолса азобини ўзларинг тортасизлар. Қани туринглар, урушда туриш йўқ!»

Одамлар қўзғала бошлади. Боядан бери бошини қуйи солиб турган хабарчи шундагина қаддини ростлади. Ёшгина ўрис йигит экан, хўл сочлари пешанасига ёпишиб, кўк кўзлари, Худо биледи, умрида биринчи марта шунчалик ғамга ботган бўлса керак. Унинг қанчалик ташвишга тушганлиги беғубор юзидан шундоққина билиниб турарди. У чуқур хўрсинди-да, ёнида яйдоқ отини миниб турган йигитга юзланиб, қирғизча гапирди: «Оғайни, сен ҳозир овулга чопиб бориб, раисни, қишлоқ советини, бригадирни топ, тўхтамай, райкомга жўнасин, хўпми? Мен яна иккита колхозга боришим керак». Хабарчи жийрон айғирига миниб, йўлга тушган эди, ҳалиги бизнинг овулдош йигит: «Ҳой, дўстим, тура тур! – деб бери чақирди. Шапканг

оқиб кетибди. Ма, менинг қалпоғимни кийиб ол, кун ўтиб кетмасин», – деди.

Ҳозиргина дарёдан кечиб ўтган жийрон айғир оҳудек сакраб, йўлга тушганда, орқасидан қуюқ чанг кўтарилиб, хабарчининг қораси кўздан ғойиб бўлди. Уни кузатиб турган одамларнинг ҳаммаси ҳам турли хаёлларга берилган, шекилли, комбайн билан тракторнинг моторлари бирдан ўт олиб бараварига гуриллаганда, улар чўчиб тушиб, бир-бирларига ялт этиб қараб қўйишди.

Ўша дақиқадан бошлаб янги ҳаёт, уруш ҳаёти бошланмадими...

– Ҳа, Тўлғаной, ўша хабарчининг дупур-дупури ҳали ҳам қулоғим остидан кетмай, отининг туёқлари теккан излар танамда муҳрдек сақланиб қолди.

– Э-э, мунаввар Ер, айтаверсак иккимизники ҳам тугамайди. Биласан-ку, кун қандай жазирама иссиқ эди. Жонли, жонсизнинг ҳаммасини ҳарсиллатиб юбормадими, ғалла ҳам ўша йили тиралиб қолган экан, чексиз майдонда тўрт-беш кун ичида қийғос пишиб бермадими. Ҳамма ёқни ғалла босиб кетганди. Шошган иш курсин, ўрилган буғдойни боғлашга ҳам улгурмай, шу бўйича араваларга тўкиб-сочиб юклаганда, қанчаси исроф бўларди. У ҳам майли-я, ичим ачиганда элга ачирди. Аскарга чақирилганлар кун сайин кетиб боряпти, қолганлари эса жонини аямай, куну тун демай, жазирама иссиқда далада, хирмонда ҳосилни йиғиб-териб олгунча зўр бериб ишлаб ётишди. Бойқиш Қосим, болам, битмаганнинг барини битказадигандек, куну тун комбайн устидан тушмасди, тиниб-тинчимасди. Қосимгина эмас, унинг комбайни ҳам жонли бир нимадек қаҳр билан гуриллаб, чанг-тўзон ичида бир майдондан иккинчи майдонга ёпирилиб кириб, буғдойни шипириб ўрарди. Қосимим эса комбайннинг устида парвозга ҳозирланган бургутдек, олди томонидан кўз узмай, яна қанчаси қолди, бугун қанчасини ўриб ул-

гураман, дегандек тобора олга интиларди. Ўша кунлари у қоп-қора бўлиб, куйиб кетганди. Кўрсанг, эсинг оғиб қоларди, лаблари ёрилиб, жағлари шилинган, соқол-мўйлови патак бўлиб кетганди. «Шу зайлда ишлаб юриб, охири нима бўларкансан, болам, иссиқ ўтиб кетиб, комбайндан қулаб тушмасмикинсан?» – деб ичимдан куйинаман, бироқ айтишга оғзим бормайди. Дунёда нима ўтиб, нима қайтаётгани маълум-ку.

Орадан кўп ўтмай Қосимга ҳам навбат келди. Ўша кунни тушга яқин комбайн томонга югуриб кетган Алиман, бир вақт қарасам, қовоғи осилган ҳолда қайтди. «Чақирув қоғози келибди», – деди у зўрға гапириб. «Қачон?» «Ҳали, қишлоқ советидан келтириб беришибди». Ўғлимнинг ахир бир кунни кўп қатори аскарликка кетишини билиб юрардим, шундай бўлса ҳам, бу хабарни эшитганда бўғинларим бўшашиб, нима учундир ўроқ тутган қўлларим қалтираб кетди. Ўроғим қўлимдан тушиб, ерга ўтирдим-қолдим. «Ундай бўлса, бу ерда нима қилиб юрибди у, тайёрланмайдими?» – дедим лабларим титраб. «Кечқурун бораман», – деди. Менга уйга бориб ҳозирлик кўришни айтди. «Мен кетаверайин, эна. Отамга айтиб кўярсиз. Кичкина бола қаерда юрибди экан... Айтиб кўярсиз». «Сен бора қол, Алиман. Хамир қилиб тур, мен ҳам ҳозир бораман».

Алиман кетгандан кейин ҳам анчагача ўрнимдан туролмай шалвираб ўтирдим. Ҳатто бошимдан сидирилиб тушган рўмолимни олишга ҳам қурбим келмади. Ерга тикилиб ўтирсам, қумурсқалар йўл солиб, нари-бери чопишиб, дон ташиб, сомон судраб, ғимирлаб юришган экан. Нима учун шу хаёлларга борганимни билмайман, қумурсқаларнинг шу зайлда ҳеч нимадан беҳабар ўрмалаб юрганларини кўриб, кўз ёшларимни тийдим.

Шу маҳал аравасини ҳайдаб, Жайноқ етиб келди. Шу кезларда у станцияга ғалла ташиб юрарди. Акасининг аскарга кетишини эшитиб келган, шекилли, ара-

вадан сакраб тушиб: «Юра қол она, уйга борайлик», – деб, мени кўлтиқлаб аравага миндирди. Шу қисқа вақт ичида кенжа болам таниб бўлмас даражада ўзгарган эди. Илгариги ҳазил-мазах қилиқлари йўқ, кўпни кўрган катта одамдек босиқ бўлиб қолибди. Жайноқнинг афтига тикилиб, нима учундир уни у кунги хабарчи ўрис йигитга ўхшатдим. Ҳа, бунинг кўзларида ҳам ўшаникидек ўйчанлик, эсайганлик сезилиб турарди. Кўпнинг бошига ғам тушса, одамзотнинг бари ҳам бирдек экан, дедим ичимда. Шуларни ўйлаб келар эканман, Майсалбегимдан анчадан бери хабар келмаганини эслаб, яна юрагим алланечук бўлиб кетди: «У нима бўлди экан? Аскарга олиб кетдимикин, ё бошқа бир нима бўлдимикин? Икки энликкина хат ёзиб дарагини билдириб қўйса бўлмасмикин, боласи тушмагур. Рухсат берса уйгаёқ келмайдими, энди ким ҳам ўқирди. Ота-она эсига келмайдиганга ўхшайди, узоқда юриб, тош меҳр бўлиб кетганми?» – деб ҳар қайсисининг ташвишини алоҳида тортиб аравада келардим. «Э, Жайноқ, – дедим мен-сен станцияга қатнаб турибсан, қандай, урушнинг тўхтайдиган сиёғи бордайми?» «Йўқ, она, – деди у ўшанда, – ҳозирча аҳвол оғир. Немислар бостириб келяпти. Бизникилар энди ўшаларни тўхтатиб, қаддини ростласа, куч йиғиб олардик. Сен, она, уни-буни ўйлайверма, кўп нима бўлса, биз ҳам шуда...» А-а, садағанг кетай. У мени юпатмоқчи. Кўзимни кўр, қулоғимни қар қилсам ҳам қандай ўйламай бўлади.

Уйга келсам, Алиманим хамирни чала йўғирганича хўрсиниб йиғлаб ўтирибди. «Сен нима, элдан бошқачамисан. Одамлардан ортиқ жойинг борми, элнинг бари аскарга жўнаб кетяпти-ку, мунча энди бўшашдинг, шўринг қурғур!» – деб койиб берай дедиму, яна: «Кел, ёш кимсанинг дилини оғритмайин, кўнгли чўкиб қолмасин», – деб жим бўлдим. Ёки, ўшандаёқ қаттиқроқ гапирсам бўлармиди? Қосим кечроқ, пешиндан ўтиб, кун ботганда уйга келди. У ҳовлига келиши билан Алиман ёқиб турган ўтинини ташлаб, югуриб бориб бўйни-

га осилди-да: «Сендан ажралмайман! Сендан ажралмай ўламан!» – деб уввос тортиб йиғлади. Қосим комбайндан тушган бўйича чангу тупроққа ботиб келаётган экан: «Ҳамма ёғим тупроқ, Алиман. Тура тур, совунингни олиб кел, катта сувга бориб ювинайин», – деган эди, Алиманнинг менга ялт-ялт қараганидан ийманганини сеза солиб, сув олиб кел, деб қўлига челак тутқазиб қўйдим. Улар ўшанда ой чиққандан кейин, кеч қайтишди. Уйдаги ишларни Жайноқ иккимиз битирдик. Ярим кечада Сувонкул ҳам етиб келди. Қаёқларда юрибди экан, десам, кундузиёқ, тоққа чиқиб кетиб, ўзимизнинг саман отни йилқидан ушлаб келибди. Ажойиб йўрға эди. Овулдаги қиз-жувонларнинг: «Остингда саман йўрға, чоптирасан йўл-йўлга», – деганлари ўша эди-да. Ўғли аскарга жўнаб кетаётганда, бир кун бўлса ҳам, йўрғасини миниб қолсин, деган бўлса керак отаси.

Эртаси кун азонда отлангириб, ҳарбий комиссариатга жўнадик. Ўшанда биринчи сафар ёппасига аскарга олинмадим. Ҳар томондан қўшилиб, йўлда чувалашган араваларни, одамларни кўрсанг, сон-саноғи йўқ, олди катта Қапчиғайга кира бошласа ҳам, кети кўринмасди. Туман марказига тўпланган одамлар кўчага сиғмасди. Отлиқ, аравали, аёл, бола-чақалар. Ҳар бири ўз яқинини қуршаб, ёнидан нари жилмайди. Лекин, кўп дегани ҳазил гап эмас, «кўп йиғилса кўл бўлур», деганлари рост экан. Ўша тўполонли йиғинда ҳам жангга бораётган, ғайратли, азамат йигитлар бардам сўзлаб, бардам юриб, ҳатто қўшиқ айтиб ўйнаб, қийқиришиб, кўпчиликнинг кўнглини кўтаришарди. Ўрисча, қирғизча куйлар аралашиб, бир оғиздан айтилган «Катюша» деганлари баримизга хуш келди. «Катюша» қизнинг номи экан-да, ўша кездеги ёшларнинг суйган ашуласи экан-да...

Аскарга қақирилганлар ҳарбий комиссариатнинг ҳовлисига сиғмагани учун, уларни катта кўчанинг ўртасига қатор-қатор тизиб, ҳар бирининг номини ай-

тиб чақира бошлаганда, йиғилган халқ бир текисда тинчланиб, жимиб қолди.

Шундай қарасам, урушга кетиб бораётганлар сараланган сухсурдек йигитлар экан, йўқламада номи чиққанлар «менман!» – деб жавоб бериб, биз томон ялт этиб қараб қўйишар, «Сувонқулов Қосим» деганда юрагим «шув» этиб, нафасим ичимга тушиб кетди. «Менман!» – деди Қосим. Алиман шу пайт қўлимни маҳкам ушлаб: «Энажон», – деб шивирлаб юборди. Унинг дардини билиб турибман, лекин билган билан иложим қанча: кўпга келган тўйдан ким ўзини олиб қочади. Эҳ, Алиман, Алиманим-эй, давр талабини, халқ талабини яхши тушунар эди. Бироқ, мен ўз ёрига шунчалик берилган, уни шунчалик севган аёлни ҳали кўрмаган эдим. Алиманнинг хайрлашганини эсласам, жонимни унга садақа қилгим келади. Ўша куни биз овулга қайтиб келдик, сабаби, аскарларни бир кун ўтиб эртаси жўнатар экан, дейишди. Қолхозимиз катта йўлга яқин эмасми – бу ерда зориқмай, уйга бориб туринглар, кета туриб хайрлашиб ўтаман деб, Қосим қистаб қўймади. Алиманнинг миниб келишига Сувонқулнинг отини қолдириб, биз аравада қайтдик. Жайноқ ҳам туманда қолди, унга араваси билан аскарларни ташиб туриш тайинланганди.

Тунда ҳувиллаган уйга келиб, ётмай, йиғлаб ўтирсам, Сувонқул чой қўяётиб, менга тасалли беришга уринди. Ўшанда айтганларини сира унутмайман: «Икковимиз ким эдик, Тўлғаной. Мана шу эл, мана шу юрт бизни одам қилди. Яхшилик кўрдик, энди ёмон кунига дуч келганда, ҳар биримиз ўз ғамимизни еб қайғураверсақ, биз нима деган одам бўлдик. Эртага бардам бўл. Алиман сен билан менинг кўрганимизнинг ўндан бирини ҳам кўргани йўқ, у йиғласа – йўриғи бошқа. Сен – онасан: билиб қўйгин, уруш шундай кучаяверса, мен ҳам кетаман, Майсалбекнинг ҳам ёши етиб туриб-

ди, керак бўлса – баримиз кетамиз. Мана шунга, Тўлғаной, ҳозирдан кўникавер...»

Эртасига тушдан кейин аскарларни станцияга жўната бошлашди. Қосим билан Алиман йўлни қисқартиб, улардан олдин келишди. Уйингга кириб хайрлашиб чиққин, деб, Қосимга рухсат беришибди. Алиманнинг икки кўзи қип-қизил, қовоқлари шишиб кетган, йўл бўйи йиғлаб келган бўлса керак. Қосим сир бермагани билан, у ҳам ич-ичидан куйинарди. Алиманнинг кўз ёшлари, унинг жавдираб тикилиб туришлари Қосимга қаттиқ таъсир қилди, шекилли, ҳақиқатан ҳам шундай гап бўлдим, ҳайтовур, у отдан тушган заҳоти: «Сизлар станциягача кузатамиз, деб овора бўлманглар, ота, балки мен қайтиб қоларман – тракторчи, комбайнчиларни бўшатмоқчи бўлиб туришибди. Буйруқ келиб қолса, уйларингга қайтарамиз, дейишди», – деди. Энди ўйласам, Алиманни аяб, бизни аяб айтган сўзи экан. Станциянинг ораси ҳам бир кунлик йўл эмасми, қайтишни ҳам ҳисобга олганга ўхшайди. Мен дарров ўша сўзга ишониб қўя қолдим, умид қурғур одам билан ҳамиша бирга экан. Бироқ, кейинчалик Қосим буларни атайлаб айтганини билдим. Ҳаммамиз ҳам бирдек билдик чоғи.

Орқадан келаётган йўловчилардан олдинроқ овулдан чиқиб, катта йўлдан Қосимни кузатиб бораётганимизда, далада ишлаётганларнинг ҳаммаси хайрлашгани югуриб келишди. Арава ҳайдаган, ўроқ ўрган, хирмон бостираётганлар ҳам қолгани йўқ. Қосимнинг комбайни шу орада буғдой ўриб юрган экан. Комбайнни тўхтатиб унда ишлаётганлар ҳам етиб келишди.

– Тўғри айтасан, Тўлғаной...

– Ҳа, қутлуғ далам, уста жангга кетарда болғаси билан видолашади, дейишади. Қосим ҳам ўз касбининг устаси эмасмиди. Қосим овулдошлари билан хайрлаша туриб, комбайнга яқин келиб тўхтаганда, катта йўл томонга бир қараб қўйди. Қизил байроқ кўтариб,

аравада, отда келаётганларнинг олди муюлишдан эн-дигина кўзга ташланган эди. «Ота, ушлаб турунг-чи», – деб Сувонкулга отнинг жиловини бера солиб, Қосим комбайнига қичаб борди, сўнг унинг ҳамма томонига бир сидра кўз югуртириб олди-да, бирдан устига сакраб чиқди. «Ҳайда, Эшонкул! Боягидек ҳайдайвер!» – деб, тракторчига қичқирди. Элас-элас эшитилиб турган мотор овози бирдан бор қуввати билан гурил-лаб, шақирлаб ўрнидан қўзғалган комбайн ортидан сомон, тўпон тўзғитиб, донни бир томонга ажратиб, шитоб билан буғдойларни ўра бошлади. Ўша пайт-да менинг кўзимга шундай кўриндим, у оддийгина комбайн эмас, балки қанотини ёйиб, ер бағирлаб учиб бораётган баҳайбат чўл бургутидек бўлиб туйилар-ди. Штурвални маҳкам ушлаб олган Қосим эса юзини илиқ шамолга тутиб, кўкрагини кериб, кулиб турарди. Тракторчи иккаласи ўша ерда нималарнидир қичқи-ришиб, шовқин солишиб, янада тезлатиб, тракторни майдон чеккасидан қайтара солиб келаётганда, қараб турган одамлар бир дақиқа ҳамма нарсани унутиб, қу-вонч билан кузатиб туришарди. Алиман ҳам ўшанда ҳозир айрилишини унутгандек кўзлари порлаб, ўзи-ча ғурурланиб, қувониб турарди. Баридан ҳам ҳали-ги қўшимиз Ойшанинг боласи, ўшандаги ўн уч – ўн тўртлардаги Бектош, – шу кезларда комбайнда сомон тортарди, – онанг айлангур, комбайнинг устида ту-риб Қосим билан қучоқлашиб, хайрлашса бўладими. Қосим уни қўлига кўтариб, бету бошидан суйиб, энди сен ўргангин буни, дегандек, штурвални боланинг қў-лига тутқазиб, ўрнига қолган ёрдамчиси билан хайр-лашди-да, комбайндан тушиб келди. Этим жунжикиб, Сувонкулнинг тундаги гапларини эслаб, аранг ти-шимни тишимга қўйиб турдим. Йўлга қарасам, аскар-га жўнаётганлар овулнинг ёнидан ўтиб, етиб келган экан. Шундай қилиб, Қосимни жўнатиб, тўпланганлар

ҳаммамиз у билан хайрлашдик. Алиманим-эй, сенга аён бўлганмиди, катта-кичикдан тортинмай, нимага шунчалик бўзлаб осилдинг? «Хайр энди, Алиман, мен қайтиб келаман, кўрасан-ку, эртагаёқ бўшаб келаман, йиғлама мунча, мен келаман, кутгин мени!» – деб Қосим отланиш учун узангини ушлаганда, Алиман яна чопиб бориб, бўйнига осилиб, ёш болалардек, қўлидан тортиб, бирпас тўхта, деб йиғлайверди. «Бўлмаса, болам, анави йўл бўйигача кузатиб кел, – деди Сувонқул келинига. – Биз шу ерда қоламиз. Ўртоқлари узаб кетмасин, Қосим, бу ёққа қара-чи!»

Улар бир оз бир-бирига индамай тикилиб туришди-да: «Тушундингми?» – деди Сувонқул. «Тушундим, ота!» – деди Қосим. «Энди борақол!» Сувонқул отига миниб, хирмон томонга чопиб кетди. Қосим мен билан хайрлашганда: «Майсалбекдан хат келса, манзилини солиб юборинглар», – деди. Қосим билан Алиман отни етаклаб, қўл ушлашиб кетишди. Катта йўлга чиқиб олгунча орқасидан қараб турдим. Алиман бора-боргунча узангига осилиб, чопиб борарди. Шунда Қосим от устида турганча, хотинининг пешанасидан сўнгги бор ўпиб, саман йўрғанинг бошини қўйиб берганда, унинг кетидан чанг-тўзон ичида Алиман қўл силкиб югурарди.

Эртаси куни кечкурун яйдоқ саман йўрғани аравасининг орқасига боғлаб, Жайноқ станциядан олиб келди.

III

– Нега жимиб қолдинг, Тўлғаной?

– Ўша йили яна нималар бўлганини эслаяпман. Ҳайтовур, ким билсин, ҳаёт оғирлашиб кетганидан одамлар чўчиб қолишмадим. Узоқларда қирғин бўлиб, қон тўкилиб ётганда, бизнинг ёпишганимиз – иш бўлди. Қосимнинг айтгани тўғри чиқди: ишга қанчалик ёпирилиб киришсак ҳам урушнинг касофатидан экин-тикинларни охиригача йиғиштириб ололмадик.

Картошкалар қор остида қолиб кетди. Овулда катта куч бўлган эркаклар бирин-кетин сийраклашиб, аскарга кетиб қолавермадим. Қолганимиз эртдан-кечгача уруш нима бўляпти экан, деб қулоқ тутамиз. Ўшандаги хабарлар кўнгилга таскин берарли эмас эди, кутганимиз почтачи бўлиб қолди.

Қосим жўнаб кетгандан кейин кўп ўтмай, Майсалбекдан хат келди. Биринчи хатида у ўқишдаги ўз тенгқурларим билан аскарга чақирилдим, ҳозирча шаҳарнинг ўзидамиз, сизлар билан юз кўришиб хайрлаша олмаганимга ачинаман, бундай бўлишини ким билибди, ғалаба билан қайтсак, тилагимиз шу, дебди. Иккинчи хатида: Новосибирск деган шаҳардаман, командирлик ўқишига юборилдим, деб суратини ҳам солиб юборибди. Суратингдан айланайин, аскарча форма кийиб тушган экан, бирам ярашиқли, сочини орқасига тараб, манглайлари кенг, қовоғини хиёл уйганча тикилиб турибди. Тушимда ҳам ўша суратдагидек кўринарди. Алиман Майсалбекни бир мартагина кўрган эди. Кўкламда, Қосим уйланганда, у икки кунга жавоб олиб келганди. Қайин инисининг суратини кўриб, Алиман: «Бизнинг муаллим йигитга ўхшаган сулув йигит бормикин, эна? Чимилдиқнинг ортидан яхши пайқамаган эканман, тикилавергани уялгандим. Энди омон-эсон қайтиб келиб ўзидек билимли, ўзидек сулув қиз олса, ярашиб тушарди-да, эна!» – дер эди.

Қиш киргунча шу зайлда болалардан кетма-кет хат келиб тургани учун юрагим анча-мунча таскин топиб турди! Кўп ўтмай, Қосимдан фронт томон жўнаб кетдик, деган хабар келди. Энди қандай бўлар экан, деган ўй-хаёл сира ёдимдан кўтарилмасди. Бу орада Сувонқулни ҳам қайта-қайта ҳарбий комиссариатга чақириб, комиссия қилиб қолди. Бир томонда эса бригадирлик ташвиши, сира тиним йўқ. Бу қанақа бўлди экан, демак, Сувонқулни ҳам олиб кетадиганга ўхшайди, энди нима қилдик,

деб юрсам, бир куни чиндан ҳам чақириқ келибди. Уни эшитиб, юрагим қинидан чиққудек бўлди. Хирмонда буғдойнинг қолдиғини тозалаётгандик. Паншаханинг со-пидан ушлаб хаёл суриб турган эдим, Сувонқул чопиб келиб, отдан тушди-да, юр уйга, тайёргарлик кўрайлик, деди.

Мингашиб юраин, десам, йўқ отни сен мингин, мен ёнингда юриб гаплашиб бораин, деди. Бундай пайтларда одам сўзлашишга сўз ҳам тополмай қолади, шекилли, айтадиган гапнинг бари ичимизда қолиб, жимгина келавердик. Қора булутлар осмонни қоплаб, Сарик Ёйиқ томондан турган муздек шамол қорни учқунлатиб, бўронга айлантиргудек бўлиб, гоҳ зўрайиб, гоҳ пасайиб турди. Атрофимга қарасам, жоним туташган деҳқон далам, сен ҳам яланғоч қолиб, кимсасиз, унсиз тумшайиб турган экансан.

– Ҳа, Тўлғаной, қиш босиб, танам музлаб, совуқдан қорайиб, менинг ҳам ёлғизсираган ғамгин куним эди.

– Сувонқул устма-уст гугурт чақиб папирос тутатарди. Бир вақт шамолдан қочиб, отнинг панасига ўтди-да, папиросини тутатар экан, менинг қўлимдан ушлаб: «Совқотдингми?» – деб сўради. У ўшанда бир нима демоқчи бўлди, балки, болаларимиз урушда, мана энди мен ҳам урушга кетяпман, қандай бўлади, қандай қўяди, кўришамизми, йўқми, шунча йил иссиқ-совуғимизга чидашиб, бирга яшадик – рози бўл, тақдир шу экан, қандай қиламиз омон-эсонликни тилайлик, демоқчи бўлдими, ким билади. Ҳайтовур, бошини кўтариб, мени ҳам аяб, ҳам суйиб, лабларини тишлаганча узоқ тикилиб қолди. Соқол-мўйловига эндигина оқ оралай бошлаганини ўшанда сездим. У, хосиятли далам, менинг бошимга тушган яхши ёмонликларнинг барига шоҳид бўлдинг-а...

– Ҳа, Тўлғаной, сенинг буткул умринг шундай ўтди.

– Сувонқул икковимизнинг ўша далада қўшилиб, йигирма икки йил меҳнатимиз билан, ҳалол пешана

теримиз билан униб-ўсиб умр сурганимиз ўша замон кўз ўнгимга келди. Умр йўлдошимдан шу ҳолда ажра-ламан, деб ўйлаганмидим. Кечагина ўроққа тушган биринчи тунда худди шу йўл билан мингашиб бораётганимизни эслаб, овулга кираверишда ёшларнинг янги кўчаси бошланган бўйича қолиб кетганлигини, Қосим билан Алимanning чорбоғида уюлиб ётган ғишт билан тошни кўриб, отнинг ёнига ташланиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб юбордим. Сувонкулнинг зеҳни ғоят ўткир эди. Менинг нимани ўйлаб келаётганимни билиб олди. «Йиғласанг, ҳозир йиғлаб ол, Тўлған, бироқ бундан кейин одамлар олдида йиғлаб юрмагин, – деди у, – Сен, Тўлған, Алиман билан Жайноққагина бош бўлмай, менинг ўрнимда ҳам бригадир бўлиб қоласан, бу ишга овулда сендан бошқа лаёқатли ҳеч ким қолгани йўқ». «Шундай пайтда бўлмағур сўзингни кўй, Сувонкул, кераги йўқ, бригадирлигингни нима қиламан, мен кимга бригадирлик қиламан!» – деб йиғлайвердим. Шундай десам кечкурун чиндан ҳам колхознинг идорасига чақириб қолишди. Фронтдан қўли ярадор бўлиб келган янги раисимиз Усенбой, Сувонкул, яна иккита-учта оқсоқол кишилари-миз ўтиришибди. «Тўлғаной янга, нима бўлса ҳам белингизни маҳкам боғлаб, кўпчиликнинг топшириғини бўйнингизга оласиз. Аёл киши бўлсангиз ҳам ер-сувнинг тилини, элнинг шароитини сиздан яхши биладиган одам йўқ. Сувонкулдек бригадиримизни, захар ютиб, аччиқ чайнаб, урушга юбориб турганимизда, унинг ишонган кишиси – сизга, биз ҳам ишонамиз. Замоннинг қандайлигини ўзингиз кўриб-билиб турибсиз. Эртадан бошлаб ишга киришинг, Тўлғаной янга», – деб қатъий гапирди Усенбой. Бошқа оқсоқоллар ҳам шундай деб маслаҳат беришди. Қисқаси – бригадир бўлишга кўндим. Кўнмай илож қанча. Шундай қилганим ҳам бир томондан маъқул бўлган экан – Сувонқулимнинг энг охирги илтимоси шу эмасмиди: кета-кетгунча кўпнинг ғамини еган бечо-

рам-эй, туни билан, кўш ҳайдашга ҳозирдан тайёрлана бер, от-уловни ем-хашакка тўйғиз, омоч-бўйинтуруғингни тўғрилаб, таъмирлаб қўй, фалончининг бола-чақаларига қийин бўлди, бериги кўшнилари эса қари-қартанг, кўз-қулоқ бўлиб юр, уни ундай қил, буни бундай қил, деб гапириб ўтирди. Ташқарида тонг отгунча тинмай шамол гувиллаб, қор ёғиб чиқди.

Сувонқулни ҳам катта йўлгача кузатиб қўйдик. Ўзи қатори бир талай кишилар билан аравага тушиб, кўпчиликка аралашиб кетди-қолди. Ўшандаги совуқнинг шаштини-ей, юзларни ёриб юборай дерди-я...

– Ўша куни сен Сувонқулни кузатиб қайтиб келаётганингда, қайта-қайта орқанга қараб, қаттиқ йиғладинг, Тўлғаной.

– Ҳа, она-Ерим, ўша кундан бошлаб раисимиз Усенбой айтгандек, белни маҳкам боғлаб, отга миниб бригадирлик ишига киришдим. Эндиги бригадирларнинг ҳам иши осон эмасу, лекин у кезларда тамомила турган-битгани азоб эди. Ишга яроқли эркаклардан ҳеч ким йўқ, ҳаммаси урушга кетган, қолганлари қиз-жувонлар, ёш болалар, қари кишилар. Топган-тутганимизни фронтга юбориб турдик. Аравачаларнинг ғилдираги йўқ, хомут-бўйинтуруқлар ишдан чиққан, устахонада кўмир ўрнига сой бўйидаги ўтинларни ёқиб, босқонни бир амаллаб ишлатиб турдик. Элнинг турмуши кундан-кунга оғирлашиб борарди. Шундай бўлса ҳам, колхозда ишни тўхтатмай, тебратиб туришнинг пайида бўлдик. Ҳозир ўйласам, бировга яхши, бировга ёмон гапириб, колхоз деб юриб, кўп ишлар бошдан ўтган экан, бироқ эл учун, унинг озиб-тўзса ҳам эл бўлиб тура берганлигига жонингни садақа қилсанг ҳам арзийди. Ўшандаги аёллар – ҳозир кампир, ёш болалар – беш-олтитанинг отаси, у кунларни унутиб ҳам юборишгандир, бироқ, мен уларни кўрган сайин, кўз олдимда ўлмас-ўчмасдек уларнинг ўшандаги ҳаёти гавдаланади, оч-яланғоч

юриб колхозда ишлаганлари, орзу-хаёли борлиги тошга тамға босгандек эсимда. Мен ўзим ҳам қандай аҳволда эдим, шундай бўлса ҳам, йиқилиб-сурилиб, бригадир бўлиб юрганимга ҳеч қачон ўксинмайман. Тонг – азонда колхознинг саройига етиб бориб, ҳар бирини ишга чақириб, шу билан кечгача отдан тушмай эл ётгунча идорада кундалик мажлисда ўтириб, кўпчиликнинг иши билан алахсиб юрган эканман. Майли, баъзан жони ачиганидан баъзи бировлар гапимга қулоқ солмай, мени сўккан кунлари ҳам бўлди, бундай пайтда Алиман билан Жайноқ, ўз болаларим эмасми, уларга тиним бермай куну тун ишга ҳайдай бердим. Шундай қилганимга ҳам койинмайман, бўлмаса не бўлмагур ўй-хаёлларга берилиб кетардик. Бир уйдан қаторасига уч киши урушга кетиб ўтирса, ўйланмай бўладими.

– Рост, Тўлғаной. Сен ўшанда мен билан сўзлашишдан қочаётгандек, доим чопиб, аллақерларда шошилиб, ҳаллослаб юардинг.

– Шундай қилмасликка иложим бормиди, сирдошим она-Ер. Фронтга кетдим дегани бўйича бир ярим ой чамаси Қосимдан хабар келмай турди. Араваси билан станцияга қатнаб, Жайноқ саёғим уйда йўқ бўлса, Алиман иккимиз ҳарна бўлса ичимизда сақлаб, Қосим ҳақида гаплашишдан қўрққандек, кўзимиз бир-бирига тушганда, бошқа бир бўлар-бўлмас тирикчилик ҳақида гап очиб, ёш боладек бир-биримиздан сўрашга ошиқамиз.

Қишнинг ўрталарида, аёзли кунларнинг бирида устахонада отларни тақалатиб юардим, сизга шошилишча телеграмма келибди, деб, раис аллақандай қоғозни олиб чопиб келди. «Қўй, вой бу нима?» – деб юборибман. «Вой, Тўлған янга-ей, қўрқманг, ёмонликнинг бети қурсин, бу телеграмма Майсалбекдан экан, Новосибирскдан юборибди берироқ келинг! – деди Усенбой. – Ҳозир дарров станцияга жўнанг, ўғлингиз шу икки куннинг ичида ўзимизнинг станциядан ўтар экан, учрашиб қолай, деб-

ди. Отларга ем-хашак солдириб, аравани тайинлатиб кўйдим. Тўлғаной, янга, кечикмай жўнанглар!» – деб қолди. Суюнганимдан нима қиларимни билмай, ҳал-лослаб, устахонада нари-бери югуриб, ундан шошиб уйга жўнадим. Ишнинг олди-кетини суриштирмай, айтганим фақат: «Майсалбегим кутиб олсин, дебди! Майсалбегим келсин, дебди! Сени кутиб олмаганда, кимни кутиб оламан, айланиб кетай, ўғлим, талпиниб учган кушдек яёв югуриб борарман!» – деб, ўзим билан ўзим сўзлашиб, қахратон аёзда ҳаллослаб, терлаб-пишиб келавердим. А-а, ўшанда мен қурғур, ҳушим ўзимга келиб, Майсалбегим қай тарафдан ўтар экан, деб ўйламабман. Наридан куйманиб, Майсалбегим ўртоқлари билан унинг овқатидан тотиб кетсин, деб, бўғирсоқ, юпқа, гўшт пишириб, ўша кунидеҳ Алимани иккимиз аравага тушиб жўнаб қолдик. Аввал Жайноқ билан борсаммикин, деб ўйланиб турдим. Шундай десам, Жайноқнинг ўзи: «Кўй, она, Алимани борсин, мен уйда қолайин. Менга қараганда Алиманинг бориши зарур», – деди. Жуда тўғри иш қилган экан кенжа болам. Иш бўлса ҳам, Жайноғим ҳар нарсага фаросати етадиган бола. Янгасининг қандай димиқиб, ҳам чекиб юрганини сезиб юрган экан, Алимани пичанда ишлаб юрган еридан ўзи чопиб бориб, чақириб келди. Кўпдан бери келинимнинг бундай хурсанд бўлганини кўрганим йўқ эди. Худди ёш боладек суюниб, менадан бешбаттар талпиниб: «Бўлинг, эна, кечикиб қолмайлик!» – деб ўпкасини босолмай қолибди. Йўлга чиққанда ҳам шундай эди: аравани тезлатиб ҳайдаб, гоҳи тизгин, гоҳи қамчини аравакаш боладан тортиб олиб, ўзи шошилиб ҳайдарди.

Йўл бўйи бир текисда заҳар сочиб, лайлакқор ёғиб турди. Ўша қор оппоқ бўлиб, Алиманинг рўмолига, манглай сочига, ёқасига қўниб, унинг милтиллаган қоп-қора кўзларини, нур томиб турган қип-қизил юзини янада гўзал кўрсатиб, хуснига хусн қўшаётган-

дек эди. Бунинг устига, бора-боргунча бирпас жағи тингани йўқ келинимнинг. Биринчи бор тўйга бораётган боладек, у-бу ҳақда эркаланиб гапириб: «Муаллим бола поезддан тушганда, сиз индамай туринг, эна. Мени танирмикин? – дерди. Сўнг яна бир оз туриб: – Йўқ, эна, мен орқасидан бориб, муаллим бола-нинг кўзини юмиб олсам, нима қилар экан, ой, бу ким ўзи деб, чўчиб кетармикин?» – деб кулиб борарди. Оҳ, Алиманим-эй, оҳ, келиним-эй, сенчалик куёвини севган аёл бўлганмикин? Мени билмайди деб келаётиб, ўзгинанг охири сиригни очиб қўймадингми. Боягидек ҳазиллашиб келаётиб, бир вақт ғамли қиёфада ўзича гапириб юборди: «Муаллим бола Қосимга жуда ўхшайди-я?» – деди-ю, индамай қолди. Бир оздан сўнг хафақонлиги яна тарқади. «Ҳайда отларни, ҳайда тезроқ!» – деб шоширарди.

Шундай қилиб, станцияга кун ботарда етиб бордик. Станция жойлашган дара шамолнинг уяси экан, қор учкунлари изғиб юрибди. Майсалбек ҳозир келиб қоладигандек, аравадан тушган заҳоти, Алиманим иккаламиз шиддат билан темир йўлнинг бўйига етиб бордик-да, у ёқ-бу ёқни қараб, нима қиларимизни билмай мустар бўлиб қолдик. Эрталабдан бери уриниб қизиган танзимиз совий бошлади. Тарам-тарам темир йўллар орасидан у ёқ-бу ёққа пишқириб қатнаб юрган паровоз гоҳ музлаб ётган вагонларни тақир-туқур кўзгатиб кўяр, сим ёғочлар эса шамолда хуштак чалиб ётарди.

Бир-иккида поезд кутмаган одам курсин. Қачон келади, қайси томондан келади – билолмай тураверишимиз. Кўп вақт ўтмай олисдан поезднинг қичқириб, шақиллаб келаётгани қулоққа чалинган эди: «Ана, келаяпти!» – деди Алиманим. Оёқ-қўлим титраб, юрагим ҳалқумимга тикилди. Поезд тобора яқинлашиб келарди, шошганимдан: «Ма, хуржунни сен ушлаб тур-чи!» – дедим. Буғ чиқариб паровоз бир оз ўтди-да,

вагонлар тўхтади. Вагонлар йўловчиларга лиқ тўла экан, хотин-болалар ҳам бор, кўпи солдатлар. Уларнинг ким эканини, қаерга бораётганини Худо биларди, лекин Майсалбек кўринмайди. Поезд ёнига югуриб, эшиклардан бош чиқариб турган кишилардан: «Сувонкулов Майсалбек борми? Айтинглар-чи, айланайлар, Сувонкулов Майсалбек борми?» – десак, бир хиллар билмаймиз дейишса, бир хиллари индамайди, бир хиллари кулиб ҳам қўяди. Орадан ҳеч вақт ўтмай поезд ўрнидан қўзғалиб, юриб кетди. Бизнинг станцияда бор-йўғи уч дақиқа тўхтар экан. Тарвузимиз қўлтиғимиздан тушгандек туриб қолдик. Поезд йўлга тушганда уни кузатиб турган ўрта ёшлардаги қора тўнли, чўлоқ темир йўлчи ўрис киши бизни кўриб, сизлар кимни кутиб турибсизлар, деб сўраб қолди. Унга узоқдан келганимизни тушунтириб, Майсалбекнинг юборган қоғозини кўрсатдик. Шунда у кўзойнагини тақиб, ўқиб чиқди-да, сизнинг ўғлингиз аскар эшелони билан келаётган экан. Унинг қайси эшелон экани, қайси вақтда ўтиши номаълум. Кечикмаса бугун-эрта етиб келиши керак. У, балки, ўтиб ҳам кетгандир, кунига қанча эшелонлар ўтади, гоҳида тўхтамай ҳам кетади, қайсиниси эканини ким билсин, дегандек даргумон гапирди. Бизнинг бўзариб кетган рангимизни кўриб, темир йўлчи ачинди, шекилли: «Эҳ, уруш, уруш! Барчани қақшатдинг-ку, – деб бошини чайқади-да, – сизлар энди совуқда турмай, мана бу ёққа кириб ўтиринглар, поезд келар олдидан чиқиб кутиб оласизлар», – деди.

Станциянинг ёлғиз хонасида қуруқ ўриндикда чўзилиб ётган ўнтача киши бор экан. Урушнинг дастлабки куниданоқ ҳар қайсиси ўз еридан бош олиб чиқиб, йўл азобини тортган йўловчилар бу ерда ўз уйидегидек жойлашиб, ухлагани ухлаб, гаплашгани гаплашиб, бир хиллари темир кружкаларда ҳўриллатиб чой

ичиб, гитара чалиб, ичида хиргойи қилаяпти. Алиман икковимиз ҳам нариги четга бориб ўтирдик. Шишаси синган ёлғиз чироқ аранг липиллаб ёниб, хонани ғира-шира ёритиб турибди. Бир маҳал поезднинг яқинлаб келаётгани эшитилиб қолди, биз ташқарига отилиб чиқдик. Зулмат ичида жин ўйнагандек, шамол энгу этакдан тортқилаб, паровознинг иссиқ буғи бетга уриб, бир оз ўтди-да, юк ташийдиган поезд секин келиб тўхтади. Унда солдатлар кўринмаса ҳам, Алиман иккаламиз: «Майсалбек! Майсалбек борми?» – деб вагонлардан вагонларга югурдик. Ундан дарак йўқ. Хонага қайтиб келганимизда, одамларнинг бари уйқуга кетган эди. «Эна, чарчадингиз-а, ётиб дам олиб туринг-чи, мен ўзим хабардор бўлиб тураман», – деди Алиман. Келинимнинг елкасига бошимни қўйиб, қийшайдим. Бироқ, қани уйқу келса, ухлаб бўлармиди. Қулоғим, юрагим, ақлим билан поезднинг узоқдан келаётганини ернинг билинар-билимас ларзасидан ҳам сезиб ётдим. Поезд қайси тарафдан келмасин, қулоғимизга чалинган заҳоти, етолмай қолмайлик, деб хуржунни кўтарганча югуриб, қаршисига чиқамиз. Қанча эшелонлар ўтди, лекин биронтасида ҳам Майсалбекни учратолмадик. Ярим кечага яқин ер ларзага келиб, эшикка югуриб чиққан эдик, даранинг нариги ёғидан ҳам, бериги ёғидан ҳам паровознинг қичқириги эшитилиб, икки поезд икки ёқдан келаётган экан. Шундай кўз тикиб ўтирганимизга яраша қани кутганимиздек бўлиб чиқса, айланай! Шошганимиз шунчаликки, қайси томонга юришимизни билмай ҳаллослаб, икки йўлнинг ўртасига тушиб қолган эканмиз, қарама-қарши қичқириб келган поездлар, қулоқни битириб, келган бўйича тўхтамай тарақ-туруқлаб ўтганда, шамол уйилган қорларни вагонларнинг остига учириб кетгудек бўлиб ҳар томондан урилди. «Эна!» – деб бақирган Алиман мени қучоқлаганича фонуснинг

тагида ушлаб турарди. Ўша шақ-шуқ қуюн ичида ярқ-юрқ этган вагонларнинг дераза-эшикларига тикилиб, Майсалбегим шунда ўтиб кетмадими, деган ўй буткул вужудимни титратиб, эсимдан оғдирарди. Ўшанда ғилдираклар остидаги қўш излар менинг зирқираган юрагимдек, зинг-зинг этиб турарди. Айт-чи, яна, дунё таянчи Ер, қайси замонда, қайси она ўшандек ўз бола-сини бир кўришга зор бўлиб, кўзидан қонли ёш тўкиб, йиғиси тош ёриб, йўл пойлаган экан?

– Айтолмайман, Тўлғаной. Сенинг замонингдагидек уруш оламда бўлгани йўқ.

– Бўлмаса, ўшандек йўл пойлаган онанинг энг сўнг-гиси мен бўлайин! Илоҳим, менингдек темир йўл қучоқлаб, зор қақшаган банда бўлмасин!

– Тўлғаной, ўғлинг билан кўришолмай келганингни, сен бериги катта йўлга қайрила берганингда билган эдим. Рангинг шунчалик ўзгариб, кўзларинг кир-тайиб, касалдан тургандек бўлиб қолгандинг.

– Шундан кўра бир ой эс-хушсиз тўшақда ётсам рози эдим. Тонг отгунча келиним икковимиз бир дам тиним билмай, темир йўлнинг бўйида у ёқдан-бу ёққа югуриб юрдик. Тонгга яқин бўрон босилди. Ўшанда кун ботар тарафдан вагонлари тилкаланиб куйиб кетган бир эшелон келди. Ёпирай, тилкаланган эшелон аста судралиб келганда, дара сукунатда эди. Оз-моз учқунлаб турган қорни ҳисобга олмаса, станцияда ғимирлаган жон, чурқ этган товуш йўқ эди. Бу судралган эшелонларнинг биронтасида ҳам одам йўқ экан. Дабдаласи чиққан вагонлар тиркалишиб, харобазор гумбазлар орасидагидек, унсиз ҳувиллаб ётган гўристон сукунати ҳукм сураб, бурқсиган тутун, куйган темир, ёнган қарағай ҳиди анқиб турарди. Куни кеча танишган қора тўнли чўлоқ ўрис киши фонусини кўтариб, ёнгинамизга келган эди, Алиман ундан: «Бу эшелонга нима бўлган?» – деб астагина сўради. «Бомбалар пачақлаб кетган», – деди у ҳам се-

кингина. «Энди бу вагонларни қаерга олиб кетишяпти?» «Таъмирлашга», – деди темир йўлчи. Уларнинг сўзини тинглаб, бу эшелонда кимлар юриб, қаерда бомба остида қолган, ур-йиқит, бақириқ-чақириқнинг ичида кимлар оёқ-қўлидан ажраб, кимлар жон бериб, ҳаёт билан видолашди экан, урушнинг шамоли шу бўлса, ўзичи, ўзи қанақа мудҳиш нарса, деб хаёлимдан ўтказдим. Урушдан қайтган эшелон станцияда анча тургандан кейин, секин судралиб, яна аллақаяёққа югуриб кетди. Юрагим ҳовлиқиб, бутун вужудим титраб кетди. Энди Майсалбегим ҳали пачақланган эшелон келган томонга, қон майдонига йўл олади-да.

Қосим нима бўлди экан? Сувонқул ҳам Рязань шаҳрига яқин ерда машқ қиляпмиз, деб ёзибди. У ер фронтдан унча узоқ эмасга ўхшайди...

Қуёш чиқиб, туш ҳам бўлди, умидимиз узилди. Майсалбек биз келгунгача ўтиб кетган эканда, бўлмаса станцияга келган ҳар бир эшелонни кўймай қараб чиқдик-ку. Энди нима қиламиз? Майсалбек билан юз кўришмай қолганимизми бу? Аравадаги отларга сақлаб кўйилган ем-хашак ҳам тугаб қоляпти, деб ҳар қайсисини бир ўйлаб, овулга қайтиб кетишга кўнглимиз бўлмай, Алиман икковимиз темир йўлчиларга ёрдамлашиб, темир йўлларнинг орасига уйилган қорларни тозалашдик. Шундай қилмасак, вақт ўтадигандек эмас. Совуқ кечагидан бўш келмай, ёмғир аралаш шамол бўлиб турди. Бир вақт ҳаво очилди, булутларни ёриб қуёш чиқди. «Оҳ, Худойим-эй, шу қуёшдек бўлиб ўғлим ярқ этиб кўзга кўриниб қолса-я!.. Худойим, ўзинг етказгин боламни!» – деб ёлворардим. Шу орада кун чиқар томондан паровознинг ҳайбатли овози эшитилиб, станцияга яқинлашаётган эшелон кўринди. «Эна, шу эмасмикин? Худо хоҳласа шу!» – деди Алиман, худди билгандек хуржунни елкасига солиб, ўшанда билиб тургандек, нима учундир бўзариб,

юзидан қони қочди. Менинг ҳам нафасим қисилиб, юрагимга ваҳима тушди. Бир-бирига туташган икки паровоз яқинлаб, тутун, буғ, қора чўян, қизил темир ғилдирак гуркираб, шақиллаб ўтаверди, бирма-бир очиқ вагонларга юкланган замбарак, танклар ёнида милтиқли кишилар кўзга чалиниб турарди. Вагонларнинг эшигига тўпланган солдатларнинг ўйин-кулгисидан уларнинг сўзларини англаб бўлмасди. Вагонлар кўз илғамай зингиллаб ўта бошлади. Қўлига байроқча ушлаган қандайдир бир темир йўлчи югуриб келиб «Тўхтамайди, тўхтамайди!» – деб, қўлини силтаб, бизнинг кўкрагимиздан итариб темир йўлдан четлатаётган эди, шу маҳал ёнгинамиздан: «Она! Алиман!» деган қичқириқ эшитилди.

Майсалбек! У ҳам, айланиб, қоқиниб кетайин болам-эй, бир қўли билан вагоннинг тутқичини ушлаб, бўйнини орқага ташлаб, қулоқчинини силкиб, хайрлашиб бораётган экан. «Майсалбек!» – деб қичқирганимни биламан. Ўша кўзга ташланган пайтда, Майсалбекнинг қадди-қомати аниқ кўринди: шинелининг этакларини шамол тортқилаб, юзида, кўзида ўкинч ҳам, севинч ҳам, учрашув ҳам, хайрлашув ҳам бор! Қутуриб эсган шамол унинг овозини олиб қочди, Майсалбекнинг ўша туришидан кўз узмай, у узоқлашган сайин поезд билан бирга юриб, эшелоннинг энг охирги вагони ёнимдан ўтганда, орқасидан яна чопиб, юз тубан йиқилдим. Оҳ, ўшанда бўзлаб, қақшаб йиғлаганим-эй! Ўқ ёғиб турган майдонга кетиб бораётган ўғлимнинг ўрнига, темир йўлни қучоқлаб, видолашиб ётдим. Ғилдиракларнинг рельсга тақ-туқ урилиши ҳам тобора узоқлашиб борарди.

Ҳозир ҳам, гоҳида ўша эшелон қулоғимни тиндириб, бир-бирига туташган икки паровоз олиб учган вагонлар миямни қоқ ёриб ўтаётгандек бўлади.

Ўшанда орқамдан хўрсиниб йиғлаётган Алиман етиб келиб, унинг кетидан яна бир темир йўлчи ўрис аёл келиб ётган еримдан қучоқлаб турғизишиб, темир йўлдан четга олиб ўтишди. Алиман мени қўлтиқлаб келаётиб, ўшанда, қўлимга аскар қулоқчинини тутқазди: «Манг, эна, муаллим бола ташлаб кетди», – деди у. Майсалбегим менга ташлаб кетган экан.

– Тўғри айтасан, Тўлғаной, аравада келаётиб, қалпоқни кўксингга босиб келмаганмидинг.

– Ҳа, ўша қулоқчин ҳозир ҳам уйда илиғли турибди. Пешанасида қизил юлдузи бор, бўз матодан тикилган солдатча қулоқчин. Баъзан қўлимга олиб ҳидлайман, ундан ҳали ҳам ўғлимнинг иси келиб тургандек...

IV

– Тўлғаной, бояқиш Тўлғанойим, сумбул сочларингга кумуш қиров тушириб кетган ўша кунлар эмасмиди? Эссизгина ўрим-ўрим сочлар! Сен бу ерга келганда ҳар гал ҳам бошқача қиёфада келардинг. Дам-бадам юкинг оғирлашгандек, ҳамма қийинчиликларга бардош бериб, дардингни ичга ютиб жимгина келиб, жимгина кетсанг ҳам бошингга қандай қийин, оғир кунлар тушганидан тўла огоҳ эдим.

– Ҳа, она-Ерим, нима ҳам дер эдим. Ёлғиз менгина бўлсам эди – урушнинг касри тегмаган битта ҳам оила, биронта ҳам одам қолмаган эди-ку. Бошқаси у ёқда турсин, дунёнинг ўнг-териси билан иши бўлмаган эндигина тили чиққан муштдек болалар ҳам, оғзидан она сути кетмаган гўдаклар ҳам, бир ашула айтиб бер-чи, десанг, юрак-бағрингни ёриб:

*«Оқ кўйлагим этаги
Ҳилтир-ҳилпир этарми,
Аскарга кетган отамнинг,
Бир хабари келарми?»*

– деб қақшаб турса, кимнинг ичи ачимайди, бостириб кирган душманга: «Ҳап сеними!» – деб ким ғазабланмайди. Мудҳиш хабар – қора хат келганда, аскарга кетган кишилардан ажралиб, ҳар куни овулнинг икки-уч еридан дилингни эзиб юборадиган йиғи-сиғи овозлари чиқиб турса, кишининг қони қайнаб, уруш ўтининг ёлқини юрак-бағрингни ўртаётганини ўшанда билар экансан! Худди ўша кезларда бригадирлик қилиб, элнинг аччиқ-чучугини бирга тотиб, кўпчиликни эплаб, бош-кўз бўлиб юрганимдан ҳозир ҳам фахрланаман, ҳозир ҳам уни завқ билан, миннатдорчилик билан эслайман. У бўлмаганда балки, мен аллақачон майишиб, аллақачон мудраб, аллақачон уруш тўполонлари ичида оёқ ости бўлиб кетар эдим. Қиличини яланғочлаб келган ёвга қарши зарба беришнинг ягона йўли курашда, меҳнатда эмасми. Мана, қадрдон далам, иш орасида чопа келиб, яна ун чиқармасдан от жilовини қайта буриб, индамасдан чопиб кетишимнинг боиси ҳам шунда. Қосимдан хат келгани эсингдами, меҳрибоним?

– Бўлмасам-чи, Тўлғаной. Сен нариги ёқдаги кўчадан чиқаверишингда, баланд-пастликларга қарамай, отнинг бошини қўйиб чопиб келаётганингаёқ билган эдим. Сен ўшанда адирга гўнг сочиб юрган келининг билан кичик ўғлинг олдига суюнчи олгани келган эдинг, Тўлғаной!

– Суюнчи олмай бўладими? Бирданига икки ой дом-дараксиз кетган Қосимимдан соғ-саломатман, деган хабар келса-ю, мен суюнмай, ким суюнсин! Москва ёнидаги кескин жангларга икки бор кириб, иккаласидан ҳам соғ-саломат чиқдим, немисларнинг шашти қайтиб тўхтаб қолди, бизнинг полкимиз ҳозир дам оляпти, деганди. Алиманнинг ўшандаги қувонгани- ей!.. Аравадан ирғиб тушиб, Жайноқдан олдин «Энажон, оғзингизга мой, қоқиниб кетай, энажон!» – деб, етиб келди-ю, хат ушлаган қўллари қалтираб,

ҳеч нарса ўқий олмай: «Омон! Омон-эсон!» – деяверди. Ёнверида гўнг сочиб юрган жувонлар югуриб келишиб, «Қани, ўқи-чи, Алиман, куёвинг нима депти?» – дейишса, «Ҳозир, айланайлар, ҳозир!» – деди-ю, ўқий олмади. «Менга бер-чи, янга. Одамларга ўқиб берайин», – деб Жайноқ хатни олди-ю, баланд овоз билан ўқий бошлади. Ўшанда Алиман нима учундир ерга ўтириб қолиб, қизиган пешанасига чангаллаганича қор босди. Хат ўқилиб бўлгач, у бир оз ўйланиб турди-да, бетидаги эриган қорни ҳам суртиб олмай, шу бўйича йиғлашини ҳам, кулишини ҳам билмай, худди туш кўрган ёш боладек жилмайиб: «Юринглар, энди ишлайлик!» – деди. Сўнг ўзи атрофга бамайлихотир назар ташлаганича одимлаб кетди. Нималарни ўйлаганини ким билсин, менимча, ёзда, шу далада Қосимга сув ташиб юрган кезларини эсладими? Балки, уни аскарга кетаётганда комбайн билан хайрлашгани кўз олдига келгандир. Тавба, келиним сир сақлаб юрса ҳам, бариси юзига чиқар эди. Ахир, шундай одамлар ҳам бўлади-ку. Шу дақиқа Алиманнинг кўзлари – ҳам севиниб, ҳам мунғайиб, алақандай ажойиб, гўзал кўринишларни эслагандек кулимсираб, эркалаб катта йўлда ёмғирдек тўкилган саман йўрғанинг олислаб бораётган чангни кузатаётгандек мўлтиллаб ёш олиб, қисқаси, келиним ўй-хаёллар селига чўмгандек эди. Ҳазилкаш Жайноқ тушмагур уни қўярда-қўймай енгидан тортиб: «Эй янга, эс-хушингизни йўқотганга ўхшайсиз. Шунчалик ҳолингиз бор экан, нима қилардингиз хатга қўл чўзиб... Хатни ўқий олмай, элу юртга кулги бўлди, деб Қосим оғамга ёзиб юборай. Хотинингизни яна мактабга бермоқчимиз дейин!» – деди. Алиман уни ҳазиллашиб муштлаб, бир-бировларини қувлашиб кетгандан кейин, мен ҳам беихтиёр кула бошладим. «Майли, – дедим ўшанда ўзимча ич-ичимдан фахрланиб, – Ёвни ёв босади! Қосимнинг жангга кириб кўп қатори

немис билан олишиб чиққани рост экан. Менинг болаларимдек йигитлар элни қўриқламай, ким қўриқласин. Фақат омон бўлиб, душманни енгиб, зафар билан қайтиб келса бўлгани, бошқа ҳаммасига чидаш мумкин, майли, ит азобини тортсак ҳам, эртароқ енгсак бўлгани! Худойим, эртароқ енгсак экан!» – деб тилак тилардим. Бу фақат менинг истагим бўлмай, кўпнинг тилаги, улуғ тилак бўлгани учун ҳам, ҳаммасига қўнар экансан.

Уйда ёлғиз қолган кенжам, Жайноғим, ўн саккизга етар-етмас аскарга кетганда: «Майли, бошга тушганни кўз кўрар!» – деб ўзимни ўзим юпатдим. Қишнинг охирларига бориб Жайноқни ўз тенгқурлари қатори ҳарбий комиссариатга чақира бошлаганда, уларни шунчаки бир аскар сифатида машқ қилдириб юрса керак, деб ўйлардим. Уни аскарга олади, деган хаёл ҳам қўнглимдан ўтмаган эди. Икки марта туманга бориб, ўн кун чамаси ўйнаб келди, кейинги боришда эса орадан бир кун ўтиб, эртасигаёқ Жайноқ уйга қайтиб келди. «Нима, сенга жавоб беришдими, тезда қайтиб келиб қолдинг?» – деб сўрасам: «Йўқ, она, эртага яна туманга қайтиб кетаман. Ҳарбий комиссариат бир кун уйда бўлишга рухсат берди», – деди. Мен бўлсам ўшанда ҳам пайқамабман. Узоқ сафарга отланаётгандек Жайноқ ўша куни жуда кўп ишларни битириб қўйди. Ишдан бирров қайтиб келсам, қўранинг ичини супуриб, олам-жаҳон ўтинни ёриб қўйибди. Молхонани тозалаб, томнинг устидаги пичанни қуритиб тўплаб, отаси от боғлаб юрадиган охурнинг бузилган жойларини чаплаётган экан. «Вой, уни нима қиласан, болам, ёзда шувалар», – десам: «Вақт борида битириб қўйган яхши, она. Кейин қўл тегмайди», – деди. Сўнг билсам, у бекорга уннаб юрмаган экан. Жайноғим ўз ихтиёри билан комсомол чақириғига жавобан урушга жўнаб кетди. Буни биз Жайноқ жўнаб кетгандан кейин билдик, станциядан аравакаш, овулдоши орқали хат юборибди. Алдаб кетгандек, вой бечора болам-ей,

тўғриси айтиб хайрлашиб кетсанг, йиғлаб-сиқтасам ҳам тушунар эдим-ку.

Алиман иккаламизга ёзган хатида, хайрлашмай кетганим учун мени кечиринглар, сизларни биратўла билишсин, дедим, аскарга ўз ихтиёрим билан кетишни лозим топдим, деб ёзибди. Менинг бу аҳдимга рози бўлмайди, деб ўйладими, ё айтишга оғзи бормадими, қайдам. Билишимча, Жайноқ урушни севиб, қизиқиб кетгани йўқ, уни ёмон кўргани учун, элга келтирган зиён-заҳмати қалбдан ҳис қилгани учун қўлга қурол олиб, беллашгани кетди. Отаси, икки акаси эл-юрт деб жанг майдонида қон кечиб юрганда, бунинг жони улардан ҳам азизмиди, у ҳам ор-номусли йигит эмасми. Ҳа, Жайноқ худди шунинг учун, урушни ёмон кўргани учун кетганига кўзим етиб турибди. Ёлғиз Жайноқ фронтга боргани билан душманни қийратиб юбормайди, бироқ, бундай дейиш ҳам тўғри эмас; Жайноққа ўхшаганлар ўнлаб қўшилади, юзлаб, минглаб қўшилади, шундай қилиб куч тўпланади! Шундай қилиб қўл пайдо бўлади, шундай қилиб тоғ ҳосил бўлади! Жайноғим, кенжам, қувончим, ҳазилкашим, хушчақчақ сухсур тойчоғим, болам! Сен нима учун айтмай кетганингни билмади дейсанми?

Сени болалик қилиб, урушнинг нима эканини, ўлимнинг нима эканини тушунмай кетаверди, деб ўйлади, дейсанми? Сенинг хушчақчақлигингни кўриб, сенинг инсониятга бўлган тоғдек меҳр-муҳаббатингни ҳар ким ҳам тушунавермас эди. Ўша муҳаббатингдан хотин-халажнинг кўрган азобига тик қараб тура олмадинг. Одамнинг бу дунёда орттирган нарсаси яхшилик экан-да. Мана энди, урушда юриб, аллақадарда ном-нишонсиз қурбон бўлдинг. Қирқ тўртинчи йилнинг қайси бир қоронғи тунида партизанларга ёрдамлашиш учун самолётдан параппотда сакрабсану, парашют десантидаман, немисларнинг орқа томо-

нига ўтиб уч бор жанг қилиб келдик, деб хабар қилганинча дом-дараксиз кетдинг. Душман билан олишиб, бирор ерда ўққа учрадингми, ё тўқайзорда адашиб кетдингми, ёки қўлга тушиб қолдингми. Ҳайтовур, омон бўлганингда бирор шарпанг сезиларди-ку, болам. Сен жуда эрта хазон бўлдинг. Жайноғим, кенжа-тойим, ёш кетиб элнинг эсида ҳам унча қолмагансан. Мен сени йўқлаганда, бизни аяб айтмай кетганингни доим эслайман, ўша кезларда станцияга арава билан қатнаб юрганингда, нотаниш бир ёш болага устингдаги тўнингни ечиб берганингни доим эслайман.

Қиш тушиб қолган, аёзли тунларнинг бирида, ар-васини ўртоқларига бериб, Жайноқ кўйлакчан кириб келди. Совуқдан кўқарган юзига қарасанг, ақлинг қочади, тиши тишига тегмай, тараша бўлиб қолибди. Шундай бўлса ҳам, сир бой бермайди. «Вой, бу нимаси, кийиминг қани, йўлда биров ечинтириб олди-ми?» – десам, бир болага бериб келдим, деди. Кейин ўртоқлари айтиб берди. Урушдан эвакуация бўлиб келган битта ўрис хотин тўртта ёш боласи билан бизнинг станцияга тушиб қолган ва ҳаммаси оч-яланғоч бўлиб, совуқдан титрашиб ўтиришган экан. Онаси болаларни эплаб-сеплаб рўмол-пўмолга ўраб қўйган бўлса керак, саккиз-тўққиз ёшлардаги дастёр ўғлига ҳеч нарса етмай, биргина жулдур камзулда тиришиб ўтирганмиш. Жайноқ ўша болага устидаги тўнини ечиб берибди. Тўнини кийгизиб қўйса, этаги товонига шалпираб, судралиб, энглари тиззасидан пастга тушиб турса ҳам, бир оз исиган бола, қайта жон киргандек, қайта тирилгандек қулимсираб, жилмайиб, ҳузур қилиб қолибди. Жайноқ ўшанга хурсанд бўлиб, йўл бўйи совуқда араваларнинг ортидан югуриб, навбатма-навбат ўртоқларининг кийимини олиб кийиб бораётган бўлса ҳам, ҳалиги болани дам-бадам эслаб: «Яхши иш бўлди, бечора бола исиб, ўзига келди-а?» –

деб келаверибди. Тўғриси айтсам, бир кишига тўн ечиб бериш билан элнинг ками-кўсти тўлиб, бутун бўлиб қолмайди. Бироқ, ҳалигидек бирга ўн қўшилиб, ўнга юз, минг қўшилиб, элчилик-юртчилик, одамгарчилик, жигарбандлик деган нарсалар шундан келиб чиқишига ишонаман. Одам яхшилиқни ердан топиб олмайди, одамдан ўрганади. Жайноқ бериб кетган тўн йиртилар, бутунлай йўқ бўлиб кетар, айтишга арзимайдиган нарса, бироқ гап унда эмас, шу кичкина боланинг қалбида биров қилган яхшилиқ учқунлари сақланиб қолса, одам бўлгандан кейин бировга яхшилиқ қилиш бурч эканини ёшлигиданоқ тушуниб олса, Жайноғимнинг қилган савоб иши ўшанда...

Эҳ, энди нимасини айтайин, уруш касофати қанча-қанча одамларнинг ёстиғини қуритди, Жайноғим омон бўлганда қандай одам бўлар эди-я! У феъл-атворингдан, қилиқларингдан айланай, болам, қайдасан, қайдасан? Ўн гулингдан бир гулинг очилмасдан, қаерларга бориб ўққа учдинг экан? Оҳ, дунё, оҳ, жонажон Ер, боламнинг дийдорини бир маротаба бўлса ҳам кўрсам эди!..

– Тўлғаной, сабр қил, ўзингни босиб ол. Ундай қилма, ўзингга раҳм қил... Юрагингнинг ҳар бир тепишини ғанимат бил. Бўйнингдаги қарзингни унутдингми?

– Йўқ, сирдош далам, унутмайман. Унутмаганим учун ҳузурингга келиб турибман-да. Шу қарз бўлмаганда ҳанузгача тирик юрган бўлармидим, чиқмаган жоним қилтиллаб, юрагим аллақачон ғалвир бўлган-ку. Эсингдами, она-Ер, ўша мудҳиш кунлар?

– Эсимда, Тўлғаной. Сени кўш ҳайдатиб юрган ерингдан чақириб кетишганларидаёқ билган эдим. Одамларнинг кўз қарашидан, киприк қоқишидан, пичирлашиб гаплашганидан сезганман.

– Ҳа, бойчечак очилган кўклам кунлари далага эндигина кўш чиқарган кезлар эмасмиди? Кун тегмаган камарларда қурт-қумурсқалар ҳали ҳам карахт ухлаб

ётган бўлса ҳам, майин шабада эсиб, ер селгиб, кун сайин майсалар ниш уриб, баҳор яқинлашмоқда эди. Оҳ, баҳорни қўмсаб, доннинг сепилишини орзиқиб кутаётган деҳқон далам! Намиққан юзларинг кўкимтир ранг олиб, оламнинг чор атрофига ястаниб, аллақаерларингда кумуш ранг таратиб, тўшакда ётган жувондек балқиб турганингдан, бепоён далам!

Омоч тишлари эндигина ер бағрини тилиб, нам тупроқнинг илиқ тафти юракни қитиқлаётганда, трактор орқасидан бамайлихотир одимлаб борарканман, ерга: ҳосилдор, баракали бўл, урушда юрганларга қувват бўл, деб, Сувонкул билан Қосимдан кўпдан буён хат-хабар узилганини эслаб, ўзимча ўйланиб турсам, овулдаги қариялардан бири келиб қолди. «Э, оқсоқол, келиб қолибсиз, иш бошидан бир фотиҳа бериб юборинг!» – дедим. Деҳқон – бобом, «Хирмон баракали бўлсин, хузурни эл кўрсин!» – деб, от устида фотиҳа қилди-да:

– Тўлғаной, тумандан келган вакил, бригадир келсин, деб чақиряпти, юргин, – деди. Кўшниларга ишни тайинлаб, овулга йўл олдим. Уйимда ҳеч нима йўқ, тумандан кунига катталар келишади, айниқса, ер ҳайдаш бошланганда янада кўпроқ келишган. Қария билан аста-секин уни-буни гапиришиб келар эканмиз, у киши гап орасида сўз қистириб: «Раҳмат сенга, Тўлғаной! Шундай мушкул кунларда элга бош бўлиб юрибсан, дадил бўлиб ишлайвер. Сенга ҳам осон эмас, одамнинг бошига нималар тушмайди, нималар ўтмайди, дегандек бундай оғир кунларда бир-биримизни қўллашимиз, мададкор бўлишимиз даркор, йўқ бир-биримизга мадормиз, элмиз. Эл билан кўтарган юк ерда қолмайди», – деб қўяди.

Овулга киравериб, кўча бўйлаб келаётганимизда уйимиз ёнида ғала-ғовур тўпланиб турган халқни кўриб ҳам ҳеч нарсани сезмабман. Қария менга ялт этиб қаради-ю, чўчигандек: «Отдан туш, Тўлғаной», – деди. Мен ҳайратланиб қараб турган бўлсам керак, у киши отидан туша

солиб, менинг қўлтиғимдан олди: «Туш, Тўлғаной, тушишинг керак!» – деб такрорлади. Тилим калимага келмай, бутун вужудим жунжикиб, отдан тушдим. Бир вақт қарасам, нариги ёқдан Алиманни эргаштириб, уч-тўрт аёл келаётган эди, Алиман ўша куни ариқ олишда ишлаётган эди. Унинг кўтариб келаётган кетмонини бир аёл елкасидан шартта олди. Шундагина ҳаммасини тушундим: «Бу нима қилганларинг, вой Худо, шўрим қурсин!» – деб кўчани тўлдириб бақирдим. Шу маҳал Ойша кўшнимнинг уйдан аёллар чиқа солиб, қўлларимни маҳкам ушлашди: «Бардам бўл, Тўлғаной... Сувонкул билан Қосимдан жудо бўлдик!» – деганда:

«Эна, энажоним-эй!» – деб чинқирган Алиманнинг товуши чиққач, турган одамларнинг ҳаммаси: «Жигарим-эй! Жигарим-эй», – деб ўкириб йиғлайверишди...

Оҳ, лаънати уруш, мақсадинг шумиди? Оҳ, қора кун кўргилик шумиди? Менгина эмас, кўча-кўй, уйлар, дов-дарахтлар чайқалиб эгилар, ер-кўкни бузган йиғи товушларидан қулоғим тиниб, гаранг одамдек ҳеч нарсани эшитмай, аллақандай бир мудҳиш жимлик ичида, гўё тушдагидек, гўё кишиларнинг юзини булут қоплаб олгандек кўзга чалиниб ё ўлик, ё тирик эканлигимни сезмай, орқамга қайрилган қўлларимни бўшатиб олишга ҳаракат қилардим. Ёнимда ким борлиги, эшик ёнида дод-вой солаётган одамлар кимлар экани билан ишим йўқ, менинг биргина аниқ кўриб турганим – Алиман. Юзини, кўйлагини юлиб, сочлари тўзғиган келиним ҳам нималарнидир зор қақшаб, чинқириб, икки ёқдан осилганларга, бўйин бермай, у ҳам мен томон талпинарди. Алиманга тезроқ ета қолсам деган хаёл билан мен ҳам унга интилавердим, бироқ худди қирқ кунлик олис йўлдан келаётгандек бир-биримизга етолмай, қўшилгунча анчагина вақт ўтди. Ўртага узоқ йўл тушгандек, бир вақт Алиман етиб келди. Битган қулоғим ўшандагина очилди. Икки қўлини ёзиб: «Бошимизга қоронғи кун тушди, эна,

айрилдик, есирмиз, есирмиз! Ой-кунимиз сўнди, бирдек есирмиз!» – деб, Алиман фарёд чекиб, қучоғимга ўзини отди. Ҳа, ўша пайтда икки есир қўшилиб, бир-биримизга ёнган кўкрагимизни босиб, зор қақшаб йиғлардик...

Ажойиб азаматлар, тоғ нураса бўлмасмиди, кўл қуриса бўлмасмиди! Сувонқул билан Қосимим, ота-бола иккови ҳам қандай деҳқон эди-я! Дунёнинг таянчи шунга ўхшаш заҳматкашлар эмасми: элни тўйғазганлар ҳам ўшалар, ёв келганда қўлга қурол олиб, мамлакатни қўриқлаб, қон тўкканлар ҳам ўшалар. Агар уруш бўлмаганда, Сувонқул билан Қосимим қанча одамларга ризқ-рўз улашиб, мушкулини осон қилиб, экин экиб, қанча хирмон кўтариб, қанча ишни бажарган бўларди. Ўзлари ҳам эл меҳнатидан ҳузур-ҳаловат кўриб, одамнинг қанча роҳатига шерик бўлишар эди.

Ўйлаб қарасанг, қизиқ, айланайин, она-Ер, уруш бошланар экану, у урушда одамзотнинг энг асил, ҳунари бор азаматлари ўз ишини ташлаб, бирининг қонини бири тўкиб, бирини бири ўлдиришга сафарбар бўлишар экан. Мен бунга кўникмайман ва умрбод кўниколмайман. Табиат қўйнидаги энг олий мавжудотларнинг энг буюги – одамзот, дунёни ўзига бўйсундирган ким, одамзотми, шундай экан, бир-бирига бунчалик зиён келтирмай, тинч-тотув яшолмайдими? Сирдош далам, жавоб бер, айт жавобингни...

– Қийин савол бердинг-ку, Тўлғаной. Мен билганимдан буён, одам одам бўлиб яратилгандан буён урушгани урушган. Баъзан урушда мутлақо қирилиб ном-нишонсиз кетган эллар ҳам бўлган, кули кўкка совурилиб, тирик жон қолмай хонавайрон бўлган шаҳарлар ҳам бўлган. Неча асрлар одамзот изига зор бўлиб, бўм-бўш ётган вақтларим ҳам бўлган. Ҳар гал уруш чиққанда, гап уққанларга, урушманглар, қон тўккунча ақл ишлатинглар, деб айтаман. Ҳозир ҳам айтадиган сўзим шу: «Эй, одамлар, дунёнинг тўрт бурчида яша-

ётган одамлар, сизга нима керак, Ерми? Мана мен – Ерман, мен барча одам боласига етарлиман, менга та-лашишларингнинг кераги йўқ, менга иноқлик керак! Меҳнат керак! Шудгорга битта дон ташласаларинг, юз дона қилиб бераман, хипчин санчсаларинг, чинор қилиб бераман, боғ қилсаларинг, мева тугиб бераман, мол ёйсаларинг пичан бўлиб бераман, уй қурсаларинг, девор бўлиб бераман, уруғ-аймоқларинг кўпайса, ҳам-маларингга жой бўлиб бераман! Мен тугамайман, мен хасис эмасман, мен конман, мен ҳаммаларингизга ба-равар етаман!» – дейман.

Сен энди, Тўлғаной, одам боласи тинч яшай олади-ми, йўқми, дейсан. Ўзинг ўйлаб кўр-чи, у мenden эмас, сизлардан, одам боласининг ўзидан, сизларнинг иноқ-ликларингиздан, хоҳишларингиздан, ақли идрокла-рингиздан... Мени урушнинг заҳматини тортмайди дей-санми, майдонда қурбон бўлган меҳнаткашларимнинг: сенинг Сувонқулингга, Қосимингга, Жайноғингга ўх-шаган деҳқонларимнинг меҳнатини соғинаман, уларни йўқлайман. Ер вақтида ҳайдалмай, экин вақтида суғо-рилмай, хирмон вақтида кўтарилмай турганда, мен улар-ни: «Келинлар, полвонбилак деҳқонларим, келинлар, болаларим, тезроқ туриб келинлар, қувраб кетяпман!» – деб чақираман. Афсуски, кетмонини кўтариб, Сувонқул келса қани, афсуски, комбайнни ҳайдаб, Қосим буғдой ўримига кирса қани, афсуски, хирмонга қизил алвон тор-тиб, Жайноқ аравасини қувиб келса қани!..

– Сен ҳам мендек бағри қон экансан, ғамхўр да-лам, сен ҳам мендек соғинар экансан, сен ҳам мендек йўқлар экансан. Раҳмат сенга, жигарбандим Ер! Би-ласан-ку, яхши-ёмон кунда бирга бўлдик. Сувонқул билан Қосимнинг азасини тутиб, Алиман иккаламиз қора кийиниб, аза очиб, йиғимизни ҳам тугата олма-дик. Эшитганимиздан сўнг етти кун ўтиб, еттисини ўтказганимиздан кейин, эл рухсат берди: бир йилга-

ча аза тутсанг ҳам озлик қилади, илож қанча; охири бахайр бўлсин, Майсалбегинг билан Жайноғинг (унда Жайноқ тирик, хат узилмай, келиб турган пайти эди) омон-эсон қайтиб келишсин, ёз ёришли деганларидек, тирикчилик қилинглар, кўш ҳайдаш вақтида бирдек ишга киришинглар, ўлганлар учун душмандан ўч олганимиз шу бўлсин, дейишди. Келиним иккаламиз уйда ўтирганимиз билан нима ҳам қила олардик. Ўлганларнинг кетидан ўлиб кетмас экансан, кўпчиликнинг гапига кўндик, ишга чиқдик. Ишга чиқиш куни эрталаб раисимиз Усенбой аллақандай иккита қоғоз олиб келди, қора қоғозлар экан, сақлаб қўйинглар, деди. Билсак, Қосимнинг қора қоғози ярим ой бурун идорага келган экан, Москва остонасидаги ҳужумда, Ореховка деган қишлоқда қазо қилибди. Уни билдирамиз, деб турганларида, Сувонқулдан ҳам қора хат келиб қолибди. У эса Елец шаҳрида катта ҳужумда қурбон бўлибди. Овулдошларимиз икки одамимизни бир вақтда билдирганларининг ҳам боиси шунда. Ундан кейингисининг нимасини айтай. Бригадир эканман, белимни маҳкам боғлаб, яна отланиб чиқдим.

– Тўлғаной, сен келганда иккаламиз кўпни кўрган оналар каби ўтдек тутақиб, жимгина кўришдик, а?

– Ҳа, шундай қилмасак бўлармиди. Мен йиғи-сиғи қилаверсам, келиним ундан баттар ҳаётдан безиб кетмасмиди? Билиб турдинг-ку, кувёвига шунчалик куйган жувонни умримда кўрган эмасман. Мен – ҳам эримдан, ҳам ўғлимдан жудо бўлиб, ундан оз куймаган эдим.

Шундай бўлса ҳам менинг йўл-йўриғим бошқа. Озми-кўпми, Сувонқул иккаламиз анча йил бирга умр кечириб, турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тотиб қолдик, бола-чақали бўлдик, муродимизга етдик. Урушнинг хархашаси бўлмаганда, бирга қариб, буюрганини яна бирга кўрардик. Алиман билан Қосим бўлса эндигина қўшилиб, ёшликнинг энг ширин пайтида,

севгининг энг қайноқ кезида, болта билан қия чопил-гандек иккиси икки томонга қулаб йиқилмадим. Ўғлим-ку, ўлди, бироқ Алиманнинг тирик юришини демаса, тушунган кишига у ҳам ўлган билан баробар эмасмиди. Албатта, Алиман ёш эди; кейинчалик бора-бора, балки, яна ўз тенгини топармиди... Алиманга ўхшаш бева қолган кўпгина келинлар урушдан кейин турмушга чиқиб кетишди. Кўпчилиги бахти очилиб, ҳозирги кунда бола-чақали бўлиб кетишган. Ўшалар тўғри қилади. Бироқ, ҳамма бирдек эмас экан-да, баъзи бировлар бурунгисини тез унутиб, жон-жароҳати битгач, тезда янги йўлга тушиб олишади. Алиманнинг эса, шўри қуриб, ундай бўлмади. У бошига тушган бахтсизликка кўника олмади, бурунгисини унута олмади. Бунда менинг ҳам катта айбим бор. Ҳа, шунга қолганда бўшлиқ қилдим. Бўшлиқ ҳам деб бўлмайди, келинимни аяб юриб, унинг ички сирига аралаша олмай қўйганим, нима десам экан, бўшлиқми, ё ундан ҳам ёмон гуноҳми?

Эсингдами, она-Ер, ўша баҳорда шу ерда бўлган иш?

– Ўша чоқда келининг шахдам қадамлар билан чопганини айтяпсанми?

– Ҳа, ўшани айтаман. Ўша баҳорда баҳри дилингни яшнатиб, қийғос очилган қизғалдоқ кўпдан буён яйдоқ қолган далангда то катта йўлга қадар тўшалиб ётмовдим. Гулнинг чиройлиси қизғалдоқ эмасми, айланай!

Ўша кезларда бригадамиз аъзолари бош ариқни ковлашаётган эди. Мен ҳам шу ерда қўшнилар ёнига бориб, кейин кетмон чопаётганлар ёнига келиб, от устида юрардим. Одамлар кун ботмасданоқ ариқни чопиб бўлиб, овулга эрта тарқалишди. Алиманга, сен қиз-жувонлар билан уйга кетавер, орқангдан етиб бо-раман, дедиму, бериги томонга, қўшчиларнинг олачигига бурилдим. Бир оздан кейин отланайин деб оёғимни узангига солаётганимда, Алиманни кўриб қолдим. У уйга кетмасдан шу ерда ёлғиз қолибди. Гул териб

юрган экан. Гулни яхши кўрмасмиди. Ана, шўрлик Алиман, гул суйган, гулдек бўлган келиним! Қўлидаги ўнточа қизғалдоқни эркаланиб силар, юзига босиб, қандайдир бир чуқур ўйга чўмгандек турарди. Уни шу ҳолатда кўриб, чаккамга иссиқ тер югурди. Шунда унинг бир вақтлар ўроқ ўриб юриб, гулхайри тергани эсимга тушди. Шунда у бошига қизил дурра ўраб, қўлига оппоқ гулхайри ушлаб олганди, ҳозир бўлса бошида қора рўмол, қўлида қизил гул, фарқи шундагина. Алиман ўшанда хаёлга чўмган бошини юқори кўтарди-да, анчагача теварак-атрофга назар ташлаб турди, сўнг осмонга тикилиб, бирданига, бунинг энди кимга қанчалик кераги бор, дегандек, кечиргин, она-Ерим, сенинг бетингга ургандек, жаҳл билан қўлидаги гулни улоқтирди-ю, ўзи эса юз тубан йиқилиб ётиб қолди. Майли, йиғлаб олсин, деб мен олачиқнинг орқасидан паналаб турдим. Шу маҳал Алиман ўрнидан яна ирғиб турди-да, боши оққан томон, катта йўлни кўзлаб отилганича жўнади. Эсим чиқиб, отга мина солиб орқасидан тушдим. Қани энди, ета олсам. Олдимда қора рўмолини ҳилпиратиб, қизил гуллар устидан қочиб бораётган келинимни кўрар эканман, саросимага тушиб: «Алиман! Алиман! Бу нима қилганинг, вой ўлай! Тўхта! Тўхтагин!» – деяверибман. Ўша сафар йўрға саманнинг орқасидан югургандек, Алиман катта йўлга етиб бориб, яна қайтиб, мен томонга юзланди. «Эна! Энажон! Менга ҳеч нима деманг! Индаманг! Қўйинг!» – деб қўлини ёзиб югуриб келди-да, отнинг ёлини чангаллаб бошини менинг тиззамга қўйди-да, хўнграб йиғлади. Мен индамадим, нима ҳам дер эдим, йиғиси босилгунча қараб турдим.

Бир вақт бошини кўтариб, Алиман менга қаради. Ох, ўшандаги аҳволини-ей, юзидан иссиқ ёш оқиб, кўзлари шишиб кетган. «Қаранг, эна, – деди у хўрсиниб, – куёш шундай ярқираб турса, дала шундай гул-

лаб турса, мусаффо осмон шундай кулиб турса, Қосим келмайди-а? Энди ҳеч қачон келмайди-а?»

«Йўқ, келмайди», – дедим мен. Алиман чуқур хўрсиниб олди-да: «Кечиринг, эна, – деди, – Қосимнинг орқасидан югуриб бориб, бирга ўлай дегандим». Шунда мен ҳам йиғлаб юбордим. Агар мен одам бўлсам, узоқни кўра оладиган опа бўлсам, ўшандаёқ унинг бетига қарамай туриб: «Бу сенинг нима қилганинг, ёш бола бўлиб қолдингми, бундан кейин яшашни истайманми? Сенга ўхшаган қанча келинлар бева бўлиб қолди. Сабр қил, аста-секин Қосимни унут, сендек жувон ерда қолармиди. Ўз тенгингни яна топарсан. Бахтинг очилар. Қўй, бундай қилма, ёмон бўлади. Ҳаётдан безсанг, ўзингнинг шўринг. Бардам бўл!» – демайманми, шундай қилиб уни йўлга солмайманми-а? Аммо мен шундай деб айта олмаган эдим, ҳақиқат бўлса ҳам совуқ гап ёмон экан. Кейин ҳам неча марта шу сўзни кези келганда, тилимнинг учида турса ҳам, тортиниб айта олмадим. Бунга турли сабаблар бўлди, менагина эмас, Алиманнинг ўзидан ҳам ўтди. Қисқаси, сўзинг ҳам темирдек қизиқ пайти бўлар экан, вақт ўтгач, бора-бора совиб, бора-бора оғирлашиб, бора-бора айтишга қийинлашиб, эски дард зўрайиб кетар экан.

Бу гапни мен мана ҳозир, замон тинчланиб, орадан қанча вақтлар ўтгандан сўнг айтаяпман. Ўша тўполокли ишларда, колхознинг битмас-туганмас ишлари билан ўралашиб, бу ишни бафуржа ўтириб, ўйлашга вақт ҳам, фурсат ҳам бўлмаганди. Бизнинг барча ҳаракатимиз, умидимиз, тилагимиз, кутганимиз эртароқ ғалабага эришсак, уруш тугаса. Ундан кейинги ишнинг ҳаммаси ўзича ҳал бўладигандек осон кўринарди. Лекин ҳозир ҳам урушнинг аччиқ изтиробини битди, деб айта олмаимиз... Ҳа, она-Ер, битмагани учун шу зайлда ҳаммасини қайтадан эслаб, барчасини қайтадан қон ютган юраклардан ўтказиб, сўзлашиб ўтирибмизда.

– Гапиравер, Тўлганой, гапиравер. Бугун сўз сенга. Ҳикоянгни давом эттиравер.

– Гапирмасдан илож қанча: ҳаёт ўзи шунга мажбур этади. Урушнинг учинчи, тўртинчи йиллари давом этиб, киши қалбини дам куюнтириб, дам суюнтириб, душман тобора чекиниб бораётган бўлса ҳам, ҳеч бир чеки йўқ-дек, куч-қувватдан толган элни баттарроқ қаддини букиб, тинкасини қуритарди. Эл-юрт кузда, йиғим-терим пайтида машоқ териб, бир амаллаб кун ўтказган бўлса, қиш ўрталарига бориб топган-тутгани ҳам охирлаб қолган эди. Қўкламга келиб тоғдан қазиб олинган ўт-ўланларнинг илдизларини ейиш билангина кун кечирганлар ҳам бўлди. Алиман иккаламиз оч-тўқ бўлсак ҳам, сабр-тоқат қилиб, колхознинг ишида кун ўтказиб юрдик. Бола-чақали кишиларнинг куни жуда қийин бўлди. Оппоқ бўлиб шишиб кетган болаларни кўрганимда жоним ачиб, ўзимни айбдор кишидек ҳис этиб, уларнинг «нон» деб термилган кўзларига боқолмай юрдим. Қўлимдан келса боримни аямай, ҳатто Сувонқул, Қосимларнинг орқасидан бориб, сен ҳам фронтда жонингни фидо қил, шунда бу болаларнинг ҳам қорни тўяди, дейишса ҳеч ҳам иккиланмасдан фидо этардим.

Бир куни мен шу гапларни Алиманга айтдим. Шундай десам у жуда ўйланиб қолди. «Рост айтасиз, эна, – деди у, – катта кишилар-ку нега оч қолишганини тушунишадику-я, аммо болалар бунинг фарқига етармиди. Уларнинг дунёнинг ҳеч қандай борди-келдиси билан иши йўқ. Уларга биздан ҳам қийин. Уларни қандай бўлса ҳам, эплаб, уруш тугаб, оталари, оғалари қайтиб келгунча бир амаллаб оч кўймаслигимиз керак. Бу иккаламизнинг ҳам бурчимиз, эна. Қўлдан келганча халққа ёрдамлашиб турайлик, фойдамиз тегсин. Инсоннинг қадр-қиммати ҳам шунда-да».

Бироқ бунинг уддасидан чиқиш қийин эди. Экин экиб, нон топган деҳқонларнинг нонсиз қолиши оғир

ҳолат эди. Бундай пайтларда меники-сеники деган гаплар бўлмайди. Ҳамма нарса урушга – ҳаёт ҳам, эрк ҳам, меҳнат ҳам, ёш болаларнинг оғзидаги овқат ҳам – ҳамма-ҳаммаси сўнгги бурда нонгача қонсираган урушга! Ундан ҳеч ким ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайди. Қочиб кўрганлар бўлди, яширишнинг нима ҳожати бор, ўша қочоқлар охири айланиб келиб, халққа зарари тегар, унинг душмани, қароқчиси бўлиб чиқар эди. Бошқа нима ҳам қиларди.

Эсингдами, она-Ер, ўша қишки тун?

– Ҳа, ҳалиги адашиб кетганингни айтяпсанми?

– Ўшани айтяпман. Қирқ учинчи йил қишининг ўрталари эдими ёки кўкламнинг бошлари эдими, ҳайтовур, қор эримай, совуқ бўлиб турган эди. Туннинг қайси маҳали эди, эсимда йўқ, эл текис ухлаб ётганда аллаким деразани синдиргудек уриб: «Тўлғаной! Бригадир! Тур тезроқ! Уйғон!» – деб қичқирди. Ҳушимиз кетиб, Алиман иккимиз сакраб турдик. «Эна! Эна!» – деди Алиман қандайдир бир қувончли ҳодисани сезгандек товуш билан. Алдоқчи саробдек доим хаёлдан кетмас умид шу маҳалда менинг қалбимга ҳам бир учкун ташласа-я: аскарга кетганлардан бири келиб қолдими, деган ўй хаёлимга келса бўладими. «Сен кимсан? Сен кимсан?» – деразага югурдим. «Эшикка чиқ, Тўлғаной! Бўл эртароқ! Саройдан от ўғирланди!» – деди келган киши. Алиман чироқни ёққунча этигимни кия солиб кўчага чопиб чиқдим. От саройига раислар ҳам етиб келган экан. Саман йўрға билан бирга – уни биз колхозга топшириб юборган эдик, – аравага қўшадиган яна иккита от йўқ. Бригадамининг кўкламги ер ҳайдашга мўлжалланган ажойиб отлари эди.

Отбоқар отларга тунги ем-хашагини солайин, деб пичанхонага кетганда ўғирлаб кетишибди. Келса, сарой қоронғи, чироқ ўчган, шамол ўчирган бўлса керак, деб шошмай ёқиб қараса, бериги четда уч отнинг ўрни бўш. У пайтларда учта ишчи отни йўқотиш колхоз учун

ҳозирги пайтда ўнта тракторни йўқотгандек гап эди. Қолаверса, бу ҳодиса фронтдаги солдатларнинг ҳар биридан бир бурдадан нонни тортиб олган билан баробар.

Ҳаммамиз отланиб, баъзи бировлар ўқланган милтиқ олиб, отларни излашга тушганимизда, ўғрилар йўлиқса соғ қўймас эдик. Худо ҳақи, соғ қўймас эдик! Бироқ етолмадик, узаб кетишган бўлса керак, қаёққа кетганини ким билсин.

Овуддан чиқиб, икки-уч тўпга бўлиниб турли томонга қараб қидиришиб кетдик. Ўшанда адашиб қолмадимми. Минганим колхознинг зотдор айғири эди, жонивор, қамчи теккизмай, олиб учиб, катта йўлдан ўтиб, тоғ тарафга йўл олганимни биламан, орқамдан келаётганлар ҳам бор эди, бошқа томонга уриб кетишганми, улардан узиб кетганимни анчадан кейин сездим. Қароқчиларнинг қораси қаердан кўринаркин, деб тизгинни бўш қўйиб, кенг далалар билан учиб бораётгандим, бир маҳал от таққа тўхтаганда, бошимни кўтариб қарасам, олдимда катта жарлик. Тоғ этагига келиб қолибмаи. Қорайиб кўринган қир ортидан тўлин ой балқиб, юлдузлар чақнаб, осмон чарақлаб турган экан. Изғирин яхлаб қолган қорларни ялаб, қуриб қолган оққурайларнинг қаддини букиб, хуштак чалиб, нураган чолдеворлар ичида укки, бойўғлилар гук-гуклашиб ётганди.

Бу тунда оламнинг қаерларида қанча яхши, қанча ёмон ишлар бўлиб тургандир. Тарихнинг катта-кичик воқеалари содир бўлаётгандир, худди шундай бизнинг овулимизда ҳам мудҳиш тун бўлди. Отларни ким ўғирлади, қандай одамлар экан? Шундай пайтда элнинг увол-савобидан кўрқмаган кимлар бўлди экан? Ўғрилар жарликдаги тўқайзорда бекиниб ётишган бўлмасин, деб сойга тушиб қарадим, ҳеч нарса кўринмасди, бир тулки «лип» этиб тўқайзор ичидан чиқа қочди-да, ой нурида кўкимтир товланиб, жарлик бўйлаб кумуш қуйруғини судраб ғизиллаб кета бошлади.

Овулга қайтдим. Жарлик бўйлаб келаётиб эсимга тушди: Жекшенқул деган кимса аскардан қочиб келган эмиш, ёнида иккита ўртоғи ҳам бор. Сарик Ёйиқдаги қозоқлардан эмиш, деган миш-миш гапларга унча ишонмаган эдим. Одамлар урушда ўт ичида жон олиб, жон бериб ётса, қандай қилиб булар бунда якка бошини олиб қочиб, бекиниб юрсин? Бу нима деган юзи қоралик: «Сен ўлсанг ўлавер, мен қолсам бўлгани, деганими? Шу ҳам инсонликми?» – деб ўйлаб келардим. Овулда ҳар кимнинг феъли аниқ маълум эмасми. Унда бундай пасткашликка борадиган ҳеч ким йўқ эди. Қолаверса, уч йилқини бирдан қандай ҳазм қила оларкин?

Ўғри четдан келган. Боягидек четлаб, ўзини олиб қочиб юрган, тоғ-тошни оралаб юрганларгина бу ишнинг уддасидан чиқиши мумкин, деган фикрга келдим. Жекшенқулларнинг аскардан қочиб юргани чин бўлса, ҳойнаҳой, ўшаларнинг ишидир бу, деган гумонга бордим. Бундай десам, ўғрини кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб олган ерим йўқ. Бироқ Жекшенқуллар билан ҳам юзлашишга тўғри келиб қолди. Бу иш кўк-ламда содир бўлган эди.

Тўғриси айтсам, колхознинг кундалик ташвишлари билан юриб, бу воқеа ёддан ҳам кўтарилай, деб қолган экан. Уч от – икки тишли омочни ўғирлаш билан баробар деган гап, лекин иложи қанча, гумон-сумонларни эплаб, бригаданинг омочларини бир амаллаб ўрнини тўлдирдик. Шу билан кўш ҳайдаш ҳам бошланиб кетди. Ўғри эмас, Худони ҳам унутиб юборадиган вақт бошланди. Ҳаётимдаги энг машаққатли кўклам ўшанда бўлган эди. Эл нима қилсин, эл ишласак дейди, лекин очликдан силласи қуриб, кетмон кўтара олмайдиганлар ҳам бўлди. Илгаригидек куч-қувват йўқ, бир кунлик иш ҳафтага чўзилиб кетарди. Бунинг устига, колхозда уруғлик ҳам етишмасди. Хампанинг¹

¹ Хампа – омборхонада дон сақлаш учун ажратилган қисм.

бор-йўғини сидириб, ҳар бир донни битталаб териб олиб, бригада режасини базўр бажардик.

Ўша кунларда халқнинг аҳволини кўриб жуда ачиндим. Меҳнат кунига ҳеч нарса олмаса, ейишга нони бўлмаса, нима, элни қирамизми. Эндиги кўкламда бундан беш баттар очарчиликка дучор бўламизку. Йўқ, бу ҳолда яшаш мумкин эмас, қандай қилиб бўлса ҳам бир йўлини топиш керак, деб юриб, ҳов юқоридаги бекор ётган ерлар бор эди-ку, ўшани ҳайдатиб, уруғ септирмоқчи бўлдим. Раисга маслаҳат солдим, райкомгача бордим, тушунтирдим: буни биз режадан ташқари ўз кучимиз билан элнинг меҳнат ҳақига мўлжаллаб экамиз, дедим. Столга бағрини бериб ўтирган кимдир биров: «Йўқ, бундай қилиш мумкин эмас. Агар биз бунга йўл кўйсак, колхоз қонунини бузган бўламиз!» – деди. «Қонунинг қора ерга кирсин! – дедим мен. – Биз оч юрсак сизларга ким нон топиб беради?» – десам: «Оғзингга қараб гапир, ўлгинг келяптими?» – дейди. «Оғзимга қараб гапиряпман. Биз ишга ярамай қолсак, фронтдаги солдатларга ким нон топиб беради? Буни ўйламайсанларми?..»

Хуллас, охири рози бўлишди. Бироқ гап бошқа ёқда эди – сепишга уруғ йўқ эди. Колхознинг ҳаммасида дон дегандан умуман қолмаган-ку, уни қаердан оламан. Бошим қотиб, охири элни йиғиб маслаҳат солдим, ҳамма гапни, бор мақсадимни айтдим: «Қани халойиқ, маслаҳатли тўй бузилмас, деганлар. Нима қиламиз, келгуси кўкламда ҳам шундай гезариб ўтирамизми, ё бир ҳаракатимизни қиламизми? Мана бу экилганлардан умид қилмайлик, яширишнинг нима кераги бор, унинг уруғлигидан бошқа ҳаммаси фронтники, урушда юрган аскарларнинг ризқи. Агар уруғлик топсак, режадан ташқари ер ҳайдаб экин экиш ниятимиз бор. Унинг ҳосилини меҳнат ҳақига, қари-қартанг, етим-есирларга бўлиб берамиз. Менга ишонсаларинг ҳамма миннатни, жавобгарликни ўз бўйнимга оламан. Гапнинг пўсткаллеси

шуки, еб ўтирган тишларингда сақлаб турган дон-дунларингни беринглар. Ерга сепайлик. Майли, ҳозир ема-сак емайлик, сабр қилайлик, сут-қатиқ ичиб бўлса-да, бир амаллаб пишиқчиликка етиб олармиз. Ўзларинг учун, бола-чақаларинг учун мардлик кўрсатинглар, айланайлар, йўқ деманглар, чайнаб турганларинг бўлса ҳам беринглар, вақт ўтмасдан уруғни сепиб олайлик».

Одамлар йиғилишда хўп дейишгани билан иш бошланганда қийин бўлди. Айниқса, кўп болали оналар худди ўлмаёт туриб кўлидан ҳеч нарса бермайдигандек, хуллас, улар урушни ҳам, ҳаётни ҳам, колхозни ҳам қарғаб, яшириб ўтирган буғдойи борми, арпаси борми, болаларининг ризқини қийиб бўлса-да, беришди. Аравани кечгача уйма-уй қатнатиб, бировга яхши, бировга ёмон гапириб, ҳатто айтишиб ҳам қолдик, олди бир пуд буғдой, кети килодан сули берса ҳам унганини, барини қўймай йиғиб юрдик. Майли, бир қисм дон шу ҳам фойда, кузда ўша бир сиқим дондан бир пуд ҳосил олсак ҳозиргининг ўрнини қопламайдими, деган ўйдаман. Шундай бўлмаса бу ишга қўл урмасдим.

Қандай бўлса ҳам ўшанда нима учун мунчалик қатиққўллик қилдим экан-а? Ўнгга қараб кулиб, чапга қараб йиғлаб ҳеч кимни ҳам аяганим йўқ. Бир хилларини кўлидан тортиб олгандек бўлдим. Бечора қўшним Ойшанинг ўшандаги ҳолатини сира унутмайман. Куёвидан эрта айрилиб (Ёмонбой урушдан бурун қазо қилганди), ғам чекиб юриб, Ойша касалманд бўлиб қолган эди. Сал тузалганда колхозда меҳнат қилиб, томорқада ишлаб, ёлғизи Бектошни аранг боқиб катта қилди. Ўзи ҳам сўнги кунларда ишга яраб, оиласини тебратиб қолган эди. Ўша кунларда Бектошга уруғ йиққан аравани ҳайдатиб қўйган эдим. Уларнинг уйининг тўғрисиغا келганда: «Бектош, уйларингда ҳеч нарса борми?» – дедим. «Озгина бор, – деди бола. – Печканинг орқасида, тўрвачада».

«Бўлмаса олиб чиқ», – десам: «Йўқ, Тўлған опа, ўзингиз бориб олинг», – деди.

Икки-уч кундан бери оғриғи зўрайиб, Ойша уйда ётган экан, дарднинг зўридан ранглари синиқиб кетибди. «Эл қатори берадиганингни бергин, Ойша», – деган эдим: «Бори-будимиз шу», – деб тўрвачани кўрсатди. «Шуни бўлса ҳам бергин. Уруғликка ер тайёр, сепмоқчимиз», – десам, Ойшанинг қовоғи уйилиб, индамай қолди. Лаънати йўқчилиг-эй, одамни қандай хор қилади-а! «Ойша, бу билан кўп бўлса ўн кун тирикчилик қиларсан, лекин ҳали қаҳратон қиш турибди, келажакни ҳам ўйлаш керак, болангнинг аҳволини қара, кўчада араваси билан кутиб турибди», – дедим. Ойша ерга тикилиб туриб ялиниб-ёлворди: «Бор бўлса аяйди дейсанми, Тўлғаной. Ўзинг кўриб турибсанку, мен бундай яримжон бўлсам, охиратли кўшнимсан-ку...» Кўнгилчанлигим тутиб бўшашиб кетдим, бироқ шу заҳотиёқ кўнгилчанликни йиғиштириб қўйдим: «Мен ҳозир кўшнинг эмасман!, – деб қаттиқ гапирдим. – Мен бригадирман, кўпчилик учун шу донингни олиб кетаман!» – дедим-да, ўрнимдан туриб, тўрвачани кўлимга олдим. Ойша индамай тескари қаради... Олти-етти кило буғдой экан. Тўрваси билан олиб кетаверайин дедиму, яна кўнглим бўлмай, ярмини катта товоққа тўқдим. «Менга қара, Ойша, ярмини олдим, хафа бўлмагин», – дедим. Ойша мен томон қараганда, кўзидан оққан ёшлар бетига сизилиб тушаётган экан. Ўшанда ташлаб кетаверсам бўлмасмиди. Бундай бўлишини ким билибди, тўрвачани ушлаган бўйимча уйдан чопиб чиқдим. Одамни бундай қийнагандан кўра, э, қурисин бу дунёси! Нега, нега шундай қилдим экан? Ҳозир ҳам шу қилмишларимни эсласам – ўзимни кечиролмайман.

– Йўқ, Тўлғаной, сенинг унда ҳеч қандай гуноҳинг йўқ. Сен элга яхшилик қилай деган эдинг, аксинча бўлиб қолди-да.

– Ҳа, айланайн деҳқон далам, сен барига гувоҳсан: ниятим холис эди. Агар ўшанда овулдагилар ёпири-либ уриб ўлдиришса ҳам рози эдим. Биласан-ку, икки-та катта қоп уруғлик дон тўпланди. Уни биз ғалвир-лаб, тозалаб далага ўзим чиқариб қўйган эдим. Ўша куни қўйиб турсам ҳам бўларди. Ҳайдаладиган бир оз ер қолган эди. Бироқ мен тезроқ экиб олсам деб шоши-лардим. Эртаси куни азонда туриб уруғ сочмоқчи эдим. Уруғ тайёр, ер тайёр, деярли ҳамма иш кўнгилдагидек бораётган эди. Кечга томон уйга келиб нимагадир ун-надим, тинчим йўқ эди. Кундузи Бектош билан яна бир болага бароналарни аравага солиб, далага олиб бориб ташланглар, деб тайинлаган эдим. «Бола, боланинг иши чала», деганларидек улар айтганимни қилишдими, йўқ-ми, деб ишонолмай Алиманга айтдим: «Мен қўшчилар томонга бориб келайин, тезда келаман», – деб отланиб жўнаб кетдим. Овулдан ўтавериб отни йўрттириб ҳай-дадим. Қош қорайиб, ҳамма ёқни зулмат қоплаб олаёт-ган эди. Қўшчининг бошига етмай шудгорда омочга қў-шилган ҳўкизлар ўз ҳолича юрибди, ёнида ҳеч ким йўқ. Нега шу маҳалгача ҳўкизларни қўшдан чиқармади экан, деб қўшчи боладан аччиқландим. У жувонмарг қаерлар-да юрибди экан, деганимча бўлмай, йўл бўйида молла-ри билан ағдарилиб ётган аравани кўриб эсим чиқиб кетди. Араванинг ёнида ҳеч ким йўқ. «Ҳой болалар! Қа-ёқда юрибсизлар, қаердасизлар? Ким бор бунда?» – деб қичқирдим. Одам зоти йўқдек ҳеч ким жавоб бермади. «Бу нимаси, булар соққа ўхшамайди-ку», – деб олачиққа чопиб бордим. Отдан сакраб тушиб, гугурт чақиб, кириб келсам, Бектош, ўртоғи, қўшчи бола учаласи қўллари боғланган ҳолда ерда ётишибди, кийимлари титилиб, юзлари қонга ботган, оғизларига латта тиқилган. Бек-тошнинг оғзидан латтасини юлиб олиб: «Уруғ! Уруғ қани!» – дедим. «Олиб кетишди! Уриб, олиб кетишди!» – деб ўғрилар кетган томонни боши билан ирғаб кўрсат-

ди. Ўша ерда қандай бўлганини билмайман, отга ирғиб миниб қувишга тушдим. Умримда бунақа от чоптирмаган бўлсам керак. Пичоқ суякка етганда одам ҳеч нарсага қарамас экан. Қоронғи тун эмас, майли, зимистон бўлсин! Ўз уйимни ўғри уриб, ўз мулкимни олиб кетишса розиман, хирмонга қўл солиб, ўн қоп ғалла олиб кетса чидар эдим – хирмоннинг чўриси дер эдим, бироқ бу уруғ учун жонимни беришга тайёр эдим!..

– Ҳа, Тўлғаной, элнинг оғзидан тортиб олинган ҳар бир дон учун, одамнинг қонидан қиммат ўша уруғ учун жонингни қурбон қилсанг ҳам оз эди. Ўшанда сен зимзиё тунни ларзага солиб: «Тўхта! Тўхта! Юзи қоралар!» – деб шундай даҳшатли қичқирган эдингки, мен уйкуга кетиб бораётганимда чўчиб уйғонгандим. Сен, отингнинг тўрт туёғи дупурлаб, ўғриларга яқинлаб келаётган экансан.

– Ҳа, оламини бузиб ҳайқирганим рост. Ўшандай ҳайқириб келаётганимда ниятим пок экан, ўғриларнинг орқасидан билгандек йўл солибман. Кўп ўтмай олдинда ўғриларнинг қораси кўриниб, отларнинг тақалари тошга урилиб эшитила бошлади. Учта экан. Отга қопларни ўнгариб, тоғ тарафга уриб кетишяпти. «Тўхта! Уруғликни ташланглар! Ташланглар уруғликни! Ташла дейман!» – деб қамчи босиб кела бошладим. Орамиз тобора қисқараверди. Улар қопларни ортиб олгани учун қаттиқ чопиб кета олмади, лекин уруғни ҳам ташлашмади.

Қайси биридир ўртада йўрға миниб борар эди. Илгариги синчковлигим эмасми, орқасидан танидим, юришидан, орқа ола туёғидан танидим – бизнинг саман йўрға эди. Қишда отларни ўғирлаб кетганлар шулар эмасмикин? «Тўхта! Мен танидим сенларни, мен танидим сени, Жекшенқул! Сен Жекшенқулсан! Қутултирмайман энди сени, тўхта!» – деб ҳайқириб келаётсам, чиндан ҳам у Женшенқул экан, йўрғанинг бошини бура солиб, отдан «лип» этиб тушди-да, қоронғида кўзларим-

ни қамаштириб милтиқнинг оғзидан ярқиллатиб ўқ узди: гумбурлаган товуш билан қўшилиб, отим мункиб кетиб, устидан дўппидек учиб тушдим. Йиқилаётиб бу отилган милтиқ эканлигини, ўқ елкамга текканини сездим. Ундан бошқаси менга қоронғи эди.

Бир вақт ўзимга келиб, кўзимни очсам, теварак-атрофим жимжитлик, чалқанча тушиб ётган эканман, бутун вужудим ўзимники эмасдек бўйсунмас, зирқираб оғрирди, қимирлашга дармоним йўқ эди. Ёнгинамда гоҳ пишқириб, гоҳ тепиниб, оёқ силкиб, ўқ теккан от жон талвасасида ётибди. У шу аҳволда бир оз пишқириб, қийналиб ётди-да, кейин қимирламай, чўзилиб қолди. У билан бирга бир зумга ҳаёт тўхтаб қолгандек туйилди. Сукунатли тунда ёлғиз ўзим қолдим...

Мен қимир этмай ётардим, қимир этишга ҳаракат ҳам қилмасдим. Қандай ишлар бўлиб ўтганини ўшандагина тушуниб етдим. Шу бўйича кўзим юмилиб кетса-ю, ўлсам дедим. Элга энди нима дейман, қайси кўзим билан қарайман?

Кўзларимга ёш тўлиб, осмонга тикилсам, нурсиз-хира сомон йўли тепага келиб, худди Ойшанинг юзларидан оққан кўз ёшларидек бўзариб, сарғайиб турган экан. Титраган лабларимни тишлаб, эл учун, юрт учун сўраб, тилаб, Ойшаларни йиғлатиб тортиб олган уруғимни ўғирлаб кетган қочоқларни қарғадим: «Илоҳим, қон тўккан элнинг уволи тутсин сенларни! Урушнинг уволи урсин сени, Жекшенқул! Шундай қилиб яшаганингдан кўра дунёга келмай қўйсанг бўлмасмиди? Сувонқулим, Қосимим ичган сувни сен ҳам булғаб ичиб юрган экансан-да, туф бетингга!...»

Мен анчагача шу аҳволда ётдим. Бир вақт кимдир бировнинг оёқ товуши эшитилди. «Тўлган опа! Тўлган опа-а-а-а!» – деган боланинг йиғламсираган товушидан танидим – Бектош. Излаб юрган бўлса керак. Бошимни аранг кўтариб: «Бектош, бери кел», – деб

чақирдим. Одам-да, отасининг боласи-да, ёнимга етиб келиб: «Тўлган опа, соғ-саломатмисиз, Тўлган опа?» – деб бошимда йиғлай бошлади. «Соғ-саломатман, белим сал турғизмай турибди, тузалиб қолса керак», десам: «Бу ҳеч нима эмас, соғайиб кетасиз, Тўлган опа», – деб бирам суюниб, нариги ёқда излаб юрган ўртоқларига: «Болалар, бери келинглар. Тўлган опам бу ерда экан, омон-эсон, омон-эсон экан!» – деб қичқирди. «Энди опанга нима деб жавоб берамиз?» – десам, Бектош бир оз индамай туриб: «Жавобини мен ўзим берман, Тўлган опа. Элнинг барига жавобини ўзимиз берамиз, Тўлган опа. Ҳеч нима эмас», – деб, бола-да, ўшанда ўн тўрт, ўн бешлардаги кези эмасми, изза бўлганига чидай олмай йиғлаб юборди. Муштарини қисиб, жойидан ирғиб туриб тоғ тарафга қараб қўл силтаб гапирди: «Биз бари бир ўлмаймиз. Кўрасанлар-ку, мен ҳам улғайиб етиларман, бу қилмишларингни ҳеч қачон унутмайман!» – деди. Унинг шу мардона сўзи учун кўнглим бўшашиб йиғладим. Шундай қилсам, йиғламанг, Тўлган опа, мен ҳам сизнинг болангизман, мен ҳам улғаяман, Қосим акамнинг ўрнини босаман, йўқлигини билдирмайман, деб қўлтиғимдан суяб, ўрнимдан турғазди.

Болалар мени аравага солиб уйга келтиришиб қўйишди. Икки-уч кун оғриб, тўшакда ётдим. Овулдагиларнинг биронтаси қолмай, кўнгил сўраб келиб-кетиб туришди. Элга раҳмат, розиман, ўшанда ҳеч ким ҳеч нима дегани йўқ менга. Шундай бўлса ҳам кўзлаган ишим битмай қаттиқ куйиндим. Шудгор қилинган ерлар қотиб кетиб, уруғ сепилмай, ўғриларга ем бўлиб кетганини эслаганим сари юрагим ачишиб юрди.

– Гапинг тўғри, Тўлганой. Сенгина эмас, мен ҳам сездим буни. Ўша – экилмай қолган шудгор менинг танимда битмай қолган ярадек бўлиб, ўрни кўп вақтгача билиниб юрди. Шудгорга уруғ сепилмаса менинг энг катта жароҳатим ўша эмасми, Тўлганой. Урушнинг айби билан

қанча уруғ сепилмай, қанча одамларнинг умри хазон бўлди. Менинг энг ёмон кўрганам, менинг ашаддий душманам – уруш бошлаганлар, улар уруғ ҳам сепишмайди.

– Тўғри айтасан, уруш билан деҳқончилик бир-бирига қарама-қарши эмасми. Урушган экин экмайди, демак, у бошқа одамларнинг насибасига қўл солади, демак, у бошқа одамларнинг душмани! Майсалбек, айланиб кетай, ўғлим, у ҳам ўша хатида ёзмаганмиди. Эсингдами она-Ер, Майсалбекнинг ёзган хати?

– Мен уни ёд биламан, Тўлғаной.

– Ҳа, сен икковимиз уни ёд биламиз. Бугун менинг хотирлайдиган куним, бугун биз ҳаммасини эсга оламиз, она-Ерим.

– Сўзлайвер, Тўлғаной. Сенинг бу айтаётганларинг эскирмайди, ҳамиша янгидек. Майсалбегингнинг ёзган хатини яна бир қайтариб айтиб бер-чи. Майсалбек фақат сенинг ўғлингмас, у менинг ҳам ўғлим, Майсалбек – Ер ўғли!

– Мен ўшанда уйда оғриб ётганимда, овулдошларим ҳол-аҳвол сўраб, ҳаммаси ҳам илиқ сўзлар айтиб, кўнгил очиб юрганларининг ҳам сабаби бор эмасмиди. Мен унинг бир учини сезиб қолгандек ҳам бўлдим.

Ойша қўшним, бечора ўзи аранг кун ўтказиб юрибди-ю, менга қуймоқ пишириб олиб чиқибди. У уйга кириб, келганда ўша кунги қилмишларимга қаттиқ изза бўлдим. Сўз тополмай тилим калимага келмай қолди. «Тўлғаной, сен хаёлингга ҳеч нарсани келтирмагин, – деди Ойша. – Менинг кўнгли бўшлигимни кечиргин, сендек аёл учун керак бўлса жонимни ҳам аямайман, керак бўлса ёлғиз ўғлим Бектошни ҳам бераман. Бусиз ҳам у икки уйнинг ўртасидаги бола бўлиб қолди. Сени мендан ортиқ кўради у. Сен биз билан одамсан, биз сен билан одаммиз. Шуни тушуниб қўйгин», – деди. «Раҳмат бу айтганларингга», – дедим мен ҳам. Бу гапларни шунчаки айтди-қўйди деб ўйласам, йўқ, чин юрак сўзлари экан.

Ўша куннинг эртасига бел оғриғим енгиллаб, уйда нари-бери қимирлаб, эшикка чиқдим. Деразанинг остига кигиз солиб, офтобда исиниб ўтирдим. Алиманни ишга чиқавергин, десам, раисимиз бугун ҳам энангга қарашгин, деб рухсат берди, деди. Ўчоқда ўт ёқиб, Алиман кир ювди.

Эшик олдидаги баҳайбат кекса олма ўша йили қий-ғос гуллаб, яна кучга тўлиб яшарганда, очилиб, шамол текканда шохчаларидан оппоқ гуллар тўкилиб ётди. Олма гуллаган кезде ҳаво ҳам зумрад булоқдек тиниқ, ғоятда тоза бўлмайдими. Олисдаги йилтиллаган қорли тоғ чўққилари ҳам кўриниб турарди. Шундай ўтирганимда кўчадан почтачи Темир чол кириб келди. «Ҳорма, Тўлғаной» – деб, анчагача сўзлай олмай, шошилиб, ўзича негадир шумшайиб, енгил йўталиб, шамоллаб қолибманми, қурғур, деб сўзланиб, сенга хат бор эди, дегандек, сумкасини ахтариб, хат берди. Унинг бу секин имиллашига аччиғим келиб: «Тезроқ айтмайсанми, зориқтирмай, кимдан экан?» – десам, Майсалбекдан чоғи, деди. Суюниб, юрагим ҳовлиққанидан, ҳамиша Майсалбекнинг хатлари уч бурчак бўларди, бу сафар босма билан босилган тўрт бурчак, сирти қалин атлас қоғоз эканига ҳам эътибор бермабман. Шу пайт ярадор оёғини судраб қўлтиқтаёқ билан қўшнимиз Бектурсун келиб қолди, зерикканда келиб гурунглашиб кетарди. Хат келган шекилли, ҳо, Майсалбекданку, деб сабрсизлик билан кўришди. «Кўлинг нега қалтирайди? Берироқ ўтириб ўқиб бер-чи», – дедим. Шундай десам кигизнинг четига ўтириб, вой оёғим, деб оғриқсиниб, ранги кўкариб, терлаб кетди ўзи ҳам. Хатни қўли қалтираб аранг очди-да, ўқий бошлади. Оҳ шўрлик болам, шўрлик хат...

«Онажоним, оқ сутингиздан айланайин, онажоним! деб бошлабди хатини. – Мен сизнинг қандай одам эканлигингизни билмасам, бу хатни ёзмас эдим. Сизнинг ақлли-

лигингизга, ғайратингизга, сизнинг куч-қудратингизга ишониб шуларни ёзаяпман. Шундай бўлса ҳам нима деб тушунтиришига, нима деб айтишига сўз тополмай, аллақандай оқ қоғозни қоралаб ўтирибман.

Ахири менинг қилган ишимни тўғри деб топарсиз, мен бунга ўзимга ишонгандек ишонаман. Ҳа, она, сўзсиз мени тўғри дерсиз... Шундай бўлса-да, тушунсангиз ҳам юрагингизнинг тагида менга деган айтилмаган савол қолар: «Болам, қандай қилиб ўз умрингдан ўзинг кечдинг? Одамга бир мартагина насиб бўладиган бу ёруғ дунё билан ўзинг видолашиб кетавердинг? Мен сени нимага туғиб, нимага ўстирдим?» Ҳа, она, сиз онасиз. Сизнинг бу саволингизга тарих кейин жавоб берар. Бу энди менинг айтадиганларим, урушни биз тилаб олганимиз йўқ, бу кўпнинг бошига келган қирғин, бутун инсониятга қилинган зулм бўлди. Биз у билан курашмай қололмаймиз, унинг учун қон тўкиб, унинг учун жон бериб, уни ер билан яксон қилишига мажбурмиз. Шундай қилмасак бизнинг одам деган номимиз ўчади. Мен урушда юриб мардлик кўрсатайин деб ҳеч қачон орзу қилмаган эдим, мен ўзимни энг бир фахрли, энг бир олижаноб ишга – муаллимликка бағишлаган эдим. Замон шундай келди. Болаларни ўқитиш ўрнига қўлимга қурол ушлаб, жангчи бўлдим. Бу менинг айбим эмас.

Мана ҳозир мактабда ўқувчи ёшларга менинг биринчи ва энг охирги бериб кетар васиятим шу, уларга бериб кетган билимим ҳам шу. Бунга мен ҳаётдан олган ҳамма билимимни, вужуду дилимни қўшдим.

Бир соатдан кейин мен Ватаним топширган ишга бориб, қайтиб келмайман, душман тўдасига бориб, уни қийратиб, ўзим ҳам йўқ бўламан. Ватан учун, эл учун, ғалаба учун дунёнинг барча яхшилиги учун...

Бу менинг сўнгги хатим, сўнгги қалам тебратишим, сўнгги сўзим. Она, минг бор она десам ҳам қадрингиз-

га ета олармидим, тушунинг бу оддий ўлим эмас, бу осонгина жондан кечиш эмас, бу ҳаёт кечиришининг энг тенгсиз тури. Балки қулоққа қайта-қайта ўқилса ҳам, бу яшаш учун бўлган ўлим. Мен ҳозир шуни ўз ихтиёрим билан танладим. Менинг ҳеч қандай тап тортган ерим йўқ. Ватаним шу ишни менга ишониб топширгани учун фахрландим.

Мени йўқламанг, она. Мени бежиз кетди ҳам деманг. Дунёда бундан кейин уруш бўлмаса, янги кўз очган боланинг ингалагани – ўша мен, бўй етган қизларнинг севги тўла ёниқ кўзлари – ўша мен, ниҳолларда кўкарган куртак – ўша мен, далада униб чиққан экин – ўша мен, муаллимнинг болаларга биринчи ўргатган «а» ҳарфи – ўша мен, ўшанинг бари мен, ўшанинг бари мен, мен деб билиб юринг, онажоним!

Йиғламанг онажоним, ҳеч ким йиғламасин. Бундай ўлим учун ҳеч ким йиғламасин. Алвидо, мангуликка хайр, алвидо!.. Алвидо, чўққиларингдан айланайин, Олатоғ!

Сизнинг муаллим ўғлингиз – лейтенант Майсалбек Сувонқулов.

Фронт. 1943 йил. 9 март. Тунги соат 12».

Қайғу-аламдан зил тортган бошимни зўрға кўтариб қарасам, ҳовлида одамлар тўпланиб турибди. Бари бирдек индамай, бошларини қуйи солиб, аза тутиб туришган экан, ҳеч ким товуш чиқариб йиғлагани йўқ. Майсалбек ҳеч ким йиғламасин деган эмасми. Аёллар мени кўлтиғимдан суяб зўрға турғизишди. Гуллаган олмага шамол тегиб, бутуқлардан учган оппоқ гуллари юз-кўзимга урилиб, юмшоққина силаб ўтарди. Ўша гуллаган олманинг нариги ёғи, овулнинг устки томони, олисдаги тоғнинг тепаси, учи-чеки йўқ мусаффо осмон эди. Дунёнинг мунчалик кенг эканини кўриб, оламнинг мунчалик тор эканини сезганимда ҳамма ёқни бузиб, бўзлаб, ҳайқириб йиғлагим келди. Бироқ бунга эрк бермай, лабла-

римни маҳкам тишлаб турдим. Алиман боядан бери қандай турганини билмайман, мен уйда турганимда икки қўлини ёзиб, кўр кишидек мени кўзлаб, тимирскиланиб келаверди-да, бирданига юзларини қўли билан берки-тиб, тескари бурилиб кетди.

Мана шундай қилиб ўртанча ўғлим Майсалбекдан ҳам ажралдим. Фақатгина ташлаб кетган қалпоғи қолди.

– Менда эса Майсалбекнинг Ватани деган ном қолди, Тўлғаной. Элга қилган иши, донғи қолди.

– Ҳа, Майсалбекнинг оти ўчгани йўқ. Ботир деган номи-ни ардоқлаб, қишлоғимиз «Майсалбек» номидаги колхоз бўлди. Фронтдагилар Майсалбекнинг ёзиб кетган хатига ўзларининг хатларини қўшиб, қишлоқ Маслаҳатига юборишган экан. У хатда Майсалбекнинг жангчи ўртоқлари унинг кўрсатган мардлиги ҳақида ёзиб, барчамизнинг кўнглимизни кўтариб, сизнинг ўғлингиз, жигарбандингизни ҳеч қачон унутмаймиз. Ватанимиз у билан фахрланади, дейишибди. Кейин билсам, Майсалбегим разведкачи экан. Бизнинг аскарлар ҳужумга ўтиш олдидан немисларнинг пистирмада тўплаган қурол-яроғ, ўқ-дорилари бир кечада ўт олиб, атрофдаги тўқайлар ёпирилиб ёниб, фронтдош жангчиларимизга катта йўл очилибди. Шу ишни қилган менинг ўғлим Майсалбек бўлибди. Мен ҳам унинг бу ишидан ғурурландим.

Шундай бўлса ҳам, менга қолса уруш чиқмаганда, мен унинг бошқа ишлари билан фахрлансам бахтли бўлармидим. Ўғлимнинг ўзи айтгандек, болаларни ўқитиб, ўқитган ёшлари ўзидан илғор, ўзидан билимли чиқиб, ҳар хил ишда, ҳар хил илмда донг тара-тишса, Майсалбегимнинг ҳам обрўси шунда эди. Одам боласига энг аввало обрў керак. Урушда кўрсатилган ботирликнинг зўр жасорат эканлигига шубҳам йўқ. Бунинг учун бош эгиб, ўғлимга раҳмат айтаман. Лекин тирик юрганига нима етсин эди.

Азалдан ҳам урушдан ҳеч ким яхшилик кўрган эмас...

V

– Рост, Тўлғаной, урушда енгиб чиққан кунда ҳам, алами қувончидан кам бўлмас экан. Ўша йили, ғалаба келтирган баҳорда, сизларнинг аскарларни кутиб олганларингни ҳали ҳам унутмайман, Тўлғаной. Ўша воқеаларнинг қайси бири қувонч, қайси бири армон эканлигини ҳалигача айтолмайман...

– Мен ҳам айтолмайман – қувончимиз кўпмиди ёки ғам-аламимиз... Душман енгилиб, уруш тугаганда, остин-устин бўлган дунё тинчиб қолди-да, аввали лаънати урушнинг қизиғи билан унча сезилмаган нарсалар ўшанда элнинг юрагини яна бир марта ғазаблантириб юборди. Чунки, ғалаба ўлжа олиб, байрам бўлиб келгани йўқ, у бизга урушда омон қолган жангчиларнинг сирли тимсолида қанча йўллар босиб, товони тешилган солдат этигини кийиб келди.

Ўша кунни бизга қўшнинг навбати тегиб, омоч билан томорқамизни ҳайдаб, жўхори экиш билан овора эдик. Кўчада қандайдир бир товушлар чиқиб, чопиб юришган кишиларни кўрганда, Алиман билиб кела қолайин, деб югуриб кетди-да, тезда қайтиб келди: «Эна, одамларнинг бари аскарларни кутиб олгани кетяпти, овулда ҳеч ким қолмай жўнаяпти. Юринг, эна, тезроқ бўлинг!» – деди. Омочни ҳам, хўкизларни ҳам жой-жойида қолдирганча жўнадик. Ҳақиқатан ҳам кўча одамлар билан лиқ тўла эди. Қиз-жувонлар, бола-чақалар, ҳатто қилтанглаган чолу кампирларгача қолмай, отлиқ, пиёда кишилар – ҳаммаси кутиб олишга кетиб боряпти. Бу хабар қаердан чиққанини ким билсин, фронтдан бўшаб келаётган бир солдат (Кумуштак деган юқориги овулнинг боласи дейишди), аскарларнинг ҳаммаси уй-уйларига қайтиб келаётибди, деб йўлда учрашган бировга айтиб кетган эмиш. Станцияга икки эшелон аскар келиб тўхтаган эмиш, бугун тушда бориб қоламиз, деб хабар қи-

лишган эмиш. Ҳайтовур, мана шундай қувончли гаплар! Эл шундай хушxabарни кутиб турган экан, аниғини ҳеч ким билмаса ҳам, гумонсираган жон йўқ, ҳеч ким қолмай ёппасига кутиб олишга чиқдик.

Уруш бошланмасдан аввалроқ ёшлар сола бошлаган янги кўчанинг ўрнида, овулнинг этакроғида йиғилиб кутиб турдик. У вақтларда ўша чала қолган кўча, чала томларга ўрганиб қолган бўлса керак, жанг майдонидан ғалаба билан келаётган ботир жангчиларимизни қандай хосиятли, қандай армонли ерда кутиб турганимизни ўйламабмиз. Мақсадимиз – аскарларни овулга кира-веришда баримиз бирданига кутиб олиш эди. Кексалар ариқнинг уватига ёнбошлаб, отлиқлар от устида, болалар нураган томларнинг деворларига миниб, чаққонроқлари дарахтларнинг шохларига чиқиб олишибди. Ана келади, мана келади, дегунча кўрган тушимизни, аён бўлган нарсаларни сўзлаб, йўлдан тош териб олиб, фол очиб, фолимизни яхшиликка йўйиб, катта йўлдан кўзимизни олмай, тикилиб қараб турдик. Ҳозир ўйлаб турсам, дунёдаги одам боласининг бари ўшанда бир мақсадда, бир ниятда, бири-бирига яхшиликни раво кўриб, ўз ўғил болаларини шунчалик суйишса, ўшанчалик кутишса, балки уруш бўлмасмиди, дейман.

Йиғилганларнинг кўпи нафасини ичига ютиб, чурқ этмай, гап қотмай турарди. Ҳар ким ўзича хаёл суриб турган бўлса керак. Чунки, беш йил қонли урушни бошидан кечириб, энди ғалабага етишиб турган кунда, урушнинг энг сўнгги кўринишидан ҳаяжонланиб турганди. Ким келиб, ким келмайди, деган сўроқ ҳар кимнинг хаёлида бор эди, шундан бошлаб ҳар кимнинг тақдири, ҳар кимнинг умиди ҳар хил ечилади. Шундан бошлаб ҳар кимда ҳар хил янги ҳаёт бошланади.

Дарахтларга чиқиб олган болалардан биттаси бир вақт: «Келяпти!» – деб қичқирганда, кўбизнинг таранг тортилган торига қўл теккандек баримиз бир овоздан

«Келяпти» – деб такорлаб, серрайиб туриб қолдик. Тўп ичига пашша тушса эшитилгудек жимжитлик чўкди-да, ўша заҳоти: «Қани? Қаерда келяпти? Қани?» – деган овозлар чиқиб, шу ондаёқ яна жим бўлиб қолди. Олисда катта йўлнинг устидаги ёлғиз аравадан бўлак ҳеч нима кўринмади. Арава овулга айрилган йўлнинг устида тўхтади-да, ундан сакраб тушган биргина солдат халтасини, шинелини елкасига солиб, аравакаш билан хўшлашиб, бери юра бошлади. Бизнинг орамизда ҳеч ким ҳеч нима дегани йўқ, турган одамларнинг бари индамай, анграйиб қараб туришди. Солдат тобора яқинлашиб келаверди, лекин бир киши ҳам ўридан қўзғалгани йўқ. Одамларнинг оқарган юзларида қандайдир бир нарса кутаётгандек умид учкунлари сезилиб турарди. Чунки бизнинг кутганимиз ёлғиз солдат эмас, йўлга сиғмай, тиқилиб урушга жўнагани сингари, кўпчилик бўлиб қайтиб келишлари эди.

– Бандасизлар-да, Тўлғаной! Урушга кетганлар қачон тўла-тўкис ҳаммаси қайтиб келган эди? Одам деган гоҳида шуни эсдан чиқариб қўяди, шекилли.

– Гапинг тўғри, улуғ далам! Бироқ биз бандамизда, яхшиликка доим умидимиз катта. Шунинг учун ҳам ўшанда биттагина солдатнинг келаётгани элнинг хушини учуриб, эсини чиқарди. Солдат берироқдаги дўнгчага етиб, овулнинг четида туриб қолган элни кўриб, юраги дов бермади, шекилли, у ҳам чўчиб тўхтаб қолди. Бу нимаси, бу қанақаси бўлди экан, булар нима учун индамай қараб туришибди, деган ўй билан солдат бурилиб орқасига қаради. Ўзидан бошқа йўлда ҳеч ким йўқлигини кўриб, у бизга тўғри юриб кела бошлади-да, яна тўхтаб, яна қайрилиб, орқасига қаради. У шу аҳволда яқин келаверганда, олдинда турган бир кичкина қиз: «Аширали акам! Аширали акам! Аширали акам келяпти!» – деб қичқириб юборди. Қаёқдан таниганини ким билсин, бошидаги рўмолини юлқиб

олиб, ҳалиги яланг оёқ, чақчайган қиз: «Акам! Акам!» – деб қичқирган бўйи солдат томон югурди. Унинг кетидан болалар югуриб, сўнг аёллар, кейин турган кишиларнинг ҳаммаси: «Аширали! Айланай, ростдан ҳам Аширали эмасми?» – деб чувиллашиб жўнади. Ўша дамда бизни қандай куч сеҳрлаб, юрагимизда қандай соф туйғулар қўзғалганини айтолмайман – қандайдир бир қувонч, жонга ҳузур бахш этган меҳр-муҳаббат, шодлик кўз ёшлари бутун борлигимизни қамраб олганди. Кучоқ очиб солдатга чопиб бораётганимизда биз ўзимиз билан қўшиб бутун ҳаётимизни, бошдан ўтган-кечирган кунларимизни, азоб-уқубатларимизни, ухламаган тунларимизни, оқарган сочларимизни, қариган қизларимизни, етим-есир қолганларимизни, дарёдек оққан кўз ёшларимизни, ғайратимизни, ғам-ғуссаларимизни байроқдек кўтариб, ғалаба билан қайтган жангчимизга олиб бораётган эдик. Олдидан тўсиб чиқаётган элни кўриб, солдат ҳам тез-тез юриб келаверди.

Одамлар билан югуриб бораётганимда, бир вақт станцияда тўхтамай, бир зумда ўтиб кетган эшелон ҳозир ҳам ёнимдан ўтиб бораётгандек, қулоғим тиниб, қуюн бўрон, ғилдираклар остида зингиллаган рельслар юрагимни зирқиратиб, «Она-а! Алима-ан!» деган Майсалбекнинг шамол олиб қочган овозини қувиб бораётгандек эдим.

Отлиқлар биринчи бўлиб етиб бориб, солдатга от устида ёпирилиб, унинг кўтариб келаётган халтасини, шинелини қўлидан олиб, ўзини пойгадан ғолиб чиққан тулпордек етаклаб келишарди. Ер, она-Ер, сен ўша солдатни унутмадингми? Ботирнинг қиёфаси эсингдами?

– Эсимда, Тўлғаной. Мен у солдатнинг қиёфасини ҳеч вақт унутмайман, у бугун ҳам йўл тортиб, кучоқ очиб: «Айланайин, эл-юрт! Айланайин эл-юрт! Жоним қурбон! Бошим қурбон!» – деб қичқириб, югуриб келаётгандек. Унинг кўкрагидаги медаллар кумуш тилла-

дек жаранглаб, юзидан оққан күз ёш гүё ёмғир томчи-
лаб келаётгандек. Шуларнинг ҳаммаси эсимда, Тўлған-
ной, кенг елкали, баланд бўйли баққуват солдат, неча
марта ажал билан юзма-юз келган, неча марта ўққа
чап берган жангчи ёш боладек қувониб, бугун ҳам ху
анави йўлда югуриб келаётгандек.

– Ҳа, ҳа, худди шундай. Биз ҳам ҳаммамиз йиғлаб, эл
билан солдат қўшилганда, соғинишган икки тўлқин
қўшилишгандек, эзилишиб, қучоқлашиб кўришдик. Ўша
тўполон, қий-чувда ҳар биримиз ҳар томондан Ашира-
лининг бўйнига, елкаларига осилиб кўришардик.

У, ғалаба-ей, орзу қилиб кутган, курашиб етишган
ғалабамиз-эй! Ассалому алайкум, ғалаба! Кечиргин
бизнинг йиғлаганларимизни, кечиргин Алиман кели-
нимни. Омон қайтган Аширалининг кўкрагига боши-
ни қўйиб: «Қаерда менинг Қосимим? Қаерда?» – деб
қичқирганини кечиргин. Ҳаммамизни кечиргин, Ғала-
ба! Сени деб қанча нуридийдаларимиздан ажралдик.

«Бошқалар қани? Фалончи қаерда? Тугинчи қани?
Қолганлар қачон келади?» деб ёпирилиб сўрагани-
мизни кечиргин. Сўроқларнинг ўртасида қолиб, күз
ёшини тўхтатолмай: «Кетганларнинг бари келади!
Эртага келишади. Яқинда келишади. Битта қолмай
келишади!» – деб Аширалининг айтганларини кечир-
гин. Кечиргин бизни, ғалаба, кечиргин. Сен билан юз
кўришиб туриб, биз кўнглимизда ҳар биримиз жанг
майдонидан қайтиб келмаганлар билан сўнгги бор
видолашдик, уларни яна бир марта эслашиб, яна бир
сидра куйиниб, юрагимизни совутдик. Кечиргин мени,
ғалаба, кечиргин! Аширалини қайта қучоқлаб, қайта
ўпиб, Жайноғимни, Майсалбегимни, Қосимимни, Су-
вонқулимни эслаб, ичга ютган армонимни кечиргин!

– Йўқ, Тўлғаной ундай дема. Дунё сендан кечирим
сўрасин, замона сендан кечирим сўрасин! Сен кечи-
рармидинг, Тўлғаной? Нега индамайсан, Тўлғаной?

– Кечирмас эдим! Душманимни азалдан кечирмайман. Бироқ замонамга кек сақлаган ерим йўқ. Охири бахайр бўлсин. Аммо урушга даъвоим кўп. Отилган ўқ, тўкилган қон – тарихнинг ҳисобида, лекин одамларнинг завол топган умри-чи? Уни кимнинг бўйнига қўйиб, тарихнинг қайси бетига ёзамиз? Унинг учун ким жавоб беради? Ўққа учмаган бўлса ҳам, Алиманнинг тақдирини эслаганимда, юрак-бағрим куйиб чўғ бўлади. Унинг уволи кимга? Унинг дардини кимга, кимга айтаман? Бечора келиним, гул севган келиним!..

Аширалининг яқинлари уни уйларига олиб кетиб, элнинг бари тарқаб кетгандан сўнг, Алиман иккаламиз уйга қайтдик. Шу билан урушдан олиш-беришимиз тугаб, бундан бу ёққа тинчлик даври бошланди.

Биз жимгина келавердик. Янгигина йиғлаганигами, Алиман қислиб, энтикиб, чучкириб келарди; қовоғини солиб, ҳеч ёққа қарамай. Учган рангини кўриб, келинимнинг аллақандай хаёлларга чўмганини тушундим. Кун қизиб, ҳаво димиққанида, киши ҳам кўнгил кўтарувчи сўз топгунча диққинафас бўлиб кетмайдими. Худди шундай, Алиман ҳам қийналиб турган эди. Буни мен жавдираб тикилган кўзларидан, лабини маҳкам тишлаганидан сезиб турардим. «Оҳ, энди айрилишамизми. Қосимдан умиди узилдику, – деб ўйланиб келардим. – Айрилишмаганда нима қиламиз. Ўлган қайтиб келармиди, ё орқасидан ўлиш керакми, кетади-да энди, кетмаганда илож қанча. Аттанг-а, қандай қилай, қандай қилай! Кетса кетади-да. Қачонгача есир ўтиради. Кўнгли бузилиб, кетаётибдими. Пешанадаги шу экан, розилигимни бераман. Ишқилиб, бахти очилса бўлгани. Ёш эмасми, тагин бир тенгини топар, Қосимдек меҳрибонга йўлиқармикин? Ким билади? Бахтли бўл, чироғим, бахтли бўл. Нимасини айтайин. Гоҳо мени эслаб қўйсанг, дейман, болам. Сендан бошқа кимим бор. Сен кетсанг, ўлганнинг

кунини кўриб, бир уйда ёппа-ёлғиз қоламан. Шўрлик бошим. Қариганда мададкор бўладиган фарзандларимдан нишон ҳам қолгани йўқ. Бироқ, менга қарамагин. Уволингга қолмайин, қачон кетсанг ҳам бошинг очиқ. Менинг учун ғам ема, болам, кунингни кўр. Розиман сендан, оқ фотиҳа бераман...» – деб айтадиган гапимни ҳозирлаб, сўзлашишга тайёр бўлиб турдим. Сирдош бўлган, бирига бири куйинган кишилар одамнинг хаёлидагини гапиртирмай биладиганга ўхшайди. Мен ўшанда қандай азоб чекиб келаётганимни Алиман билган экан. Бироқ унинг гапи мен кутгандек бўлиб чиқмади. Сахий далам, сендан яширадиган сир борми, Алиманнинг ўшандаги ишларига, унинг айтган сўзларига, унинг беқиёс одамгарчилигига, юраги кенглигига розиман, ўла-ўлгунча розиман. Бироқ, ўзимдан норозиман, ўзимни лаънатлайман...

Нима учун ўшанда бўшлик қилдим, нима учун Алиманнинг сўзига ёш боладек кўна қолдим?

Қосимларнинг чорпоғининг ёнидан ўтиб бораётганимизда, уй қиламиз деб ғамлаган олам-олам жаҳон тош, неча йилдан бери қор-ёмғирда қолиб, эзилиб битган ғишлар бир уюм тупроқ бўлиб ётгани кўзга ташланди. Ёшлар урушга кетгандан бери бу янги кўча ўша бошланганича қолган, теваарак-атрофини ғовлаган ола бута, қариқиз ўтлари босиб, уларнинг орасида арқонланган бузоқлар юрибди. Нураган деворларнинг бошларида сассиқпопушаклар тожларини тараб, ёзнинг ҳавосида яйраб, бемалол сайраб туришган экан. «Ёпирай, уй-жой солиб, ўзимизча кўпайишиб боряпмиз, деганларимиз қаерда қолди? Қара-я. Бояқиш Қосимимга ҳам буюрмади-да», – деб ўйланиб келаётганимда, Алиман менга ялт этиб қаради-да, қаттиқ аксирди. «Эна, – деди у менга, – мунча энди қайғурмасангиз! Ёки ёруғ дунёдан умидингизни уздингизми? Ундай қилманг, энажон, бўшашманг бунча,

ғайратингиз бир элчалик бор эди-ку. Бери келинг-чи, бундай тепаликда гаплашайлик». «Ҳозир айтади, кетаман, дейди энди», – деган ўй вужудимни куйдириб юборди. «Ўтирайлик, гаплашайлик», – дедим мен ҳам.

Йўл бўйидаги дўнгликка қайинона-келин иккаламиз маслаҳатлашгани ўтирдик. Оҳ, Алиманим-эй, нега мунча меҳру муҳаббатли бўлиб яралдинг экан! Ўша оқ кўнгиллигинг ўз бошингга етдими, ким билсин? «Эна, – деди ўшанда Алиманим, – касофат уруш битди энди. Ҳақи қолгани йўқ. Бундан кейин нима қиламиз, деган ўйингиз ҳам бордир. Койиманг, энажоним. Дунё шунчалик адолатсиз бўлиб кетди, дейсизми? Пешанамизга ёзилган яхшиликнинг учқуни ҳам қолмади, дейсизми? Бир уйдан кетган тўрт кишидан қандай қилиб биронтаси омон қайтмасин. Йўқ, йўқ, эна, қўйиб туринг, менинг сўзимга қулоқ солинг. Оқ дилимни айтаман, эна, кўнглингизга қарасам, Худо урсин, уйда ўзимни-ўзим алдаган бўламан. Ишонинг менга!

Худо қўлласа, кичкина бола омон қайтиб келади. Хабарсиз кетди дегани омон дегани, экан. Ким биларди, қўлга тушиб кетдими, тентираб адашиб кетдими, ё ярадор бўлиб, тўқайда яшириниб юрибдими, ҳайтовур эртами-кечми Жайноғингиз ярқ этиб қайтиб келганда биларсиз. Бедарак йўқолди, деганига умидсизланмайлик, эна. Дараксизгина эмас, ҳатто ўлди, деб қорахат келган баъзи бировларнинг ҳам тирик экани маълум бўляптику. У тугул, юқориги овулларда ҳам, ҳў пастдаги қозоқларда ҳам шундай воқеалар бўлди, ўзингиз билиб юрибсизку, азасини очиб, ошини бериб бўлгандан кейин, бир куни омон-эсон қайтиб келди. У, бизнинг кичкина бола, омон-эсон юрибди. Юрагим сезиб турибди. Қандай қилиб тўрт кишидан биронтаси ҳам қайтиб келмас экан. Сабр қилайлик, эна, кутайлик. Менга қаранг, энажон, мен ҳам сизнинг болангизман-да, аввал келинингиз бўлсам, энди ўғлингиз ўрнида ўғлингиздек кўринг. Ундай эмас десангиз,

маъкул, бир-биримизнинг юзимизга оёқ қўйсак, унда нима бўлади. Қосимнинг арвоҳи гувоҳ, сизни ёлғиз ташлаб кетмайман, эна. Қолганини ўзингиз билинг...»

Алиман гапириб бўлгач, анчагача индамай қолдик. Ўшанда майнинг ўрталари эди, шекилли. Узоқдан элас-элас кўринган баланд чўққини ола-була булут қоплаб, онда сонда ҳаво гулдурлаб, шабада елиб турарди. Ўша ярқираган вақтда баҳорги шудринг тушиб турганди. Қуёш шуъласига бурканган ёмғир доналари симобдек ярқираб гоҳо тоққа, гоҳо сойга кўчиб, гўё олам юзини юваётгандек. Ўша олислардаги ёмғирнинг салқин нафасини шамол ҳайдаб, лип-лип этиб жонимга ором берарди. Алиманга ҳеч нима деганим йўқ. Бироқ менинг айтадиган сўзларим шу ярқираган ёмғирдек соф сўзлар эди. Тунга айланган дилимга, ҳансираган жонимга ёруғ нур теккандек, бутун вужудим билан сенга айтдим, улуғ Ер. Шундай одамларнинг борлигига шукр, Ер, дедим. Дунёнинг поклигига, одамнинг поклигига раҳмат, дедим. Шу ола-була булутга, ярқираган ёмғирга раҳмат, дедим. Ёмғир ёғади, экин ўсади, юрт кун кўради, мен ҳам улар билан бирга яшайман, дедим. Буларни айтганим – Алиман мени жон куйдириб, ҳурматлагани учунгина эмас, мени ёлғиз ташламайин, дегани учун эмас, йўқ, бир кишининг кунни қаерда ўтмайди дейсан, мен суюнганда, мен фахрланганда, бошқа нарсага, инсонда бўлган улуғ нарсага сиғиндим. Уруш одамни қаттиққўл қилади, тошбағир, шахсиятпараст, ҳайвон қилади, деб ким айтади? Йўқ, уруш, қирқ йил қирғин келтирсанг ҳам, нечаларнинг ажалини етказиб, ўртаб, қийратиб, яксон қилсанг ҳам, одамни сен тобе қилиб, бўйсундира олмайсан. Одам умид қилган ҳамма яхшиликларидан ажралса ҳамки, қандай бўлмасин, бировга яхшилик қилсам дейди, уни суяб, турғизсам дейди, уни озгина бўлса ҳам бахтли қилсам, дейди.

Менинг Алиманим чинакам одам-да! Қоронғи кечада парашютга осилиб, душманларнинг ўртасига самолётдан сакраб тушган Жайноқ хабарсиз, дараксиз йўқ бўлди, деганига қарамай, у ўлмайди, у омон, у сўзсиз қайтиб келади, деб ишонгани, тилагани ким учун? Дунё унчалик адолатсиз эмас, деб бел боғлаши ким учун? Алиманининг чин қалбдан айтган сўзларига мен ҳам ишониб, ростдан ҳам Жайноқ тирикмикин, ундай бўлса, қайтиб келса ҳам ажаб эмас, деб ёш болалардек умидвор бўлиб қолдим. Мен шу ҳолда ўйланиб ўтирсам, Алимани томорқага ташлаб кетган омоч-бўйинтуруғларимизни эслаб: «Ие, еримизни ҳайдаб битирмадикку, эна, юринг, тезроқ юринг, қотиб қолмасин», – деб шошириб қолди.

Чорвоққа келсак, ҳўкизлар омочни судраган бўйича, аллақачон ариқ ёқалаб ўтлаб юришибди. Алимани уларни қайтариб келгач, яна ҳайдашни бошладик. Одамнинг кўнгли қизиқ нарса-да. Бир зумда қанот боғлаб кишини олиб учади-я! Айтган сўзлари, қилган ҳаракатлари ўз кўнглига тўғри келса керак, Алимани, ўша урушдан олдинги қиёфасига қайтиб келгандек очилиб кулгани, чеҳрасини очиб сўзлагани ярашиб турибди. Нимчасини, ечиб нарироққа ирғитиб юбориб, оқ кўйлагининг этагини липпа уриб, енгни шимариб, бошидаги рўмолини чаккага тортиб тушириб, қора тўриғ юзидан нур ёғилиб, баланд товуш билан: «Ола бош ҳўкиз, чўх! Чўх, чўх! Қайт, қайт, чўлоқ қуйруқ. Чўх, чўх-э!» – деб узун тасма қамчини шартиллатиб уриб, ўзича бақириб ер ҳайдай бошлади. Оҳ, Алиманим-эй, билсам, у мени ўксинмасин, ҳаётдан, ишдан кўнгли совимасин, тирикчилик қилсин, дегани эканку. Омочнинг тутқичидан ушлаб келаётганимда, орқасига қайрилиб қараб: «Эна, омочни астароқ босинг, тоши бетга чиқиб қолмасин!» – деб бошлаб юрди. Яна икки-уч бориб келадиган ер қолганда ёмғир томчилай бошлади. Борган сари кучайиб, жалага айланди. Бу кучайган бевош жала ўткинчи экан. Шундай бўлса ҳам у

овулда ташвиш орттирди. Қанотларини шапиллатиб қақағлаган товуклар ўзини ҳар ёққа урар, аёллар ёйган кирларини олиб қочар, болалар кўчада қувлашиб:

*«Жала, жала, ўтиб кет,
Қора сувдан кечиб кет»,*

– дейишиб, чопишиб юришди. Ивиб кетамиз, айланай, уйга кириб турайлик, десам, Алиман: «Ҳеч нима эмас, эна, битириб қўяйлик!» – деб, ёш қизчадек ёмғирнинг қитиқлаганига қотиб кулиб, хўкизларни тўхтатмай ҳайдаверди. Келинимнинг бу ишидан хурсанд бўлдим. «Феъл-атворингдан айлансин энанг, ўткинчи ёғиндек ярқиллаган юзингдан айланайин, ёмғирдек шўхлигингдан ўргилай! Қандай бахтли аёл эдинг! Э-э, дунё, дунё, дунё шундай экан!» – деб юрагим қувониб, Алиманнинг юзига тикилиб тўймадим. Кейин ўйласам, унинг бу ишлари ҳали менга аталган, менинг кўнглимни кўтармоқчи бўлган экан.

Алиман ҳадеб кафтини ёғинга тутиб: «Эна, бу ёққа қаранг-чи! Қандай сўлим ёмғир-а! Қандай мусаффо ёмғир! Бу йил дон мўл бўлади. Чўх, чўх-э, ёмғир, баракангни тўкавер, тўкавер!» – деб қамчи билан ёмғирни, хўкизларни саваларди. Ўшанда у ўзининг нақадар гўзал эканлигини, ивиган қўйлақлари баданига ёпишиб, қоматининг қанчалар хушбичим эканлигини, кўзларининг қанчалик чақнаганини сезмаган бўлса керак.

Илоҳим, уволинг тутсин урушни!

Жала тўхтаб, олислаб кетганда, Алиман ҳам тезда ўтиб кетар экан-да, деган хаёл билан узаб бораётган ёғиннинг ортидан мунгланаиб тикилиб, олисга кўз югуртириб, ёмғирнинг босилиб бораётган куйига қулоқ солиб, қаттиқ аксирди. Бояқишим-эй, Қосимни эслади, шекилли, ўшанда. Кўзи менга тушиб, кулиб юборди-да: «Ёмғирнинг нами билан маккажўхорини экиб олайлик», – деб, уйга чопиб кетди.

Ивитилган маккажўхоридан Алиман катта бир чангал олиб чиқиб: «Эна, шу маккажўхори думбул бўлгунча кичкина бола омон-эсон қайтиб келсин!» – деб ният қилиб, уруғини ерга сочиб юборди. Алиманнинг ўшандаги қиёфаси кўз ўнгимдан сира кетмайди. Булут орасидан ялт этиб чиқиб, ҳозиргина кўтарилган қип-қизил чўғдек, офтоб текканда, ёмғирдан кейин нам бўлган қора тупроқни ялангоёқ босиб, қадам сайин шудгорга олтин сочаётгандек уруғ сепиб, бу хосиятли меҳнатни яхши ният, яхши умидга бағишлаб, Алиманим жўхори эмас, яхшилик уруғи сепиб юргандек эди. «Кўрасиз-ку, эна, менинг айтганларим тўғри чиқади. Насиб бўлса, кичкина болага думбулни ўзим ўтга кўмиб, пишириб бераман. Илгарилари думбулни мен билан таллашиб егучи эди-ку. Эсингиздами, бир марта иссиқ сўтани олиб қочаман деб, қўйнига солиб юборганда, бадани куйиб қолмаганмиди. Ух, ух, деб, ичини ушлаб, сакраб юрса, мен жинни одамдек: «Бу ҳам оз сизга. Оз!» – деб кулаверибман. Эсингиздами? – деб Алиман мени ҳам кулдириб юборди.

VI

Майли, энди, шунисига ҳам раҳмат! Маккажўхори бир эмас, икки марта, уч марта думбул бўлди, бироқ Жайноғимиз қайтиб келгани йўқ. Алиман кейин ўзи айбдор одамдек индамай қолди...

Олатоғда қиш ўтиб, кўклам келиб, ҳаёт ўз оқимида аввалгидек давом этаверди. Эл тўйиб, колхоз қаддини тиклаб, кўрган-кечганларимиз аста-секин хаёлдан кўтарилиб, урушнинг излари йўқола бошлади. Алиман иккаламиз аввалгидек колхозда ишлаб юрдик. Йигитлар фронтдан қайтиб келгач, бригадирликни мен уларга топширдим: «Сизларнинг йўқлигингизда уч йил эплаб, ишлаб турдим, энди эса қаридим, ҳоридим, йигитлар, энди ишни ўз қўлларингга олинглар», – дедим. Ўшандаги ёшларнинг бир хиллари ҳозир ҳам мени «Бригадир опа» дейишади, хурмат қилишганидан бўлса керак...

Замон тинчлангани билан Алиман иккаламизнинг қайғу-ғамимиз битгани йўқ. Кўринишдан ёришиб, сир билдирмагандек бўлсак ҳам, бироқ ҳақиқатда бўлиб ўтган ишлар доимо унинг ҳам, менинг ҳам юрагимдан кетмай азоб берарди. Бундай қарасанг, ҳар ким ўзича ақл юритиб, ҳар биримиз ўз кўмачимизга ўзимиз кул тортишимиз, ўз турмушимизни ўзимиз қуришимиз керак эди, тўғри йўл ҳам шу эди. Бироқ, биз ундай қилмадик. Мендан ўтдими, Алимандан ўтдими, унинг сабаблари кўп, уни гапириб ўтириб нима қиламиз. Балки, биздан ҳеч қандай айб ўтмагандир. Қанчадан-қанча дарду аламинини айтиб, сенга келардим-ку, жонажон далам...

– Ҳа, келардинг, Тўлғаной. Гуноҳга ботириб нима қиламан келинимни, нима қиламан, уволи-чи, қандай қиламан, деб йиғлардинг. Қачон келсанг ҳам, неча бор келсанг ҳам, ўшанда мен сенга маслаҳат беролмагандиман, Тўлғаной. Орадан анча йиллар ўтди. Сен, мана, қариб қолдинг. Бироқ ҳозир ҳам сени оқлаб, ё бўлмаса қоралаб бирон нарса айтолмайман.

– Ким билади. Шуларни ўйласам ўзимни кечиролмайман. Келиним Алимандан ўзга, феъл-атвори бошқа, муомаласи бошқа, одамгарчилиги бошқа, юриш-туриши бошқа аёл бўлганда, кўп кечиктирмасданоқ: «Қўй, энди болам, қачонгача тул бўлиб ўтирасан. Ёш бошингни хор қилмай, бировга тегиб кетгин», – дер эдим. Бироқ, Алиманга айтолганим йўқ. Агарда айтсам, одамзот дунёсининг осойишталигига қандайдир хиёнат қилаётгандек, қандайдир бир пок нарсани булғаб қўяётгандек ботинолмай юрдим. Тўғри, Қосим ўлди – сен энди кетгин, керагинг йўқ, бошқа бировга тегиб олгин, дейишга тилим борармиди? Сўзларимни қанчалик силлиқламайин, барибир шу маъно келиб чиқарди. Бир томондан эс-хушли жувон эмасми, ўзи ёрилар деб шошилмаган ҳам эдим. Алиман бўлса, бечора бояқишим-эй, кишиларга бунча меҳрибон бўлиб

яратилганини қара, мени аяб кўзи қиймай юрганга ўхшарди. Шунга қарамай, мендан ўтмасин, деб бир кун Қайиндидан оғалари қидириб келганда, мен Алимандан минг марта розиман, деб кўнглимдагини тушунтирдим. Шундай десам, уларни жеркиб: «Мен билан ишларинг бўлмасин, кетаманми, кетмайманми, ўзим биламан, сизлар аралашманглар», – дебди. Гапирмасам бўлар экан, деб афсусланиб қолдим. Менинг уялганимни билиб, Алиман ўшанда, ўртамизда қандайдир бир сўз ўтганини сездиргани ҳам йўқ. Ич-ичимдан миннатдор бўлдим. Шу зайлда бир-биримизни аяб, бир-биримизни қиёлмай, Жайноқ келиб қолармикин, деб умид қилиб алданиб юриб, энг охири ундан ҳам умидни узиб, кейин унинг вақти ўтгач, кеч бўлиб қолди. Ҳа, она-Ерим, имонимдек пок сирымни айтяпман. Қолганини ўзинг биласанку.

– Биламан, Тўлғаной. Келинингга аввалдан айтмай юриб, кейин айтганингда юзингга қарамас эдим.

– Рост айтасан. Қандай бўлиб кетганини ҳозир ҳам билолмайман. Овулимиз йўл устида эмасми, яйловга мол ҳайдаганлар, ишлашга тушганлар ҳар доим бизнинг ерлардан ўтиб кетишмасмиди? Ер ўртаси деб молини ёйиб, икки-уч кун туриб ҳам қолишарди.

Қирқ олтинчи йилнинг кузида қуйи овуллик бир чўпон қўйини боқиб юрди. Аскардан келган йигитга ўхшайди, бўз шинелли, тўнини бўктириб, милтиғини елкасига осиб, бу ерларда айланиб юрганида унча эътибор бермасдим унга. Овулда кимдир биров тўй қилиб қолди-да, улоқ берди. Ҳалиги чўпон улоқчи йигит экан, улоқни бизнинг дарвозанинг олдида олиб келиб ташлади. Ҳовлидан югуриб чиқдим, ўшанда кўрдим уни, ўйноқлаган отини гижинглатиб турибди. Ажабтовургина йигит экан. Нима учундир бошқа сўз оғзимга келмай: «Ҳой, бу ниманг, болам?» – дебман. Шундай десам:

– «Уйда ким бор?» – деди. «Ким керак эди?» – дедим. «Қўлимдан тушиб кетди», – деди-да, бир энгашиб

улоқни олиб, тақимлаб жўнаб кетди. Унгача улоқчилар етиб келиб орқасидан ёпирилиб қувиб кетишди. Шундан кейин мен у чўпонни иккинчи марта кўрганним йўқ. Лекин унинг қилган ишларига аччиғим келди. Бу нима қилгани: олиб келгандан кейин ташлаб кетмайдими, улоқ – тушган уйники эмасми ёки рости билан қўлидан тушиб кетдимикин?

«Ундай бўлса, нега кўчага тушмай, дарвозанинг олдига тушади?» – деган ҳар хил ўй босди. Мен шу зайлда турганимда Алиман чиқиб келди. Гулли рўмолини ўраб, шойи кўйлагини кийиб ясаниб олган, тўйга бормоқчи бўлиб турган эдик. Мени кўрганда Алиман ерга қараб қизариб кетди. «Юрмайсизми, эна», – деб секин гапирди. Бояги чўпоннинг нима учун келганини эндигина тушундим. Икки уч кундан бери Алиман сув олиб келаман деб ариқдаги сувни қўйиб, катта сойга бориб, кеч қайтиб юрганди. Кўнглим ниманидир сезгандек бўлувди-я... Охири бир кун шундай бўлишини, сўзсиз шундай бўлишини илгаридан билардим. Қизғанганимдан эмас, ё балки қизғанганимники ҳамдир, лекин гап бошқа ёқда. Алиманни кўп кечикмай, ўз ўрнини топиб олса экан, деб тилаб юриб, иш ўнгидан келганда, тисарилдим, кўрқдим. Боши очиқ келинимни эмас, гўё ўз қизимни эрга бераётгандек, Алиманни янглишмаса экан, тушган жойи яхши бўлса экан, деб юрдим. Тўйда ўтирганимда ҳам, уйда ўтирганимда ҳам шу ўй хаёлимдан кетмади.

«Бояги йигит қанақа одам экан? Яхшилаб, библиб кўриб олгин. Шошилма, Алиман болам, алдашиб қолма!» – деб ичимда айтавердим. Нима бўлса ҳам ёшларга тўсиқ бўлиб қолмайин. Алиманни иймантирмай, ўз ихтиёри ўзида эканлигини, менинг унга ҳеч қандай қаршилигим йўқ эканлигини, қандай қилиб билдирсам экан, деб қийналдим. Ҳеч нимани сезмаган кишидек бўлиб, кундагидек сўзлаб, кундагидек кулиб юрсам ҳам, Алиман мендаги ўзгаришни сезган

экан. Кечга томон сувга бораман деб челақларни олиб чиқиб кетганда елкамдан оғир юк тушгандек енгил тортдим. Борса бориб, учрашиб келсин, дедим ўзимча. Лекин кўп ўтмай Алиман сув кўтариб кириб келди. Сойга бормай, ариқнинг ўзидан олиб келган экан. «Эна, сув иситиб берайин, бошингизни ювиб олинг», – деди Алиман, челақларни жойига қўя туриб. «Эртага кундузи ювиб оларман, ишинг бўлса...» – деб бошлаган эдим, Алиман сўзимни бўлиб: «Эртага колхознинг ишидан қўл бўшамайди, эна, ювиб олинг, сочингизни тараб қўяйин», – деди. Кўнглига келмасин деган ўй билан кўниб қўя қолдим. Катта қозонни тўлдириб сув иситиб, мени бош ювиб кўрмаган боладек ўтирғизиб, дарров қатиқ билан ювиб, ундан кейин совунлаб, сувни илиқ қилиб чапиштириб, бошимга қуйиб турди. Бошқа вақтда бўлса, болам, қўя қол, ўзим ювиб олам, дердим, бироқ бу сафар индай олмадим. «Оббо, бу қандай бўлди, мени деб икки ўртада ваъда қилган ерига боролмай қолдику», – деган ўйга бордим. Ундай десам, Алиман уни-буни гапириб, кўнгли кўтаринки бўлиб юрди. Бор-йўғи сочимни тараётиб сал безовта бўлди. «Эна, ёшлигингизда сочингиз зап соч бўлган бўлса керак!» – деб манглаймни, сочимни эркалатиб силаб, юзларимга, бўйнимга қўлларини узоқ қўйиб турди. «Мен билан хайрлашяпти-ку», – деб ўйланиб, кўзимга келган ёшларни яшириб, ўзимни аранг тутиб турдим. У бўлса сочларимни ўриб, сандиқдан атир олди. «Вой болам, менга унинг нима кераги бор, вой айланай, қариганда уят эмасми?» – деганимга қўймай кулиб, зўрлаб бошимга атир сепди-да, бўйнимдан қучоқлаб ҳидлади. «Мана қандай сулув, ёп-ёш бўлиб қолдингиз», – деб роса суюнди. Мен ҳам кулдим.

«Энди чой ичинг, эна», – деди. Чойдан кейин эса: «Тўшагингизни солиб берай, ётайлик», – деди.

Ўша кеча икковимиз ҳам ухлаганимиз йўқ. Алиман ўзича хаёл суриб ётдим, гоҳ-гоҳда қаттиқ хўрсиниб

кўярди. Мен бўлсам кўзимни юмсам ҳамки, Алиманнинг бугунги қилган яхшиликларига меҳрим товланиб, ўтган-кетганлар кўз ўнгимдан ўтиб турди. Алламаҳалгача Алиманнинг ҳов ўшанда гулхайриларни комбайннинг пиллапоясига олиб бориб қўйганини эслаб ётдим. Бир маҳал Қосим аскарга жўнашда уни отга мингизмай, бўйнига маҳкам осилиб, ёш боладек қўлларидан тортқиланини эсладим. Яна бир маҳал шошиб станцияга бораётганимизда ёққан оппоқ қор Алиманнинг рўмолига, пешана, сочига, ёқасига қўниб, унинг хуснига хусн қўшиб, чинакам гўзал қилиб кўрсатгани эсимга тушди. Сўнгра, менга кучоқ очиб югуриб: «Энажоним-эй! Есирмиз, бирдек, есирмиз!» – деб бақиргани қулоғимга эшитилгандек бўлди. Яна бир маҳал қизғалдоққа тўлган минг далада қора рўмолли Алиманнинг катта йўл томонга чопиб кетгани эсимга тушди. Қўй-чи, шуларни ўйлаб ётиб, энг охирида бояги улоқчи чўпон билан қўй ҳайдашиб, эргашиб кетаётгани кўз олдимга келди. «Хайр, энажон! Ёмон кўрма, кетганим шу. Хайр энди энажоним-эй!» – деса орқасидан қўл силтаб жар ёқалаб югуриб: «Хайр, чироғим! Хайр, гул суйган келиним, хайр пешанамга сиғмаган юлдузим! Омон бўл, бахтинг очилсин, умринг кўкарсин. Омон бўл, хайр-хўш! Ҳой, йигит, боламни хор қилма! Қарғайман, қарғишим уради-я» – деб ётдим. Кўзимга ёш тўлиб, иссиққина бўлиб, юзларимдан юмалаб ёстиққа томиб ётди. Йиғлаганимни Алиман билиб қолмасин, деб илож борича ўзимни босиб ётдим.

Эртаси кунни ҳам Алиман ҳеч қаёққа чиқмади. Шундан кейин ҳалиги чўпон кўринмай қолди. Қўйини ҳайдаб кетиб қолган бўлса керак. Алиманнинг бўзарган юзини кўриб қаттиқ койиндим. Кўнгли бўлса кетавермайдими, менга қайишганидан нима фойда! Анчагача ўйланиб юриб, кейин бу иш ёддан чиқиб кетгандек бўлди.

Шундан сўнг эрта кўкламда бояги чўпон яна пайдо бўлди. Қўйини боқиб катта сойда юрганини сирт-

дан пайқаб қолдим. Ўша кунлари Алиман кеч кирари билан кетиб, эл-юрт ётгунча ташқарида юрарди. Мен нима ҳам дердим. Ўзи билади-да. Тўғриси, нима қилишим, нима ҳам дейишим керак эди, айт-чи, жоним ту-ташган далам? Эсингдами, ўша шовқинли тун, эртаси куни олдинга келиб йиғлаганим...

– Тўхта, Тўлғаной. Сен у тунни шовқинли деб айтма. У туннинг яхши томони ҳам, ёмон томони ҳам бор. Жон яралган тунга тил тегизма, Тўлғаной.

– Сўзимни қайтариб олдим, она-Ерим, куйгандан айтган гапим-да бу. Куймай иложим қанча – ўша кеча Алиманни узоқ кутиб ўтирдим. Овулда ҳамма ётса ҳам, мен нима учундир чироқ ўчирмай, ниманидир гумон қилиб, нимадандир қўрқиб, деразага тикилиб, шитир этган товушга қулоқ осиб, кўз юймай ўтирдим. Ойдин тун бўлиб, у ер-бу ерда булут сузиб юрса ҳам, баҳор ҳавоси тинч эди. Бир уйда ёлғиз ўзим ўтирганимдан, баданим учганидан кўрпага ўрандим. Ярим кечага бориб кўзим илинган экан, тақиллаган товушдан чўчиб уйғониб, бошимни кўтариб қарасам, Алиман кириб келаётган экан. Маст, ғирт маст. Кўйлагининг ёқаси йиртилиб, осилиб тушган, баданлари кўриниб, сочлари бетларига тўзғиб тушган. Кўзлари бир жойда турмайди. Алиманнинг маст бўлишини умримда биринчи кўришим. Нима дейишимни билмай, ўрнимдан туришга ҳам ҳолим қолмади. Алиман бўсагадан аранг ҳатлаб кирди-да, йиқилиб кетай деб бориб печга суяниб қолди. Кейин печни ушлаган бўйича жавдираб туриб: «Ҳа!» – деб хунук кулимсиради. «Нимага қарайсиз?» – деди у бошини чайқаб. «Нега қарайсиз менга? Ҳа, мен мастман. Ҳа, мен мастман. Ҳа, мен ароқ ичдим. Ичмай нима қиламан? Мен ичмасам ким ичади-а? Нега индамайсиз? Менинг турқумдан қўрқаяпсизми?...»

Мен индаёлмадим. Келинимнинг шундай аҳволга туриб қолганидан юрагим сиқилиб ўлаёздим. Алиман яна бир оз довдираб, бошини саланглатиб турди-да,

бир пайт шивирлади: «Эна, сиз ҳеч нимани билмайсиз. А, мен бўлсам... Мен... Мен бугун... Қосим аскарга жўнар куни кечқурун катта сойга бирга бормадикми... Ҳаммаси худди ўша ерда...» – деб гапириб туриб сочини икки қўллаб чангаллади: «Мен ит бўлдим, эна, энажоним!» – деган қичқириқ юрагидан отилиб, ўзи кигизга юз тубан кулади, кулади-да, бошини ерга уриб хўнграб йиғлай бошлади. Ўрнимдан ирғиб туриб, қушдек учиб бордим ёнига. Бошини кўтариб кўкрагимга босдим: «Йиғламагин, Алиман, йиғламагин. Нима бўлди сенга, қани айтчи? Хафа бўлдингми? Ё биров бир нарса дедими сенга? Айт-чи. Ё мендан хафа бўлдингми, хафа бўлган бўлсанг айт, сақлаган сирларингни барини айт, эшитай...» «Йўқ, йўқ, эна, энажоним, бечорагинам, ёлғизим, ҳеч нимани билмайсиз-да, билганда ҳам қўлингиздан нима келар эди. Лаънатлар бўлсин ўшанга!» – деб қандайдир бир ўзига хос дард-аламини тортиб, ўзини тўхтатолмай, мени кучоқлаб олиб, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлайверди, узоқ бўзлади. Ундан кейин бир оз тинчиди-да, уйкуга кетди. Мен ухлаёлмадим. «Нима бўлди келинимга? Нима қилдим энди?» – деб аранг тонг оттирдим.

Эртаси куни Алиман ўрнидан турганда, уялиб менга қарай олмади, гапиргани ҳам йўқ. Ишга чиқиб кетаётганимиздагина: «Мени кечиринг, эна», – деди оҳиста.

Шу билан орадан икки-уч ой ўтиб, ёзда ҳалиги қочқинчи Жекшенқулнинг тергови бўлди – урушдан кейин элга қовушолмай уйига яширинча келиб-кетиб юрган экан. Бироқ четда юрганида ҳам тинч юрмай, олиб-сотарлик қилиб, қўй ўғирлаб, қўлга тушиб қолибди. Терговда унинг илгариги қилмишлари очилиб қолиб, бизнинг овулга сўроқ қилишга олиб келишган экан. Қишлоқ Маслаҳатининг одами мени ҳам гувоҳ бўласан, деб келибди. Кўчада кетаётсам, Алиман кетмон кўтариб ишдан келаётган экан. Секин юриб, элдан ажралган кишидек мунғайиб, ёлғиз ўзи келаётибди. Кўринишдан

хафа, озиб, кўзи киртайиб қолибди. Ўша ёзда юзини ҳам доғ босиб кетган эди. Юрагим ачишиб кетди. Энди уйга бориб, тагин ёлғиз ўзи ўтирмасин, деган хаёл билан: «Юр, болам, идорага бирга бориб келамиз», – дедим. Шундай десам: «Йўқ, эна, у ерда нима бор менга. Бошим оғриб турибди, уйга борайин», – деди. «Майли, – дедим, – дам олиб ётиб тур, сигирни ўзим кутиб оламан».

Идоранинг ёнида ҳамма ёғи ёпилган машина турибди. Гувоҳликка чақирилган ва ишдан қайтаётиб бу ерга келган бир тўда кишилар очиқ деразанинг ёнидан гапга кулоқ солиб туришибди, мен ҳам ўшаларга қўшилиб турдим. Жекшенқулни кўрмаганимга анча йил бўлган, тўлишиб, семириб кетибди. Елкалари этга тўлиб, кўзлари қисилиб, олайиб ўтирган экан. Соғиб ўтирган ёлғиз сигирларимизни кўшга қўшиб, очдан ўлиб бораётганимизда, топган-тутганимизни қўлимиздан тортиб олган шу ит эмасмиди? Менинг Худо қўшган ёрим, болаларим фронтда қон кечиби жангда юрганда, бу лаънати ўзини элдан ортиқ тутиб қочиб юрмаганимиди? Энди бўлса овулдаги оқсоқоллар билан айтишмагани қолибди. «Шу ҳам гап бўлдими, фронтда ўлганларнинг ўз ажали ўзи билан, менга уларнинг нима алоқаси бор? – дейди, – Ўғри дейсизлар, кўзларингиз билан кўриб, қўлларингиз билан тутиб олганларингиз йўқ. Минг гапиринглар – ҳаммаси қуруқ сўз. Далил керак».

Буни эшитганда қоним қайнаб кетди: «Жонингни сотма, имонсиз! Далил керакми сенга, мен далил!» – деб деразадан туриб қичқирдим. «Опа, ичкарига киринг. Бу ёққа кириб гапиринг», – деди ўрнидан туриб терговчи. Кириб бордим-да, ҳаммасини айтиб бердим. «Ҳа, биз сени қўлимиз билан тутиб олганимиз йўқ, сенинг орқангдан тушиб ушлашга вақтимиз ҳам бўлганмас. Биз у вақтда ер тирмалаб фронтга нон берганмиз, биз унда машоқ териби болаларни боққанмиз. Сен эса унда қўшга боғланган отларни ҳайдаб кетиб,

элнинг битта доналаб йиғган уруғини олиб қочиб, бола-чақаларнинг насибасини қуришиб, қўл солгансан. Демак, сен шу билан фронтдаги солдатларнинг қўлидаги нонини тортиб олгансан, орқангдан етиб бориб: «Тўхта! Мен биламан сени, Жекшенқул. Тўхта!» деганимда, қайрила солиб, мени отгансан!» – деб юракда қайнаган сўзларимни барини айтавердим. Шунда, айт, тортинмай айтавер, дегандек, Ойша қўшнимнинг бўзарган юзидан оққан қатор-қатор ёш, ўша мунчоқ кўз ёшларидек бўлиб милтиллаган осмондаги сомон йўли кўз олдимга келиб турди. «Далил деб ҳийла қилиб қутулсанг, қутулиб кетарсан, лекин билиб қўйгин, эл-юртнинг мушкулидан ўзингни четга олиб, унинг ўлим-етимида барабар қайғу чекмаганинг учун одам сонидан чиқиб, умринг якка моховликда ўтади. Сенга далил ҳам, жазо ҳам шу», – дедим.

Мен гапириб бўлганимдан кейин терговчи: «Раҳмат сизга, она. Энди бўшсиз, уйингизга бораверинг», – деди.

Идорадан келаётсам Жекшенқулнинг хотини эшикни тўсиб олди. Жин теккандек ўзини уриб қичқирди: «Ўлигингни кўрай, қоқбош. Виждоним соф деб нима яхшилик кўрдинг. Сен тоза, виждонинг соф экан, келинингни қорнидагига нима дейсан? У қаёқдан бўлган? Уйингда бўлаётган шармандаликни кўрмай, нима қилиб юрибсан? Шармандалар...»

Юрагим «шув» этиб, жунжикиб кетди. Ҳа, ҳа, бу хотиннинг айтганлари тўғри эмасми? Кўпдан бери ўйлаб, гумон қилиб юрган нарсаларим шу заҳоти очиқ-ойдин бўлиб қолди. Шунда эшикда турган кишилар: «Овозингни ўчир, ўласан», – дейишиб, Жекшенқулнинг хотинига ҳамла қилиб қолишди. «Тегманглар, унга қўл тегизманглар», – деб индамай жўнаб кетдим.

Кўчада келаётиб, турли ўй-хаёлларга берилдим. Бундай бўлишини ўйламаган эдим.

Кейинги кезларда Алиман қандайдир ўзини халқдан четга тортгандек, феъл-атвори ҳам ўзгариб, бегона одамдек, гапирмай, кулмай қолганига мен шунчаки хафа бўлиб юрган бўлса керак, деб ўйлардим. Ҳалиги чўпон йигит кўнглига ўтирмай, келишолмай қолишган бўлишса керак, деб гумон қилардим. У, ўшанда кўринмай тоққа кетиб қолган эди. Уни иккинчи ҳеч ким кўрмади. Кейин билсам, иш бошқача экан. Афсус, афсус... Бундай бўлишини ким билган эди. Энди қандай бўларкин деб ўйлайвериб, қаддим дол бўлди.

– Ҳа, Тўлғаной, сен ўшанда менга келиб, энди нима қиламан, деб сиригни айтган эдинг.

– Сенга айтмай, кимга ҳам айтардим. Жоним туташган, деҳқон далам, муштдайлигимдан бошлаб, шу қариган чоғимгача сенинг ҳароратинг билан, сенинг куч-қувватинг билан ҳаётда қанчадан-қанча довон ошиб яшаб келяпман. Нима қилайин, десам, сен ўшанда: «Ўйлаб кўр, Тўлғаной, чуқурроқ ўйлаб кўр. Кўнглигни кенг қил, узоқни кўзлаб иш тутгин. Номус қилиб юриш билан иш битмайди, ақлсизлик қилма», – деган эдинг.

Бу менигина эмас, балки бошқаларни ҳам ўйлантирганидан мамнунман. Ичган сувимиз бир, кўрган кунимиз бир, тақдиримиз ҳам бир бўлган замондош овулдошларимнинг кенг феълига раҳмат айтиб, таъзим қиламан. Ўша воқеанинг эртасига Ойша қўшним уйига чойга чақириб, сўз орасида уни-буни гапириб: «Ҳалиги Жекшенкулнинг хотини кечаси кўчиб кетибди», – деди. Индамадим. Кўчса ҳар кимнинг ўз ихтиёри. Кейин орадан анча вақт ўтгандан кейин билсам, у ўзи эмас, ўша кечаси, бутун эл тўпланиб келиб: «Бизнинг овулдан чиқиб кет!» – деб аравага солиб, кўчириб юборишибди. Ўшандан кейин катта-кичикнинг биронтаси бу ҳақда гап-сўз қилмади. Балки, тенгқурлари Алиманнинг ўзига айтса айтгандир. Лекин менга ҳеч ким бу ҳақда гапиргани йўқ. Ўшандан бери қанча вақт ўтди, ҳали ҳам ҳамма

хурмат қилади. Раҳмат, кўзим юмулгунча розиман. Агар илгариги замонлар бўлса, не-не аччиқ сўзларни юзимга солмасмиди, деб ўзимча ўйладим. Энди бўлса, бу урушнинг қанча азоб-уқубатини тортиб, тирик қолган ҳар бир одамнинг баҳоси, кадр-қиммати қанчалик мўътабар эканлигини, унинг кўнгли қанчалик ярим эканлигини, замонанинг катта сабоғини олган элнинг ўзи ҳам тушунди, Алиманнинг гуноҳини кечирди. Агарда улар Алиман иккаламиздан кулишса, ўзларидан қулган билан баробар эмасмиди. Дарвоқе, шундай бўларди. Майли, одамлар ҳар нима дейиши мумкин. Мол олasi сиртида, одам олasi ичида, дейишганку. Бировнинг оёғи сал тойиб кетса, бас, етади одамларга. Шундай одамлар ҳозир ҳам орамизда бор. Лекин аслини олганда, умуман олиб баҳо берганда, одамдай беғубор нарса йўқ, бунга аминман, бундан фахрланаман. Ўзимнинг бошимдан ўтдику булар, биласанку, она-Ер, ўша йили мен учун қандай машаққатли йил бўлди.

– Ҳа, Тўлғаной, сен ўша йили анчагина чўкиб қолдинг.

– Чўкканим ҳам майли-я, Алиманимни ҳозир ўйласам, ич-ичим ачишади. О, Худо-ей, Худо-ей, қаерда топиб, қаерда йўқотдим уни... Алиманнинг бўйида бўлиб қолганини билиб қолганимдан кейин, доим уни авайлашга тиришдим. Кўзга ташланиб қолган бўлса ҳам нима учундир, билмасликка солиб, гап-сўз қилиб юрмадик. Тирикчиликка доир ҳамма нарсани аввалгидек кенгашиб, бор-йўғимизни бирга баҳам кўриб юрдик. Бироқ, ҳалиги хусусда гап очишга ботинолмади. Мен унинг кўнглини оғритмайин, дедим, у эса тўғридан-тўғри айтишга уялдими, хаёлида кетмоқчи бўлиб юриб, унгача мени қизартириб-бўзартириб юрмай, ҳаммасини кетиш олдида айтаман, дедими, ҳар қалай, билолмасдим. Мен учун ўша кезларда буни билиш ҳам қийин эди. Ўзи ломим демагандан кейин нима ҳам дея олардим, қандай

сўрай олардим. Қўққисдан сўраб қолсам, уйдан кетгин дегандек тушуниб, кетиб қолмасмикин, деб хавотирланардим. Соғ юганда хўп-хўп эди, иккиқат бўлганда йўлингни топ, деб бўлармиди. Йўқ, йўқ, Алиманимга бундай ёмонликни ҳеч қачон раво кўрмайман. Кўнглимда, мен уни айблаганим ҳам йўқ. Бутун нарсани ўз кўзим билан кўриб-билиб юрмабмидим. Алиманинг бошига тушган кун – менинг ҳам бошимга тушган кун, у туққан бола – менинг ҳам болам, номус-орини, яхши-ёмонини, бори-йўғини бирдек баҳам кўраман, ўзимча шундай қарорга келганман. Алимани кетиб қолса, менсиз куни ўтмай қолармиди, ташлаб кетишга кўзи қиймай юриб, шундай маломатга дучор бўлишини билмабманми. Ихтиёрини ўзига қўйиб бердим. Эртами-кечми, ахири бир кун вақт-соати етганда келажак ҳақида очиқ-ойдин гаплашиб олармиз. Кўнглимизда шуни сақлаб юрдик. Шундай бўлса ҳам, бугун-эрта деб четга суриб келмадикми. У тугул Алимани кетиб ҳам қолди-ку. Бу ҳам мендан ўтди, менинг бепарволигимдан бўлди...

Ёз охирида, Алиманинг бўйидаги ўшанда беш-олти ойлик кези эди, эрта билан молни подага қўшайин, деб кўчага ҳайдаб чиқдим. Подачи овози кўнғироқдек ўн икки-ўн уч ёшлардаги етим бола эди. Ўша куни у кўчанинг нариги бошидан алланималарни шанғиллаб қичқириб, олди туриб келётган овулни бирдан уйғотиб юборди. У уйимизнинг яқинига келганда, сигирларни «хўш-хўшлаб» келаетиб: «Тўлған опа! – деб менга ҳам ялт этиб қаради, – Тўлған опа, суюнчи беринг! Жўрабек акамнинг келини кўзи ёриди, суюнчи беринг!» – деди.

«Э, айланайин, кўпайсин, кўпайсин. Қачон туғди?»

«Тонг маҳали».

«Ўғилми, қизми?»

«Қиз. Отини Тўрғай қўямиз, дейишди. Тўлған опа, тонг маҳали туғилган, тўрғай, дейишди».

«Жуда яхши бўлибди, болам. Умрини берсин», – дедим.

Бировнинг ёруғ дунёга келганига ўзича қувониб, шу катта қувончни ҳаммага бўлишиб, хабар қилиб юрган подачи боланинг сўзи меҳримни қўзғаб юборди. Қандайдир бир мусаффо илиқлик юрагимга тўпланиб келиб, дарвозадан кириб келаётганимда, юрсам ҳам, турсам ҳам доим дилимда турган нарсани қандай қилиб эсимдан чиқариб юборганимни билмайман: «Алиман, суюнчи! Жўрабекнинг келини туғибди. Эшитдингми? Ой-куни етиб юрганди, бечора, омонзон...» – деб гапириб келаётиб, Алиманни кўрганда мум тишлагандек бўлдим. Уйнинг деворига суяниб шалпайиб турган экан. Бошини аранг чайқаб, лабларини тишлаб бўзариб турган экан. «Мен тукқанда ҳеч ким бунчалик суюнчи тортиб хабар қилмайди», деган ўйга борди, шекилли, ким билсин, ўзимнинг гапимдан ўзим хижолат бўлиб, юзим қизариб, нима қиларимни билмай, гапиролмай қолиб, тандирнинг ёнига ўтирдим-да, индамай, тезак қалай бошладим. Юзимнинг қизаргани тарқаганда қайрилиб қарасам, Алиман ҳали ҳам ўша бўйича бўзариб турибди. Хушим учиб, нима қиларимни билмай: «Бирон еринг оғрияптими?» – дедим ёнига бориб. «Йўқ, эна, ўзим шундай» – деб қўйди. «Бирон еринг оғриси, уйга кириб ётсанг-чи, қийналмай». «Қийналаётганим йўқ. Тамаки баргини ипга тизишнинг нима қийинчилиги бор, бораин», – деб жуволдизларини қўлига олиб чиқиб кетди. Шундай бўлгандан кейин энди очиғини айттайин. «Тортинма, болам, уялма. Бунинг ҳеч қандай уяти йўқ, бу ҳам ҳаётнинг ажойиб бир томони. Кимнинг қандай туғилгани ҳам гап эканми, туғилганларнинг ҳаммаси бирдек, айирмаси йўқ. Дунёга келган ҳар бир нораства ҳамма одамзотнинг боласи, демак, бу менинг ҳам болам, сен туғсанг у менга бегона бўлмайди, ўз боламдек ардоқлаб боқарман. Шуни тушунгин. Кўнглингни ёзиб хурсанд бўлиб юргин», – деб илгаридан тайёрлаб қўйган сўзларимни айттайин деган ўй билан орқасидан югуриб

кўчага чиқдим. «Ҳой, Алиман, тўхтаб тур. Бу ёққа қара», – десам, эшитмаганга солиб юриб кетаверди.

«Хафа бўлди шекилли», деган ўй кун бўйи ичимни тирнади. Аёллар билан тамаки юлиб юриб ҳаммасини бир-бир ўйлаб: «Майли энди, кечқурун айтайин, бундай юришимиз яхши эмас», – деб ўзимни пишиқлаб олдим. Лекин бу ўй хаёлларимни айтиш насиб бўлмади. Кечқурун ишдан қайтиб уйга келсам, Алиман йўқ. Ана келади, мана келади, деб ўтириб юрагимни ваҳима босди. Нима фалокат бўлди экан. Кўчага чиқиб излайин-чи, деган хаёл билан уйдан чиқиб бораётсам, экин тарафдан ўтин кўтариб Бектош келаётган экан. Бектош унда колхознинг аравасини шалдиратиб ҳайдайдиган йигит бўлиб қолган эди... У индамай келиб, ўтинни уйнинг орқасига ташлади-да, менга жавдираб қараб қўйди. «Тўлған опа, Алиман, мени энам излама-син, деб айтиб кетди. Қайиндидаги қариндошларим-ни-кига кетдим, деди».

Бўғин-бўғиним бўшашиб, бўсағага ўтирдим. «Қачон кетди?» «Боя. Тушдан кейин кўчадан машина ўтиб бораётган экан, ўшанга тушиб кетди». Ўз ёғимга ўзим қоврилиб ўтирсам, садағанг кетай Бектош: «Кабинкасига миниб кетди, опа. Сира қўрқманг, шофёри дуруст одам экан», – деб қўйди. Бектошни ўзим ҳам яхши кўрар эдим. Унга яна меҳрим ортди. «Ҳа, бечорагинам, одам бўлар экансан», – дедим ичимда.

Бола билинмай ўсаверар экан-да, мана ҳозир эр етиб, эс-хушликкина, пешанаси ёруғ йигит бўлди. Кўзимга шундай кўринди. Бектош ариқдан сув олиб келиб, эшикнинг олдига сепди. «Даҳлизни супуриб-сидириб салқин қилиб қўяйин. Онам, сизнинг чойингизни соғиниб қолдим, дейди. Ҳозир келади», – деб ўзича куйманиб самовар қўйди.

Ойшалар узоқ ўтириб, чой ичиб кетишди. Уйда ётолмадим. Осмондаги чамандек юлдузлар тонг от-

гунча чарақлаб, сўнг бирин-кетин сўнишиб, энг охири порлаб турган ёлғиз Чўлпон юлдузи қолиб, у ҳам аста-секин узоқлашиб, аллақаяққа ғойиб бўлди.

Алиман кетгандан кейинги кунларим қурсин. Бутунлай ёлғиз қолдим. Уч-тўрт кун эплаб, ўзимни юпатиб юрдим. Кейин чидай олмадим, шартта туриб қаёққадир бош олиб чиқиб кетмоқчи ҳам бўлдим. Алиманни кўришни эсласам, юрак-бағрим баттароқ эзилади. Агар уни туғишганлари хушфёъллик билан кутиб олса – кўп яхши, бошида, менинг турмушимга аралашманглар, деб катта кетган эдинг, энди бизни йўқлаб келдингми, дейишса, шўрлик болам, бу хўрликка қандай чидай олар экан. Хаёлига алланималар келиб, шундай қилиб яшагандан кўра ўлсам бўлмайдими, деб ҳаётдан бешиб юрмаса эди. Ёнимда бўлганда ҳеч кимга хўрлатмас эдим-а. Қандай қилиб кетиб қолди экан, бу ҳам шўрим-да. Нима бўлса ҳам борайин, ўз кўзим билан кўрайин. Борсам, балки мен билан қайтиб келар. Шундай қилса экан, Худоё, шундай қилса экан. Бормайман, қоламан, деса – буни ҳам билайин, нима қилардим, розилигимни айтиб, оқ фотиҳа бериб қайтиб келардим. Кийим-кечагини ҳам олиб кетмади, уларни ҳам элтиб берайин. Келса-келмаса ҳам айтар сўзимни айтишим керак. Бурчим эмасми. Вой, кўп кечикмай жўнайин, деб эртаси уйни-жойни Ойшага тайинлаб, йўлга чиқдим.

Қайинди томонга бораётган машинани Бектош тўхтатиб берди. Шу машинага тушиб овулдан сал узайган эдим, сўқмоқ йўл билан нариги даладан пиёда юриб келаётган бир аёлни кўриб қолдим. Дарров танидим – Алиман экан! Худди ўша, бўйгинангдан ўргилай, қайтиб келаётган экан. Шу заҳотиёқ ўрнимдан ирғиб туриб, машинани дукиллайтиб ура бошладим. «Тўхтат! Тўхтат, мен ҳозироқ тушаман!» – дедим. Машина бир оз юриб бориб тўхтагандан сўнг, хуржунимни олиб, шошиб ундан тушдим. Шу орада уюлган қуюқ чанг етиб келиб, кўзимга

ҳеч нима кўринмай қолди. Бояги кўрганим ўнгимми, тушимми деб таажжубланиб туриб қолдим. Каттакон машинанинг орқасидан тушиб, юрагим қинидан чиқиб кетгудек бўлди-да: «Алиман!» – деб қаттиқ қичқирдим. Оҳ, айланайин деҳқон далам, ўзинг кўрмаганмидинг, бу воқеа ҳам ўшанда бўлмаганмиди?

– Ҳа, Тўлғаной, ўшанда, ҳу, ана шу йўлда бўлган эди. Сен: «Алиман!» деб қичқирганингда, Алиман ялт этиб қараб, сени кўриб қолди-да, сўнг: «Эна! Энажоним!» – деб сен томонга югурди. Сен ўшанда эсинг чиқиб: «Югурма, болам, югурма, айланай, йиқиласан!» – деб ёлвориб келаётиб, ўзинг йиқилиб тушиб, яна ирғиб туриб чопиб кетдинг.

– Ҳа, ҳа, худди ўшандай бўлган эди. Қандай етиб борганимни билмайман. Алиман икковимиз кучоқлашиб кўришдик. Роса соғиниб қолган эканмиз: «Келдингми, келдингми, болам, энангга қайтиб келдингми?» – десам: «Келдим, энажон, келдим. Ўзингизга қайтиб келдим», – деди. Худди шу маҳалда Алиманнинг қорнидаги боласи кўзғалиб «билқ-билқ» этиб икки-уч марта тепиб кўйди. Уни икковимиз ҳам бирдек сезиб қолдик. Алиман қорини ушлаб оҳиста силаб менга қаради. Унинг шу кўз қараши бутун вужудимни вайрон қилиб юборди. Мен ҳам баъзан бир нимани гумон қилиб, ичимдан куйиниб юрган эканман-да! Қандайдир бир дақиқалик вақт ичида ҳаётнинг энг бир бахтли, энг бир тотли дамларини бошидан ўтказиб тургандек Алиманнинг қувноқ юзлари меҳримни ўзига тортиб, киприкларига илинган мунчоқ-мунчоқ ёш доналари юзларига юмалаб тушди. Оҳ, муқаддас эналиг-эй! Гўё кўз ёшлари ҳаётдаги ҳамма азоб-уқубатларни ювиб юбораётгандек! «Кўзингдан айланайин, боқишингдан айланайин!» – деб бет бошимни силаб, ялиниб-ёлвориб, ҳиқиллаб йиғлаб юбордим. Шундай қилсам: «Йиғламанг, эна, – деб мени юпатди, –

Кечиринг мени, кечиринг. Сизни ташлаб кетолмас эканман. Чидолмадим, кўнглим бўлмади».

Кўпдан бери айтаман деб юрган гапимни энди айттайин, пайти келиб қолди: «Нима учун кетдинг, хафа бўлдингми?» – дедим. Алиман индамай туриб қолди-да: «Сўраманг, эна. Сўраб нима қиласиз, менга ҳеч нима деманг, мен ҳам сизга ҳеч нима демайин. Қийнаманг мени, энажоним, қийнаманг?» – деди.

Шундай қилиб, бу сафар ҳам айтолмадим. Яна нима учундир ҳар қачон айтар гапимни сезиб тургандек сўзлашишдан қочиб, ўзини шундай тортиб туриб олмадим бояқиш болам. Бор гапни ўртага ташласа ўзига ҳам, менга ҳам енгилроқ бўлмасмиди. Эсингдадир, она-Ерим, ўша йили куз узоқ чўзилиб, сўнги кунлари серёғин бўлмадим. Ҳаво бир очилиб, бир тутилиб, изиллаган совуқ кўп вақт уйдан чиқармай қўйди. Куз ҳавоси каби кун сайин Алиманнинг қовоғи ҳам уюлиб, гаплашмайдиган, кулмайдиган бўлиб қолди. Ўзича ташвиш тортиб ўтиргани-ўтирган. Чамамда, ой-куни ҳам яқинлашиб қолган эди. Ғамга чўкиб қолмасин, деб қўлимдан келганича эркалатиб, ҳазил-хузул гапириб, у қилган, бу қилган бўлман. Бироқ ёш бола бўлгандан кейин қийин экан. Менгина эмас, бошқалар ҳам бунга уриниб кўришибди.

Бектош, онам тумовланиб ётиб қолди, деган эди. Ойшани кўрайин-чи деб борсам, иситмаси чиқиб, йўталиб ётган экан. «Ўзингку яримжон одам эдинг, жимгина ўтирмай, овул айланиб юрдинг», – десам, астагина жилмайиб кулиб қўйди. Бундан икки-уч кун бурун уч-тўртта аёл бўлиб Бектошнинг аравасига тушиб нариги овулга тўйга бориб келишган эди. Билсам, иш бошқача экан. «Иссиқроқ ўраниб, яхши бўлиб кетгин», – деб ўрнимдан тураётсам, Ойша: «Тўхтаб тур-чи, Тўлғаной, хафа бўлмасанг айтадиган бир оғиз гапим бор эди», – деди. «Айтавер», – дедим.

«Қуйи овулга биз тўйга борганимиз йўқ, унда менинг қариндош-уруғим ҳам йўқ. Буни ўзинг ҳам биласан. Сендан яшириб бир иш қилган эдим. Тўлғаной, кечиргин, – деди. – Ҳалиги чўпон йигитни топиб, ўртага олдик. Алиманнынг ой-куни етиб турибди, унинг увол-савобини ким кўтаради, десак, бари бир ҳеч нима чиқмади. У ўзи аёлманд экан, иккинчидан, виждонини ютиб, мен унингни кўрган эмасман, билган эмасман, деб тониб турибди. Хотини ҳам бир шаллақи экан, сезиб қолиб, бетга чопиб, итдек шармандамизни чиқарди. Қайтиб келаётганимизда йўл бўйи ёмғир ёғиб, кечки совуқ туриб қолди. Буниси ҳам майли-я, Алиман энди нима қилади?» – деб, Ойша юзини тўсиб йиғлаб юборди. «Йиғлама, мен турганда Алиман хор бўлмайди», – деб чиқиб кетдим. Бошқа нима ҳам дер эдим.

Алиманни эти-боши оғриб қолдим, деб ҳадиксираб, кейинги кунларда кўзимни узмай, унинг ёнидан сира жилмай юрдим. Бирдан эшикка чиқиб кетса ҳам, орқасидан эргашиб: «Э-э, Алиман, қаёқда юрибсан?» – деб шошиб қоламан. Тўлғоқ тутиб қолмасин, дейман-да, бўлма-сам, мен шўрликнинг бошқа нима ишим ҳам бор эди.

Бир куни у иссиқ кийиниб олиб, эшикка чиқиб кетаётган эди: «Қаёққа кетяпсан, болам?» – дедим. «Катта сувга бораман», – деди. «Э бўтам, кун бундай бўлиб турса, энтикиб қандай борасан. Уйгинада ўтирсанг-чи. Сувда нима бор дейсан. Ё ёз куни бўлмаса», – дедим. «Йўқ, бораман», – деди. «Унда мен ҳам бирга бораман, ёлғиз юбормайман», – десам, жаҳли чиқиб кетди. Кўпдан бери аччиқланиб юрганининг қусурини чиқарди: «Нима учун менга эргашиб, қадам-бақадам пойлаб қолдингиз. Нимангиз бор менда. Мени ўз ҳолимга қўйсангиз-чи. Ўлади дейсизми, ўлмайман, ўлмайман!» – деб эшикни тарс ёпиб чиқиб кетди. Тумшайиб ўтириб қолдим. Сўзи оғир ботди. Қаттиқ хафа бўлдим. Шундай бўлса ҳам кўнглим

тинчимади. Икки-уч марта эшикка чиқиб қарадим, сувга кетган бўйича кўринмасди.

Кўзга илинмаган майда ёмғир савалаб, шамол оқ парку булутларни ағдар-тўнтар қилиб ҳайдарди. Дов-дарахтнинг танаси, бутоқлари совуқдан қорайиб кетибди. Элнинг бари уй-уйида, ҳеч кимса йўқ, қишлоқ ичи эгасиздек жимжит. Юзларига чиммат тутгандек тоғ чўққилари ғира-шира кўриниб турарди.

Ёмон кўрса кўрсин, орқасидан борайин, тўлғоғи тутиб зах ерга ётиб қолмасин, деб томорқанинг этагига етиб борганимда Алиман кўринди. Бошини қуйи солиб оғир юриб келаётган экан. Орқамга дарров қайтиб келдим-да, чой қайнатиб, тухум солиб, қуймоқ қилдим. Сақлаб қўйилган олмалардан танлаб, қизилларини дастурхонга қўйдим. Алиман кириб келди-да, дастурхонни кўриб, индамай кулимсиради. «Кечикиб кетдингку, болам. Энди ўтириб чой ичгин», – дедим. «Кўнглим ҳеч нимани тортмай турибди, эна. Олмадан биттасини беринг-чи, ўшани еяйин», – деди. «Нима бўлди сенга, Алиман? Ёки бирон еринг оғрияптими?» – десам, лабини тишлаб: «Сўраманг, эна, кўнглим ҳеч нимани тусамай турибди. Боя сизга қаттиқ гапириб қўйдим. Мени ўз ҳолимга қўйинг», – деб қўл силтаб қўйди.

Яна кеч бўлиб, тун кириб келди. Тўшакка ётганимда, менинг сўзим ҳам унга ёқмай қолибди-ку, деб ичимдан ўксиниб, ётиб ухлаб қолибман. Бошқа вақтда узоқ тун бўйи тез-тез уйғониб, Алиман томонга қараб кўярдим. Бу кеча нима бало бўлиб ухлаб қолганимни билмай қолибман. Ухламай кўзим ўйилса-чи...

Туннинг қайси вақти эканини билмайман, бирдан уйғониб кетдим-да, Алиманга қарадим. Ўрнида йўқ. Эшикка чиқиб кетгандир, деб бир оз кутдим, яна кутдим. Йўқ. Тура солиб, Алиманнинг тўшагини ушлаб кўрдим: муздек, қачонлардир туриб кетган. Дарров уни-бунни кийина солиб, эшикка отилиб чиқдим. Ҳовлининг ичини айла-

ниб қараб, кўчага чопиб чиқиб, ундан томорқа томонга ўтдим. «Алиман! Алиман!» – деб қичқирсам ҳам, ҳеч ким йўқ. Итларгина ҳуриб қўйишди. Бўғинларим бўшашиб кетди. Кетган эканку, энди нима қилсам экан-а? Уйга қайтиб чопиб келиб, даҳлиздаги чироқни ёқиб, бурчак-бурчакларни қараб, энди эшикни излайин деб чироқни кўтариб ҳовлига чиққанимда, нариги саройдаги сомонхонанинг ичидан одамнинг инграган, қичқирган товуши эшитилди. Сомонхонанинг эшигини тез очиб кириб бориб, серрайиб туриб қолдим. Сомоннинг устига чалқанча тушган Алиман туға олмай қийналиб ётган экан, кўрибоқ, эсим чиқиб кетди. «Бу ниманг, вой тушмагур! Нима учун айтмадинг?» – деб қўлтиқлаб кўтарай деб оёғига қўлимни теккизганимда, билчиллаб қонга ботган чопон, кўйлақлар иссиқ бўлиб билагимга урилди. Юзлари кўкариб, кўзлари олайиб нафас ололмай ҳиқиллаб: «Ўлдим! Ўлдим!» – деб инқиллаб ётибди. Қорнини ушлаб кўриб иш чатоқ эканини дарҳол тушундим. Худонинг ўзи сақласин, қон кўп кетибди. Ўзи ҳам анчадан бери тўлғоқ тутиб ётган экан. Бундай вақтда дўхтирдан бошқа даво йўқ, жонини олиб қолса ўша олиб қолади.

Тентираб кўчага чопиб чиқиб, Ойшаларнинг деразасини муштлаб юбордим: «Туринглар, вой, туринглар! Бектош, айланайин, аравангни тезда тайёрла, Алиманни дўхтирга олиб бормасак бўлмай қолди», – деб уларни уйғотиб қайтиб чопиб келиб, Алиманга сув ичирдим. Қалт-қалт этиб, тиши тишига тегмай, аранг ичди. Унгача тўшакда касал ётган Ойша чопиб келди. Алиманнинг афтини кўриб, бўздек оқариб, титраб: «Айланайин, Алиман, чидаб тур. Чидаб тур, эй Худо, Худо!» – деб куюнди. Ўша кечаси Бектош ишдан кеч қайтиб, Худо ярлақаб, отларини бостирмага боғлаб, аравасини уйга киритиб қўйган экан. Кўп ўтмай аравани ҳовлига ҳайдаб кирди. Аравага кўрпа-тўшак солиб, ёстиқ қўйиб, қоронғида тимирскиланиб уч киши

бўлиб Алиманни зўрға кўтариб ётқиздик. Шу билан ҳеч нарсага қарамай тез жўнайвердик.

Оҳ, ўшандаги йўл азоби-ей, оҳ, ўшандаги қоронғи тун-эй... Дўхтирхона у вақтда сувнинг нариги бўйида, катта қишлоқда эмасмиди. Кўприк бўлса ҳов пастда, анча йироқда эди.

Уйдан чиққанимиздан Алиманнинг тўлғоғи қайта кучайиб, беш букилиб, беш ёзилиб, устидаги ёпинчиқларини ирғитиб, одам чидай олмайдиган товуш билан чинқирарди.

– Ҳа, Тўлғаной, ўша қоронғи, изгирин тунда қиш келишини кутиб жунжикиб, совуқдан қалтираб ётган эдим, одамнинг қаттиқ чинқирган ягона товушидан сесканиб кўзғалдим. Ўша сизлар экансизлар-ку.

– Ҳа, она-Ерим, мен шунда нима қилишимни билмай шошиб қолдим. Бектош аравани тезроқ ҳайдаса, Алиман чидамай қичқиради, секинроқ ҳайдаса, сабр чидамасди: қон тўхтамай кетаверди, майиб бўлиб қоладуку, деб менда жон қолмади. Шу зайлда ғилдираб боравердик. Бундай йўл бир текисроқ бўлса-чи, айланай. Алиманнинг бошини тиззамга қўйиб, бўйнидан кучоқлаб ўтирдим. Гоҳ ёпинчиқларини ўнглайман, гоҳ чироқни юзига тутиб қарайман. Бектош айланайин, қайта-қайта қайрилиб: «Чидаб тур, янга, мана ета-миз», – деб овутмоқчи бўлади. Муздек ёмғир савалай бошлади. Бир вақт инқиллаб қичқириб ётган Алиман чираниб, қайта букланиб, бақириб, қичқира бошлади. «Алиман! Алиман!» – деб чўғдек юзларини сийпалаб, ёриққа тутсам, жон талашган, қийналган кўзлари билан менга аянчли бир ҳолда, тикилиб: «Тўхтанглар. Ўляпман. Тўхтанглар», – деди. Аравани тўхтатдик.

«Бошимни қаттиқроқ босинг, эна», – деб энтикиб йиғлаб гапирди. «Эна, энажоним! Ичим куйиб, ўлиб боряпман, тирик қолмайман. Хосиятингиздан айланайин энажоним, у дунё, бу дунё розиман сиздан. Ўғ-

лингиз қаршисида мен оқман, гуноҳим йўқ. Қосимнинг кўзи тирик турганда мен шундай бўлармидим... А-а-а, Қосим-эй... Мен ҳам жони бор одам эмасманми, аёлман-да... Бу дунёнинг роҳатини кўрмай кетдим, қандай қилайин, қандай қилайин. Кечиринг, кечиринг, энажон, ёмон кўрманг». Бағрим эзилиб ялиндим: «Чидаб тур, болам, чидагин, сен поксан, сенда гуноҳ йўқ. Сен ҳалол аёлсан. Сен ўлмайсан. Чидагин, мана кўприкка етиб олдик. Энди тез етамиз, сен ўлмайсан!»

Ўша маҳалда Алиман яна чалқанча ётиб, кучаниб, қорни яна сиқила бошлади. Боланинг қўли чиқиб келаётган экан. Қон ҳали ҳам кетиб турибди. Бир оз вақт ўтса ўлиб қолишига кўзим етиб: «Бектош, қўлтиғидан юқори кўтариб, қорнини сиқ, – дедим, – Уялма, кўтар тезроқ!»

Боядан бери йиғлаб ўтирган Бектош ирғиб туриб, Алиманни кўтариб, қорнини босганда, боланинг қўлидан ушлаб тортдим. Бола чиқмаётганди. Алиман бир ёқда қичқириб жон талашиб ётса, тавба, қулоғимни тиндириб, тагин ўша эшелон: бир-бирига улашган икки паровоз олиб учган вагонлар миямни қоқ ёриб ўтиб бораётгандек туйилди... «Она-а, Алима-ан!» – деб шамол олиб қочган ҳайқириқ товушга чақалоқнинг «Ингга-а!» деган товуши қўшилди... Эҳ, ҳаёт-эй, нега бунча бераҳм бўлдинг, нега бунча кўр бўлдинг?

Бола ҳам тушди. Алиманнинг жони ҳам чиқа бошлади. Қип-қизил этни этагимга нари-бери ўрай солиб қарасам, Бектош қўлтиғидан олиб кўтарган бўйича, Алиманнинг бир оёғи қийшайиб, қўллари саланглаб қолибди. «Вой, Алиман!» – деб томирини ушлаб кўрсам, жон йўқ, чиқиб бўпти... Ҳайқирган шамолни ёриб эшелоннинг шақ-шақ урган овози қулоғимдан ҳеч вақт кетмайди... Дунёга келган заҳоти «Инг-га-а!» деб қичқирган бола биринчи тўнғич товуши-ла ўлиб бораётган онаси билан хўшлашаётгандек йиғлар эди... Алиманнинг кўзи музлаб олайиб қолди. Нима қили-

шимни билмай қолдим. Бир вақтнинг ўзида бирини узатиб, бирини кутиб олдим. Бир вақтнинг ўзида бири ўлиб, бири туғилиб, кўз олдимда ажал билан ҳаётнинг тўқнашгани эсимни оғдирди. Ундан кейин ўзим ҳам нима бўлганини билмайман...

– Сизларнинг товушингизни мен эшитдим, Тўлғаной. «Алиман! Айланайин қароғим! Кўзингни оч! Кўзингни оч!» – деб сен зор қақшаб ётдинг. Янги туғилган чақалоқ кўлнинг қирғоғида ёлғиз қолган ўрдак боласидек бўзлаб, кўкрак сўраётганга ўхшарди. Бу тонгга яқин ёмғир қорга айланиб ёға бошлагандек бўлди.

– Ҳа, кўприкка етмасданоқ орқага қайтиб келаётганимизда тонг ёришди. Бўзарган осмоннинг бети зангори тусга кириб, ғира-шира ёруғда юмшоққина оппоқ қор сепкилаб ёғиб турарди. Теварак-атрофда на биронта жон кўринар ва на биронта товуш эшитиларди. Дунё бир текисда сукунатга чўмган эди. Табиатнинг ўша ҳорғин ҳолатини бузиб, ёлғиз бизнинг арава келарди. Бектош аравада ўтирган жойида бошини қуйи солиб, йўл бўйи ҳиқиллаб йиғлаб келди. Отлар аранг босиб, ёлига, қуйруғига қор ёпишиб, аравани тортолмай чарчаб, аранг келишарди. Болани чопонимга ўраб, мен араванинг ёнида пиёда келардим.

Шундай қилиб, уруш энг охириги ўчини олиб тинчиди. Ўша кунги босилган йўл – ҳаётимдаги энг оғир йўл бўлди. «Тфу, сенинг бетингга, дунё! – дедим. – Кечдим сендан, кечдим. Яшашни истамайман! Бундай қилиб яшагандан кўра, бугуноҳ ўлганим бўлсин!» – деб ниятим бузилиб, ҳаётдан безиб келавердим. Мен шундай келаётганимда, чопонимдаги бола, тирик жон-да, бир қимирлаб, бир овоз чиқариб, бир ингалаб йиғлаб келарди. Унинг танаси борган сари қалбимни иситиб, юрагимга яқинлаша борди. Ўғилми, қизми, ҳали билганим йўқ. Оббо бечора- ей, ҳадеганда онангни йўқлаб қолдинг-ку, деб ундан баттар уввос тортиб йиғладим. Ўша қайғули,

изтиробли йиғининг орасида қандайдир ғалати бир фикр туғилди: «Умр тап-тақир тугаб қолмабди-ку. Орқасидан кичкинагина тирик жон қолибди-ку. Ҳаёт билан яна бир марта беллашиб кўрсак қандай бўларкин?» Бир оздан кейин яна ўйладим: «Она сутини тотмаган гўдак одам бўлади, дейсанми. Қанча ҳам яшай оларди», – деб гумон қилдим. Унга ҳам кўнмай: «Худо- ей, энди шу но-растининг умрини бер!» – деб тилайман. Кўй-чи, шундай ҳар хил ўй-фикрлар билан олишиб оппоқ тонг отганда овулга етиб келдик. Уккининг патидек юмшоқ қор учқунлари бирини бири қувишиб, ҳавода айланмачоқ ўйнаб ёғиб турарди.

Овулга кираверишдаги ҳали янги кўча деганимиз кўзимга аллақандай совуқ, аянчли бўлиб кўринди ўшанда. Уй-жой солиб, боғ-роғ қилиб, оз-моз чорва кўпайтирамиз, кун кўрамиз деганларнинг бундан етти йил бурун бошлаган ишлари олға босмай, орқага кетиб, меҳнатларнинг изигина қолган эди. Кўнқайган харобаларни оққурай, тиканаклар ғовлаб босиб кетганди. Қор ёғиб, уларнинг кемтик-семтигини яшириб ётарди. Қосимларнинг чарбоғига қарасам, Алиман икковининг орзу-тилакларига ўрнатилган ҳайкалдек уюлган тош тепа, аллақачон тупроққа айланиб кетган ғиштларнинг унутилиб ётгани юрак-бағримни эзиб юборди. А-а, қароғларим, орзуларингга етмай қолдиларингку, деб аравада ётган Алиманнинг афтига қарасам, юзи оппоқ бўлиб, дунёнинг ҳамма яхши-ёмонига рози бўлгандек тинчиб, кўзи юмилган. Юзига тушган қор эримай, арава қимирлаганда сидирилиб тушиб турди.

Кўчага кириб келган эканмиз... Айланайин Бектош йигитлардек аравадан сакраб тушди-да, умрида биринчи марта йиғи бошлаб: «Жигарим-эй! Жигарим эй!» – деб бутун овулни бошига кўтариб юборди. Ҳар тарафдан эл югуриб кела бошлади. Йиғлаб, бўзлаб

етиб келган Ойша: «Болани менга бер энди», – деб олдида, чопонига ўраб, уйига кўтариб кетди.

Орадан бир кун ўтиб Алиманни ўрнига қўйдик. Аёл киши бўлсам ҳам қабрининг бошигача ўзим бордим, келинимни ўз қўлим билан қўйдим, мангуга видолашдим. У куни ҳам қор учқунлаб турди. Уюлган қора тупроқ тезда оппоқ тепага айланди. Ўша йили, кўкламда келинимнинг қабрига гул ўтқаздим. Ўшандан бери ҳар йили гул экиб ўстираман. Ёдгорлигим, эрмагим шу. Алиманим гул суйган келин эмасмиди...

Шу билан у қилиб, бу қилиб, Жонбўлотни эчкининг сути билан боқиб катта қилиб олмадимми. У икковимиз кўрмаган азоб қолмади. Ҳайтовур, туз-насибаси бор экан, омон қолди. Мана ҳозир ўн икки ёшга кириб қолди. Айланиб келиб қариганда топганим, кўрар куним шу бўлиб қолди. Шунисига ҳам қаноат қиламан, ёқамни ушлайман. Айтганча, ўша пайтдаги дўхтир йигит энди катта киши бўлиб қолмадими, ҳар сафар йўлиққанда сўраб қолади: «Қандай опа, ўғлинг катта бўлиб қолдими?» – дейди. «Худога шукр, йигит бўлиб қолди», – дейман. Шунда у жилмайиб қараб қолади. «Шундай қил, опа, яхши одам қилиб ўстиргин», – дейди.

Жонбўлот гўдаклигида қаттиқ шамоллаб, бир кун қарасам, лаблари кўкариб, кўзлари олайиб мазаси қошиб боряпти. Эсим чиқиб, ўша ердан ола югурдим. Тун эди. Дўхтирга тезроқ етайин, деб қиш бўлса ҳам катта сувдан кечиб ўтмадимми. Кийим-кечагим жиққа ҳўл кириб борсам, дўхтир янгидан келган ёш бола экан, кўрқиб кетди. «Нима учун сув кечиб юрибсиз, тинчликми? Бунинг ота-онаси қаерда?»

«Бунинг отаси ҳам, онаси ҳам мен. Болам, шунимни омон сақлаб қол. Бу ўлса мени тириклай кўмавер. Яшамайман», – дедим.

Кечаси билан ёнидан кетмай дори-дармон қилиб турди. Менга ҳам янги уст-бош, дори бериб, олдини

олди, лекин эрта билан иситма босиб, қон йўталиб йиқилдим. Қалин туман ичида куйиб бораётгандек эс-хушимни билмай ётсам, дўхтир дам-бадам келиб, муздаккина қўли билан чаккамни ушлаб: «Опа, ўғлинг яхши бўлиб қолди. Бўшашма, касалга бой берма!» – деб ғайратлантирди. «Ундай бўлса, ўлмайман, ўлмайман», – деб шивирлаб қўйдим. Ўлмай тирик қолганимга ҳам шу сабаб бўлдимикан дейман...

– Ўғлинг йигит бўлиб қолибди, Тўлғаной. Бу йил ўроқ маҳалида шу ўртада чопиб юрган экан, Алиманга ўхшашлигидан таниб олдим.

– Ҳа, қутлуғ далам, онасига ўхшашлиги рост. Бироқ ҳеч нимани билмайди-да. Отам фронтда ўлган, дейди, онамнинг қабри бўлса овулнинг четида, деб қўяди. Бу йил ёзда бир қизиқ воқеа бўлди. Ёзги таътил кунлари эди. Қосимнинг ҳалиги бир велосипеди бор эди-ку. У йигирма йилдан бери саройда қозикда осиклик турарди. Жонбўлот ўшани эшикка олиб чиқиб тузатди. Бола-да, қачонлардан буён занг босиб, яроқсиз бўлиб ётган эди. Бир вақт Бектош ҳам унга ёпишиб олибди. Иккаласи тузатмоқчи бўлишди. Роса овора бўлишди. Жонбўлотни Бектош бошидан ўз боласидек кўрарди. Ҳозир учтанинг отаси, оғир, салмоқли, кучли киши бўлмадими. Кўпдан бери комбайн ҳайдайди. Ойша бўлса – ўлган. Тенгдошимдан ажралиб, шундай қаттиқ ўксидим.

Хуллас, бир кун қарасам Жонбўлотим югуриб-елиб велосипедини етаклаб қолди. «Эна, қаранг, отамнинг велосипеди қандай яхши бўлиб қолди», – деди. Юрагим аллақандай бўлиб кетди. Шунда мақтаниб: «О-о, мен ўрганиб қолдим, эна. Қараб тур ҳозир!», – деб велосипеднинг эгарига бўйи етмай бир ёқ томонига қийшайиб ёпишиб, лапанглаб, гоҳ бу ёғига оғиб, гоҳ у ёғига оғиб ҳайдаганда йиқилиб кетадими деб кўрқиб: «Туш, вой шўрим, йиқиласан!» – десам, яна қаттиқроқ ҳайдаб бориб, велосипеди билан бирга йиқилди, қаттиққина йиқилди. «Ўргилай,

қаёқдаги ишни бошладинг, ўласанку бундайда!» – деб халлослаб етиб бордим. Ердан даст кўтариб, юз-бошини артдим. Шунда қарасам, нариги ёқда Бектош тек, анчайингина тикилиб қараб турибди. Индамади, мен ҳам индамадим. Бир-биримизни тушундик.

Орадан кўп ўтмай экинлар пиша бошлади, бир кун Бектош келиб: «Жонбўлотни комбайнига ёрдамчи қилиб олайин», – деган эди, «Яраса ола қол», – дедим.

Айтишга айтиб қўйиб, икки кундан кейин кўнглим чидамай боламни кўргани бордим. Подада келаётган молдек димиқиб гармсел юриб турса ҳам, пишиқчилик маҳалига нима етсин! Деҳқоннинг йил бўйи тўккан терининг, қилган меҳнатининг натижаси, самараси шунда кўринмайдими. Бойлиги қўлига сиғмай, мардлиги терисига сиғмай ердан топган озиқ-овқати қанча одамзотга насиба бўлади. Деҳқон – оламни боқади.

Доннинг анқиган хушбўй ҳидидан, айланай деҳқон далам, мавжланган экинларни кўриб хумордан чиқмадимми! Ҳов олис-олисларда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай чопиб келаётган отлиққа қараганингагина дунёнинг нақадар кенглигини билар экансан.

Жонбўлот комбайинда сомон ташиб юрган экан, мени кўра солиб: «Эна, эна! Мен бу ёқдаман», дегандек мақтаниб қичқирди. Штурвалнинг ёнида мағрурона турган Бектош бошини ирғаб қўйди.

Ариқнинг бўйида, толнинг соясига ўтириб кечгача томоша қилдим. Йўл чангитган машиналар бир-бирига уланиб буғдойни хирмонга ташиб турди.

Қош қорайганда комбайнчилар дам олгани келишди. Бектошнинг ёнида мағрурланиб келаётган Жонбўлот анчагача гапиролмай, ярмигача яланғоч бўлиб ариқдаги сувга ювинди-да, олиб келган тугунчагимни кўриб: «Эна, олма олиб келдингизми?» – деб севиниб кетди. «Олиб келдим», – десам, югуриб келиб бўйнимдан кучоқлаб ўпа бошлади. Бектош пиқиллаб кулиб

юборди: «Боядан бери шундай қилсанг бўлмасмиди. Майли, бугунча эркаланиб ол, энангга», – деди.

Кўчма уйнинг ёнида ўтириб чой ичдик – янгигина ёпилган иссиқ нон экан. Жонбўлот катта кишилардек нон тўғраб: «Олинг, эна», – деди. Бир бурда нон олиб, тишлаганимда, Қосимнинг қўлининг ҳидидек комбайнчининг мойли қўлининг ҳиди анқиб турди. Ҳа, ҳа, худди ўшандай – керосин, куюш, сомон ҳиди келадигандек ширин нон экан. Кўз ёшларим билан қўшиб ютиб юбордим. «Нон ўлмас экан-да! – дедим ичимда, – Ҳаёт ўлмас экан-да, меҳнат ўлмас экан-да!»

«Кўноқлаб келиб қолибсиз, она. Ётиб кетинг бугун бизникида», – деб Бектош уйга кеткизмай қўйди. Сомон устига тўшак солиб беришди. Ўша кечаси осмонга қараб ётсам, сомон йўли янгигина тушгандек, аллаким ҳозиргина катта бир қучоқ сомон кўтариб ўтгандек, йилтиллаган майда тўпонлар шамол теккандек сочилиб, товланиб ётарди. Гўё осмону фалақда ўша сомон йўли бўйлаб тобора олислаб бораётган эшелоннинг «шақ-шуқ» овози юрагимни зирқиратиб, узоқ вақт эшитилиб тургандек бўлди. Темир изларга урилган ғилдираклари мени тебратгандек, кўзим илиниб, бугунги тунда дунёга яна бир деҳқон келдику, умрини берсин, сепган уруғи юлдузлардек ҳисобсиз бўлсин, деб сомон йўлига тикилиб ухлаб қолибман.

Ғира-шира тонгда ўрнимдан туриб ишлаётганларга халақит бермайин, деб овулга жўнадим.

Кўпдан бери бундай мусаффо тонгни кўрмаган эдим. Кўпдан бери тўрғайнинг бундай сайраганини эшитмагаи эдим. Чеки йўқ, чегараси йўқ кўм-кўк мусаффо осмонга кўрк бўлиб, бўз тўрғай, одамнинг осмонга учиб чиққан юраги каби тиним билмай, қанот қоқиб пирпираб, бир нуқтадеккина бўлса ҳам нақадар нозик, нақадар тўлқинлантирувчи куйларни таратиб хониш қиларди. Тилгинангдан айланайин, тўрғайим. «Ана, бизнинг тўрғай сайради», деб қўярди Сувонқул. Сен ҳам ўлмас экансан, тўрғайим!

VII

– Ў, қутлуғ далам, сенинг ҳозир дам олиб ётган пайтинг. Кеча ўроққа тушган одамларнинг овози ҳам эшитилмайди. Буғдой ташиб йўл чангитган машиналар ҳам йўқ, яқин орада комбайнлар ҳам кўринмайди, моллар ҳам тоғдан тушгани йўқ. Одамга буюрган нону на-сибасини ўзига буюриб, бир қарзингдан қутулгандек ер ҳайдаш учун кўш чиққунга қадар осуда ётадиган маҳалинг. Ҳеч ким йўқ, икковимиз – сен ва мен. Кўзи ёриган аёлдек чўзилиб ётганингдан айланайин, она-Ерим. Мен сенга бугун бутун ҳаётимни айтиб бердим.

Бугун менинг сиғинадиган куним, бугун менинг Су-вонкулни, Қосимни, Майсалбекни, Жайноқни ва Алиманни эслайдиган куним. Мен уларни ўла-ўлгунимча унутмайман. Ўрни келганда ҳаммасини Жонбўлотга тушунтириб айтиб бераман. Эси бўлса тушунар, ақли бўлса кечирар бизни... Лекин бошқалар-чи, қуёш остида яшаган барча одамзотга айтар сўзим, айтар гапим бор. Уни қандай айтаман, уни қандай қилиб ҳаммага айтиб чиқаман?

Эй осмонда ярқираган Қуёш, ер юзида юриб сен айтгин!

Эй кўчиб юрувчи булутлар, ёмғир бўлиб ёғилиб, ҳар бир томчинг билан сен айтгин!

Ер, барча одам боласини тўйдирган Ер, сен, сен айтгин, жоним туташган Ер.

– Йўқ, Тўлғаной, сен айтгин. Сен – Инсонсан. Сен ҳаммамиздан буюк, сен ҳаммадан улуғ бўлиб яратилган жонсан, сен айтгин, сен – Инсонсан!..

VIII

– Кетдингми, Тўлғаной?

– Кетдим. Хайр, омон бўл, ўлмасам яна келарман.

1963 йил

БЎТАКЎЗ

Биринчи боб

Булоқдан эндигина ярим челак сув олган ҳам эдим-ки, дашт бўйлаб кучли қийқириқ янгради:

– Ҳе-ей-ей! Академик, тумшуғингга туширама-ан!

Мен қулоғимни динг қилиб, тошдай қотиб турардим. Аслида исмим Камол, бу ерда «Академик» деб лақаб қўйишган эди. Ҳа, ўйлаганимдай бўлиб чиқди. Нариги томондан тракторнинг «тир-р» этган овози эшитилмасди. Тумшуғимга туширмоқчи бўлган одам ўша, Абубақр. У яна дағдаға солиб роса сўкадиган бўлди-да, ҳатто мушт кўтаришдан ҳам қайтмайдиганлардан у. Сув етказиб беришга улгура олмаяпман, тракторлар иккита, мен бўлсам якка ўзим. Шунга қарамай, манави якка от-аравада уларга сув ҳам, ёнилғи ҳам, мой ҳам, яна бошқа бало-баттарларни етказиб беришим керак. Тракторлар бўлса бу атрофда якка-ю ягона ҳисобланган булоқдан тобора узоқлашиб борарди. Улар ёнилғи цистерналари сақланадиган бирдан-бир шийпонимиздан борган сайин олислашиб кетмоқда. Шийпонни яқинроққа кўчиришга уриниб кўрдик, аммо қаёқда дейсиз, у ҳам сув билан боғлиқ-да. Абубақрга ўхшаганлар бўлса буни тушунишни истамайди: «Тумшуғингга соламан! – деб бақиргани-бақирган. – Менинг бу ерда оғзидан сўлаги оқиб юрган ландавур талабани деб бекорга вақт ўтказишга тоқатим йўқ», – дейди.

Мен эса у ўйлагандек талаба ҳам эмасман. Ҳатто институтга киришни хаёлимга ҳам келтирмаганман. Мактабни тугатишим биланоқ шу ерга – Анорхой даштига келган эдим. Бизни бу томонга юбораётганларида мажлисда ҳаммамизни, шу жумладан, мени

ҳам: «Кўриқ ерларни забт этувчи донгдорлар, янги ўлкаларни кашф этувчи қўрқмас ташаббускорлар!» деб аташган эди. Дастлаб шунақа эдик, энди-чи?.. Айтишга ҳам уяласан киши: «Академик». Бу лақабни менга Абу-бакр қўйган. Бунга ўзим айбдорман. Кўнглимдагини яшира олмайман, худди ёш боладек ўз-ўзимга гапириб, хаёлларга берилиб кетаман, кейин одамлар мендан кулиб юришади. Лекин улар бунинг учун мен эмас, мендан кўпроқ тарих ўқитувчимиз, ўлкашунос Олдиёров айбдор эканини билсалар эди... Шу ўқитувчимизнинг гапига кириб, энди роса таъзимимни еяпман...

Шу аснода, бочкани тўлдирмасданоқ сойлик бўйлаб йўлга тушдим. Аслини айтганда, бу ерларда сира йўл бўлмаган. Бу ёлғизоёқ йўлни ҳам аравада қатнайвериб, ўзим очганман.

Қорамтир, кенг дала этагида трактор турибди. Унинг кабинаси устида Абубакр ўтирибди. У ҳавода муштини ўйнатиб, ҳамон мени сўкар, гўрдан олиб, гўрга тикарди.

Мен отга қамчи босдим. Бочкада сув чайқалиб елкамга сачрар, аммо мен буни писанд қилмай, отни баттар қамчилар эдим. Абубакр ҳозир таъзимимни берса керак. Бу ерга юборишларини ўзим илтимос қилганман. Ҳеч ким мени мажбур этгани йўқ. Бошқа йигит-қизлар Қозоғистонга, газеталарда ёзилаётган ҳақиқий кўриқ ерларга кетишган. Мен бўлсам бир ўзим Анорхой даштига келибман. Бу ерда шу йил баҳорда биринчи марта иш бошладилар. Шунда ҳам атиги иккита трактор билан ишга киришилди. Ўтган йили агроном Сорокин – у бу ерда ҳаммамизнинг бошлиғимиз ҳисобланади – бир ерга баҳори арпа экиб, синаб кўрган экан.

Айтишларига қараганда, ҳосил ёмон бўлмабди. Агар иш шу зайлда давом этса, эҳтимол, Анорхой даштида ем-хашак масаласини ҳал қилиш мумкин бўлиб қолар.

Бироқ ҳозирча эҳтиёткорлик билан иш кўриш керак. Анорхой саратонда қақраб кетади: ҳатто тиканлар ҳам турган жойида қовжираб қолади. Эрта кузда молларини шу ерга қишловга ҳайдаб келган колхозлар эса ҳали экиш-тикишни бошламай, «Қани кўрайлик-чи, бошқалар нима қиларкин», деб кутиб турадилар. Бунинг устига, биз бу ерда озмиз, бор-йўғи икки тракторчи, икки прицеппчи, ошпаз аёл, сув ташувчи, яъни мен ва агроном Сорокин. Кўриқ ерларни забт этувчилар армияси мана шулардан иборат. Ким билсин, эҳтимол, бизнинг ҳақимизда ҳеч нарса билмас, биз ҳам оламда нималар бўлаётганидан беҳабармиз. Гоҳо Сорокинга бирор янгилик топиб келарди. У отда яқин атрофдаги чўпонлар ҳузурига бориб, рация орқали бошқалар билан жанжаллашиб, қилинган ишлардан ҳисоб берар эди.

Гап бундай экану мен бўлсам кўриқ ерларни, чексиз даштларни кўраман деб юрибман! Дарвоқе, бунинг ҳаммасига тарих ўқитувчимиз Олдиёров сабабчи бўлди-я. Шу одам бизга Анорхой даштини бошлаб таърифлаган эди: «Асрлар бўйи қўл урилмай, кўрдай ён бағирларидан тортиб то Балхашнинг қамишзорларигача чўзилиб кетган Анорхой дашти эрману шувоқзорлар билан безаниб, савлат тўкиб ястаниб ётибди. Афсоналарга қараганда, қадим замонларда уюр-уюр йилқилар Анорхой тепаликларида адашиб, дом-дараксиз йўқолиб кетган. Сўнг ёввойилашиб кетган отлар тўдалашиб узоқ вақтлар дайдиб юришар экан. Анорхой – ўтмишнинг тилсиз гувоҳи, даҳшатли жанглар майдони, кўчманчи саҳройи қабилаларнинг макони. Бизнинг замонамизда эса Анорхой даштлари бой ва сахий чорвадорлик ўлкасига айлантирилиши керак!..» ва ҳоказо шунга ўхшаш сўзлар.

Ўша кезларда Анорхойни харитадан кўриш қандай завқли эди: у кафтдайгина жойни эгаллаб ётарди. Энди-чи? Эрта тонгдан кечгача бу лаънати аравани у ёқ-

дан бу ёққа тарақлатиб ҳайдаганим-ҳайдаган. Кечкурун ҳолдан тойиб, юз машаққат билан отни аранг аравадан чиқараман-да, олдига той-той қилиб боғланиб, машинада келтирилган пичандан ташлаб қўяман. Сўнг ошпазимиз Аддей нима берса ҳам еб оламан-да, ўтовга кириб мукка тушганимча тошдай қотиб ухлаб қоламан.

Дарҳақиқат, Анорхой эрман-шувоқзорлар билан безаниб, савлат тўкиб ётарди. Қани энди, вақт бўлса-ю, бу чексиз даштларни соатлаб кезиб, унинг гўзаллигидан баҳраманд бўлсанг.

Ҳаммаси ҳам майли-ю, аммо бир нарсага ҳайронман: Абубакрга менинг нима ёқмай қолди, у мени нега бунчалик ёмон кўради? Агар бу ерда мени нималар кутаётганини илгаридан билсайдим... Мен ҳар қандай табиий қийинчиликларга чидашга тайёрман. Ахир, бу ерга меҳмонга келганим йўқ-ку. Бироқ, негадир, бирга яшаб, бирга ишлашимиз лозим бўлган одамлар ҳақида сира ўйламаган эканман, ҳамма ерда ҳам одам – одам-ку, деганман-да.

Мен бу ерга машинада икки кунда етиб келдим. Мана бу тўрт ғилдиракли аравани ҳам мен билан бирга олиб келишди. Ўша пайтда унинг дастидан шунчалик азоб-укубатда қолишимни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Ахир мен бу ерга прицепчи бўламан, деб келган эдим-ку. Бир баҳор тракторда ишлаб, уни ўрганиб олиб, тракторчи бўлиб қоламан деган орзуда эдим. Районда ҳам менга худди шундай дейишган. Мана шу орзу мени Анорхойга бошлаб келган. Бу ерга келиб қарасам, прицепчилар етарли экан, мени сув ташишга қўйишди. Бошдаёқ бу ишни рад этиб, уйга қайтиб кетишим мумкин эди. Нега десангиз, мен ҳозиргача араванинг шотисини ҳам, бўйинтуруқни ҳам ушлаб кўрмаган эдим. Умуман шу кунга қадар ҳеч қаерда ишлаганим ҳам йўқ эди. Фақат шанбаликлардагина, қанд заводида онамга кўмаклашардим. Отам фронт-

да ҳалок бўлган экан. Мен уни эслай олмайман. Шунинг учун ҳам мустақил ҳаёт бошлашга қарор қилган эдим... Нима бўлса ҳам иссиғида қайтиб кетишим керак эди-я. Лекин уялдим. Бу ерга келиш олдидан мажлисда қанча дув-дув гап бўлди, ахир. Онам ҳам рози бўла қолмади; у менинг врач бўлишимни орзу қиларди. Аммо мен ўз фикримда қатъий туриб олдим, сизга ёрдам бераман, деб кўндирдим. Чўлга боришга қатъий бел боғлаб, тезроқ йўлга чиқишга ошиқардим. Энди дарров қайтиб борсам одамларнинг юзига қандай қарайман? Хуллас, аравада сув ташишга тўғри келди. Аммо бошимга тушган кулфатларнинг боиси бу эмас.

Бу ёққа келаётганимда йўл-йўлакай, машина устида тик турганимча чор атрофга суқланиб боқардим, мана, қадимий афсонавий Анорхой дашти! Машина ясси тепаликларда, эндигина яшил тусга кириб келаётган дашт юзида аранг кўзга чалиниб турган йўл бўйлаб елдек учиб борарди. Ерлар қор наmidан буғланиб ётарди. Нам ҳавода бултурги томирлардан эндигина ниш уриб чиқаётган Анорхой ёвшанларининг ачиқ ҳиди димоққа урилиб турарди.

Қаршидан эсаётган шамол кенг даштликдан табиатнинг бир олам шовқинини ва соф баҳор нафасини олиб келарди. Биз уфқ сари елиб борардик, у эса олис-олисларда, майса билан қопланган тепаликлар остида орқасига тисарилиб, Анорхой даштининг кўз илғамас кенгликлари сари имлаётгандек, тобора узоқлашиб кетмоқда эди. Шунда мен гўё ўзимни ўтмиш замонларнинг садоларини эшитаётгандай сездим. Ер гўё минг-минг туёқлар остида ларзага келиб гувиллайди. Саҳройи кўчманчиларнинг сон-саноксиз отлик аскарлари найза ва байроқларини кўтариб океан тўлқинлари сингари даҳшатли ҳайқириқ, ғала-ғовур билан елиб югуришарди. Кўз ўнгимда даҳшатли жанг манзараси намоён бўларди. Темир жаранглаб,

одамлар қий-чув кўтаришар, отлар бир-бирларини тишлаб, тепишарди. Менинг ўзим ҳам, қаердадир, мана шу қайноқ жанг ичида юрардим гўё... Аммо жанг суронлари тиниб, баҳор фасли кириши билан Анорхой даштида оқ ўтовлар ёйилиб кетар, қишлоқ устида тезак тутунлари осмонга ўрмалар, чор атрофда қўтон-қўтон қўйлар, йилқи подалари ўтлаб юрар, туя карвонлари кўнғироқларини жаранглатиб қаёқдандир келиб, қаёққадир йўл олар эди...

Паровознинг узоқ-узоқларга таралган чўзиқ овози мени хушимга келтирди. Ёлини ҳилпиратиб, думини ёйиб, елдек учиб бораётган пойгачи от каби вагонлар устига тутун буруқситиб паровоз ўтиб борарди. У узоқдан менга худди шундай туйилди. Поезд борган сари кичрайиб, қора чизиқдай бўлиб қолди ва ниҳоят кўздан ғойиб бўлди.

Биз даштда жойлашган якка-ёлғиз разъезд ёнидаги темир йўлини кесиб ўтиб, яна йўлимизда давом этдик...

* * *

Манзилга етиб келган дастлабки кунларда ўзимни осмондан тушиб қолгандай ҳис қилдим. Йўлда хаёлимни банд этган манзаралар ҳамон кўз ўнгимдан кетмасди. Дала шийпонининг яқинидаги тепалик устида қадимий ёдгорлик – хотин кишининг ҳайкали турарди. Кулранг, қўпол йўнилган бу гранит парчаси неча асрлар мобайнида ерга чуқур ботиб, қўриқчи сингари, йироқларга боқиб турарди. Унинг ёмғир ва шамол таъсиридан лат еб, бир оз қийшайган ўнг кўзи, қорачиғи оқиб, пучайиб қолгандай, қовоқлари остидан хўмрайиб туриши кишини ваҳимага соларди. Мен унга узоқ вақт синчиклаб қараб турдим, сўнг ўтовга келиб, Сорокиндан сўрадим:

– Ўртоқ агроном, сизнингча, бу ерга манави ҳайкални ўрнатган ким?

Сорокин қаёққадир кетишга отланаётган эди.

– Қалмоқлар ўрнатган бўлса керак, – деди у отга мина туриб ва жўнаб кетди.

Кошки, у вақтларда мени бундай жавоблар қаноатлантира олса! Ҳали яхши танишиб улгурмаган бўлсам ҳам тракторчи ва прицепчиларга мурожаат қилдим:

– Йўқ, бу тўғри эмас. Қалмоқлар бу ерга ўн еттинчи асрда келишган. Бу қабр устидаги ҳайкал бўлса ўн иккинчи асрга мансуб. Афтидан, бу хотин ҳайкалини мўғуллар ғарбга қилган буюк ҳужум даврида ўрнатишган. Биз қирғизлар ҳам улар билан бирга Энасой соҳилларидан бу ёққа – Тяньшан ўлкаларига келиб қолганмиз. Бизгача бу ерда қипчоқ қабилалари, уларга қадар эса малла сочли, тиниқ кўзли одамлар яшаган.

Тарихни яна ҳам чуқурроқ кавлаштирардим-у, аммо трактор ёнида турган комбинезонли йигит сўзимни бўлди. Бу Абубакр эди.

– Ҳой, тирранча! – деб қовоқ остидан менга ғазабли ўқрайди у. – Жуда олим кўринасан. Қани бу ёққа кел, ўтовдан шприц билан товоқни олиб чиқ.

Мен бўлсам унга шприц билан солидолни олиб келибман.

– Эҳ, академик! – деди у менсимаган бир оҳангда тишини қисиб ва қизариб кетган кўзлари билан еб қўйгудек бўлиб. – Биз саводсизларга маъруза ўқишни биласан-у, отни туядан ажратолмайсан.

Шу-шу «академик» бўлиб қолдим. Мана мен ҳозир ўз аравам билан Абубакрга яқинлашмоқдаман, унинг жағи ҳамон тинмасди. У шудгор ичидан лойга ботиб мен томон югуриб келаётир.

– Бунча тошбақага ўхшаб судралмасанг! Яна қанча куттирмоқчисан?! Бўғиб ташлайман сен итваччани, она сути оғзидан кетмаган битта академик камайса камайибди-да.

Мен тракторга хомушгина яқинлашдим. Ўзимни оқлаш учун нима ҳам дея олардим? Ахир, трактор ме-

нинг айбим билан тўхтаб қолган. Хайриятки, прицепчи аёл – Қалипа менинг ёнимни олди:

– Кел энди, ўзингни бос, Абубакр! Бақириш-чақиришдан нима фойда? Уни қара, бечоранинг рангида ранг қолмабди. Шўрлик жуда қийналиб кетибди, – деди-да, қалтираб турган қўлларимдан челакни олиб, радиаторга сув қуя бошлади. – Бусиз ҳам жонини жабборга бериб ишляпти-ку. Кўряпсанми, қора терга ботиб кетибди...

– Менга нима! – жеркиб ташлади Абубакр. – Уйда ўтириб китобини ўқийверсин эди!

– Майли, бас қил энди! – Тинчитишга уринарди Қалипа. – Мунча баджаҳл бўлмасанг! Яхши эмас!

– Агар киши бунақаларнинг ҳаммасини кечираверса ўзини балога қўйиши ҳам ҳеч гап эмас. Планнинг бажарилишини сендан эмас, мендан сўрайдилар. Бу хумпар олим жонимни ҳалқумимга келтираётгани билан кимнинг иши бор, ахир!

Менинг олимлигим мунча дастак бўлиб қолди. Нега ҳам ўқиган эканман, қаёқдан ҳам тарихчи Олдиёровни эслай қолдим.

Мен бу ердан тезроқ қайтиб кетишга шошилардим. Ахир саҳронинг у бурчи ҳам бизга ўхшаганларга мунтазир бўлиб турибди-ку. У ерда тракторчи Садабек ишлайди. У ёши анчага бориб қолган, жиддий киши, жаҳли чиқса ҳам бақириб-чақиравермайди.

Орқамдан трактор моторининг овози эшитилди. Абубакрнинг тракторига жон кириб юриб кетди. Мен сал енгил тортиб, намиққан фуфайкада жунжикиб турардим. Бу Абубакр мунча баджаҳл, мунча захар экан-а? Ҳали қари ҳам эмас, ўттиздан сал ошган. Тўғри, юзи анча хунук, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, қўллари арслон панжасидай бақувват, аммо ўзи анча хушқомат, кўзлари бўлса вазоҳатли, совуқ, сал нарсага қонга тўлади. Жони бўғзига келади. Бундай пайтларда эҳтиёт бўлмасанг, сени ғажиб ташлайди. Яқинда бир воқеа бўлди.

Оқшомдан ёмғир бошланиб, тун бўйи савалаб чиқди. Ивиб кетган кигиз устидан бир маромда чакиллаб оқиб тушаётган томчилар қандайдир мунгли оҳангда, кишига ниманидир шивирлагандай туйиларди. Ёмғир эрта билан ҳам тинмади. Биз ўтовда ўтиравериб бекорчиликдан зерикиб кетдик. Агроном Сорокин қаергадир кетган эди – шундай кунда ҳам унинг иши бошидан ошиб-тошиб ётади. Чорвачилик учун ҳам жавобгар-да. Шу сабабли у бирор дақиқа тиним билмас, эртаю кеч умри эгарда ўтарди.

Ёмғир бир оз пасайганда Садабекнинг кичик укаси – прицепчи Эсиркеп менинг отимга минди-да, чўпонлар олдига жўнади. Алдей билан Қалипа бўлса челакларни кўтариб, булоқ бошига сувга кетишди. Ўтовда биз уч киши – Абубакр, Садабек ва мен қолдик.

Таъбимиз хира, ҳар биримиз ўз ишимиз билан банд эдик. Абубакр оёқларини узатиб ёнбошлаганича папирос чекарди. Садабек ўчоқ олдидаги тўқим устига ўтириб, бигиз ва мумланган пишиқ ип билан эски этигини ямарди. Мен бурчакка тиқилиб олиб китоб ўқирдим.

Ўтовнинг ичи зах. Ивиган наматдан кўй ҳиди келар, тепадан аҳён-аҳёнда чой сиёқли сув томчилар эди. Ташқарида эса ҳалқоб сув юзига шовиллаб ёмғир ёғарди.

Абубакр зерикиб эснади, қўлларини қирсиллатиб керишди, у ёқ-бу ёққа қарамай, қовоғини осганча қўлидаги папирос қолдиғини улоқтирганди, кигизнинг бир чеккасига бориб тушди. Намат тутаб, жизғанак ҳиди чиқа бошлади. Садабек папирос қолдиғини олди-да, кулга ташлади.

– Эҳтиёт бўлиш керак, – деди у чарм орасидан тупкланган мумли ипни ўтказаркан, – нима, жойингдан кўзғалолмайсанми?

– Ҳа, нима бўпти, – деб жаҳл билан бошини кўтарди Абубакр.

– Намат ёниб кетай деди.

– Оббо, матойингни қара-ю, – менсимай тиржайди Абубакр. – Илма-тешик этигингни ямаяпсанми, ямай-вер, бошқаси билан ишинг бўлмасин!

– Гап бойликда эмас. Бу ерда сен бир ўзингмас, ўз уйингда ҳам эмассан.

– Ўз уйимда эмаслигимни биламан! Уйимда бўлсам сен билан гаплашиб ҳам ўтирмас эдим. Тушундингми, маймун башара. Худонинг қаҳрига учрамасам сургун қилингандай, сен-у сенинг хотинингга ўхшаш аҳмоқлар яшайдиган Анорхойга келиб қолармидим.

Садабек мумланган ипни куч билан силтаб тортди. Бигиз унинг қўлидан отилиб чиқиб орқасига тушди. У Абубакрга нафрат билан узоқ тикилиб турди, сўнг бир қўлида этик, бир қўлида таранг тортилган ипни ушлаганича, ғазаб билан олдинга интилди.

– Майли, сенингча, мен аҳмоқман, бу ерга ҳамма-мизни боқиш учун мен билан бирга келган хотиним ҳам аҳмоқ бўлсин! – Оғир нафас олиб гапирарди у. – Бошқа ҳамма анорхойликлар ҳам, сенингча, сургун қилинган кишиларми? Нима, уларни бу ерга сен ҳайдаб келганмисан? Қани, жавоб бер, эси паст! – деб бақирди у ва ўнг қўли билан нағалли этигининг қўнжидан ушлаганча ўрнидан ирғиб турди.

Абубакр бир чеккада ётган гайка ключига ўзини отди, калласини елкалари орасига олиб уришга ҳозирланиб турди.

Мен қўрқиб кетдим. Вазият жуда қалтис эди. Улар бир-бирини ўлдириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмасди.

– Қўй, Абубакр! – дедим югуриб бориб. – Уни урма! Қўй, Садабек, шу билан тенглашиб ўтирма! – деб оёқлари остида ўралашиб, саросимада ялиниб-ёлвордим.

Садабек мени бир чеккага итариб юборди. Улар жангга ҳозирланган арслондек, ўтов ичида гир айланишарди. Бирдан бир-бирига ташланиб қолишди, Абубакрнинг қўлидаги ключ Садабекнинг боши усти-

да ялтиллади. Аммо Садабек шу заҳоти чап бериб, иккала қўли билан ключни ушлаб қолди. Абубакр кучли эди. У ўз рақибини ерга йиқитиб остига босиб олди, иккаласи хириллашиб, сўкишиб, юмалашганча олишиб кетишди. Мен югуриб бориб Абубакрнинг қўлидан чиқиб кетган ключга бутун гавдам билан ташландим, ниҳоят, уни олганимча ўтовдан чиқиб қочдим...

– Алдей! Қалипа! – сув олиб қайтаётган аёлларга қараб қичқира бошладим. – Тезроқ, тезроқ, улар уришишяпти, бир-бирини ўлдириб қўяди.

Аёллар челақларини ташлаб, мен томон югуришди. Биз ўтовга етиб келганимизда Садабек билан Абубакр ҳамон ерда ағанашиб ётишарди. Уст-бошлари йиртилган, юз-кўзлари қонга бўялган. Зўрға ажратиб қўйдик. Алдей эрини судраб эшикка олиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Лекин Абубакр бир зарб билан Қалипанинг қучоғидан чиқиб кетди.

– Ҳа, маймоқ ит, сеними, ҳали тўхтаб тур!.. Сен мурдор ҳали оёғим остига йиқилиб тавба қиласан, ўшанда Абубакрнинг кимлигини билиб оласан!

Паст бўйли, қотмадан келган Алдей унга яқин келиб, юзига тик боқиб гапира бошлади.

– Қани, тегиб кўр-чи! Кўзларингни ўйиб олайки, ўзингни ўзинг танимамай қолгин!

Садабек бамайлихотир хотинининг қўлидан ушлади:

– Қўй, Алдей, садқайи гап кетсин у..

Мен бу орада ташқарига чиқиб, тўполонда отиб юборилган ключни қидириб топдим-да, ўтовдан нарироқ бориб, уни тош ҳайкал ёнига кўмиб қўйдим. Ўзим бўлсам, ўтирдим-у, бирдан йиғлаб юбордим. Паст, бўғиқ йиғидан бутун вужудимни қалтироқ босган. Мени ҳеч ким кўрмас эди, ўзим ҳам қандай ҳолатга тушиб қолганимни билмас эдим. Фақат ўша тош ҳайкалгина, гўё дардимни тинглаётгандай, бўм-бўш қолган кўз чаноғи билан менга хўмрайиб боқиб турарди.

Атрофда туман билан қопланган нам, сокин ва ҳорғин чўл ястаниб ётарди. Унинг кўҳна ва чуқур сукунатини бирон шарпа бузмасди, ёлғиз менгина кўз ёшларимни артар, ҳамон пиқиллаб йиғлаб ўтирардим, мен бу ерда узоқ, жуда узоқ вақт, то қош қорайгунча ўтирдим.

Ёвшанлар билан безанган чўлда ана шу зайлда яшайман... Куч-қувватим борича меҳнат қиламан. Лекин шунга қарамай, ҳамон ишим ўнгидан келмайди. Мана, ҳозир Абубакрдан яна яхшигина дакки едим. Оқибат нима бўлади – ўзим ҳам билмайман. Аммо умидсизликка тушиш ҳам ярамайди. То йиқилгунча ўз ўрнингда маҳкам турмоғинг керак.

– Қани, Серко, қимирла! Илдамроқ! Иккимиз ҳам тегтик бўлайлик, ишдан қолмайлик..

Иккинчи боб

Эртаси куни одатдагидан барвақтроқ, тонготарда турдим. Кеча ўтовда ётиб ўзимча шундай аҳд қилган эдим: бор кучимни ишга солиб шундай ишлайинки, бирон киши койишигина эмас, ҳатто таъна ҳам қила олмасин. Ўзимнинг бошқалардан кам эмаслигимни бир кўрсатиб қўяй.

Даставвал ёнилғини келтириб, бакларга ўзим қуйиб чиқдим. Сўнгра, иш бошлагунга қадар тракторларнинг радиаторларини сувга тўлдириб қўяй деб, аравам билан булоқ томон жўнадим, ундан кейин нонушта қилиб олишга улгуриш ва бирор дақиқани ҳам зое кетказмай яна сув ташиш керак. Ҳозирча иш мен ўйлагандек бораётганди.

Бу орада ғира-шира, оқимтир туман қопланган уфқ ортидан аста-секин қуёш бош кўтара бошлади. У гўё чексиз чўзилиб кетган Анорхой даштларига назар ташлашдан чўчиб, анча вақтгача ўрнидан кўзғалмай турди. Сўнг яна бир қараганимда қиё боқиб, жамолини кўз-кўз қилаётгандай кўринди. Қуёш тиг ўраётган

пайтдаги дашт манзарасидан гўзалроқ нарса бўлмаса керак! Гўё улкан ложувард денгиз ўз қирғоқларидан кўтарилиб чиққан-у, шу бўйича мовий тўлқинлари музлаб қолгандай, унда-мунда қуйқа тортиб қолган қисмлар тўқ кўк ва сарғиш тусда жилваланади.

О, Анорхой, о, бепоён дашт! Нега сукут сақлайсан, нималар ҳақида хаёл сурасан? Асрлар бўйи нималарни сир сақлаб келяпсан, келажакда сени нималар кутяпти?

Мен бор-йўғи бир сувчиман, лекин бунга ўксинмайман. Ҳали мана шу ерларга ҳам, машиналарга ҳам ўзим ҳукмрон бўламан. Ахир иккита тракторимиз, бу ерда қилинаётган ишларнинг ҳаммаси – ишнинг бошланиши, холос. Мен тадқиқотчиларнинг Анорхой даштида катта ер ости дарёлари бор, деган фикрини аллақерда ўқиган эдим. Эҳтимол, бу ҳали тахминдир, аммо нима бўлса ҳам, ишончим комилки, кишилар бу ерларга сув келтирадilar. Анорхойда кўм-кўк боғ-роғлар шивирлашиб, соя-салқин ариқлардан сувлар шарқираб оқади, дашт шамоли майин эсиб, олтин буғдойзорлар ҳосилини кўз-кўз қилади. Бу ерда шаҳару қишлоқлар бунёдга келади. Бизнинг авлодларимиз бу чўлни фахр билан «Анорхой бўстони», деб атайдилар. Яна бир неча йиллардан сўнг бу ерларга менга ўхшаш бирор ўспирин йигит келганда, эҳтимол, унга сув ташувчи арава билан чўл бўйлаб кун бўйи санқиб юришга ва қандайдир бир бадфеъл ўзбошимчанинг сўкишларини эшитишга тўғри келмас.

Лекин ҳар ҳолда, мен унга ҳасад қилмайман, чунки мен бу ерга биринчи бўлиб келганларданман!..

Аравани тўхтатиб қўйиб, эрталабки Анорхой кенгликларини томоша қилдим. Мана шу дамда ўзимни ер юзидаги энг бахтиёр, энг кучли, ҳатто энг гўзал одам деб ҳис қиламан. Ҳа, Анорхой ерлари саноат ўлкасига айланади!..

Ниҳоят, уфқ ортидан заррин нурларини сочиб, баркашдай қуёш кўтарилди.

Куннинг бошланиши ёмон эмас. Моторлар ҳам ишлаб турибди. Сувни пешма-пеш ташиб келтиришга ҳам улгурыпман. Аммо ҳали кечга узоқ...

Сувга қатнаб юрганимда бир вақт булоқ бошида қўй-қўзиларнинг кичик бир қўтонини учратиб қолдим. Уларни бу ерга бир қизча ҳайдаб келган экан. У қўйларни булоққа яқинлаштирмай, ариқчада суғормоқда эди. Қаёқдан келиб қолди у! Эҳтимол, биздан этакроқдаги қўш тепалик ортидан, сойлик томонидан келгандир. Чўпонлар ўша ёқда ўрнашган эди. Қизнинг чехраси менга танишдай туйилди. Мен қайси бир журналда худди шу қизга ўхшаш, кокили пешанасига тушиб турган ёшгина хитой қизнинг суратини кўрган эдим. Балки шунинг учун мен уни қаердадир учратгандай бўлаётгандирман.

Биз бир-биримизга жимгина қарадик. Менинг кутилмаганда бу ерда пайдо бўлиб қолганим унга қанчалик ғайритабиий туйилган бўлса, унинг бу ерга келиб қолиши ҳам менга шундай кўринди. Бироқ ҳеч нарса бўлмагандай аравадан сакраб тушдим-да, ишбилармон кишилардай булоқдан сув олиб, бочкани тўлдира бошладим.

Шу маҳал қўйлар ҳам сув ичиб бўлишди, қиз уларни бир чеккага ҳайдай бошлади. Ёнимдан ўтиб кета туриб:

– Бу булоқнинг оти нима? – деб сўради.

Мен ҳозир сув олганимда лойқаланиб қолган, нурсиз жилваланиб турган булоқ кўзига термилганимча ўйланиб қолдим. Дарвоқе, яккаю ягона булоғимизнинг бирон номи бўлса керак, ахир? Мен ҳамон ўйланиб турарканман, бу орада сув тиниб, юзи равшанланиб, туби қуюқ кўк тусга кирди.

– Бўтакўз! – дедим қизга қайрилиб.

– Бўтакўз булоғи? – пешана сочини бир силкитиб табассум қилди қизча. – Жуда гўзал экан оти! У ҳақиқатан ҳам бўталоқнинг кўзига ўхшайди, ўйчан кўринади.

Биз гапга киришиб кетдик. Қиз бизнинг томонлардан экан. У, ҳатто ўқитувчим Олдиёровни ҳам танир-

кан. О, бу кимсасиз чўлда нотаниш қиз оғзидан севимли ўқитувчимнинг номини эшитиш қандай яхши!

Эҳтимол, у ҳам Анорхойга ана шу муаллимнинг гапи билан келгандир. Қиз ўтган йили мактабни, бизникини эмас, бошқа мактабни тамомлаб, ҳозир сақмончи – қўйларнинг қўзилаш даврида чўпон ёрдамчиси бўлиб ишлаётган экан.

– Қўрамиздаги қудуқнинг суви шўр, – деди. – Мен бу ерда булоқ борлигини эшитгандим. Ўзимнинг ҳам оқин сувларни кўргим келиб кетди, қўзиларим ҳам зилол сув қанақа бўлишини билишсин дедим! Қўзиларни боқиб, катта қилиб чўпонга топшираман, кейин университетга ўқишга кетаман...

– Вақт-соати етса мен ҳам ўқимоқчиман, – дедим. – Бироқ мен механизация мактабига кираман. Мени аслида бу ерга тракторда ишлаш учун юборишган эди, манави эса, шунчаки, вақтинча... – бочкани кўрсатдим унга. – Вақтинча ёрдамлашяпман... Сув ташигани бошқа бировни юборишлари керак.

Мен бу гапни чакки айтиб қўйдим, оғзимдан чиқиб кетганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Уялганимдан аъзойи баданимдан иситма чиқиб кетди, аммо яна шу ондаёқ музлаб кетдим – узоқдан Абубакрнинг «ёқимли» овози эшитилди:

– Ҳе-е-ей, академик, жағингга тушираман!

– Оббо, кўп гапириб юборибман-ку!

– Нима бўлди? – ҳайрон бўлиб сўради қизча.

– Ҳеч нима. Шундай, сувни олиб бориш керак, – дедим қизариб.

Қизча қўзиларини келган йўли билан ҳайдаб кетди. Абубакр шудгорнинг узоқ чеккасида, трактор кабиначидан туриб муштини ҳавода силкитганича, томоғини йиртиб бақирарди.

– Кетяпман-ку, ахир, кетяпман! Овозингни ўчирсанг-чи! Одам деган бегона қиз оддида шунчалик ҳам бақирадими? – дедим ғазаб билан ва отни чоптириб кетдим.

Бочкадаги сув шалоп-шулуп чайқалиб, сачраб, бошимдан оёғимгача шалаббо қилди. Тўкилса тўкилаверсин, менга деса бир томчиси ҳам қолмасин! Мен бундай хўрликка ортиқ чидаёлмайман!

Абубакр кабинадан сакраб тушди-да, яна ўтган сафаргидай менга ташланди. Мен жиловни тортиб, отни таққа тўхтатдим-да:

– Агар сен шунақа бақираверадиган бўлсанг, ишни ташлайман-у кетаман, – дедим жаҳл билан.

У кутилмаганда бу гапдан довдираб қолди, лекин хуштак чалиб юборди-да, етти пуштим қолмай сўка бошлади.

– Сен лапашанг академиксиз ҳам Анорхой бор эди, бундан кейин ҳам ўт тушкур бу чўл қуриб кетмайди! Йўқол бу ердан тезроқ! Энди сен қолган эдинг менга тил тегизмаган, иштонсиз талаба!

Мен аравадан сакраб тушиб, қамчини трактор орқасига улоқтириб юбордим-да, одимлаб кетдим.

– Тўхта, Камол! Ундай қилма! Қаёққа борасан, тўхта! – деб орқамдан қичқирди Қалипа.

Бу гап мени баттар қизиштирди, қадамимни яна тезлаштирдим.

– Тўхтатма уни, қўявер, қуриб кетсин! – Абубакрнинг овози эшитилди орқамдан. – Усиз ҳам эвини қилармиз!

– Сен одам эмассан, ваҳший ҳайвонсан, нима қилиб қўйдинг! – дашном берарди унга Қалипа.

Уларнинг аллавақтгача жанжаллашгани қулоғимга чалиниб турди.

Тобора олдинга интилиб, қадамимни тезлаштирдим. Қаерга боришим – аҳамиятсиз. Атрофда тирик жон йўқ, тўрт томоним куп-қуруқ дала. Булоқни, дала шийпонини орқада қолдириб, тош ҳайкал турган тепаликни ҳам босиб ўтдим. Дарғазаб бўлиб тиржайиб турган тош кампир бўм-бўш қолган қоп-қора ва нурсиз кўзлари билан мени кузатиб, узоқ асрлар давоми-

да ерга қандай ботиб турган бўлса, ҳозир ҳам шу тахлитда бақрайиб турарди.

Мен ҳеч нарсани ўйламай кетиб борардим. Фақат биргина истагим бор эди, у ҳам бўлса – кетиш, иложи борича бу ердан тезроқ кетиш. Бу лаънати Анорхой даштини елкаминг чуқури кўрсин.

Кўз ўнгимда хувиллаб ётган қуруқ чўл. Барча паст-баландликлар, қиру сойлар, чор атрофдаги ҳамма нарса бир-бирига ўхшарди. Бу жонсиз, бир-бирига ўхшаш манзарани ким яратди экан? Нега таҳқирланган, хўрланган мен бу аччиқ шувоқзор, шўр босиб ётган бепоён кенгликларни кезиб чиқишим керак экан? Қаёққа назар ташлама – қуп-қуруқ, жонсиз биёбон, яйдоқ дала. Бу ерда одамзод учун нима бор? Унинг яшаши учун бошқа жой қуриганми? Эрталабки ўй-хаёлларим энди менга жуда кулгили бўлиб туйилди.

Мен ўзимнинг ожизлигимни, бошпанасизлигимни ва тушкун аҳволдалигимни бутун вужудим билан ҳис этиб: «Мана сенга ёвшанзор гўзал даштлар-у, мана сенга Анорхой ўлкаси!» деб ўз-ўзимдан кулардим.

Тепамда осмони фалак, теварак-атрофим чексиз дашт, ўзим эса гўё бу ерга аллақердан келиб қолганман-у, эгнимдаги қавилган фуфайка, оёғимдаги кирза этик ва ранги ўчиб кетган шапкада муштдай одамга ўхшаб кўринардим.

Шу ҳолатда йўлсиз кетавердим. «Бирор ерда темир йўл изига чиқиб қоларман, – деб ўйлардим ўзимча, – сўнг бирон разъездда юк вагонларига осилиб оларман. Одамлар олдига бораман...»

Ортимда туёқларнинг дукур-дукури-ю отларнинг пишқириғи эшитилганда ҳам ҳатто қайрилиб қарамадим. Бу Сорокин. Ундан бошқа одам бўлиши мумкин эмас. Ҳозир ҳойнаҳой койиб беради, сўнгра ялинади, майли, нима бўлса бўлар! Лекин орқамга қайтмайман, қайтишни хаёлимга ҳам келтирмайман.

– Тўхта! – хитоб қилди паст овоз билан Сорокин.

Мен тўхтадим. Сорокин терга ботган отида менга яқинлашди. Малла қошлари остидаги кўм-кўк, ўткир кўзлари билан менга жимгина тикилиб турди-да, сумкасига қўл солиб ундан бир қизил қоғоз олди – бу даштга келган кунимоқ, зўр ифтихор билан унга топширган йўлланмам эди.

– Ма, буни қолдириб кетиш мумкин эмас, – у йўлланмани хотиржамлик билан менга узатди.

Мен унинг боқишида на таъна, на дашномдан асар кўрмадим, у мени айбламасди ҳам, ачинмасди ҳам. Бу қараш – мушкул ишларни бажариб, ҳар қандай тасодифий қийинчиликларга кўниб қолган одамнинг жиддий нигоҳи эди. Сорокин кафти билан ҳорғин, соқол босган юзларини артиб оларкан:

– Агар разъездга бормоқчи бўлсанг, ҳув анави сойлик томон ўнгроққа қараб юр, – деб кўрсатди у менга ва отини буриб, секингина орқасига қайтиб кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан қараб қолдим. Нима учун у мени уришмади, нега бу ерда қолишга ундамади? Нега у бошини қуйи солган, от устида бунчалик ҳорғин ўтирибди? Оиласи – хотин, бола-чақалари аллақаяёқларда, узоқда. Ўзи бўлса бу ерда йил – ўн икки ой чўлни кезиб юргани-юрган. У қанақа одам ўзи, бўм-бўш Анорхойнинг нимаси қизиқтираркин уни?

Нима сабабданлигини ўзим ҳам билмайман-у, бироқ унинг орқасидан аста-секин эргашиб боравердим.

Кечқурун биз ҳаммамиз ўтовда тўпланишдик. Ҳеч ким чурқ этмасди. Ўртага сукунат чўккан, фақат гулхандаги ўтинларгина чарс-чарс ёнарди. Бунинг ҳаммасига айбдор мен эдим. Ҳамон ҳеч ким оғиз очмади. Лекин Сорокиннинг хафақон ва жиддий чехрасида унинг нимадир демоқчи эканлиги сезилиб турарди.

– Хўш, энди нима қиламиз? – деди Сорокин ниҳоят ҳеч кимга қарамай.

– Нима бўпти, Анорхойни сел босибдими? – деди Абубакр заҳарханда қилиб.

Шундан сўнг Садабек оҳиста ўрнидан туриб, жимгина ўтовдан чиқиб кетди. У Абубакр билан бўлган муштлашишдан сўнг у билан гаплашмас, афтидан, ҳозир ҳам гапга аралашмоқчи эмас эди. Унинг укаси, прицепчи Эсиркеп ҳам ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, аммо фикридан қайтиб, яна жойига ўтирди.

Абубакр у билан ҳам чиқиша олмасди. Бир куни илтимосимга кўра Эсиркеп мени Садабекнинг тракторига бириктирилган плугга ўтқазди-да, ўзи сув ташийдиган аравага чиқди. Бироқ у сувни бир оз кечиктириб келтирган экан, Абубакр унга ҳам дўқ урибди. Аммо Эсиркеп ўзини ҳақоратлашга йўл қўймабди. У ҳам беллашадиганлардан. Ахир у мендан уч ёш катта.

Абубакрнинг гапига ҳеч ким жавоб бермасди.

– Бу ерда ўйлаб ўтиришнинг нима ҳожати бор, – қўшимча қилди у, – ишни ким тўхтатган бўлса, ўша жавоб бераверсин.

– Гап ким ҳақу ким ноҳақ эканлигида эмас! – жавоб қилди Сорокин унга қарамай. – Бу ерда бир ёш йигитнинг тақдири ҳал бўляпти, у энди нима қилиши керак?

– Тақдир эмиш! – ғижинди Абубакр. – Бунақа академикларнинг тақдири аллақачон ҳал бўлган, булар бир пулга қиммат, қўлидан иш келмайди! – менсимай қўл силтади у. – Хўш, ўзинг ўйлаб кўр-чи, Сорокин, булар нимага ярайди? Биз ўз кучимиз билан ғалла етиштирганимизда улар ўн йиллаб ўқиб юришди. Биз уларни боқдик, кийинтирдик, хўш, нима натижа чиқди, мактабда буларга нимани ўргатишди? Машинани билишмаса, отга бўйинча солишни эплай олмаса, ҳатто айилни ҳам дурустгина тортолмаса... Нега энди мен унинг учун тер тўкишим керак экан. Унинг олимлигини бошимга ураманми, тош ҳайкалларнинг сирини билса билибди-да, нима бўпти? Қўлидан бирон иш келмаса.

Бас, шундай экан, ўзгаларни ҳам ишдан қолдирмай, туёғини шиқиллатиб жўнаб қолсин! Сен ҳам, Сорокин, менга ёпишаверма, мен ёлғиз ўзим сменачисиз ишла-япман, ҳеч кимдан тап тортадиган жойим йўқ! Агар ортиқча кўринаётган бўлсам – эртагаёқ бу ердан кетишим мумкин. Аммо тилимни тиймайман: мен бунақа академикларни бир тийинга олмайман!..

– Бас қил! – деди Сорокин, ҳамон Абубакрнинг юзига қарамай, унинг сўзини чўрт кесиб.

– Буни биз сенсиз ҳам биламиз. Гап бунда эмас. Қани айт-чи, Камол, ўзинг нима демоқчисан?

Мен ҳадеганда жавоб қайтаролмадим. Абубакрнинг гапларини тинглаб ўтириб, унинг сўзларида ҳам жон борлигини англадим. Аммо бу сўзларнинг ҳаммаси ғайирлик ва адоват билан айтилган эди. Нега? Ахир мен қўлсиз-оёқсизманми ёки Абубакр қилган ишни ҳеч қачон қила олмайдиган, ўтакетган ландавурманми? Ёки саводлилигим менга халал беряптими? Мен буни тушуна олмасдим. Бироқ шундай бўлса ҳам, Сорокиннинг саволига иложи борича бамайлихотир жавоб беришга уриндим.

– Мен бу ерга прицепчи бўлиб ишлаш учун келганман. Менга мана шуниси аҳамиятли. Эгар-жабдуқни бўлса уддалай оламан. Буни ҳамма билади, ҳатто Абубакрнинг ўзи ҳам билади. Бундан кейин ҳам худди шундай ишлайверишим мумкин эди. Аммо сув ташишни хоҳламайман. Хоҳламайман, вассалом!

– Бизда бошқа иш йўқ, – деди Сорокин.

– Демак, кетишим керак экан-да! – таъкидладим.

Қалипа менга қаради-да, ғамгин хўрсиниб қўйди:

– Камол, мен ўз ўрнимни сенга бериб, сенинг аравангда сув ташийверардим-у, аммо сен бунга қўнмайсан-да...

Бу кутилмаган гап бўлди. Қалипа ўзининг раҳмдиллигиданми ёки Абубакрнинг бақириб, сўкинган пайтларида хижолат тортиб ҳар вақт нима биландир унинг қўполлигини юмшатишга ва билинтирмасликка ҳаракат

қилганиданми, ҳайтовур, шу сўзларни айтишга журъат этганди. Мен ҳам ўйлаб-нетиб ўтирмай қизиқ устида:

– Кўнаман! – деб юбордим.

Ўтов сув сепгандай жим бўлиб қолди. Гулхандаги ўтиннинг чирс-чирс этиб ёнаётганигина эшитиларди.

Ҳамма ҳайрон бўлиб менга қаради. Балки мени, эси ҳушини йиғиб олиб, сўзидан қайтар деб ўйлаётгандирлар? Шундай бўлиб чиқдики, мени кўролмайдиган ва менга ҳеч қандай яхшилиқни раво кўрмайдиган киши чангалига ўзимни ўзим тутиб бердим. Лекин бошқа ҳеч нарса демадим. Айтилган сўз – отилган ўқ. Сорокин менга яна бир синовчан назар ташлади-да:

– Шу гапинг гапми? – деб сўради.

– Ҳа!

– Менга барибир! – деди Абубакр ва гулханга тупурди. – Аммо олдиндан айтиб қўяй: сал гап бўлса, калланга тушираман! – Унинг менсимай истехзо ва адоват билан ўқрайган кўзлари қоронғида совуқ чақнади.

– «Сал гап бўлса» деганинг нимаси? Нега элдан бурун дўқ қилипсан? – деди ҳозиргача ўзини тутиб ўтирган Эсиркеп ортиқ чидай олмай. – Эплаб кетади, бу шунчалик мушкул ишми, донишмандлигингни қара-ю! У менинг плугимда ишлаган.

– Сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ, бировнинг ишига аралашма. Ҳали кўрамиз. Тракторга ҳам, ишга ҳам мен жавобгарман...

– Бас қил! – Сорокин яна норозилик оҳангида Абубакрнинг сўзини бўлди ва менга қараб:

– Эртадан ишга туш, – деди-да, ўрнидан туриб эшик томон юрди. – Хайр, энди дам олинглар.

Ўша кеча деярли ухлай олмадим. Абубакр билан ишимиз қандай бўларкин? Ахир ҳозиргача у билан аҳён-аҳёндагина учрашардим, эртадан бошлаб эса тунқун унинг ихтиёрида бўламан. Гарчи прицепчининг ва-зифаси чидам ва сабр-матонатни талаб қилса ҳам, мени

унча чўчитмасди. Албатта, керакли жойларда плуг тишини илдам ва аниқ кўтариб туширишга кўникиш керак, токи, тракторнинг ҳаракати бирор дақиқа ҳам тўхтаб қолмасин. Ундан ташқари, мен тракторчига ҳамма ишда – машинани ювиб артишда ҳам, таъмирлашда ҳам ёрдамлашишим керак. Қани, Абубакр сўраган ключиними, болтними, гайкасиними ёки яна бошқа зарур нарсаларни дарҳол топиб бермай кўр-чи...

Кейин билсам Алдей ҳам миужа қоқмабди. У қоронғи кечада ёнимга келиб ўтирди-да, бошимни силади:

– Ўйлаб кўрсанг бўларди, Камол, сен у билан чиқиша олмассан, оқ кўнгил, ювошгинасан. Унинг кўнглидагини топа олмассан. У сени қийнаб кўяр.

– Мен унинг кўнглини топмоқчи эмасман! Қийноқларига бўлса кўникиб қолганман.

– Майли, ихтиёр ўзингда, ўзинг биласан, – деди пасттовуш билан ва хўрсинганича ўз жойига кетди.

Учинчи боб

Абубакр билан биринчи кунданоқ тўқнаша бошладик.

– Уйку элтиб прицеп остида қолсанг, мен жавобгар эмасман! – Абубакрнинг иш олдидан айтган бирдан-бир сўзи шу бўлди.

Бироқ ухлаш хаёлимга ҳам келмасди. Бутун хаёлим аниқ ва бенуқсон ишлаш билан банд. Фалокат босиб тишлар остига тушиб кетиш мумкин, деган хаёл билан доим қийналгандан кўра, яхшиси, ҳозироқ бу ишдан бош тортиш маъқул эди-ю...

Рама устида икки ёққа керишган оёқларим тагидаги кронштейнларга пўлат тишлар маҳкам бириктириб қўйилган эди. Плуг тишлари кўриқ ер қатламларининг буғланиб ётган бағрини бирин-кетин тилиб, ағдариб, ёнма-ён қиялаб боришарди. Трактор ёвшанларни босиб-янчиб, тинимсиз гуриллаб, ғилдирак занжирларини шалдиратиб шахдам юриб борарди.

Абубакр орқасига бир марта ҳам қайрилиб қарамасди, мени борми-йўқми деб ҳам қизиқмасди. Мен фақат унинг йўғон бўйнини кўриб турардим. Бу билан гўё у менинг то ишни ташлаб кетмагунимча ёки сабр-тоқатимга ишонч ҳосил қилмагунча синамоқчидек эди. Эҳтимол, у мени ҳолдан тойдириб, бу ишдан воз кечтириш учун тракторни тинимсиз қувиб ҳайдаётгандир. Ҳеч қанақа амортизацияси бўлмаган қаттиқ темир курсида, чанг-тўзон ва мотордан чиқаётган газдан нафаси бўғилиб ўтириш нақадар маза эканлигини Абубакр яхши билади. Аммо мен таслим бўлишни ўйламасдим. Ғоят катта куч билан ишлаётган асаблар, кўз-қулоқлар ва плут штурвалини маҳкам ушлаб олган қўллар – менинг туриш-турмушим шундан иборат. Иш давомида ғиқ этмай ўтирдим, ҳатто жаҳл билан тракторни тошлоқ ерларга солиб борганида ҳам, плуг дам-бадам жўяклардан сакраб чиқиб кетиб, тишлари чақмоқ тошларга урилиб, учқунлар сачраганида ҳам, ўриндиқ сакраб-сакраб кетганимда ҳам ғинг демадим.

Кечқурун Абубакр тракторни ишдан тўхтатганда шундай чарчаган эдимки, умримда бунчалик бўлган эмасман. Оғиз-бурним, кўз-қулоқларим – ҳаммаси чанг ва қум билан тўлган эди. Мукка тушиб, шу ердаёқ ухласам дердим. Лекин қимир этмай Абубакрнинг буйруғини кутиб турдим.

– Лемехни кўтар! – деб қичқирди у кабинадан бошини чиқариб. Ўзи эса тракторни шудгордан чиқарди-да, моторни ўчириб, плуг ёнига келди, эгилганча плуг тишларининг даммини кўздан кечирди.

– Алмаштириш керак, ўтмаслашиб қолибди. Эрта-лабгача тайёр бўлсин! – деди.

– Ҳўп, – дедим мен.

– Захира тишларини қолдириб, плугдан тракторни ажрат.

Мен унинг талабини бажаргач, жимгина шийпон томон кетди. Орқасидан қараб қоларканман, унинг

хатти-ҳаракатига фақат аччиқланибгина қолмай, унга ҳасад қилаётганимни сездим. У гўё сира чарчамагандай, бамайлихотир, лапанглаб кетиб борарди. Менинг-ку, албатта, жонимни олди-я. Бироқ унинг ўзи ҳам тинчимайди, ахир. Ишнинг кўзини билишини қаранг-а, аблаҳнинг!

Мен бир хўрсиниб қўйдим-да, ўтин-чўпларни те-риб, кучоқ-кучоқ қилиб плуг ёнига уя бошладим. Тунда плуг тишларини алмаштириш учун гулхан ёқиш керак эди. Каттагина ўтин ғарамини тайёрлаганимдан кейин кечки овқатга кетдим.

Нақадар мушфиқ ва меҳрибон бу Алдей! Менга олиб қўйган шилпилдоқни индамай ер эканман, унинг менга ич-ичидан ачиниб қараб турганини кўрсангиз эди. Бахузур ўтириб овқатланишга вақтим йўқ. Мен ундан ҳар эҳтимолга қарши сақлаб қўйиладиган фонусни сўрадим.

– Бу сенга нима учун керак? – деди у фонусни бера туриб.

– Керак, плуг тишларини алмаштираман.

– Ахир, шу ҳам иш бўлдими, бу қандай гап! – дея бақирди у Абубакрга қараб. – Бунга йўл қўймайман! Муштдай болани таҳқирлашга ҳақинг йўқ.

– Менга нима, қўймасанг қўйма, – кўрслик билан жавоб қайтарди Абубакр ёта туриб.

– Аралашма! – жеркиб берди хотинини Садабек. – Камолнинг ҳам ўзига яраша ақли бор.

– Ҳечқиси йўқ, Камол, сенга ўзимиз ёрдамлашамиз. Кетдик, Эсиркеп, – дея мен билан бирга кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди Қалипа.

– Керак эмас, ташвишланманглар. Ўзим уддалайман, – дедим-да, фонусни кўтариб ўтовдан чиқиб кетдим.

Атрофни сукунат, чексиз зулмат қоплаб олган. Мен сув ичиб олайин деб булоқ томон қайрилдим. У қоронғи, сокин чуқурлик ичида секин-аста биқирлаб қайнар ва зулмат оғушида йилт-йилт товланиб атрофга салқинлик таратарди. Ҳақиқатан ҳам у бўта-лоқнинг кўзини эслатаркан, қўққисдан ўша сақмон-

чи қиз эсимга тушиб қолди. Ўша кезде унинг исмини ҳам билиб ололмаган эканман. Қаерда экан ҳозир ўша шушовоз гажакдор қиз?

Плуг олдига етиб келгач, дарҳол ишга киришдим.

Тишларни имкони борича юқорига кўтариб, ўт ёқа бошладим. Фонуснинг ҳам, албатта, фойдаси тегди. Гайкаларни бураб бўшатиб олдим-да, йўқотиб қўймаслик учун шапкамга солиб қўйдим. Бутун тун бўйи плуг остида ётиб ишладим. Гайкаларни бураб чиқариш жуда мушкул, ўнғайсиз эди. Улар қўл бормайдиган жойларга ўрнатилган. Бунинг устига, гулхан ҳам дам-бадам ўчиб қоларди. Мен плуг остидан ўрмалаб чиқиб, ётган жойимда ўтни пуфлаб ёндираддим. Қанча вақт ўтганини билмайман, аммо ҳамма тишларни алмаштириб бўлгунимча тинмадим. Шундан сўнг кўз ўнгим қоронғилашгандай бўлди, оёқларимни аранг судраб трактор олдига етиб олдим-да, кабинага кириб ётдим. Шилинган, тилинган, жонсиз қўлларимдан олов чиқиб, зирқираб оғрирди.

Эрта тонгда мени Қалипа уйғотди. У сув ташувчи аравада келганди.

– Радиаторга сув қуйиб бўлдим. Кел ювин, Камол, қўлингга сув қуйиб юбораман, – деди Қалипа.

У мендан ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирмади, мен ҳам унинг бу ишидан миннатдор бўлдим. Бировларнинг раҳмдиллиги ҳамма вақт ҳам ёқавермайди. Юз-қўлимни ювиб бўлгач, Қалипа аравадан тугунчада овқат ва бир шиша квас келтирди. Қовурилган дондан тайёрланган нордон муздек квас жуда лаззатли бўлиб, ҳовурингни чиқариб юборарди. Бу, албатта, Алдейнинг ғамхўрлиги эди.

Абубақр ҳам келди. У ҳеч нарса дегани йўқ. Ишимдан бирор нуқсон тополмагач, нима ҳам дея олар эди. Жимгина бориб тракторни плуг олдига ҳайдаб келди. Мен плугни тиркадим. Сўнг яна ишга киришдик.

Шу кундан бошлаб плугни дадил бошқарадиган бўлдим. Ўзимга ишонч ҳосил қилдим. Модомики, биринчи синовдан ўтдимми, энди охиригача чидайман!

Қаршимда кабина деразачасидан ҳамон ўша йўғон, чайир бўйин кўриниб турарди. Трактор ҳам бир текисда, шиддат билан гуриллаб, олға босмоқда. Бир маромда, штурвалга маҳкам ёпишганимча кетяпман.

Пешинга келиб Абубакр кутилмаганда трактор моторини ўчирди.

– Туш, танаффус, – деди у.

Биз трактор соясида, ерда жимгина ўтирардик. Абубакр папиросни асабий тишлаб, чайнаб чекарди, сўнг комбинеzon ва кўйлагини ечди-да, қуёшда тоблanaй деб кийимлари устига ётди. Унинг елкалари кенг, мускуллари таранг тортиб турарди. Менинг ҳам қуёшда тоблангим келиб кетди. Кўйлагимни ерга ёзиб, эндигина чўзилмоқчи бўлган эдим, Абубакр бошини кўтариб менга хўмрайиб қаради-да:

– Орқамни қашиб кўй, – деб буюрди ва гўё мен унинг буйруғини дарҳол бажаришимни олдиндан билгандай, зилдай бошини кўли устига кўйиб ётди.

Мен жим туравердим.

– Эшитяпсанми, йўқми? – бошини кўтармай ғазаб билан елкаларини силкитди.

– Қашламайман!

– Мен айтдимми, қашлайсан! – У ўрнидан даст турди-да, кўлларини белига тираб олдимга келди. – Хўш? Яна қанча кутишим керак? – Мен бир оз орқага тисарилдим.

– Сен доим мен ишчиман, мен ҳаммани боқаётибман, деб кўкрагингга урганинг-урган. Аммо сен фақат ишлаётганлигинг учунгина ишчисан, чин кўнглингдан ишчи эмассан. Сен аслида бой бўлишинг керак эди!

– Бой ҳам бўлсам бўлардим! Лекин сен менинг жаҳлимни чиқараверма, – деди-да, тўсатдан бурнимга бир чертди.

Мен сакраб турдим-да, мушт кўтариб унга ҳамла қилдим. Абубакр худди шуни кутиб турган эди. Сўнгги

кунларда тўпланган бутун нафратини муштига жамлаб шунақаям туширдик, соққадай думалаб кетдим. Аранг тиззамда туриб, беихтиёр ғазаб билан яна Абубакрга ташландим. Унинг ҳар зарби мени оёқдан қулатарди.

– Мен сенга мушт қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман! Асабга тегишни ҳам кўрсатиб қўяман! – деди у чўяндай мушти билан устма-уст тушираркан.

Аммо мен ҳам ўрнимдан қайта-қайта туриб, овоз чиқармай жон-жаҳдим билан унга ёпишардим. Ҳар гал юзини – ваҳший башарасини мўлжаллаб урмоқчи бўлардим, лекин у қорнимга, биқинимга, кўкрагимга аниқ мўлжал билан туширарди.

Мен яна ўрнимдан туриб, секин унга яқинлаша бордим. У қўлини кўтарди ва худди қассоблардай томоқ қириб, қулочкашлаб гарданимга яна бир мушт туширди. Мен чурқ этмай, лабларимни маҳкам тишлаб, ерда чўзилиб ётардим.

– Ётибсанми, академик? Қани, ҳидлаб кўр-чи, ердан ниманинг иси келаркин! – деди у оғир нафас олиб, ёрилган лабларидаги қонни тупуриб ташларкан. – Бу сенинг тош ҳайкаллар ҳақидаги лекциянг эмас.

У оёқларимиз остида топталган кийимлари томон кетди ва гўё ишни қойил қилгандай, кийимини қоқиб, бамайлихотир кия бошлади. Менинг бу жангда ҳам ғолиб чиққанлигимни сезмас эди. Ҳа, гарчи мен ер тишлаб ётган бўлсам ҳам енгилмаган эдим. Ҳақиқат учун куч, мушт ишлатиш ҳам мумкин эканлигига ишондим. Кимки сени урса, сен ҳам уни уришинг мумкин ва зарур экан. Бу мен учун ғалаба эди.

Абубакр комбинезонини кийгунча нафасимни ростлаб ўзимга келиб олдим. У моторни ёндириши биланоқ сакраб ўрнимдан турдим-да, тезлик билан кийимларимни кийдим. Плугга чиқиб, ўз ўрнимга ўтириб олдим.

Трактор гуриллаб, шудгор бўйлаб юриб кетди. Ўша бесўнақай чайир бўйин кабина деразасидан ҳамон кўриниб турар, мен ҳам плуг штурвалига ёпишганча борардим.

Тўртинчи боб

Ҳаётимизда баъзи ўзгаришлар бўлиб ўтди. Уруғлик ташиш учун бизга қўш оти билан арава беришди. Яна бир киши ҳам келди. Энди сув ташувчи учун ҳам анча енгиллик туғилган эди. Садабек билан Эсиркепнинг тракторларини экишга тайинлашди, биз эса Абубакр билан ер ҳайдашда эдик.

Яна бир жуда муҳим янгилик бўлди.

Бундан бир неча кун аввал, тушки овқатдан кейин аравада далага кетаётганимизда, мен булоқ бўйида сақмончи қизни кўриб қолдим. Аравадан сакраб тушдим.

Аравакаш отларни тўхтатмоқчи бўлганди-ю, лекин Абубакр қўймади:

– Ҳайдайвер, йўлингдан қолма, – деб буюрди у норози оҳангда.

Мен қиз томонга югурдим, қўйларини ўз ҳолига қўйиб у ҳам менга пешвоз келаверди. Мен ёнига етмасдан тўхтадим, чунки иш бошлагунча ўша жойда бўлиш учун аравага етиб олишим керак эди.

– Салом! – деб қичқирдим узоқдан.

– Салом! – деб жавоб берди қиз ҳам. Жойида тўхтаб қолди.

Уни кўриб жуда қувониб кетдим, лекин ҳадеганда бирон гап айтишга журъат этолмай турдим.

– Аравангиз қани, нега кўринмай кетдингиз? Ҳозир қаердасиз? – деб сўради қиз.

– Мен ҳозир трактордаман! – деб қичқирдим ғурур билан. – Биз ху-ув анави даладамиз! Кечирасиз, мен жуда шошиляпман.

– Чопинг, чопинг! – деб қўлини силкитиб қолди у менга.

Араванинг кетидан югура кетдим. Орқамга бир қайрилиб қараб қўйдим. Қиз ҳалиги жойда орқамдан қараб турарди. Арава тўхтамай кетиб борарди. Қизнинг қўл силкиб хайрлашиб қолганидан, бунинг устига,

баҳор чоғи кенг сахро қўйнида елиб бораётганимдан ўзимни бениҳоя бахтиёр ҳис этдим...

Эртаси куни у биз ишлаётган ерда пайдо бўлиб қолди. Яқингинадаги тепанинг устида қўй-қўзиларни боқиб юрарди. Лоақал бирор дақиқага бўлса ҳам унинг олдига бирам боргим келардики, лекин бу Абубакр деганингиз менга рухсат берармиди. Бунақа ишлар унинг қўлидан келмайди. Бу ҳақда мен ундан илтимос ҳам қилмадим.

Келгуси гал, қиз яна тепаликда пайдо бўлганида Абубакр билан биз тириллаб турган трактор ёнида эдик. Абубакр моторнинг қаеринидир текшираётганди.

– Нега бу қизча тез-тез келадиган бўлиб қолди? – деб сўради у.

– Билмадим.

– Оти нима унинг?

– Билмайман.

– Эҳ, академик, – деб ерга тупурди у. Кейин қиз томонга қараб қўйди. – Ўзиям ажойиб нарса кўринади.

Мен унга ғазаб билан қарадим.

– Бор, ўрнингга ўтир! – деб бақариб берди у. Биз ишга тушиб кетдик.

Бу орада қиз тепаликда ўтлаб юрган қўй-қўзиларни биз ишлаётган жойдан юз метрча нарироқдаги очиқ майдонга ҳайдаб тушди. Қани энди унинг олдига чопиб борсам-у, суҳбатлашиб, пешанасига тушган жингала сочларига тикилиб бирпас ўтирсам...

Трактор тўсатдан тўхтаб қолди. Абубакр кабинадан бошини чиқариб:

– Ричагни боғла! Бу ёққа кел! – деб қичқирди.

Мен плуг устидан тушиб, ҳайрон бўлган ҳолда унинг олдига келдим. У одатда иш пайтида мени кабинага яқинлаштирмасди.

– Ўтир, – деди ўз ўрнини менга бўшатиб. – Ҳайдашни ўрган!

Мен анграйиб қолдим. Буни ундан сира кутмаган эдим. Абубакрга нима бўлди, наҳотки, у мени ёқтириб қолган бўлса? Нима бўлса ҳам, ўйлаб ўтирмай, буйруғини бажаришга шайландим.

– Педални бос. Улагични бура, ҳа, шундай. Энди педални секин бўшат. Ричагларни маҳкам тут.

Трактор гуриллаб жойидан қўзғалди. Сўнгра мол қўраси ёнбошидаги ерни ҳайдай бошладик. Севинганимдан теримга сиғмай кетдим. Мен ҳозир ҳеч нарса ни ўйламасдим, оламдаги ҳамма нарсани унутгандим. Хаёлимда фақат бир нарса – тракторни маҳкам тутиш, уни бошқариш, механизмларини миридан сиригача билиб олиш орзуси ҳукмрон эди. Мен буни қачондан бери ҳавас қилиб юраман, ахир. Мана энди қудратли трактор менинг қўлларимга итоат қилиб, ғилдиракларини шақирлатиб, ерни ўпирганича олға юриб бормоқда. Шунда ўзим ҳам гўё механизмга айланганман-у, бутун диққат-эътиборим зарур ҳаракатларни бажаришга қаратилган эди.

Мол қўрасининг этагига етганда тракторни яхшигина бура бошладим. Тўғри, прицепчи бўлмаганидан бурилишда анчагина ер ҳайдаланилмай қолди. Аммо бунга ташвишланмаса ҳам бўлади: Анорхойда ер оз мунчами!

Шу тарзда далани бир неча марта айланиб чиқдик. Энди юрагим унча ҳовлиқмай, ўзимни анча эркин ҳис қилардим.

– Қўрқма, академик! – деб бақирарди қулоғимга Абубакр. – Мен бирпасга бир ерга бориб келаман. Агар бирон нарса бўлса моторни ўчир!..

У юриб бораётган трактордан сакраб тушди-да, устидаги чангни қоқиб, сақмончи қиз томон йўл олди. Бу маҳал қиз анча ёнгинамизга келиб қолган эди. Мен шундагина Абубакрнинг ниятини сездим. Маълум бўлишича, у мени кабинага ғаразгўйлик билан ўтқазган экан.

Абубакр қизнинг ёнида туриб, у билан бамайлихотир сўзлашарди. Унга нима ташвиш... иш бўлса ба-

жариялпти, трактор ёнида, бирон нарса бўлса дарҳол югуриб келиши мумкин.

Унинг бу хатти-ҳаракати менга ёқмади. Лекин шунга қарамай, ҳозир машинани бошқараётганлигимдан хурсанд эдим. Кабинада туриб қизга қўл силтаб, унга бирон илиқ гап айтишни истардим. Қани энди бу ерда Абубакр бўлмаса! У қизга нималар деяётган экан? Қиз унга нималар деб жавоб беряптийкин? Қиз унга эҳтиёт билан муомала қилса яхши бўларди.

Бир ярим соатча, то қиз қўйларини ҳайдаб кетгунга қадар тракторни ҳайдаб туришга тўғри келди. Абубакрнинг чехрасида унинг иши ўнгидан келганлигини билдирувчи бирон аломат сезмадим. Йўқ, унинг башарасидан бемаъни такаббурлик, ҳайвонликдан бошқа ҳеч нарсани уқиб бўлмасди.

– Жойингга бор, академик, – деб елкамга урди ва бесўнақай лабларини буриб илжайди.

Мен ҳеч нарса демай трактордан сакраб тушдим.

Бизнинг қизчамиз эртаси куни ҳам келди. Абубакр яна мени кабинада қолдирди-да, ўзи ўша томонга қараб кетди. Қиз келмаганда ҳам маъқул бўларди. Мен тракторни ташлаб кета олмайман. Лекин бефарқ ҳам қарай олмайман.

«Қандай қилиб уни огоҳлантирсам экан? – деб ўйлардим мен кабина ичидан улар томонга ташвиш билан назар ташлаб. – Унинг Абубакр билан учрашуви яхши эмас. Аммо кишиларнинг бир-бири билан сўзлашувини қандай ман этиб бўлади? Ҳар бир киши ким билан муомала қилаётганини ўзи яхши билиши керак...»

Бу гал қизча тезда қайтиб кетди, бундан мен беҳад хурсанд бўлдим. У қўй-қўзиларини тобора тезроқ ҳайдаб, орқасига қарамай жадал кетиб борарди. Мен ундан хаёлан узр сўраб, ўз-ўзимга дер эдим: «Кечир мени, азизим. Тез қайтиб кетиб яхши қилдинг. Биз яна дийдор кўришамиз. Иккинчи марта тракторда қолмайман, олдингга қанот боғлаб учиб бораман, ҳозирча

майли, йўлингдан қолма, кокилли сулув қиз... Мен ҳатто исмингни ҳам билмайман...»

Аммо менинг келгуси учрашув ҳақидаги умидим рўёбга чиқмади. Қиз бошқа кўринмади.

Уни иккимиз ҳам бир-биримизга билдирмай уч кун кутдик. Абубакр янада қаҳрлироқ ва қўполроқ бўлиб қолди. Энди менга рўйи-рост нафрат билан қарайдиган бўлди. Бироқ мен ҳам энди унга бўлган нафратимни яширмасдим. Унинг ўша куни бирон қўпол гап билан қизнинг иззат-нафсига теккани аниқ эди. Қизни аллақандай ёвуз кучдан ҳимоя эта олмаганимдан ўзимни айбдор ҳис қилардим. Мен шундай қарорга келдим: иложи бўлса қизни топиб, у билан ҳамма нарсани юракдан самимий гаплашиб оламан.

Кўнглим ана шу учрашувни орзиқиб кутарди.

Айни ўша кунлари далада ёғингарчиликда қолдик. Ёмғир тўсатдан бошланиб, шиддат билан ёға бошлади.

Бу даштнинг дўл аралаш кучли жаласи эди. Ҳаво гулдураб, ер юзи ана-мана дегунча қайнаб турган пуфакли қўлмакчалар билан қопланди. Аммо Абубакр ҳамон тракторни тўхтатмас эди. У, аксинча, тракторни яна тезроқ ҳайдарди, орқасига қайрилиб ҳам қарамасди, мен бўлсам дўл аралаш жала остида шумшайиб ўтирардим.

Ҳайдалган ер қатламлари ёмғирдан кўпчиб, энди аввалгидай плуг тишларидан кўчиб тушмасди. Лой плугга, раманинг устки қисмларига, менинг оёқларимгача чиқиб кетганди. Трактор ғилдираклари ёпишқоқ лой билан тўлиб қолмаганда, Абубакр уни ҳали-бери тўхтатмасиди ҳам.

Ниҳоят, у моторни ўчирди, кабинада ялпайганича папирос чека бошлади. Эҳтимол, у мени ҳам кабинага кiritишни илтимос қилиб қолар деб ўйлаётгандир. Аммо менга энди барибир эди. Бошдан-оёқ шалаббо бўлиб ивиганман. Плугдан тушмай, ёмғир остида кийимларимнинг лойини ювиб ўтиравердим. Ёмғирдан сақлайдиган бирдан-бир нарсам – айрим фикрлар ёзилган, ўқиган ки-

тобларимдан баъзи кичик парчалар кўчирилган ён дафтарчам эди. Мен уни кўнжимга тикиб кўйдим.

Ёмғир тўхтади, ҳаво бир зумда чарақлаб очилиб кетди. Осмон сахий баҳор селидан ювиб-таралган мусаффо ва гўзал даштнинг давомидай туйиларди. Чексиз Анорхой даштлари киши кўзига поёнсиз, янада яшнаб кетгандай кўринарди. Осмон гумбази бўйлаб Анорхой узра камалак тортилди. У оламнинг у чеккасидан бу чеккасига қадар чўзилиб, дунёдаги жамики нафис бўёқларни ўзида мужассамлаштириб, осмону фалакда турар эди. Завқ-шавқ билан чор атрофга боқдим: бепоён зумрад осмон, товланиб турган камалак, кулранг ёвшанзор даштлик! Ер юзи тезгина селгиб борар, унинг тепасида бир бургут икки қанотини қимир эткизмай баланд осмонда гир айланиб учиб борарди. Гўё унинг ўзи ва қанотлари эмас, балки ернинг оташ нафаси, унинг куйдирувчи ҳарорати бургутни шу қадар юксакликка кўтаргандай.

Шунда мен ўзимни яна бақувват ҳис этдим, руҳим янада тетиклашиб, Анорхой диёри ҳақидаги орзу-ўйларим тагин жонланиб кетди. Ҳа, энди мен шундай мавқеани эгаллаган эдимки, энди ҳеч ким орзуларимнинг рўёбга чиқишига тўсқинлик қила олмасди, Анорхойнинг порлоқ келажагига бўлган ишончимни ҳеч ким сўндира олмасди. Мен шоир эмасман, бироқ баъзан шундай вақтлар ҳам бўлардики, мактаб деворий газетасида шеърларим ҳам чиқиб қоларди. Мана ҳозир ҳам этигим кўнжидан дафтарчамни олдим, хаёлимга келган лапарнамо сатрларни дарҳол қоғозга тушира бошладим:

*Курдай тепалари ортида ётар
Қадам босилмаган Анорхой дашти.
Қишда бўронлари даҳшатли, хатар,
Ёзи оташнафас, олов таратар,
Кенг даштли Анорхой бу ўлка оти.
Истиқболи порлоқ, ишонгум унга –
Бу кун узоқ эмас, ҳа, яқин жуда!*

*Анорхой кучоғи тўлажак гулга!
Ёвшандан асар ҳам қолмайди бунда.*

Мен шеъримнинг чала, ширасиз чиққанини ўйламасдим. Кўнглимни бошқа нарса хиралаштираётган эди: бу мисралар қалбимда туғён ураётган ҳис-ҳаяжонларимнинг юздан бирини ҳам ифодалай олмайди. Орзу-истагим, қувончларимни ифода эта оладиган ноёб сўзлар қидириб бошим қотди. Аммо шу пайт биров қўлимдан дафтарчамни юлқиб олди. Мен орқамга ўгирилиб қарадим.

– Ишқий номалар тўқияпсанми! – деди Абубакр ўзини четга олиб, заҳарханда билан. – Қизчани шеър билан ўзингга ром қилмоқчимисан?..

– Бер бу ёққа, бировнинг хатини ўқиш яхши эмас! – дедим.

– Яхшими, ёмонми – сен менга ўргатма! Ўзим биланман. Яқинлашма!

– Ҳа-ҳа, ҳали шунақами! – Трактор ёнига чошиб бордим-да, гайка ключни қўлимга олдим.

– Ҳой, ҳой! – деб дўқ урди Абубакр. – Ма, ола қол, топган бисотингни. – У дафтарчамни қайтариб берди, бир оздан сўнг қаҳ-қаҳ уриб кулиб, бутун даштни бошига кўтарди. – Анорхой ўлкаси эмиш! Ҳа-ҳа-ҳа! Жуда ҳам аҳмоқсан-е, академик! Ҳақиқатан ҳам сенга ўхшаганларни бу ерга ҳайдаб келиш керак, токи, дунёнинг паст-баландини билиб олинглар!.. Ўйлаб топганини қара-я: Анорхой ўлкаси эмиш! Ҳа-ха-ха! Ҳали у сенга қанақа ўлка эканлигини кўрсатиб қўяди. Бу ерда бир қиш ишлаб кўр, ўшанда бошқачароқ куйлай бошлайсан..

Мен қолиш-қолмаслигимни сендан сўраб ўтирмайман! Менинг ғамимни емай қўя қол, ўзингни ўйла!

– Нимани ўйлар эканман? – жаҳл аралаш илжайиб менга яқинлашди Абубакр. – Менинг ўз фикрим ўзим билан, мен қаерда бўлсам ҳам ҳақимни ажратиб оламан. – У нарироққа кетмоқчи эди-ю, лекин ниманидир эслаб яна тўхтаб қолди. Менга юзма-юз келди-да,

бўғиқ овоз билан шундай деди: – Сен, академик, ҳалиги қиз ҳақидаги хом хаёлларингни миянгдан чиқар, умидвор бўлма... уриб майиб қиламан!

– Буни ҳали ўйлаб кўрамиз.

– Яна такрор айтяпман, уни хаёлингга келтирма!

Қизишиб кетган, бошқаларга нафрат билан қарашга ўрганиб қолган, ҳозир эс-ҳушини йўқотиб қўйган бу одамнинг аҳволига ачиндим. Унга оҳиста дедим:

– Сен кап-катта одамсан. Баъзан туппа-тузук гапларни айтасан. Аммо бундай гапларни, афтидан, туншунмасдан гапирасан, шекилли! Шунини унутмагинки, ҳеч ким бировга ўйлаш, ишаш, орзу қилишни ман эта олмайди. Инсоннинг ҳайвондан фарқи ҳам ана шу фикрлаш қобилиятига эга бўлишида.

Сўзларим унга таъсир этдими, ҳар қалай, индамай турди. Фақат қовоғини осганча трактор олдига борди-да, бор кучи билан ручкани айлантди, мотор дарҳол гуриллаб ўт олди. Яна иш бошлашимиз лозим эди...

Шу соатдан бутун орзуларим яна вужудимни чулғаб олди. Мен уларни курашда қўлга киритгандим, улар яна менга ҳамроҳ бўлди.

Кечқурун ҳамма ётишга тайёргарлик кўраётганда мен ўтовдан чиқиб, булоқ томон йўл олдим. Негадир ўша томон мени ўзига тортарди, ўша ерда танҳо бўлишни истардим.

Осмон гумбази юлдузларга торлик қилиб, улар уфқдан ерга томон силжиётгандай. Кўпчилиги бош устида гуж-гуж бўлиб, ҳозир тубсиз бўлиб кўринаётган кулча шаклидаги ҳовузча сатҳига тўпланишган эди. Улар сувда жилваланиб, ҳусни жамолларини кўз-кўз қилишарди. Уларни ҳовучлаб, лахча чўғдай қирғоққа сепиб юборинг келади. Сувнинг шилдираб оқаётган жойида улар ҳам сув билан бирга оқиб, майда тошчаларга аралашиб, марварид доналари сингари товланарди. Сувнинг сокин, ўйчан оққан жойларида эса юлдузлар осмондаги каби порлаб турарди. Хаёлимдан шундай фикрни ўтказдим:

даштдаги чашма баъзи кўнгли очик ва орзу-истаклар билан тўлиб-тошган, гўё бутун оламини ўзида мужассамлаштирган инсоннинг руҳий ҳолатини эслатар экан.

Мен булоқ бўйида ўтириб, тунги сокин даштни томоша қилдим, уни бутун вужудим билан ҳис этдим, хаёлан қайта тасаввур этдим. Бу ширин хаёлларимни кимга айтмай, кимга изҳор этмай? Изоҳлашим қийин-у, аммо сочи пешанасига тушиб турган, номи номаълум қиз менга худди ана шу одамдай туйиларди. Фақат ўшагина кўнглимдагини тушуна олар, фақат ўшагина ҳис-ҳаяжонларимга шерик бўла биларди. Эҳтимол, бунинг сири бизнинг биринчи марта шу булоқ бўйида учрашганимизда ва унга Бўтакўз деб ном қўйган кезларимизда пайдо бўлгандир.

Қаерда экан ҳозир, менинг хаёлим у билан банд эканлигини билармикин? Яқинда ерни ҳайдаб бўламиз, шунда мен уни излаб топаман, бу ерга, булоқ бўйига олиб келиб, Анорхой ўлкаси ҳақида ҳикоя қилиб бераман. Шеър билан эмас, йўқ, масхара қилмасин, тагин. Анорхой чўлининг келажагини ўзимча қандай тасаввур этган бўлсам, шундайлигича сўзлаб бераман.

Бу ердан кетаётиб яна юлдузлар тўла осмонга суқланиб қарадим. Нимаики кўрсам, кўзларим қувончга тўларди. Аммо шу маҳал тепалик устида хотин кинининг аввалгидек беўхшов ва нурсиз тош ҳайкали кўринди. Назаримда, у ҳозир ҳам атрофдаги ҳамма нарсалардан беҳабар, оқиб тушган нурсиз кўзини қисиб, олисларга руҳсиз боқиб турарди.

Ой ҳам чиқди, мен ҳайдалган ернинг нариги томонида секин жилиб келаётган иккита шарпани сезиб қолдим. Бу кийиклар эди. Қаёққа кетишаётганикин? Эҳтимол, сув ичгани келишаётгандир. Кийиклар ҳайдалган ернинг чеккасига келиб, нефть ва темир ҳиди анқиб турган шудгорга ўтишга журъат этолмай, таққа тўхтаб қолишди. Улар кумушранг товланган ой нурида шу бўйича қимир этмай узоқ туришди. Шохлари тарвақайлаб кетгани эркак кийик, яғрини пастроғи урғочи кийик, ойдинда иккаласининг

ҳам катта-катта кўзлари ялтираб турарди. Енгил бошларини сергаклик билан юқори кўтариб, бир-бирининг пинжигача кириб туришарди. Улар шу тарзда узоқ қотиб турдилар. Кийикларнинг бу туриши: даштликка нима бўлди, эски сўқмоқ йўллар қаёққа йўқолди, қандай куч бу ерларни ағдар-тўнтар қилиб ташладийкин, деётгандай эди.

Улар ҳайдалган ердан ўтишга журъат этишолмади. Орқага қайтишди, хипча белларида ойнанинг кумуш шуъласи хиёл акс этиб турарди.

Улар бемалол узоқлашсин деб, яна бир оз ўтирдим. Сўнг ўтовга қайтиб келиб, қоронғида ўз жойимни пайпаслаб топдим-да, алламаҳалгача ухлаёлмай чўзилиб ётдим.

Шу пайт қулоғимга пичирлаган овоз эшитилиб қолди. Абубакр билан Қалипа бирга ётишганди. Эҳтимол, илгарилари ҳам шундай бўлгандир, бироқ мен буни билмасдим. Қалипа энтикиб йиғлар, алланарсаларни гапирар эди. Лекин мен нималигини тушуна олмадим.

– Бўлди, бас энди, етар, – деди Абубакр уйқу аралаш, – шаҳарга борсак, ҳаммасини тўғрилаймиз. Бир-икки кун ётасан-у... Бекорга қайғуришнинг нима кераги бор.

Қалипа алам билан жавоб қайтарди:

– Бунинг учун ташвишланаётганим йўқ. Ўзимдан нафратланаман, нега мен сендай бир одамни севиб қолган эканман. Нимангга учдим сенинг, ҳайронман. Кошки сен одамларга бирор яхшилик қилган бўлсанг. Нима бўлиб сенга бир итдай ёпишиб қолганимни билмайман.

– Пушаймон қилмайсан, иш тугагач, сени дарҳол олиб кетаман.

– Йўқ, пушаймон қиламан, умр бўйи пушаймон қилиб ўтаман. Лекин нима бўлса ҳам кетаман. Ёлғиз қолишни истамайман...

– Секинроқ гапирсанг-чи! Яқинроқ ёт, ҳа, аллақачоноқ шундай қилишинг керак эди, бутун ёстиқни хўл қилиб ташлаганингни қара.

Мен бошимни буркаб олдим. Дилимни сиёҳ қилувчи бу гапларни эшитмаслик учун тезроқ ухлаб қолгим келди.

Бешинчи боб

Қуёш кун сайин қиздираётган эди. Сорокин тез-тез қатнайдиган бўлиб қолди. Суръатни ошириш зарур эди. Вақт қисталанг, тупроқ эса тобора қуриб боряпти. Биз яна беш кунча ер ҳайдашимиз керак. Экувчиларнинг ҳам шунча кунлик иши қолган.

Сорокиннинг айтишича, куздан бошлаб бу ерларни шудгор қила бошлаймиз, келаси йил эса бу ерга жуда кўп тракторлар келтирилиб, махсус РТС ташкил этилади. Сорокин ҳамма ишни режа билан олиб борарди. У ҳар куни чўлни, ундаги жарлик, сойликлару пастқам ерларни айланиб юрарди. Даштни шунчаки билибгина қолмай, унинг ҳар бир қаричигача ўрганиб олган, бу ерларнинг ҳаммаси унинг миясида ўрнашиб қолгандай эди.

Энди Анорхойда қиш қаттиқ келган пайтларда, илгаригидай машина ва самолётларда ем-хашак ташиб юрмаслик керак. Сорокин бунинг ҳам иложини топади.

Биз Абубакр билан ярим кечагача ер ҳайдаймиз. Далада тунаб, тонг отиши билан яна ишга киришамиз. Иш шу қадар оғирки, Абубакр менга тегажаклик ҳам қилмай қўйди. Худди у мени кўрмаётгандай, эътибор ҳам бермасди. Аммо яширин адовати хўмрайган кўзларидан сезилиб турарди. Бу энди менинг учун хавфли эмас. Мен ўз ишимни қилиб, ўз орзу-умидларим билан яшайман. Тепалик остидаги сойликка, чўпонлар олдига борадиган ва у ерда жингала сочли қизчани излаб топадиган куннинг келишини орзиқиб кутардим.

Ўша кунларда биз янги бир катта майдонни ҳайдашга киришган эдик. Ўз ишингдан қаноатлансанг, кўнглингга ёққан иш билан банд бўлсанг, бирор янгиликка қадам қўйиш доим мароқли бўлади. Мактабда ўқиб юрган кезларимда ҳам дафтарнинг янги саҳифасидан ёзишни яхши кўрардим. Эрталаб ҳали ҳеч ким юрмаган қор устидан чопиб юришни, биринчи бўлиб из қолдиришни севардим. Баҳорда ҳали ҳеч ким юр-

маган тоғ ён бағирларига чиқиб, илк бор очилган лолаларни теришга ошиқардим. Бунда кишига хузур бағишлайдиган, ўзига мафтун этадиган қандайдир сир бор. Бепоеён Анорхой даштида, ҳозиргача инсон қадами етмаган ерда янги из қолдириш менинг учун дастлабки сатрдек, ҳали из тушмаган оппоқ қордек, қўл урилмаган лоладек туйиларди.

Рама устида туриб олиб, плуг тишларининг оёғим остидаги биринчи жўяклар ҳосил қилишини завқланиб томоша қиламан. Кўзни қамаштирадиган ялтироқ тишлар сира тиним билмай ер бағрини тилиб, қатламларни секин-аста ағдариб боради.

Чеккадаги плуг тиши остидан гўё тўлқинлар устида балиқ ўйноқлаётгандай, нимадир тўсатдан ялт этиб кетди. Тишнинг ялтироқ юзида ўт бўлиб ёнди ва дарҳол эгат орасида ғойиб бўлди. Мен шу заҳоти плугдан сакраб тушдим-да, ўзимни ўша жойга отдим, тупроқ остидан чўзиқ шаклдаги оғир металл парчасини олдим. Бу шунчалик гўзал нарса эдики, ҳаяжонланганимдан қўлларимни ёзиб қичқириб юбордим:

– Олтин!

Овозимни эшитган Абубакр менга қайрилиб қаради ва тракторни тўхтата солиб ерга сакраб тушди.

– Нима топдинг?

– Олтин! Қарагин, Абубакр, олтин!

У мен томон аввал секин-аста, сўнг бирдан шошиб юра бошлади. Мен бу олтин рангли чиройли нарсани кафтимда тутиб унга узатдим.

– Қани! Наҳотки, олтин бўлса! – деб, мен узатган нарсани қўлига олди ва у ёқ-бу ёғини кўриб, энги билан артди. – Ҳе, бу ерда олтин нима қилсин, – деди бўғиқ овоз билан. Кейин кутилмаганда ранги ўчиб кетди, – олтин бўлиши мумкин эмас, – Абубакр металл парчасидаги лойларни тирноғи билан тушириб, зўрма-зўраки илжайди. Кўзларимга боқмай истар-истамас металлни менга узатди.

– Нега, олтин бўлмас экан! – дедим жаҳл билан. – Бунинг оғирлигини кўр, 800 граммча келади. XII асрда бу ерларда мўғуллар яшаган. Улар бу ерга келишдан олдин Хитойни забт этиб, кўплаб олтин олиб чиқиб кетганлар. Эҳтимол, бу ҳам ана шу тарзда бу ерларга келиб қолгандир. – Мен бу гапларни топган нарсам ҳақиқатан ҳам олтин эканлигини тасдиқлаш учун айтдим. Ана шу ишонч билан маст бўлиб, хом хаёлимни давом эттирдим. Ўзимни ҳам, ҳайратда қолган Абубакрни ҳам сўзларимнинг тўғрилигига ишонтироқчи бўлдим. – Биласанми, бу нарса неча асрлардан бери ер остида ётибди? Бўлак металл бўлса аллақачон занглаб кетарди. Бу эса зангламаган, ҳақиқий олтин. Бир вақтлар бу ерда Анорхой кўчманчи қабилалари ўзаро жанг қилганлар. Бу ерларда қанақа жанглар бўлганини билсанг эди! Бу нарса ўша замонлардаги хонлар қиличининг дастаси бўлса эҳтимол. Мана, ўзинг ҳам ушлаб кўр, ушлаш учун қандай қулай.

Абубакр парчани олиб, қўлида салмоқлаб кўрди.

– Олтин бўлмаса ҳам, қизиқчилик учун биладиган кишиларга кўрсатиш керак, – деди-да, уни чўнтагига солиб қўйди. – Яна сен буни плугдан тушириб қўйма, менда турсин.

– Ҳа, майли, – рози бўлдим мен.

Абубакр оғирлашган чўнтагини ушлаганича трактор томон кетди.

Биз яна ишни давом эттирдик. Мен топган нарсамни қандай қилиб ўқитувчим Олдиёровга эсдалик учун етказишни ўйлардим. Унда бунақанги буюмлар кўп. Топган буюмимни кўрса у, албатта, бирор қизиқ нарсани ҳикоя қилиб берар эди. Кейинчалик мен чарчаб қолиб, олтинимни унутдим. Тракторнинг безовта ҳаракати мени жуда эзиб қўйди: ҳозир Абубакр машинани жуда ғалати ҳайдаётганди. Гоҳ иккилангандай секин юргизар, гоҳ моторни қаттиқ гуриллатиб шиддат билан ҳайдар эди. Тракторнинг трубасидан бурқсиб чиққан қора тутун ҳайдалган ерга ним ранг бўлиб ёйилар эди.

Биз кечгача шу ҳолда ишладик. Қуёш ботган бўлса-да, дала ёруғ эди. Абубакр кабинадан бир неча бор бош чиқариб, менга аллақандай сирли қараб қўйди. Мана, у тракторни ҳам тўхтатди.

– Бу ёққа кел! – деб қўл силкиди у.

Мен кабинага чиқдим. Абубакрнинг ранги-рўйи ўчиб, кўзлари саросималик билан чор атрофга алангларди. У пешанасидаги терларни артиб, мотор овози аралаш шундай деди:

– Қичқирай десам овозим етмасди, сен бор, ричагларни ўрнатгин-да, кейин тракторни бир оз ўзинг ҳайда. Тобим қочиб турибди, негадир мазам йўқ. Соф ҳавода айланиб келай-чи, зора тузалиб қолсам...

– Бор, боравер, – дедим мен.

Плуг олдига бориб қайтиб келгунимча Абубакр трактордан тушди. У ранги оқариб, бирданига ўзгариб кетган эди. Икки букчайганича аста қадам ташлаб, индамай бир чеккага қараб йўл олди.

«Ҳа, у қаттиқ касал бўлиб қолганга ўхшайди. Эҳтимол қорни оғриётгандир, ана, қорнини ушлаганча букчайиб кетяпти», – дедим кўнглимда ва тракторни ҳайдаб кетдим.

Трактор бир текисда жадаллаб юриб кетди. У яна менинг ихтиёримда эди. Ҳар галгидек ҳаяжонланиб, машинани тўғри ҳайдашга интиламан. Картанинг у бурчига етиб тракторни бурдим-да, орқамга қайтдим. Қош қорайиб, совуқ туша бошлаган эди. Олдинга диққат билан қараб: «Яна икки марта айлангач, тракторнинг чироқларини ёқаман», деб кўнглимдан ўтказдим. Олдимда, тепаликнинг ён бағрида кимдир тез-тез қадам ташлаб узоқлашиб борарди. Кейин у пастга чопиб тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен унинг елкасинигина кўриб қолдим. Бу Абубакр эди. Унга нима бўлди? Қаёққа югуриб кетди у? Эҳтимол, бирор нарса кўриб қолгандир. Даланинг ўртасига бориб кабинадан бошимни чиқарган ҳолда бир дақиқа қараб турдим, аммо Абубакр кўринмади. У қа-

ёққа кетдийкин? Ахир, у касал эди-ку? Қизиқ. Тракторни тўхтатдим-да, моторни секин юргизиб қўйдим.

– Абубакр! Ҳой, Абубаки-и-ир! – деб қичқирдим.

Ундан садо чиқмади. Шундан кейин овозим баралла эшитилсин деб моторни бутунлай ўчириб қўйдим.

– Абубаки-ир-ир! Қаерга кетдинг, жавоб бер! – деб қичқирдим чўлга қараб.

Лекин оқшом қўйнида кенг дала сукут сақларди.

Унинг аҳволи оғирлашиб қолган бўлса-чи? Хаёлимда у ғужанак бўлиб тўлғаниб, қаддини ростлай олмай, ерда юмалаб ётгандай эди. Трактордан сакраб тушдим-да, кучим борича чопиб кетдим. Тепаликдан ошиб тушиб у ёқ-бу ёққа қарадим. Ҳеч ким кўринмасди. Бир баланд тепалик устига чиқиб қарасам текис далада кетиб бораётган Абубакр кўриниб қолди. У анча узоқлашиб кетган эди.

– Абубаки-ир-ир! Қаёққа кетяпсан? – деб қичқирардим.

Бироқ у орқасига қайрилиб қарамади, кўп ўтмай эса худди ер ютгандай кўздан ғойиб бўлди.

Мен яна бир оз турдим-да, маъюсгина орқамга қайтдим. Уфқ шуъласининг сўнгги тиглари кўкда заиф жилваланарди. Дашт саҳнини қоронғилик қоплади.

Изтиробга тушиб, паришонхотир юриб борардим. Бу сукунат менга бирдан ғалати бўлиб туйилди. Гўё дашт менинг қадам ташлашларимга, фикру ўйларимга кулоқ солиб тургандай эди. Мен Абубакрни ўйлардим. Бу ўлкада ўтмишда бўлган воқеаларни гапирганимда Абубакр мени масхара қилар, гапларимга ишонмасди. Энди бўлса бу лаънати олтин ҳақида қаёқдаги гапларни гапирсам ҳам ҳангу манг бўлиб қолди... Йўқ, бундай кишилар ҳушини йўқотмайди! Аслида у аллақачонлардан бери бир ёмон фикрда юрган экан чоғи. Бу ҳақда баъзан гапириб, Сорокинни кўрқитмоқчи ҳам бўларди. У бу ердагиларнинг ҳаммасини ёмон кўрарди. Ҳамма билан бир-бир уришиб чиққан. Хўш, Қалипа-чи? Абубакр ҳаммадан ҳам кўра ундан тезроқ ку-

тулишни ўйларди. Бу ҳомиладор хотиннинг ишқини Абубакр бошига урармиди. Маошини ҳам кутиб юрган экан, шекилли. Кечагина маош олди, ёнида катта пул; у ҳеч қачон пулини ўтовда қолдирмай, доим ўзи билан бирга олиб юрарди. Демак, у бир оз пул тўплаган, бунинг устига, мен топган нарса олтин бўлиб чиқсами... Хаёлимни Қалипанинг овози бўлди:

– Абубаки-и-и-ир! Қаёқдасизлар!

Тунда ишлашимиз учун у бидонларда сув келтирганди.

– Қаёққа кетиб қолдинглар? – Қалипа мени ташвишланиб қарши олди. – Юрагимни ваҳима босиб кетди! Сенларни кутяпман-кутяпман, трактор турибди-ю, даракларинг йўқ!

Мен унга нима ҳам дер эдим. Гапнинг ростини айтдим-қўйдим:

– Абубакр ишни ташлаб кетиб қолди.

– А... Нега? Нима учун? – дудуқланиб сўради Қалипа.

– Билмадим.

Унга олтин ҳақида оғиз очмадим. Абубакрнинг бу ишидан уялиб кетган эдим.

– Демак, кетибди-да?.. – Қалипа бир оз жим турди-да, сўнг аравадан бидонни шиддат билан кўтариб зўрға ерга туширди.

– Бу сувни нега олиб юрибман-а? – деди довдираганча ўзига-ўзи.

Мен бидонни кўтариб, радиатор ёнига олиб бордим. Қалипа эса кабинага юзини қўйиб аччиқ-аччиқ йиғлади.

Кўнглим бузилиб кетди. Уни қандай қилиб юпатишни билмадим.

– Балки қайтиб келар, – дедим ўз гапимга ўзим ҳам ишонмай.

– Мен унинг учун йиғлаётганим йўқ, – деди у ўпкаси тўлиб, кўз ёшлари билан ювилган юзини менга ўгириб. – Ишонардим, орзу қилардим! Лекин кимга ишониб юрган эканман? Нимани орзу қилиб юрган эканман? – дея

тўсатдан фиғон кўтарди, дардли овозининг акс садоси бутун даштни қоплади. – Ишчан йигит, деб ўйловдим, бадфеъллиги бора-бора йўқолиб кетар, деб ўйлагандим. Яхшилик билан, меҳр-муҳаббат билан унинг қалбини юмшатмоқчи бўлувдим. У бўлса ҳеч нарсани тушунишни истамади. Қандай келган бўлса, шундайича ғойиб бўлди. Алам қилади одамга, билсанг эди, шундай алам қиладики!

Мен маънос ва гаранг бўлган ҳолда жим турардим. Қалипанинг аҳволига жуда ачиндим. У қандай қилиб мана шундай одамни севиб қолганлигини тушуна олмасдим... Аммо Абубакр бугун Қалипани ташлаб кетиб, ҳақиқий бахтдан ажралганлигини билса эди, унда Қалипа эмас, балки унинг ўзи қиш бўронида қолган бўридай бўкириб йиғларди.

Қалипа аравага ўтирди-да, хомушгина қайтиб кетди.

Анорхой дашти жимгина ухлаб ётарди. Узоқ-узоқлардан паровоз гудоги ёвшан буталари узра аранг етиб келарди. Эҳтимол, Абубакр юк поездига осилиб кетаётгандир. Кетавер, аблаҳ, сенинг йўлинг ўша ёқда! Анорхой сенсиз ҳам тураверади, сенсиз ҳам ишимизни бажараверамиз.

Уни бошқа эшлашни истамасдим. Ишга киришиш керак. Мен моторни ёндириш учун анча уриндим. Кейин кабинага ўтирдим, чироқларни ёқиб юбордим. Энди ҳамма иш учун ўзим жавобгарман. Қани энди ўша дилбар қиз ҳозир ёнимда бўлса-ю, бу ёввойи ёвшанзор дашт ажойиб Анорхой ўлкасига айланажагини ҳикоя қилиб берсам.

1961 йил

МУНДАРИЖА

ЖАМИЛА	3
АЛВИДО, ГУЛСАРИ	71
СОМОН ЙЎЛИ.....	273
БЎТАКЎЗ	387

Адабий-бадий нашр

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ЖАМИЛА

Қиссалар

Муҳаррирлар
Маъмура ҚУТЛИЕВА,
Феруза ҚУВОНОВА

Мусахҳих
Суннат МУСАМЕДОВ

Бадий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Техник муҳаррир
Сурайё АҲМЕДОВА

Компьютерда саҳифаловчи
Нигора УМАРҚУЛОВА

Лицензия рақами: АИ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 2015 йил 03 сентябрда рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 13,5 Шартли босма табағи 22,68

Гарнитура «Cambria». Офсет қоғоз.

Адади 5000 нусха. Буюртма №173.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-30-52;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; факс – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru